

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

क्रम संख्या

२०५३

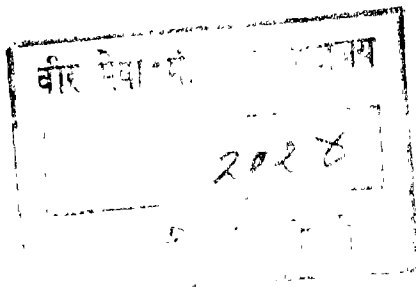
काल नं०

२०-११-१९५१

वर्ष

अध्यापक ३३-८२से- आर्य षड्यार्थविद्या-

प्रकाशक : श्रीमती र. मिश्रा-

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भू-
मिं सर्वतः स्पृत्वात्यन्तिष्ठद् दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

ॐ (१) परमात्मज्ञानानन्दादिगुणाध्यात्मनि प्रभूतः पु-

(१) अत्र चाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु० नास्ति । तद्यथा । अतः परं पुरुषमेधकाः पशवः । तत्र श्रुतिः ब्रह्म-
णे ब्राह्मणमित्यादिकाः पुरुषदेवताविधायिनी आ अध्यायपरिसमांतः
तत्र नरिष्टायै भीमलमित्यादिकानि परमात्मविज्ञानानन्दादिगुणाध्या-
त्मभूतः पुरुषमेधो यज्ञः प्रजापतिलोककालाग्न्यादिवपुः पुरुषोत्पत्ति-
स्थितिसंहतीनां हेतुः स्वर्गापवर्गैश्वर्यमोक्षदो ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः
शरीरो वा अस्यात्मा भवतीति श्रुतिः सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यनुवाकेन
षोडशर्चनानुष्ठुमेन त्रिष्टुबन्तेन ब्रह्मणे ब्राह्मणमित्याद्यवयवभूतपुरु-
षद्वारेणावयवी स्तूयते इदानीं स्तुत्यर्थवचनद्वारेण द्रढयितुमाह अथ
यस्मात्पुरुषमेधो नाम त इ वै लोकाः पूरयमेव पुरुषो योऽयं पवते
सोऽस्यां पुरि शेते तस्मात्पुरुषस्तस्य यक्षे लोकेष्वन्नं तदस्यान्नं मेध-
स्तद्यदस्यैतदन्नं मेधस्तस्मात्पुरुषमेधो यदस्मिन् मेध्यान् पुरुषा-
नालभते तस्मादेव पुरुषमेधः । अथ विनियोगः सुनियुक्तान् पुरुषान्
ब्रह्मा दक्षिणतः पुरुषेण नारायणेनाभिष्टौति । सहस्रशीर्षा पुरुषः सह-
स्राक्षः सहस्रपादित्येतेन षोडशर्चेन षोडशकलं वा इव सर्वसर्वं
पुरुषमेधः सर्वस्यास्यै सर्वस्यावर्ण्यै इति इवानामर्थं विवृणोति ।
इत्थमसीत्थमसीत्युपस्तौत्येवैनमेतन्महद्यत्येवेति एतद्गुणगुण्यभि-
धानस्तुतिरित्यर्थः पूर्वव्याख्यायामपरितोषाद् व्याख्यान्तरमाह ।
अथो यथैतमेतदाह स्वरूपानुवाद् इत्यर्थः । इदानीं योजना योऽयं
सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्रशब्दो बहुनामसंख्यावचने हि गृह्यमाणे
सहस्राक्ष इत्यत्र द्वे सहस्रे स्याताम् । शीर्षं छन्दसीति शीर्षादेशः
पुरुषः पुरयिता विज्ञानं घनानन्दः सर्वगतः सर्वशक्तिः अनादिनिधनः
परमः शिरोग्रहणं सर्वावयवोपलक्षणार्थं सहस्राक्षग्रहणं सर्वविज्ञा-

रूपमेशो यज्ञः प्रजापतिः लोककालाग्न्यग्निवपुः पुरुषोत्पत्ति-
स्थितिसंहतीनां हेतुः स्वर्गापवर्गैश्वर्यमोक्षदो ज्ञानकर्मसमुच्चयका-
रिणम् शरीरं यज्ञो वा अस्यात्मा भवतीति श्रुतिः । सहस्र-
शीर्षा पुरुष इत्यनुवाकेन षोडशर्चेनानुष्टुभेन त्रिष्टुबन्धेन
ब्रह्मणे ब्राह्मणमित्याद्यवयवभूतपुरुषद्वारेणाव्ययी स्तूयते ।
इदानीं स्तुत्यर्थं निर्वचनद्वारेण द्रष्टव्यमुदाह । अथ यस्मात्पुरुष-
मेशो नामेमे वै लोकाः पूरयमेव पुरुषो योऽयं पवते
सोऽस्यां पुरि शेते तस्मात्पुरुषः । तस्य यदेषु लोकेष्वन्नं
तदस्यान्नं मेधस्तदस्यैतदन्नं मेधस्तस्मात्पुरुषमेधः । (पुरुष-
सूक्तस्य नारायण ऋषिः पुरुषो देवतानुष्टुप्छन्दः अन्त्या त्रि-
ष्टुप् मोक्षे विनियोगः अस्य भाष्यं शौनको नाम ऋषिर-
कारीत्) प्रथमं विच्छेदः क्रियाकारकसंबन्धः समासः प्रमे-
यार्थव्याख्येति सर्वमेतज्जनकाय मोक्षार्थं कथयामासेति सह-
स्रशीर्षा पुरुषः । सहस्राक्षः सहस्रपात् सः भूमिम् सर्वतः
स्पृत्वा अति अतिष्ठत् दशाङ्गुलम् । सः पुरुषः नारायणाख्यः
सर्वतः भुवनकोशस्य भूमिं स्पृत्वा व्याप्य दशाङ्गुलम् अत्य-

नेन्द्रियोपलक्षणार्थम् सहस्रपात् संख्यासुपूर्वस्येत्यन्तलोपः । अत्रापि
पादग्रहणं कर्मेन्द्रियोपलक्षकं सोऽयं भूमिम् आधारोपलक्षको भूमि-
शब्दः त्रिलोकं सर्वतः तिर्यगूर्ध्वमधश्च स्पृत्वा स्पृणोतिर्व्याप्तिक-
र्मा । व्याप्य भूमिशब्दं केचित् पञ्चानां भूतानामुपलक्षकं वर्णयन्ति
दशाङ्गुलम् अत्यतिष्ठत् अतिक्रम्य स्थितः नामेरारभ्य दशाङ्गुलं चा-
तिक्रम्य ब्रह्मणः सद्यः शाश्वतम् उक्तं च कतम आत्मेत्युपक्रम्य योऽयं
विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिरिति अथ कस्मान्नामितः आरभ्य
नियम्यते तत्र हि सर्वानामा इति विज्ञानात्मनो हृदयावस्थानं कर्म-
फलोपभोगार्थमन्तर्यामिनः स्थितिर्नियन्तृत्वेन उक्तं च द्वा सुपर्णा
सयुजा सखाया सामानं वृक्षं परिपस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वा-
द्वत्यनश्नन् योऽभिचाकशीतीति ॥ १ ॥

तिष्ठत् । दश च तानि अङ्गुलानि दशाङ्गुलानीन्द्रियाणि ।
केचिदन्यथा रोचयन्ति दशाङ्गुलप्रमाणं हृदयावस्थानम् । अ-
परे तु नासिकाग्रन्दशाङ्गुलमिति किम्भूतोऽसौ सहस्रशीर्षा ।
अनेकपर्यायः सहस्रशब्दः अनेकानि शिरांसि यस्य स स-
हस्रशीर्षा पुरुषः । सहस्राक्षः । सहस्राण्यक्षीणि नेत्राणि
यस्यासौ सहस्राक्षः सहस्रपात् पादानामङ्गानां सहस्राणि यस्य
स सहस्रपात् । एतद्गुणः पुरुषः तद् व्याप्य अतिक्रम्य
स्थित इति ॥ १ ॥

रमाकान्तं मिरं नत्वा हेरम्बं शिवमम्बिकाम् ।

एकत्रिंशोऽधुनाध्याये वेददीपो वितन्यते ॥

कात्या० (२१, १, ११) नियुक्तान् ब्रह्माभिष्टौति हो-
तृवदनुवाकेन सहस्रशीर्षेति । अस्यार्थः । नियुक्तान् ब्रा-
ह्मणमित्यादिपशून् सहस्रशीर्षेत्यनुवाकेन षोडशर्चेन ब्रह्मा
स्तौति होतृवदिति त्रिः प्रथमाम् त्रिरुद्धमामित्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः ।
का० (२१, १, १७=१८) त्रैधातव्यन्ते समारोह्यात्मन्नग्नी सूर्यमु-
पस्थायाद्भ्यः सम्भृत इत्यनुवाकेनानपेक्षमाणोऽरण्यं गत्वा न प्रत्य-
वेयाद् ग्रामे वाविवत्सन्नरण्योः त्रैधातवी उदवसानीयेति तदन्ते
अयं ते योनिरित्यग्नी आत्मनि समारोह्य तदुष्माणमास्ये प्रवेद्या-
द्भ्यः सम्भृत इति षड्रचेनानुवाकेन सूर्यमुपस्थाप्य पञ्चादपश्यन्
वनं गत्वा ग्रामं नागच्छत् वानप्रस्थो भवेदित्यर्थः । यद्वा ग्रामे व-
स्तुमिच्छन् अरण्यारग्नी समारोप्याकौपस्थानानन्तरं ग्रामे गत्वा
यज्ञान् कुर्यादिति सूत्रार्थः । अथ मन्त्रार्थः । मारुत्यणपुरुषवृष्टा
जगद्भिज्जपुरुषवृष्ट्याः षोडश ऋचः पञ्चदशानुष्टुभः षोडशी त्रि-
ष्टुप् । ब्रह्मणे ब्राह्मणमित्याद्याः पुरुषमेधरूपस्य परमात्मनोऽवयवाः
पूर्वाध्यायान्ते श्रेष्ठास्तेषामवयवी पुरुषोऽत्र स्तूयते । अव्यक्तमह-
दादिविलक्षणश्चेतनो यः पुरुषः पुरुषाक्ष परं किञ्चिदित्यादिभ्रुतिषु
प्रसिद्धः सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराजाख्योऽस्ति ।
कीदृशः सहस्रशीर्षा सहस्रशब्दो बहुत्ववाची । संख्यावाचकत्वे
सहस्राक्ष इति विरोधः स्यात् नेत्रं सहस्रद्वयेन भाव्यम् । ततः

सहस्रमसंख्यानि शीर्षाणि शिरांसि यस्य सः शीर्षश्छन्दसीति (पा० ६, १, ६०) शिरःशब्दस्य शीर्षश्चादेशः शिरोग्रहणं सर्वावयवोपलक्षणम् । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात् तस्यैवेति सहस्रशीर्षत्वम् एवमग्रेऽपि । सहस्राक्षः सहस्रमक्षीणि यस्य सः अक्षिग्रहणं सर्वज्ञानेन्द्रियोपलक्षकम् । सहस्रपात् सहस्रं पादा यस्य संख्यासुपूर्वस्येति (पा० ५, ४, १४०) पादस्यान्तयलोपः पादग्रहणं कर्मेन्द्रियोपलक्षणम् । सः पुरुषो भूमिं ब्रह्माण्डलोकरूपां सर्वतः तिर्यक् ऊर्ध्वमधश्च स्पृत्वा व्याप्य स्पर्णोतिव्याप्तिकर्मा यद्वा भूमिशब्दो भूतोपलक्षकः पञ्च भूतानि व्याप्य दशाङ्गुलपरिमितं देशमध्यतिष्ठत् अतिक्रम्यावस्थितः । दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम् ब्रह्माण्डाद्बहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः यद्वा नाभेः सकाशाद्दशाङ्गुलमातिक्रम्य हृदि स्थितः नाभित इति कुतो लभ्यते कतम आत्मन्युपक्रम्य सोऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिरिति श्रुतेः विज्ञानात्मनो हृद्यवस्थानं कर्मफलोपभोगाय अन्तर्यामिणो नियन्तृत्वेन तदुक्तम् (मुण्ड० ३, १, १) द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति इति ॥ स पुरुषोऽत्र देवता । तथा च श्रुतिः (१३, ६, २, १) इमे वै लोकाः पूरयमेव पूरुषो योऽयं पवते सोऽस्यां पुरि शेते तस्मात् पुरुष इति ॥ १ ॥

पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यम् । उता-
मृतत्वस्थेशानो यदन्नेनानिरोहंति ॥ २ ॥

(१) पुरुष एव । इदम् सर्वम् यत् भूतम् यत् च

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु० नास्ति तद्यथा । पुरुष एव यत् वर्तमानकालसम्बद्धं स्थावरं जङ्गमं तत् पुरुष एवेत्यवधार्यते । यत् भूतमुत्पन्नम् अतिक्रान्तं यच्च भाव्यं भविष्यत् । तत्सर्वं पुरुष एव तदुक्तं सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेति । तर्हि परिणामीत्याशङ्क्याह उतामृतत्व-

भाव्यम् । उत अमृतत्वस्य ईशानः यत् अन्नेन अतिरोहति । स एव पुरुषः पूर्वपर्यायविशेषित एवशब्दो नान्यः । इदं वर्तमानकं सर्वं यच्च भूतमतीतम् यच्च भाव्यम्भविष्यत् तस्य कालत्रयस्य ईशानः । न केवलङ्कालत्रयस्य ईशानः । उत अमृतत्वस्यापि मोक्षस्यापि । उतशब्दोऽपिशब्दार्थे कस्मात्कारणात् । यत् अन्नेन अमृतेन अतिरोहति अतिरोधं करोति । सर्वस्येश्वर इति ॥ २ ॥

यत् इदं वर्तमानं जगत् तत्सर्वं पुरुष एव यत् भूतमतीतं जगत् यच्च भाव्यं भविष्यं जगत् तदपि पुरुष एव यथास्मिन् कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्पुरुषस्यावयवाः तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यमिति भावः । उतापि च अमृतत्वस्य देवत्वस्य ईशानः स्वामी स पुरुषः यत् यस्मात् अन्नेन प्राणिनां भोग्येनान्नेन फलेन निमित्तभूतेनातिरोहति स्वीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिहृयमानां जगदवस्थां प्राप्नोति तस्मात् पुरुष एव । प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकाराभेदं तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः । यस्मात् सर्वं पुरुषश्चेत्तर्हि परिणामीत्याशङ्क्याह अमृतत्वस्यामरणधर्मस्येशानः मुक्तेरीशः यो हि मोक्षेश्वरो नासौ प्रियत इत्यर्थः किञ्च यत् जीवजातमन्नेनातिरोहति उत्पद्यते सर्वस्य चेशानः । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तो भूतग्राम उक्तः तस्यान्नेनैव स्थितेः इतः प्रदानाद्धि देवा उपजीवन्तीति श्रुतेः ॥ २ ॥

एतावानस्य महिमातो ज्यायाँश्च पूरुषः । पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

स्येति । अपि च अमृतत्वस्य अमरणधर्मस्य ईशानः ईश्वरः मुक्तेरीशो मोक्षद इत्यर्थः । यो हि मोक्षेश्वरो नासौ स्वयं प्रियत इति भावः । यदन्नेनातिरोहति । यच्च अन्नेन अतिरोहति प्ररोहति उत्पत्तिं स्थितिं च प्राप्नोति । तस्य सर्वस्य स एवेश्वर इत्यर्थः । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तो भूतग्राम इह गृह्यते । तस्य ह्यन्नतः स्थितिः । इतः प्रदानाद्धि देवा उपजीवन्तीति श्रुतिः ॥ २ ॥

(१) एतावानस्य । एतावान् अस्य महिमा अतः ज्यायांश्च पुरुषः । पादः अस्य विश्वाभूतानि त्रिपात् अस्य अमृतन्दिवि । अस्य पुरुषस्य पूर्वोक्तविशेषणविशेषितस्य एतावान् महिमा । एतदेव महत्त्वमस्य अतः कारणात् ज्यायांश्च पुरुषः महानित्यर्थः । कस्मान्महत्त्वमायातम् यस्मात्पादः एकोऽंशः अस्य पुरुषस्य । विश्वा भूतानि विश्वानि चतुर्दशभुवनसमूहे यानि चतुर्धा भूतानि तान्येकोऽंशः । त्रिपात्पुनः त्रयोऽंशाः अस्य पुरुषस्य अमृतम् ऋग्यजुः सामलक्षणम् आदित्यलक्षणं वा दिवि द्योतते इति ॥३॥

अतीतानागतवर्तमानकालसम्बद्धं जगधावदस्ति एतावान् सर्वोऽपि अस्य पुरुषस्य महिमा स्वकीयसामर्थ्यविशेषो विभूतिः न तु वास्तवं स्वरूपम् वास्तवपुरुषस्तु अतः अस्मान् महिम्नो जगज्जालात् ज्यायान् च अतिशयेनाधिकः । एतदुभयं स्पष्टीक्रियते अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्त्तानि प्राणिजातानि पा-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु० नास्ति तद्यथा । एतावानस्य । यदिदमतीतानागतवर्तमानकालसम्बद्धं प्राणिजातम् एतावानस्य पुरुषस्य महिमा विभूतिः प्रभावः एष्वर्थे शक्तिः इति पर्यायाः । दीपस्य प्रभेव अतो महिम्नो जगज्जालात्पुरुषः ज्यायान् महत्तरः । एवं सामान्यत उक्त्वा विशेषतो दर्शयति । विश्वानि भूतानि अतीतानागतवर्तमानभाञ्जि अस्थ पादः । अस्य पुरुषस्य त्रिपात् । अमृतं दिवि द्योतते ऋग्यजुःसामभिः त्रिपात् । यद्वा अउम इत्योङ्कारमात्रात्रयं व्याहृतयस्तिष्ठः गायत्र्यः पादास्त्रयो वा अस्थेति त्रिपात् । आदित्वः । यदुक्तम् ।

आद्यं यदक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता ।

स गुह्योऽन्यस्मिन्बृहदेदो यस्तं वेद स वेदविदिति ॥

यद्वा यद् योगिभिरात्मत्वेन ध्येयं तदेतद्ब्रह्मापूर्वमननपरमनन्तरमवाह्यमयमात्मा ब्रह्मविज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्येवमादिभिः शब्दैः प्रतिपादितं तन्निपादित्युक्तम् । ये तु गुणाः सत्यसङ्कल्पादपस्ते विधीत्युक्तम् ॥ ३ ॥

वक्ष्यतुर्थीशः अस्य पुरुषस्यावशिष्टं त्रिपात् स्वरूपम् अमृतं विनाश-
रहितम् तत् दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशे स्वरूपेऽवतिष्ठत इति
शेषः । यद्यपि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याम्नातस्य परब्रह्मणः इयत्ताया
अभावात् पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यम् तथापि जगदिवं ब्रह्मरू-
पापेक्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात् पादत्वोपन्यासः ॥ ३ ॥

त्रिपादूर्ध्व उदैत् पुरुषः पादोऽस्येहाभंवत् पुनः ।
ततो विष्वङ् व्यक्रामत् साशनानशने अभि ॥ ४ ॥

(१) त्रिपादूर्ध्वः । त्रिपात् ऊर्ध्वः उत् ऐत् पुरुषः पादः अस्य
इह अभवत् पुनः । ततः विष्वङ् वि अक्रामत् साशनानशने
अभि । यस्मादयं पुरुषः त्रिपात् त्र्यंशभूतः ऊर्ध्वः उपरिष्ठात्
उदैत् देदीप्यमानस्तिष्ठति । अस्य च पुरुषस्य पादः एकोऽंशः
इह त्रैलोक्ये बीजभूतश्चतुर्षु भूतेषु अभूत् । ततः तस्मात्कारणात्
विष्वङ् भुवनकोशं व्यक्रामत् उत्पन्नमित्यर्थः तस्मादेव पुरुषा-
त् । साशनानशने अभि साशनं स्वर्गम् अनशनं मोक्षम् सर्वं
जगत्स्वर्गं प्रति मोक्षम्प्रति च तस्मादेवोत्पन्नमित्यर्थः ॥ ४ ॥

योऽयं त्रिपात् पुरुषः संसारस्पर्शरहितब्रह्मरूपः अयमूर्ध्वः उदैत्
अस्मादज्ञानकार्यात् संसारादबहिर्भूतोऽत्रत्यैर्गुणशोषैरस्पृष्टः उत्क-
र्षेण स्थितवान् । तस्यास्य पादो लेशो जगद्रूपः इह मायायां पुनः

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । त्रिपादूर्ध्वः । इदानीं परमात्मनो निश्वासप्रश्वा-
सभूतावुपसंहारसर्गाबुध्येते । त्रयः सर्गस्थितिप्रलयक्षणः । पादा
यस्य त्रिपात् पुरुषः ऊर्ध्व उदैत् । उदगच्छत् संहारकाले इति शेषः
स्थूलानि सूक्ष्मेषु प्रविलाप्य सूक्ष्माणि सूक्ष्मतरेषु पञ्चमात्मा प्रति-
ष्ठितो भवति ततः अस्य पुरुषस्य पादः पुनः इह अभवत् सर्गकाले
इति शेषः । पुनर्ग्रहणमावृत्तीनामानन्त्यं गमयति । ततः पादात् वि-
ष्वङ् बहुरूपः साशनानशने प्राणिजाते अभिसन्मुखं व्यक्रामत्
विविधं क्रान्तवान् ॥ ४ ॥

अभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः पुनरागच्छति । सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तम् (भग० १०, ४२) विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति । ततो मायायामागत्यानन्तरं विष्वङ् विष्टु सर्वत्राञ्चतीति विष्वङ् देवतिर्य्यगादिरूपेण विविधः सन् व्यक्रामत् व्याप्तवान् किं कृत्वा साशनानशने अभि अभिलक्ष्य अशनेन सह वर्त्तमानं साशनम् अशनादिव्यवहारोपेतं चेतनप्राणिजातम् अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् ते अभिलक्ष्य स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

ततो विराडजायत विराजो अधि पूरुषः । स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद् भूमिमथो पुरः ॥ ५ ॥

(१) ततो विराद् । ततः विराद् अजायत विराजः अधि पूरुषः । स जातः अतिअरिच्यत पश्चात् भूमिम् अथो पुरः । तस्मादेव पूरुषात् विश्वोत्पत्तिः । तत्र पूर्वं विराद् अजायत विराजः अधिपूरुषः प्रधानन्तेजः । स क्षेत्रज्ञः ब्रह्मा सृष्टिकृत् जातः सन् अतिरिच्यते सोऽभितः । पश्चात् अस्मात् क्षेत्रज्ञात् ब्रह्मणः भूमिः पृथिव्यादौ जाता उत्पन्ना इति अथोऽनन्तरम् । पुरः शरीराणि पुराणि चतुर्विधानि भूतानि अजायन्त । पुरादीनि तेनैवोत्पादितानि एवमेकोऽशः तेनैव सर्वं विश्वमुत्पादितमिति ॥ ५ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु० नास्ति तद्यथा । ततो विराद् । सृष्टिक्रमपर्यं कण्डिका तत इति हिरण्यगर्भनिर्देशः । तस्माद्धिरण्यगर्भात् विराजः सकाशात् पुरुषो मनुर्जायत । स च मनुर्जातः सन् भूमिं पश्चात् अत्यरिच्यत भूमेः सकाशादतिरिक्तो भूतः । भूमिशब्दः पञ्चभूतोपलक्षणः । हिरण्यगर्भोऽप्येकाकी विराडप्येकाकी मनुर्ण्येकाकी । तस्यापत्यानि बहून्येतदभिप्रायमेतत् । अथो पुरः अथो अत्र भविष्यत्कालभाविभ्यो बंशेभ्यः अत्यरिच्यतेत्यनुपङ्गः ॥ ५ ॥

विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तम् तदेवं प्रपञ्चयते । ततः तस्मादादि-
पुरुषात् विराट् ब्रह्माण्डदेहोऽजायत जातः विविधं राजन्ते व-
स्तून्यत्रेति विराट् । विराजः अधि विराड्देहस्योपरि तमेष दे-
हमधिकरणं कृत्वा पुरुषः तद्देहाभिमानि एक एव पुमानजायत
सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स्वमायया विराड्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृ-
ष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानि देवतात्मा जीवोऽम-
वदित्यर्थः । एतच्चार्थवर्णोत्तरतपनीये (नृसिंहताप० २, ९) स्प-
ष्टमुक्तम् । स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराज देवताः कोशाश्च
सृष्ट्वात्र प्रविष्ट इव विहरतीति । किञ्च स जातो विराट्पुरुषोऽ-
त्यरिच्यत अतिरिक्तो देवतिर्य्यङ्मनुष्यादिरूपोऽभूत् पञ्चादेवा-
दिजीवभाषादूर्ध्वं भूमिं ससर्जति शेषः । अथो भूमिसृष्टेरनन्तरं
तेषां जीवानां पुरः ससर्ज पूर्यन्ते ससमिर्घातुमिरिति पुरः शरी-
राणि ॥ ५ ॥

तस्माद् यज्ञात् सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम् ।
पशून्ताँश्चक्रे वायव्यान् आरण्या ग्राम्याश्च ये ॥ ६ ॥

(१) तस्माद्यज्ञात् । तस्मात् यज्ञात् सर्वहुतः संभृतम्
पृषदाज्यम् पशून्ताँश्चक्रे वायव्यान् आरण्याः च ये । यथा
अग्निष्टोमाख्यात् तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः । संभृतं पृषदाज्यम् तेन
वायव्यान् पशून् आरण्या ग्राम्याश्च ये तान् कृतवन्तः ।

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । अत्र बहून्यपत्यानि व्याख्यातव्यानि विद्यन्ते ग्रन्थ-
विस्तरात् नोच्यन्ते तस्माद् यज्ञात् इदानीं देशकालकर्तृसाधन-
फलप्रपञ्चोऽस्यैव यज्ञस्य सर्गादावुच्यते तस्मात्पुरुषमेधाख्याद्यज्ञात्
सर्वहुतः सर्वमस्मिन् हूयते इति सर्वहुत् यज्ञस्तथाभूतं हि तस्य
हविः संभृतं पृषदा तस्मात्पुरुषमेधाख्यात् यज्ञात् संभृतम् उद्धृतं
पृषदाज्यं यदुद्धृतं पशून् चक्रे वायव्यान् तान् पशून् चक्रे कृतवान्
तान् कान् ये आरण्या ग्राम्याश्च यतस्ते पृषदाज्या उत्पन्ना अतस्ते-
भ्यः क्षीरादि भवति ॥ ६ ॥

एवमात्मयज्ञात् । सर्वहुतात्पूरितात् उत्पन्नेन योगिनः सर्वान् पशून् सर्वाणि भूतजातानि करतलवत्पश्यन्ति । पश्यन्ति किल ज्ञानतेजसा भूतजातानि ॥ ६ ॥

सर्वं हूयते यस्मिन् स सर्वहुत तस्मात् पुरुषमेधाख्यात् यज्ञात् पृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्यं सम्भृतम् सम्पादितम् दध्याज्यादिभोग्यजातं सम्पादितमित्यर्थः पुरुषेणेति शेषः । तथा स पुरुषः वायव्यान् वायुदेवतान् तान् प्रसिद्धान् पशून् चक्रे उत्पादितवान् अन्तरिक्षदेवत्याः कन्दुः वै प्रश्रव इति श्रुतेः अन्तरिक्षस्य च वायुदेवत्वत्वात् पशूनां वायुदेवत्वम् । तान् कान् ये चारण्याः अरण्ये भवाः हरिणादयः ये च ग्रामभवा गवाश्वादयस्तान् पशून् चक्रे ॥ ६ ॥

तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत ॥ ७ ॥

(१) तस्माद्यज्ञात् । तस्मात् यज्ञात्सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात्पुणः तस्मात् अजायत) तस्मादेव यज्ञात्सर्वहुतः प्रज्वालितात् यथा ऋचः सामानि यजुषि च देवा उत्पादयन्ति छन्दांसि च । एवमात्मयज्ञे प्रणवेन दीपिते स्वयमेव ज्ञानादाधिष्ठितानि भवन्ति । एवं येन परमात्मनि ज्ञायते सर्वे जग्धाः सर्वे वाङ्मयं ज्ञातम्भवतीति ॥ ७ ॥

सर्वहुतः तस्माद्यज्ञात् ऋचः सामानि च जज्ञिरे उत्पन्नानि ।

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु० नास्ति । तद्यथा । तस्माद्यज्ञात् । सर्वहुतस्तस्माद्यज्ञात् ऋचः सामानि च जज्ञिरे तस्मात् पुरुषमेधात् छन्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे जातानि तस्माद् यजुः अजायत नहि ऋग्यजुः सामभिः छन्दोभिश्च विता यज्ञाः सिध्यन्ति ॥ ७ ॥

छन्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे तस्माद्यजुरप्यजायत । ऋग्यजुःसाम-
भिश्छन्दाभिश्च विना न सिध्यन्ति ॥ ७ ॥

यज्ञादिपरावः।

तस्मादश्वा अजायन्त ये के उभयादतः । गावो
ह जज्ञिरे तस्मात्सस्माज्जाता अजावयः ॥ ८ ॥

(१) तस्माद्यज्ञात् अश्वाः अजायन्त उत्पन्ना तथा ये के
चाश्वातिरिक्ता गर्दभादयोऽश्वतराश्च उभयादतः उभयोर्भा-
गयोर्दन्ता येषां ते उभयदतः छान्दसं दीर्घम् ऊर्ध्वाधोभागयो-
र्दन्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त । तथा ह स्फुटं तस्माद्यज्ञात्
गावः च जज्ञिरे । किञ्च तस्माद्यज्ञात् अजावयः अजाः
अवयश्च जाताः । न हि पशुभिर्विना यज्ञः सिध्येत् ॥ ८ ॥

तस्माद्यज्ञात् अश्वाः अजायन्त उत्पन्नाः तथा ये के चा-
श्वातिरिक्ता गर्दभादयोऽश्वतराश्च उभयादतः उभयोर्भागयोर्दन्ता
येषां ते उभयदतः छान्दसं दीर्घम् ऊर्ध्वाधोभागयोर्दन्तयुक्ताः
सन्ति तेऽप्यजायन्त । तथा ह स्फुटं तस्मात् यज्ञात् गावः च
जज्ञिरे । किञ्च तस्मात् यज्ञात् अजावयः अजाः अवयश्च जाताः ।
न हि पशुभिर्विना यज्ञः सिध्येत् ॥ ८ ॥

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः । तेन
देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ ९ ॥

(२) तं यज्ञम् । तं यज्ञं बर्हिषि । प्रौक्षन् पुरुषं जातम्

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
मास्ति । तद्यथा । तस्मादश्वाः । तस्मात् पुरुषमेधात् अश्वाः अजायन्त
इत्यादरार्थम् । ये के च उभयादतः । उभयदन्तयुक्ता इत्यनेनैव ग्रह-
णात् । ह स्फुटं गावस्तस्माज्जज्ञिरे अजा अवयश्च तस्मात् जाताः
नहि पशुभिर्विना यज्ञः सिध्यति सृष्टिः सयज्ञो ह्यसाधिति ॥ ८ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु० ना०
तद्यथा । तं यज्ञम् । यज्ञसाधने यज्ञशब्दः तं यज्ञसाधनभूतं पुरुषं बर्हिषि

अग्रतः । तेन । देवाः अयजन्त साध्याः । ऋषयश्च । ये ॥
यथेन्द्रेण तत्र यज्ञे अग्निष्टोमाख्ये बर्हिषा प्रोक्षितः पुरुषो जातः ।
तद्गदात्मयज्ञे बर्हिषा प्राणायामेन दीपितेन तस्मिन्पुरुषो जातः
ज्ञानमुत्पद्यते दिव्यम् । अग्रतः प्रथमतः । तेन देवा इन्द्रादयः
साध्याश्च ऋषयश्च यथा अयजन्त । तथा देवा योगिनः कपि
लादयश्च साध्याश्चापरे ऋषयः । ऋषयश्चान्ये तेनैव प्रणवाधिष्ठि-
तेन पुरुषेणात्मयज्ञं कृतवन्त इति ॥ ९ ॥

यज्ञसाधने यज्ञशब्दः यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वमा-
भाव्य यूपे बद्धं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन् प्रोक्षितवन्तः प्रोक्षणा-
दिभिः संस्कारैः संस्कृतवन्तः । कीदृशम् अग्रतः सृष्टेः पूर्वं जातं पुरु-
षत्वेनोत्पन्नम् एतच्च प्रागेवोक्तम् तस्माद्विराडजायत विराजो अधि
पुरुष इति । तेन पुरुषरूपेण पशुना देवा अयजन्त मानसयागं नि-
ष्पादितवन्तः । के ते देवा इत्यत्राह ये साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः
प्रजापतिप्रभृतयः ये च तदनुकूला ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः ते सर्वेऽप्य-
यजन्त ॥ ९ ॥

यत् पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् । मुञ्चं कि-
मस्यासीत् किं बाहू किमूरु पादा उच्येते ॥ १० ॥

(१) यत्पुरुषम् । यत्पुरुषम् व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।

अवस्थितम् । अग्रतो जातम् । एवंविधं प्रौक्षन् प्रोक्षणादिभिः संस्का-
रैः संस्कृतवन्तः तत्र श्रुतिः “ यान्मैतान् समपुरुषानेकं पुरुषमकुर्व-
न् स प्रजापतिरभवत् स प्रजा असृजत स प्रजाः सृष्टोर्ध्व उदक्का-
मत् स एतं लोकमगच्छत् यत्रैष एतं नयति नो ह तर्ह्यन्य एतस्माद-
त्र यन्निय आसतं देवा यज्ञेनैव यष्टुमाग्नियन्त तस्मादेतदृषिणाभ्य-
नुक्तं यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा ” इति । देवाः साध्याः ये ऋषयो मरी-
चिप्रभृतयश्च तेन पुरुषेण अयजन्त ॥ ९ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । यत्पुरुषं व्यदधुः विहितवन्तः उपस्थिताः कालाः

मुखं किम् अस्य आसीत् किं बाहू किमूरु पादौ उच्येते ॥
यत्पुरुषम् देवा इन्द्रादयः तस्मिन् यज्ञे व्यदधुः कृतवन्तो यथा-
तद्वत् योगिनः आत्मयज्ञे पुरुषं ज्ञानम् यत् ज्ञानान्तं तत्कृत-
वन्तः । कतिप्रकारं विकल्पितवन्तः । तस्यैवंविधस्य किं मुखम्
कौ बाहू कौ ऊरु पादौ उच्येते उच्यन्तामित्यर्थः । ब्राह्मण-
क्षत्रियवैश्यशूद्राः स्थिता इत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिस्मृतिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्य-
न्ते । प्रजापतेः प्राणरूपा देवा यत् यदा पुरुषं व्यदधुः कालेनोदपा-
दयन् तदा कतिधा कतिभिः प्रकारैर्व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः
अस्य पुरुषस्य मुखं किमासीत् किं बाहू ऊरु चास्ताम् किञ्च पादौ
उच्येते पादावपि किमास्तामित्यर्थः ॥ १० ॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः ।
ऊरु तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ ११ ॥

(१) ब्राह्मणोऽस्य । ब्राह्मणः अस्य मुखम् आसीत् बाहू राज-
न्यः कृतः ऊरु तत् अस्य यत् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रः अजायत ।
अस्य यज्ञोत्पन्नस्य ये केचिद् ब्राह्मणाः ते मुखम् आसीत् । ये
क्षत्रियाः ते बाहू कृताः । ये वैश्याः ते अस्य ऊरु कृताः । ये
शूद्राः ते पद्भ्याम् अजायत इति कल्पन्ते । तदस्योत्पन्नत्वादि-

कर्मफलदायिनः अथ तदा कतिधा व्यकल्पयन् । कतिप्रकारन्तं विक-
ल्पितवन्तः । कल्प्यमानस्यास्य किं मुखमासीत् । किं बाहू आस्तां
किम् ऊरु आस्तां किञ्च पादौ उच्येते ॥ १० ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति । तथा । अथ वर्णस्मृतिं प्रश्नभूतामृचमाह ब्राह्मणोऽस्य अस्य
पुरुषस्य ब्राह्मणो मुखमासीत् । बाहू राजन्यः कृत आसीत् । ऊरु
यत् तत्पुत्र्यं वैश्यः यत्तदोर्व्यन्त्ययः सामर्थ्यात् ऊरु यौ अस्य पुरुषस्य
तौ वैश्यः कृतः पद्भ्यां शूद्रः अजायत ॥ ११ ॥

१४८४ मन्त्रभाष्य-वेददीपसहिता शुक्लयजुःसंहिता ।

ति । एवमेतेऽवयवाः शिरःप्रभृतयः पुरुषस्य विद्यन्ते नान्ये
इति ॥ ११ ॥

पूर्वोक्तप्रश्नोत्तराण्याह । ब्राह्मणः ब्रह्मत्वजातिविशिष्टः पुरुषोऽ-
स्य प्रजापतेर्मुखमासीत् मुखदुत्पन्न इत्यर्थः । राजन्यः क्षत्रियत्व-
जातिविशिष्टो बाहू कृतः बाहुत्वेन निष्पादितः । तत् तदानीमस्य
प्रजापतेः यत् यावूरू तद्रूपो वैश्यः सम्पन्नः ऊरुभ्यामुत्पादित
इत्यर्थः । तथास्य पद्भ्यां सूत्रत्वजातिमान् पुरुषोऽजायत उत्पन्नः ॥ ११ ॥

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।
श्रोत्राद् वायुश्च प्राणश्च मुखाद्भिरंजायत ॥ १२ ॥

(१)चन्द्रमा मनसः । मनसः जातः चक्षोः सूर्यः अजायत ।
श्रोत्रात् वायुश्च प्राणश्च मुखात् अग्निः अजायत । तस्यैवंवि-
धस्य यज्ञोत्पन्नस्य पुरुषस्य । चन्द्रमाः मनसः चेतसः जातः
अजायतेति कल्पना । मन एव चन्द्रमाः । चक्षोः नेत्राभ्यां सूर्यः ।
नेत्रे एव सूर्यः । यः प्राणो जीवः स एव वायुः श्रोत्रात् अजा-
यतेति कल्प्यते श्रोत्रमेव वायुः । योऽयमग्निः स मुखात् अजा-
यतेति कल्प्यते मुखमेवाग्निः अंशोत्पन्नत्वादिति ॥ १२ ॥

यथा दध्यादिद्रव्याणि गवादयः पशवः ऋगादिवेदाः ब्राह्मणा-
दयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्नाः एषं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादे-
वोत्पन्ना इत्याह । मनसः सकाशात् चन्द्रमाः जातः चक्षोः चक्षुषः

(१)अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु०पु०
ना०तद्यथा । इदानीं देवतासृष्टिं प्रति प्रदनयति । चन्द्रमा मनसो जातः
विपरीतोऽत्र कार्यकारणभावः सूर्यः चक्षोः अजायत चक्षुरुकरान्तो
लिङ्गव्यत्ययश्च श्रोत्राद्वायुः प्राणश्च । ननु प्राणाद्वायोरुत्पत्तिः श्रूयते
कथमेतदिति चेत् तस्य पुरुषस्य सृजतः स्वेच्छया कार्यकारणभावः ।
मुखात् अग्निः अजायत ॥ १२ ॥

सकाशात् सूर्य्य अजायत वायुः प्राणश्च श्रोत्रात्कर्णादजायत मुखा-
दग्निरजायत ॥ १२ ॥

नाभ्यां आसीदन्तरिक्षं शिष्णोँ द्यौः समवर्त्त-
त । पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ २॥ अकल्प-
यन् ॥ १३ ॥

(१) नाभ्या आसीत् । नाभ्याः आसीत् अन्तरिक्षम् शिष्णोँ
द्यौः सम् अवर्त्तत । पद्भ्याम् भूमिः दिशः श्रोत्रात् तथा लो-
कान् अकल्पयन् । तस्यैवंविधस्य पुरुषस्य या नाभिः तदे-
वान्तरिक्षन्नभः । या द्यौः तत् शीर्षं शिरः । समवर्त्ततेति क-
ल्पितम् । पादौ भूमिरेव । श्रोत्रे श्रवणौ दिशः । श्रोत्रावय-
वाः यस्मादिशः ब्रह्मणो जाताः तथैव सर्वान् लोकान् पुरुष-
स्यावयवभूतान् अकल्पयदिति ॥ १३ ॥

यथा प्रजापतेर्मनःप्रभृतयश्चन्द्रादीनकल्पयन् तथान्तरिक्षादिलो-
कानित्याह नाभ्येति प्रजापतेः नाभेः सकाशात् अन्तरिक्षमासीत्
शीर्ष्णः शिरसः द्यौः स्वर्गः समवर्त्ततोत्पन्ना^१ अस्य पद्भ्यां पादाभ्यां
भूमिरुत्पन्ना श्रोत्रादिशः उत्पन्नाः तथा तेनोक्तेन विधिना लोकान्
भूरादीन् प्रजापतेः सकाशादकल्पयन् कल्पितवन्तः फलदानोत्सु
काः काला इति शेषः ॥ १३ ॥

यत् पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत । वसन्तो-
ऽस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥ १४ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । अथ लोकसृष्टिरेतेषामवस्थानार्थम् । नाभ्याः आसीत्
नाभ्याः सकाशात् अन्तरिक्षमुत्पन्नमासीत् शीर्ष्णः सकाशात् द्यौः सम-
भवत् । पद्भ्यां सकाशाद्भूमिः श्रोत्राद्दिशः । तथा तेन प्रकारेण
तस्मादेव पुरुषाहोकाश्च अकल्पयन् फलदानोत्सुकाः । कालाः ॥ १३ ॥

(१) यत्पुरुषेण । यत्पुरुषेण हविषा देवाः यज्ञम् अतन्वत । वसन्तः अस्य आसीत् आज्यम् ग्रीष्मः इध्मः शरत् हविः । कथमग्नेनाधिरोहति । यत् यस्मात्कारणात् पुरुषेण हविर्भूतेन देवा इन्द्रादयः यथा यज्ञम् अतन्वत विस्तारितवन्तः । तथा योगिनोऽपि पुरुषेणैवामृतभूतेन दीपितेनात्मना आत्मयज्ञं सम-
धिकृतवन्तः । अत्र यज्ञे वसन्तः आज्यमासीत् ग्रीष्मः इध्मः शरद्धविरिति । इतरयागे वसन्तशब्देन सात्त्विको गुण उच्यते ग्रीष्मशब्देन राजसः । शरच्छब्देन तामसः । त्रयो हि गुणास्त-
त्रात्मयज्ञे योगिनो जुह्वतीति ॥ १४ ॥

यत् यदा पूर्वोक्तक्रमेण देवशरीरेषु सत्सु देवाः उत्तरसृष्टिसि-
द्ध्यर्थं बाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन
सङ्कल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञमतन्वतातनिषत
तदानीमस्य यज्ञस्य वसन्तः ऋतुरेवाज्यमासीत् आज्यत्वेन सङ्क-
ल्पितवन्त इत्यर्थः एवं ग्रीष्मः इध्मः आसीत् ग्रीष्ममेवेध्मत्वेन स-
ङ्कल्पितवन्तः तथा शरत् हविः आसीत् शरद्धमेव पुरोडाशादिहवि-
ष्ट्वेन सङ्कल्पितवन्तः । पूर्वं पुरुषस्य हविः सामान्यरूपत्वेन सङ्कल्पः
अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेषरूपत्वेन सङ्कल्प इति द्रष्टव्य-
म् ॥ अत्र कण्डिकाद्र्युत्क्रमोऽस्ति अस्यानन्तरं तं यज्ञम् (९) ततः
तस्माद्यज्ञादिति (६) तिस्रः क्रमेणैव ततः सप्तास्यासन्निति (१५)
क्रमोऽपेक्षितः ॥ १४ ॥

सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु० ना०
तद्यथा । यत्पुरुषेण । यदा पुरुषेण हविषा पशुना साध्या देवाः यज्ञ
मतन्वत । तदा वसन्त ऋतुः अस्य यज्ञस्य आज्यमासीत् । ग्रीष्मः इध्म
आसीत् शरत् हविरासीत् । अथास्य सृष्टियज्ञस्य प्रतिपाद्यमानस्यार्थ-
क्रमः कथ्यते । कण्डिकानाम् । अस्या अनन्तरं तं यज्ञं ततः तस्माद्य-
ज्ञादिति तिस्रः क्रमेणैव ततः सप्तास्यासन्निति द्वे क्रमेणैव ॥ १४ ॥

देवा यज्ञं तन्वाना अबध्नन् पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥

(१) सप्तास्यासन् । सप्त अस्य आसन् परिधयः त्रिःसप्त समिधः कृताः । देवाः यत् यज्ञम् । तन्वानाः अबध्नन् पुरुषं पशुम् । देवा इन्द्रादयः यथा यज्ञं पुरुषमेधाख्यं विस्तारयन्तः पुरुषं पशुम् अबध्नन् हतवन्तः । अस्य पुरुषमेधयज्ञस्य सप्त समुद्राः परिधयः आसन् । भारते हि वर्षे यागः प्रवर्तते । त्रिःसप्त छन्दांसि गायत्र्यादीनि समिधः कृताः । आत्मयागे परिधिश्चन्द्रेण पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशं मनो बुद्धिरित्येते परिधयः कल्पन्ते त्रिःसप्त समिधः । पञ्च महाभूतानि पृथिव्यादीनि पञ्चतन्मात्राणि रूपादीनि । पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि । पञ्चकर्मेन्द्रियाणि पाण्यादीनि मनश्च एताः त्रिःसप्तसमिधः कल्पयन्ति । तथा देवा दीप्यमाना ज्ञानेन योगिनः समाध्याख्यं यज्ञन्तन्वाना विस्तारयन्तः । पुरुषं ज्ञानं पुरुषमेधपशुरूपेणावस्थितम् अबध्नन् अगृह्णन् ॥ १५ ॥

यत् यदा देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपाः यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं कुर्वाणाः पुरुषं पशुमबध्नन् विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वं (१४) पुरुषेण हविषेत्युक्तम् तदा अस्य सङ्कल्पितस्य यज्ञस्य सप्त गायत्र्यादीनि छन्दांसि परिधयः आसन् ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधयः औत्तरवेदिकाः त्रयः आदित्यः सप्तमः परिधिः प्रतिनिधिरूपः तथा च श्रुतिः गुप्त्यै वा अभितः परि-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु० ना० तद्यथा । सप्तास्यासन् । अस्य यज्ञस्य सप्त समुद्राः क्षीरोवाद्यः परिधय आसन् भारते हि वर्षे यागाः प्रवर्तन्ते इति त्रिः सप्त छन्दांसि गायत्र्यादीनि अतिछन्दांसि अष्टिप्रभृतीनि परिधयः इति त्रयः सप्तकाः वर्गाः समिधः कृताः यत् देवाः यज्ञं तन्वानाः सन्तः पुरुषं पशुम् अबध्नन् पुनर्निगमनम् ॥ १५ ॥

१४८८ मन्त्रभाष्य-वेददीपसहिता शुरुयजुःसंहिता ।

धयो भवन्त्यथैतत् सूर्यमेव पुरस्ताद्गोसारं करोतीति तत पते
आदित्यसहिताः सप्त परिधयोऽत्र सप्तच्छन्दोरूपाः । त्रिःसप्त
त्रिगुणाः सप्त एकविशतिसंख्याकाः समिधः कृता द्वादश मा-
साः पञ्चर्त्तवः त्रय इमे लोकाः असावादित्यः एते एकविशतिरेकवि-
शतिदारुयुक्तेध्मत्वेन भाविताः । यद्वा सप्त समुद्राः क्षीरोदादयोऽस्य
यज्ञस्य परिधयः आसन् भारतखण्डे यागा भवन्ति समुन्द्राणां परि-
धित्वम् त्रिः त्रिगुणाः सप्त छन्दोवर्गाः समिधः कृताः गायत्र्यादीनि
सप्त अतिजगत्यादीनि सप्त कृत्यादीनि सप्तैति ॥ १५ ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमा-
न्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं सा-
ध्याः सन्ति देवाः ॥ १६ ॥

(१) यज्ञेन यज्ञम् । यज्ञेन यज्ञम् अयजन्त । देवाः । तानि ध-
र्माणि प्रथमानि आसन् । ते ह नाकम् । महिमानः सचन्त यत्र
नः पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः । यथा इन्द्रादयो देवाः यज्ञेन
ज्योतिष्प्रामाख्येन यज्ञपुरुषं वासुदेवम् विधिना अयजन्त । यतः
तानि यजनरूपाणि धर्माणि प्रथमानि आसन् । ते ह महाभा-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु०
पु० नास्ति । तद्यथा । यज्ञेन यज्ञम् । इदानीं साध्यानां यज्ञफलमुच्य-
ते । यज्ञाद्वै तं च साध्या देवाः यज्ञेनैव हविर्भूतेन यज्ञमेव अयज-
न्त । एवं हि तेषां तानि धर्माणि दर्शनानि प्रथमानि प्रश-
स्तानि मुख्यानि आसन् ह स्फुटं ते महिमानः साध्याः नाकं सच-
न्त सचतिः सेवनार्थः । असेवन्त । कमिति सुखनाम तदेकेन न
आ प्रातिषिद्धं सद् द्वितीयेन पुनः प्रतिपिध्यतः कोऽर्थः सर्वत्रैव हि
किञ्चित्सुखं किञ्चिद्दुःखम् । अत्र सुखमेव पुण्यकृतो ह्येव लब्ध ग-
च्छन्ति । यत्र नाके पूर्वं साध्याः देवाः सन्ति । प्रवाहनित्यतामृषी-
णां दर्शयति । उक्तं चान्यत्रापि सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्व-
मकल्पयदिति । तथा पूर्वेषां पन्थानमुद्दिश्य धीरा इति ॥ १६ ॥

ग्ययुक्ताः नाकं सचन्त स्वर्गं सेवन्ते । यत्र पूर्वे साध्याः प्रथमे
सुराः सन्ति विद्यन्ते देवाः तेजसा देदीप्यमानाः । एवं यो-
गिनोऽपि दीपनादेवा यज्ञेन समाधिना नारायणाख्यं ज्ञान-
रूपम् अयजन्त यतः तानि समाधिरूपाणि धर्माणि प्रथमान्या-
सन् । ते तु नाकं सनकादीनां स्थानं गच्छन्ति । ये तु योगिनो
महिमानः जन्मान्तरैर्निर्धूतगुणाः शुद्धाः ते नारायणाख्यं पुरुष-
मानिषन्ति मुक्तिं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

पूर्वप्रपञ्चेनोक्तमर्थं सङ्क्षिप्याह । देवाः प्रजापतिप्राणरूपा यज्ञेन
यथोक्तेन मानसेन सङ्कल्पेन यज्ञं यज्ञस्वरूपं प्रजापतिमयजन्त पूजि-
तवन्तः तस्मात् पूजनात् तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्रूपविकारा-
णां धारकाणि प्रथमानि मुख्यानि भूतानि आसन् । एतावता सृष्टिः
प्रतिपादकसूक्तभागार्थः उक्तः अथोपासनतत्फलानुवादकभागार्थः
संगृह्यते । यत्र यस्मिन् विराट्प्राप्तिरूपे नाकं पूर्वे साध्याः पुरातनाः
विराडुपाधिसाधकाः देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तं नाकं विराट्प्राप्तिरूपं
स्वर्गं ह एव ते महिमानः तदुपासका महात्मानः सचन्त सचन्ते
समवयन्ति प्राप्नुवन्ति अडभाव आर्पः सृष्टेः प्रवाहन्तित्यतां दर्श-
यति तदुक्तम् सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदिति ॥ १६ ॥

अद्भ्यः सम्भृतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्मणः स-
मवर्त्तताम्रे । तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति तन्मर्त्यस्य दे-
वत्वमाजानमम्रे ॥ १७ ॥

(१) अद्भ्यः सम्भृतः । अद्भ्यः सम्भृतः पृथिव्यै रसात्

(१) अत्र वाराणसीलि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्बईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । अद्भ्यः सम्भृत इत्युत्तरनारायणेनादित्यमुपस्था-
येति पट्टकण्डिका उत्तरनारायणं तत उपान्त्ये द्वे अनुष्टुभौ शेषा-
स्त्रिष्टुभः । अत्र पूर्वकल्पान्तरेण पुरुषमेधयाजी आदित्यरूपमा-
पन्नः परापरकोटिसंचारी स्तूयते यः अद्भ्यः उदकात् सम्भृतः पृथिव्यै

च विश्वकर्मणः सम् अवर्तत अग्रे । तस्य त्वष्टा विदधत् रूपम्
 णति तन्मर्त्यस्य देवत्वम् आजानम् अग्रे । त्वष्टा प्रजापतिर्ब्रह्मा
 यद्रूपमेकांशभूतं विदधत्कृतवान् तदेव मर्त्यस्य मर्त्ये भूलोके
 देवत्वं प्रभुत्वम् आजानमाप्तमित्यर्थः । किम्भूतोऽसौ । अद्भ्यः
 सकाशात् सम्भृतः पिण्डीभूतः पृथिव्याः रसाच्च । विश्वकर्मणः
 अग्रे प्रथमतः समवर्तत । संयोगरूपेण कृतः । तस्यैव नान्यस्य
 तदेव कारणान्मर्त्ये प्राप्तवान् स तु पालनाय दानवादिविना-
 शनायेति ॥ १७ ॥

इति पुरुषसूक्तानुवाकः । अद्भ्यः सम्भृत इत्युत्तरनारायणेनादि-
 त्यमुपस्थायेति (१३, ६, २, २०) षट् कण्डिका उत्तरनारायणम् ।
 उपान्ये द्वे अनुष्टुभौ शेषास्त्रिष्टुभः आदित्यदेवत्याः । पूर्वकल्पे
 पुरुषमेधयाजी आदित्यरूपं प्राप्तः स्तूयते । अद्भ्यः जलात् पृथि-
 व्यपां ग्रहणं भूतपञ्चकोपलक्षकम् भूतपञ्चकात् यो रसः सम्भृतः पु-
 ष्टः तथा विश्वं कर्म यस्य विश्वकर्मणः कालस्य रसात् प्रीतेः यो
 रसोऽग्रे प्रथमं समवर्तत समभवत् भूतपञ्चकस्य कालस्य च सर्वं
 प्रति कारणत्वात् पुरुषमेधयाजिनो लिङ्गशरीरे पञ्च भूतानि तुष्टा-
 नि कालश्च ततस्तुष्टेभ्यः कश्चिद्रसविशेषफलरूप उत्तमजन्मप्रद उ-
 त्पन्न इत्यर्थः । तस्य रसस्य रूपं विदधत् धारयन् त्वष्टा आदित्यः
 णति प्रत्यहमुदयं करोति । अग्रे प्रथमं मर्त्यस्य मनुष्यस्य पुरुषमेध-
 याजिनः आजानं देवत्वं मुख्यं देवत्वम् सूर्यरूपेण । द्विविधा दे-

पृथिव्याश्च सकाशात् पृथिव्याश्च सम्भृतः महाभूतपञ्चकोपलक्षणा-
 र्थमपां पृथिव्याश्च ग्रहणं भूतपञ्चकाख्यः सम्भृतः विश्वकर्मणः रसा-
 च्च विश्वं सर्वं कर्म यस्य स विश्वकर्मा तस्मात् ज्ञानकर्मेसमुष्ण-
 यजनितफलविपाककालभायिनो रसाच्च यः सम्भृतः सन् समवर्तत
 समभवत् अत्र प्रथमं लिङ्गादिशरीरः । इदानीं त्वष्टा आदित्यः
 तस्य रूपं विदधत् कुर्वन् धारयन् वा राति अहरह्रुदयं करोति
 वदेव मर्त्यस्य मनुष्यस्य सतः अग्रे प्रथमं पूर्वं देवत्वमाजानं विभ-
 क्तिव्यत्ययः देवत्वेन जन्म उत्पत्तिः ॥ १७ ॥

वाः कर्मदेवाः आजानदेवाश्च कर्मणोत्कृष्टेन देवत्वं प्राप्ताः कर्मदेवाः
सृष्टयावावृत्पन्ना आजानदेवाः । ते कर्मदेवेभ्यः श्रेष्ठाः ये शतं कर्मदेवा-
नामानन्वाः स एक आजानदेवानामानन्द इति श्रुतेः (बृहदार०
मा० ४, १, ३५) सूर्यादय आजानदेवाः ॥ १७ ॥

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः पर-
स्तात् । तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था
विद्यतेऽयनाय ॥ १८ ॥

(१) वेदाहम् वेद अहम् एतम्पुरुषम् महान्तम् आदित्यवर्णम्
तमसः परस्तात् । तम् एव विदित्वा अतिमृत्युमेति न अन्यः
पन्था विद्यते अयनाय । ऋषेः प्रतिवचनम् । अहमेनं पुरुषं
वेद महान्तन्देशकालाद्यवच्छेदराहितम् । आदित्यवर्णम् स्वप्र-
काशं तमसः परस्तात् अविद्यायाः भेददर्शनम् । तमेव विदि-
त्वा अतिमृत्युम् एति अतिक्रम्य मृत्युं तं पुरुषमनुप्रविशति ।
न अन्यः पन्था मार्गः तस्यायनाय गमनाय विद्यते किम्भूतं तं
विशिष्यते ॥ १८ ॥

एतं महान्तं सर्वोत्कृष्टं पुरुषं सूर्यमण्डलस्थमहं वेद जानामि
इति ऋषेर्वचनम् । कीदृशमादित्यवर्णमादित्यस्येव वर्णो यस्य तम् ।
उपमान्तराभावात् स्वोपमम् तथा तमसः परस्तात् दूरतरम् तमोर-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । वेदाहम् आदित्यान्तरपुरुषं महान्तं अपर्यन्तम्
अहं वेद जानामि ऋषेः प्रीतिवचनम् आदित्यवर्णम् आदित्यस्येव
वर्णो यस्येति उपमानोपमेयभावः यथा आदित्यः स्वप्रकाशः सन्न-
न्वान्यपि घस्नूनि प्रकाशयति एवमयमपि तमसः परस्तात् दूरत-
रम् अविद्या तम उच्यते इति भेददर्शनम् तमेव च विदित्वा
मृत्युमत्येति परं ब्रह्म गच्छति अयनाय गमनाय अन्यः पन्थाः न
विद्यते ॥ १८ ॥

हितमित्यर्थः तमःशब्देनाविद्योच्यते । तमेवादित्यं विदित्वा ज्ञात्वा मृत्युमत्येति अतिक्रामति परं ब्रह्म गच्छति । अयनायाश्रयायान्यः पन्था मार्गः न विद्यते सूर्यमण्डलान्तः पुरुषमात्मरूपं ज्ञात्वैव मुक्तिः ॥ १८ ॥

प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तरजायमानो बहुधा विजायते । तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीरास्तास्मिन् ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा ॥ १९ ॥

(१) प्रजापतिश्चरति । प्रजापतिः चरति गर्भे अन्तः अजायमानः बहुधा विजायते । तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीराः तस्मिन् ह तस्थुः भुवनानि विश्वा । स एव पुरुष एकांशभूतः प्रजापतिः अस्य गर्भस्यान्तः अजायमानः चरति चतुर्विधेषु भूतेषु । स एव जायमानः बहुधानेकप्रकारं विजायते । ये धीराः योगिनः ते तस्यै योनिं परिपश्यन्ति । सर्वत्यागेन परिहरन्ति विश्वे त्रैलोक्ये भुवनानि तस्मिन्नातस्थुः ॥ १९ ॥

हः सर्वात्मा प्रजापतिः अन्तर्हृदि स्थितः सन् गर्भे चरति गर्भमध्ये प्रविशति यश्चाजायमानोऽनुत्पद्यमानो नित्यः सन् बहुधा कार्यकारणरूपेण विजायते मायया प्रपञ्चरूपेणोत्पद्यते । धीराः ब्रह्मविदस्तस्य प्रजापतेः योनिं स्थानं स्वरूपं (परि) पश्यन्ति अहं ब्रह्मास्मीति जानन्ति । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि तस्मिन् ह तस्मिन्नेव कारणात्मनि ब्रह्मणि तस्थुः स्थितानि । सर्वे तदात्मकमेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रम मुम्बई मु० पु० नास्ति । तद्यथा । प्रजापतिः । यः सर्वात्मा प्रजापतिः अन्तः उदरे स्थितः सन् गर्भे चरति संचरति यश्च अजायमानः बहुधा कार्यकारणरूपेण जायते धीरा ब्रह्मविदः तस्य प्रजापतेः योनिं स्थानं स्वरूपमहमस्मीति पश्यन्ति विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि तस्मिन् ह तस्मिन्नेव कारणात्मनि तस्थुः स्थितानि ॥ १९ ॥

यो देवेभ्य आतपति यो देवानां पुरोहितः । पूर्वो
यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मणे ॥ २० ॥

(१) यो देवेभ्यः । यः देवेभ्यः आतपति यः देवानाम्पुरो
हितः । पूर्वः यः देवेभ्यः जातः नमः रुचाय ब्राह्मणे । अग्रे यो
देवेभ्यः योगिनस्तन्नमन्ति ध्यायन्ति यो देवेभ्यः सर्वेभ्यः
आतपति अतिशयेन तेजसा तपति आदित्यरूपेणेत्यर्थः । यश्च
देवानां पुरोऽग्रे इन्द्रत्वेन स्थितः यश्च पूर्वः अग्रे ब्रह्मरूपेण
देवेभ्यो जातः तस्मै रुचाय तेजसे ब्राह्मणे ब्रह्मपुरुषोऽपत्याय
नमः ॥ २० ॥

यः प्रजापतिरादित्यरूपो देवेभ्योऽर्थायातपति द्योतते यश्च देवा-
नां पुरोहितः सर्वकार्येष्वग्रे नीतः यश्च देवेभ्यः सकाशात् पूर्वः जा-
तः प्रथममुत्पन्नः तस्मै आदित्याय नमः । कीदृशाय रोचतेऽसौ रुच-
स्तस्मै दीप्यमानाय इगुपधेति (पा० ३, १, १३५) कप्रत्ययः तथा
ब्राह्मणे ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मि इजि टिलोपः ब्रह्मावयवभूताय वा ॥ २० ॥

रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवा अग्रे तदब्रुवन् । यस्त्वैवं
ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा असन् वशे ॥ २१ ॥

(१) रुचं ब्राह्मम् । रुचं ब्राह्मं जनयन्तः देवा अग्रे तत् अब्रु-
वन् । यः त्वा एवम् ब्राह्मणः विद्यात् तस्य देवाः असन् वशे ।
रुचन्देदीप्यमानं ब्राह्मं ब्रह्मण उत्पन्नं जनयन्तः सृष्ट्यर्थम् देवा

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा यो देवेभ्यः । यः आदित्यः देवेभ्योऽर्थाय आतप-
ति यश्च देवानां पुरोहितः सर्वकार्येषु अग्रे नीतः यो देवेभ्यः स-
काशात् पूर्वो जातः तस्मै नमः किम्भूताय रुचाय रोचनाय दीप्ताय
रोचते इति रुचः इगुपधेति कः । ब्राह्मणे ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मिः
टिलोपः । यद्वा ब्रह्मावयवभूताय ॥ २० ॥

योगिनः तेजसा दीप्यमानाः यत्त अब्रुवन् यद्व्यूः अग्रे प्रथमतः ।
किमूचुः अपरोऽपि यो ब्राह्मणः स ब्रह्म विद्याज्जानीयात् तस्य
देवा असन्वशे सोऽपि सनकादीनां स्थानङ्गच्छतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

देवाः दीप्यमानाः प्राणाः रुचं शोभनं ब्राह्मं ब्रह्मणोऽपन्यमादि-
त्यं जनयन्तः उत्पादयन्तः अग्रे प्रथमं तत् वचोऽब्रुवन् ऊचुः ब्राह्मो
जाताविति (पा० ६, ४, १७१) निपातः । तत् किमत आह यो ब्राह्म-
णः हे आदित्य ! त्वा त्वामेवमुक्तविधिना उत्पन्नं विद्यात् जानीयात्
तस्य ब्राह्मणस्य देवा वशे असन् वश्या भवन्ति आवित्योमसिता
जगत्पूज्यो भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्ष-
त्राणि रूपमश्विनौ व्याप्तम् । हृणन्निपाणासुं मं इ-
षाण सर्वलोकं मं इषाण ॥ २२ ॥

इति माध्यन्दिनयायां वाजसनेयिसंहितायाम्
एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

(१) श्रीश्च ते । श्रीः च ते लक्ष्मीः च पत्न्यौ अहोरात्रे पार्श्वे

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । रुचं ब्राह्मं देवाः प्राणाः । रुचं रोचनं ब्राह्मं ब्र-
ह्मावयवभूतं ब्राह्मो जातावित्यणि टिलोपः जनयन्तः उत्पद्यमानाः
सन्तः देवाः अग्रे प्रथमं तत् अब्रुवन् किमिति यो ब्राह्मणः त्वाम्
एवमुक्तविधिना विद्यात् जानीयात् तस्य ब्राह्मणस्य देवाः वशे
असन् भवन्ति । अवयवभूता हि तस्य देवाः स चेश्वरो देवाना-
मित्यर्थः ॥ २१ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०

नक्षत्राणि रूपम् अश्विनौ व्यात्तम् । इष्णन् इषाण अमुम् मे इषाण
सर्वलोकम् मे इषाण । अस्य पुरुषस्यैतेऽवयवाः । श्रीश्च लक्ष्मीश्च
पत्न्यौ भार्ये अहश्च रात्रिश्च ते पार्श्वे नक्षत्राणि रूपम् अश्विनौ
व्यात्तं मुखम् । इष्णन् इषाण स्वर्गस्य लोकस्य ईशानः । एत-
द्गुणविशिष्टः नाममोक्षस्य ईशानः सर्वलोकस्य च स एव दे-
वानामीशान इति ॥ २२ ॥

इति शौनकप्रणीतं पुरुषसूक्तभाष्यं समाप्तम् ॥ ३१ ॥

अश्विनौ इत्यं स्तुत्वा प्रार्थयते । हे आदित्य ! श्रीः लक्ष्मीश्च ते त-
व पत्न्यौ जायास्थानीये त्वद्वेश्ये इत्यर्थः । यया सर्वजनाश्रयणीयो
भवति सा श्रीः श्रीयतेऽनया श्रीः सम्पदित्यर्थः । यया लक्ष्यते दृश्य-
ते जनैः सा लक्ष्मीः सौन्दर्यमित्यर्थः । अहोरात्रे तव पार्श्वे पार्श्व-
स्थानीये । नक्षत्राणि गगनगास्ताराः तव रूपम् तवैव तेजसा भास-
मानत्वान् तेजसां गोलकः सूर्यो नक्षत्राण्यम्बुगोलका इति ज्योतिः
शास्त्रोक्तेः । अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ तव व्यात्तं विकासितमु-

नास्ति । तद्यथा । श्रीश्च ते श्रीश्च लक्ष्मीश्च यस्य ते पत्न्यौ पालयि-
ष्यौ यया आश्रयणीयो भवति सा श्रीः यया तु लक्ष्यते सा ल-
क्ष्मीः अहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ द्यावापृथिव्यौ यस्य
व्यात्तं मुखम् अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ इमे हीदं सर्वमश्नुवातामि-
ति श्रुतिः तं त्वां याचे इष्मन् इषाण इपेरेतद्रूपद्वयं पूर्वं शत्रुपरं
कर्त्तरि विकरणव्यत्ययः । इष आभीक्ष्णे क्रयादिर्वा त्वं मे इष्मन्
कर्मफलं मम इच्छन् अमुं लोकं मे आत्मत्वेन इषाण इच्छ सर्वलो-
कं च मे आत्मत्वेन इषाण अहमेवेदं सर्वमिति भावः ॥ २२ ॥

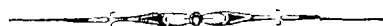
इति मन्त्रभाष्ये एकत्रिंशः ॥ ३१ ॥

१४९६ मन्त्रभाष्य-वेददीपसहिता शुरुयज्ञःसंहिता ।

खस्थानीये अश्नुवाते व्याप्नुतस्तौ अदिवनौ द्यावापृथिव्यौ इमे
हीदं^७ सर्वमश्नुवातामिति श्रुतेः । य ईदशस्तं त्वां याचे इष्णन्
कर्मफलमिच्छन् सन् इषाण इच्छ इषु-इच्छायाम् विकरणव्यत्ययः
यद्वा इष आभीक्ष्ण्ये क्रयादिः अन्नेच्छार्थः । किमेपणीयम् तत्राह अमुं
परलोकं मे मम इषाण मम परलोकः समीचीनोऽस्त्वितीच्छा अमो-
चेच्छत्वादिष्टं भवतीत्यर्थः । सर्वं मे मम इषाण सर्वलोकात्मकोऽहं
भवेयमितीच्छेत्यर्थः मुक्तो भवेयमित्यर्थः सर्वं-खल्विदं ब्रह्मेति
सामश्रुतेः ॥ २२ ॥

ध्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

नरमेधोऽध्याय एष एकत्रिंशोऽयमीरितः ॥ ३१ ॥

ब्राह्मिशोऽध्यायः ।

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्रागुस्तदु चन्द्रमाः । तदेव
शुक्रं तद् ब्रह्म ता आपः स प्रजापतिः ॥ १ ॥

(१) इदानीं सर्वे मन्त्राः प्राक् प्रवायुमित्यस्मादनुवाका-
त्सर्वमेधसंबद्धाः । ब्रह्मण आर्षम् । तदेवाग्निः द्वे अनुष्टुभौ ।
विज्ञानात्मा परेणात्मना विशिष्टाग्न्यादिषु ओतप्रोतत्वेनोपास्यो-
ऽभिधीयते । तदेव कारणमग्निः तदादित्यः तद्रागुः तत् उ चन्द्र-
माः । उकार एवार्थे तदेव शुक्रन्त्रयीलक्षणम् । तद्ब्रह्म परं ता
आपः सः प्रजापतिः ॥ १ ॥

पुरुषमन्त्रा उक्ताः । अथ सर्वमेधमन्त्रा उच्यन्ते प्रवायुमच्छेत्य-
स्मान् प्राक् (३३, १५) । स्वयम्भुव्रह्मदृष्टाः आत्मदेवत्याः सप्तमे-
ऽहनि आप्तोर्यामसंक्षिके सर्वहोमे विनियुक्ताः आप्तोर्यामः सप्तमम-
हर्भवतीत्युपक्रम्य सर्वं जुहोति सर्वस्यास्यै सर्वस्यावरुध्यै इति श्रु-
तेः (१३, ७, १, ९) ॥ द्वे अनुष्टुभौ । विज्ञानात्मा परेणात्मना वि-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । समाप्तः पुरुषमेधः । इदानीं सर्वे इमे मन्त्राः प्राक्
प्रवायुमित्यस्मादनुवाकात् सर्वमेधसंबद्धा इति ब्राह्मण आर्षं तदे-
क्षन् तनवै तपस्यानन्त्यमस्ति ह भूतेष्वात्मानं जुह्वानि भूतानि
चात्मनीत्येवमादिना ग्रन्थेन ज्ञानसंहितात्कर्मणो युक्तिं दर्शयति
यन्तु सर्वाणि भूतानीत्यादिनाप्तोर्यामसप्तममहर्भवतीत्युपक्रम्य सर्वं
जुहोति सर्वस्यास्यै सर्वस्यावरुध्या इति । तत्रायमध्यायो विनियुक्तः
तदेवाग्निः द्वे अनुष्टुभौ विज्ञानात्मा परेणात्मना विशिष्टोऽग्न्यादिषु
ओतप्रोतत्वेनोपास्योऽभिधीयते तदेव कारणमग्निः तत् आदित्यः
तत् वायुः तत् उ चन्द्रमाः उ एवार्थे तदेव शुक्रं त्रयीलक्षणं तत् परं
ताः आपः स प्रजापतिः ॥ १ ॥

शिष्टोऽग्न्यादिष्वोत्तमोत्तत्वेनोपास्योऽभिधीयते । अग्निः तदेव कार-
णं ब्रह्मैव आदित्यस्तदेव वायुस्तदेव चन्द्रमास्तत् तदेव उ एवार्थः ।
शुकं शुक्लं तत् प्रसिद्धम् । ब्रह्म त्रयीलक्षणं तत् ब्रह्मैव । ताः प्रसि-
द्धाः आपः जलानि (स) प्रसिद्धः प्रजापतिरपि तदेव ब्रह्म ॥ १ ॥

सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि । नैनमू-
र्ध्वं न तिर्य्यञ्चं न मध्ये परिजग्रभत् ॥ २ ॥

(१) सर्वे निमेषाः । सर्वे निमेषश्रुटिकाष्ठादयः कालवि-
शेषाः जज्ञिरे जाताः । विद्युतः विद्युत्पर्जन्यस्तनयित्रवः । पुरु-
षादधिशकासात् नच एनं पुरुषं सर्वस्यापि जनकं सन्तम् ।
ऊर्ध्वं नच तिर्य्यञ्चं नच मध्ये परिजग्रभत् । न परिगृह्णाति क-
श्चिदपि । न ह्यसौ प्रत्यक्षादीनां विषयः । आगमो हि तत्र
प्रवर्तते । तदुक्तम् । एष नेति नेत्यात्मना अगृह्यो नहि गृह्यत
इत्यादि ॥ २ ॥

सर्वे निमेषाः निमेषाः श्रुटिकाष्ठाघट्यादयः कालविशेषाः पु-
रुषसक्काशाज्जज्ञिरे । कीदृशात् पुरुषात् विद्युतः विशेषेण द्योतते वि-
द्युत् तस्मात् । किञ्च कश्चिदपि एनं पुरुषमूर्ध्वमुपरिभागे न परिज-
ग्रभत् परिगृह्णाति । एनं तिर्य्यञ्चं चतुर्विधं न परि० मध्यदेशेऽपि
न गृह्णाति न ह्यसौ प्रत्यक्षादीनां विषय इत्यर्थः । स एष नेति नेत्या-
त्मागृह्यो न हि गृह्यत इति श्रुतेः । जग्रभत् ग्रहेः शतरि जुहोत्यादि-
त्वेन रूपम् ॥ २ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
ना० तद्यथा । सर्वे निमेषाः । सर्वे निमेषाः श्रुटिकाष्ठादयः कालवि-
शेषाः विद्युत्पर्जन्यस्तनितादयश्च पुरुषात् अधिसकाशात् जज्ञिरे
जाताः एनं पुरुषम् ऊर्ध्वं तिर्य्यञ्चं च मध्ये च न परिजग्रभत् न परि-
गृह्णाति कश्चिदपि न ह्यसौ प्रत्यक्षादीनां विषयः तदुक्तं स एष
नेति नेत्यात्मा गृह्यो नहि गृह्यते इत्यादि ॥ २ ॥

न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः । हिरण्यगर्भ इत्येषः । मा मा हिंसीदित्येषा । यस्मान्न जात इत्येषः ॥ ३ ॥

(१) न तस्य । गायत्री द्विपदा न तस्य पुरुषस्य प्रतिमा प्रतिमानभूतं किञ्चिद्विद्यते । यतो यस्य नाम महद्यश इत्येष वेदान्तविदः पठन्ति । हिरण्यगर्भ इत्येष चतुर्ध्वोऽनुवाकोऽदूरविप्रकर्षेण हिरण्यगर्भं प्रतिमाभूतमाह । मा मा हिंसीदित्येषा च ऋक् यस्मान्न जात इत्येषा च द्विकण्डिकोऽनुवाकः । षोडशिदैवत्योऽदूरविप्रकर्षेणाभिवदति । आसां च कण्डिकानां ब्रह्मयज्ञेऽध्ययनं कर्तव्यं प्रतीकग्रहणत्वात् ॥ ३ ॥

द्विपदा गायत्री यस्य पुरुषस्य प्रतिमा प्रतिमानमुपमानं किञ्चिद्वस्तु नास्ति अत एव नाम प्रसिद्धं महत् यशः यस्यास्ति सर्वातिरिक्तयश इत्यर्थः ॥ हिरण्यगर्भ इत्येषोऽनुवाकश्चतुर्ध्वः हिरण्यगर्भः यः प्राणतः यस्येमे य आत्मदाः इति (२५, १०—१३ । मा मा हिंसीज्जनितेत्येका एषा (१२, १०२) । यस्मान्न जातः इन्द्रश्च सन्नाडिति (८, ३६—३७) द्यूचोऽनुवाकः । एताः प्रतीकचोदिताः पूर्वं पठितत्वादादिमात्रेणोक्ताः ब्रह्मयज्ञे अपे च सर्वा अभ्येयाः । एवं सर्वत्र ॥ ३ ॥

ए षो ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वाः पूर्वी ह जातः स उ गर्भे अन्तः । स एष जातः स जनिष्यमा-

(१) अत्र कारणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु० ना० तद्यथा । न तस्य । गायत्री द्विपदा तस्य पुरुषस्य प्रतिमा प्रतिमानभूतं किञ्चिद्वस्तु नास्ति यतो यस्य नाम महत् यश इत्येष वेदविदः पठन्ति हिरण्यगर्भ इत्येष चतुर्ध्वोऽनुवाकः अदूरविप्रकर्षेणाभिवदति आसां च कण्डिकानां ब्रह्मयज्ञेऽध्ययनं कर्तव्यं प्रतीकगृहीतत्वात् ॥ ३ ॥

णः प्रत्यङ् जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥ ४ ॥

एषो ह । त्रिष्टुभः सर्वाः सदसस्पतिमद्भुतमित्यस्या गा-
यत्र्याः प्राक् । इदानीं स्वरूपतः कथयति । एष एव देवः प्र-
दिशः दिशश्च सर्वाः अनुव्याप्य वर्त्तते तिर्यगूर्ध्वमधश्चेति । पूर्वो
ह जात अनादिनिधनः सम्भूतः । स उ गर्भे अन्तः । स एव
च मातुरुदरे अन्तर्गर्भे व्यवतिष्ठते । स एव च जातः स एव च
जनिष्यमाणः ॥ तदुक्तम् ॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति
शान्तमुपासीतेति । प्रतिपदार्थमञ्चनः । हे जनाः तिष्ठति सर्वतो-
मुखः । सर्वतोऽक्षिस्तिरेभिचपाभिषादः तिष्ठति अचिन्त्यशक्ति-
रित्यर्थः । जना इत्याद्युदात्तस्वरमपि स्वरात्मन्त्रितार्थस्यादावेव
वर्तते ॥ ४ ॥

चतस्रस्त्रिष्टुभः । ह प्रसिद्धम् एषो ह देवः सर्वाः प्रदिशः अनु-
तिष्ठति व्याप्य स्थितः । हे जनाः ! ह प्रसिद्धमेव पूर्वः प्रथमो जा-
तः उत्पन्नः । गर्भे अन्तः गर्भमध्ये स उ स एव तिष्ठति । जातोऽ-
पि स एव । जनिष्यमाणः उत्पत्तस्यमानोऽपि स एव । प्रत्यङ् प्रति
पदार्थमञ्चति प्रत्यङ् । सर्वतोमुखः सर्वतो मुखोद्यवयवा यस्य अ-
चिन्त्यशक्तिरित्यर्थः ॥ ४ ॥

यस्माज्जातं न पुरा किं चनैव य आबभूव भुवना-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
ना० । तद्यथा । एषो ह देवः । त्रिष्टुभः सर्वाः सदस्पतिमित्यस्या
गायत्र्याः प्राक् इदानीं स्वरूपमाह एष देवः सर्वाः प्रदिशो दिशश्च
अनुव्याप्य वर्त्तते तिर्यगूर्ध्वमधश्च पूर्वो ह जातः अनादिनिधनः
सम्भूतः सः उ गर्भे अन्तः स एव च गर्भे मातुरुदरे तिष्ठति स एव च
जातः स एव जनिष्यमाणः ॥ तदुक्तं सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जला-
निति शान्तं उपासीतेति प्रत्यङ् प्रतिपदार्थस्यादाविति ॥ ४ ॥

नि विश्वा । प्रजापतिः प्रजया संहराणस्त्रीणि ज्योतींषि सचते स षोडशी ॥ ५ ॥

(१) यस्मान्न जातः । यस्मात्पुरुषात् जातं न पुरा किञ्च एव । यश्च आवभूव सम्भावयति भुवनानि भूतजातानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि । प्रजापतिरिति व्याख्यातम् । अयं षोडश-कण्डियुक्तः ॥ ५ ॥

यस्मात् पुरा किञ्चन किमपि न जातमेव यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि आवभूव समन्ताद् भावयामास-अन्तर्भूतां ण्यर्थः । स षोडशी षोडशावयवलिङ्गशरीरी प्रजापतिः प्रजया संहराणः रममाणः त्रीणि ज्योतींषि रवीन्द्रमिरूपाणि सचते सेवते ॥ ५ ॥

येन द्यौरग्रा पृथिवी च दृढा येन स्वस्तम्भितं येन नाकः । यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ६ ॥

(२) येन पुरुषेण द्यौः उग्रा उद्गूर्णा वृष्टिदायिनी कृता ।

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु० ना० । तद्यथा । यस्माज्जातामिति । यस्मात्पुरुषात् पुरा किञ्चन किमपि न जातमेव यश्च विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि आवभूवासमन्तात् भावयामास णिजन्तोऽर्थोऽन्तर्भूतो ज्ञेयः उत्पादयति प्रजापतिरित्युत्तरार्द्धं व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु०पु० नास्ति । तद्यथा । येन द्यौः । येन पुरुषेण द्यौः उग्रा उद्गूर्णा वृष्टिदायिनी कृता येन पृथिवी दृढा स्थिरा प्राणिधारणाय वृष्टिग्रहणाय च अश्वनिष्पादनाय कृता येन स्वः आदित्यमण्डलं स्तम्भितं येन नाकः स्तम्भितः यः अन्तरिक्षे रजसः उदकस्य वृष्टिलक्षणस्य विमानः निर्माता तं विहाय कस्मै अन्यस्मै हविषा विधेम इ-विर्दशः ॥ ६ ॥

पृथिवी च दृढा स्थिरा प्राणिधारणाय वृष्टिग्रहणाय च अन्ननिष्पादनाय च कृता । येन च स्वः आदित्यमण्डलं स्तम्भितं स्तम्भितम् । येन च नाकः स्वर्गो लोकः । स्तम्भितः । यश्चान्तरिक्षे रजसः उदकस्य वृष्टिलक्षणस्य विमानो निर्माता । तं परित्यज्य कस्मै अन्यस्मै देवाय हविषा विधेम हविर्ददुम इति समञ्जसम् ॥ ६ ॥

येन पुरुषेण द्यौरुप्रा उद्गूर्णा वृष्टिदा कृतेति शेषः पृथिवी च येन दृढा कृता सर्वप्राणिधारणं वृष्टिग्रहणम् अन्ननिष्पादनञ्चेति भूमेर्दाकर्त्र्यम् । येन स्वः आदित्यमण्डलं स्तम्भितं स्तम्भितम् येन नाकः स्वर्गोऽपि स्तम्भितः । यः अन्तरिक्षे नभसि रजसो जलस्य वृष्टिरूपस्य विमानः विमिमीते निर्माता । तं विहाय कस्मै देवाय हविषा विधेम हविर्ददुम न कस्मैचिदित्यर्थः ॥ ६ ॥

यं क्रन्दसी अवसा तस्तमाने अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने । यत्राधि सूर उदितो विभानि कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ आपो ह यद् बृहतीः यश्चिदापः ॥ ७ ॥

(१)यं क्रन्दसी यंपुरुषं क्रन्दसी द्यावापृथिव्यौ अवसा अभेन हविलक्षणेन वृष्टिधारणाद्युपकारजनितेन । तस्तमाने संस्त-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु० नास्ति । तद्यथा । यं क्रन्दसी । क्रन्दसी द्यावापृथिव्यौ यं रुपं मनसा अभ्यैक्षेतेतां साध्वेतत्कृतमनेनेति किम्भूते क्रन्दसी अवसा अभेन हविलक्षणेन वृष्टिधारणाद्युपकारजनितेन तस्तमाने सस्तम्भयन्त्यौ प्राणिजातं रेजमाने कम्पमाने यत्र अधि उपरिस्थितः यद्वाधार इत्यर्थः सूरः सूर्यः उदितः सन् विभानि तं देवं परित्यज्य कस्मै हविर्ददुमः आपो ह यद् बृहतीः यश्चिदापः द्वे प्रतीके गृहीते अत्रापि स्वाध्यायोऽध्ययनं युक्तं प्रतीकस्योपलक्षणार्थत्वात् ॥ ७ ॥

भयन्त्यौ सर्वप्राणिजातम् अभि ऐक्षेतां मनसा । साध्वेतत्कृतम-
नेनेति । रेजमाने कम्पमाने । यत्र च अधि उपरि स्थितः य-
दाधार इत्यभिप्रायः । सूरः सूर्यः उदितः सन् विभाति । त-
न्देवम् । परित्यज्य कस्मै देवाय हविषा विधेम इति समञ्ज-
सम् । आपो ह यद्बृहतीर्यश्चिदाप इति द्वे प्रतीकगृहीते अत्रापि-
स्वाध्यायेऽध्ययनं प्राप्तं प्रतीकस्योपलक्षणार्थत्वात् ॥ ७ ॥

क्रन्दसी घावापृथिव्यौ यं पुरुषं मनसा अभ्यैक्षेतां साधु कृतमि-
त्यपश्यताम् । कीदृशौ क्रन्दसी अवसा हविलक्षणेनाग्नेन वृष्टिजनके-
न तस्तभाने प्राणिजातं स्तम्भयन्त्यौ व्यत्ययेन स्तम्भेर्ह्रादित्वम् । रे
जमाने शोभमाने । सूरः सूर्यः यत्र घावापृथिव्योः उदितः सन् अ-
धिविभाति अधिकं शोभते विभासयति वा । तं विहाय कस्मै हवि-
र्दद्याः ॥ आपो ह यद्बृहतीः (२७, २५) यश्चिदापः (२७, २६) द्वे
प्रतीकोक्ते जपादावध्येये ॥ ७ ॥

वेनस्तत् पश्यन्निहितं गुहा सद्यत्र विद्वं भवत्ये-
कनीडम् । तस्मिन्निदं सं च वि चेति सर्वं स ओ-
तः प्रोतश्च विभूः प्रजासु ॥ ८ ॥

(१) वेनस्तत्पश्यत् । वेनः पण्डितः विदितवेदान्तरहस्यः
सद्भावनया तद्रूपं ब्रह्म पश्यत् पश्यति । निहितं स्थापितम् । गुहा

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । वेनः । वेनः पण्डितः विदितवेदान्तरहस्यः तद्
ब्रह्मणो रूपं पश्यत् पश्यति निहितं स्थापितं गुहासत् गुहायामिव
सत् नित्यं यत्र विद्वं सर्वमिदं विकारजातम् एकनीडम् एकनिलयम्
अविभक्तं भवति उपसंहृतं सर्वविशेषं कारणमेव तस्मिन् परमात्मनि
इदं सर्वं समेति च उपसंहृतिकाले व्येति च सर्गकाले सः विभूः
विभवति कार्यकारणभावेनेति विभूः प्रजासु ओतश्च शरीरभावेन
प्रोतश्च शरीरिभावेन सर्वमेव परमेश्वर इत्यर्थः ॥ ८ ॥

गुहायामिव । सन्नित्यम् । यत्र विश्वं सर्वमिदं विकारजातं भवति एकनीडम् एकनिलयमविभक्तम् । कारणमेवोपसंहृतं सर्वविशेषम् । तस्मिन्निदं सञ्च विचैति सर्वम् । तस्मिन्नेव परमात्मानि इदं विकारजातं सर्वं समेति च उपसंहृतिकाले । समेत्य च । व्येति सृष्टिकाले सर्वमेव । स च परमेश्वरः ओतश्च शरीरभावेन प्रोतश्च जीवभावेन इतरथा वा विभूः विभवति च कार्यकारणभावेन । प्रजासु ॥ ८ ॥

वेनः पण्डितो विदितवेदान्तरहस्यः तत् ब्रह्म पश्यति जानातीत्यर्थः । कीदृशं तत् गुहा गुहायां रहः स्थाने निहितं स्थापितं दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । सत् नित्यम् । यत्र ब्रह्मणि विश्वं कार्यजातमेकनीडं भवति एकमेव नीडमाश्रयो यस्य तत् अविभक्तमविशेषं कारणमेव भवतीत्यर्थः । तस्मिन् ब्रह्मणि इदं सर्वं भूतजातं समेति च सङ्गच्छते संहारकाले व्येति च निर्गच्छति सर्गकाले । स परमात्मा प्रजासु ओतः प्रोतश्च ऊर्ध्वतन्तुषु पट इव शरीरभावेन ओतः तिर्य्यक्तन्तुषु पट इव शरीरभावेन प्रोतश्च । कीदृशः विभूः कार्यकारणरूपेण विविधं भवतीति प्रोतश्च । सर्वं स एवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्र तद् वोचेदमृतं नु विद्वान् गन्धर्वो धाम विभृतं गुहा सत् । त्रीणि पदानि निहिता गुहास्य यस्तानि वेद स पितुः पितासत् ॥ ९ ॥

(१) प्र तत् प्रवोचेत् प्रब्रूयात् तत् अमृतं शाश्वतम् । नु क्षिप्रं

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतांशं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु० नास्ति । तद्यथा । प्र तत् । विद्वान् गन्धर्वः उ क्षिप्रममृतं शाश्वतं तत् ब्रह्म प्रवोचेत् प्रब्रूयात् गन्धर्वलोके हि सुतरां ब्रह्मविद्या ज्ञायते धाम स्थानं विभृतं विहृतं नानाभूतं सर्गस्थितिप्रलयरूपैः गुहासत् गुहायामेव निगूढं सत् अविभृतं विदितवेदान्तरहस्याना किञ्च अस्य अमृतस्य त्रीणि पदानि गुहा गुहायामिव निहिता निहितानि

विद्वान् पण्डितः गन्धर्वः । गन्धर्वलोके हि ब्रह्मविद्या सुतरां
ज्ञायते । धाम स्थानम् । विभृतं विहृतं नानाभूतैः सर्गस्थितिप्र-
लयैः । गुहासत् गुहायामिव निगूढम् अविवृतवेदान्तरहस्यम-
ज्ञावानाम् । किञ्च । त्रीणि पदानि निहितानि गुहा । गुहा-
यामिव अस्य अमृतस्य सर्गस्थितिप्रलयाः त्रयो वा वेदाः त्र-
यो वा कालाः । भूयस्त्वोपलक्षणार्थं वा । भूयांसो हि तत्र
गुणा श्रूयन्ते विज्ञानघनानन्दसत्यसङ्कल्पादयः । परब्रह्मान्तर्या-
म्यव्याकृतानि वा त्रयः पादाः । यश्च तानि वेद जानाति स
पितुरपि पिता भवति । परं ब्रह्म भवतीत्यर्थः । तद्धि ब्रह्म-
रूपं श्रेष्ठम् ॥ ९ ॥

गां वेदवाचं धारयति विचारयतीति गन्धर्वः वेदान्तवेत्ता विद्वान्
पण्डितः सु क्षिप्रम् अमृतं शाश्वतम् तत् ब्रह्म प्रषोचेत् प्रब्रूयात्
गुहा गुहायां सत् विद्यमानं धाम स्वरूपं विभृतं विहृतं सर्गस्थि-
तिप्रलयरूपैर्विभक्तम् । किञ्च अस्यामृतस्य त्रीणि पदानि स्वरूपाणि
गुहा गुहायां (निहिता) निहितानि । पदानि सर्गस्थितिप्रलयाः वे-
दाः काला वा ब्रह्मान्तर्यामिविज्ञानात्मानो वा । किञ्च यः तानि प-
दानि वेद जानाति स पितुः ब्रह्मणोऽपि पिता परमात्मा असत् भ-
वति परं ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ९ ॥

स नो बन्धुं जनिता स विधाता धामानि वेद भु-
वनानि विश्वा । यत्र देवा अमृतमानशानास्तृतीये
धामन्नघ्यैरयन्त ॥ १० ॥

सर्गस्थितिप्रलयास्त्रयः त्रयो वेदा वा काला वा भूयस्त्वोपलक्ष-
णार्थं भूयांसो हि तत्र गुणाः श्रूयन्ते विज्ञानघनानन्दसत्यसङ्कल्पा-
दयः परब्रह्मान्तर्यामिविज्ञानात्मानो वा परब्रह्मान्तर्याम्यव्याकृतानि
वा त्रयः पादाः यश्च तानि पदानि वेद सः पितुः पिता असत् भवति
परं ब्रह्म भवतीत्यर्थः तद्धि ब्रह्मरूपं स्वष्टम् ॥ ९ ॥

(१)स नो बन्धुः । स नोऽस्माकं बन्धुः सचास्माकञ्जनिता । जनयितेति प्राप्ते जनिता मन्त्र इति णिचो लोपः । स च नो विधाता धारयिता । यः धामानि ब्रह्मणः स्थानानि वेद । भुवनानि भूतजातानि विश्वा सर्वाणि वेद नानान्यात्मनो भिन्नानि वेद । किञ्च । यत्र देवा अग्न्यादयः अमृतम्परब्रह्मलक्षणम् । आनशानाः व्याप्नुवन्तः तृतीये धामनि स्थाने अधि उपरि स्थिताः ऐरयन्त स्वेच्छया प्रवर्तन्ते तच्च यो वेद स नो बन्धुरित्याद्यनुवर्तते ॥ १० ॥

स परमात्मा नोऽस्माकं बन्धुः बन्धुवन्मान्यः जनिता जनयिता जनिता मन्त्र इति (पा० ६, ४, ५३) णिचो लोपः स च विधाता धारयिता । सः विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि धामानि स्थानानि च वेद । देवा अग्न्यादयः तृतीये धामन् धामनि स्थाने स्वर्गरूपे अध्यैरयन्त स्वेच्छया वर्तन्ते । कीदृशा देवाः अमृतं मोक्षप्रापकं ज्ञानं यत्र ब्रह्माणि आनशानाः व्याप्नुवानाः अश्नुवन्ते आनशानाः बहुलं छन्दसीति (पा० २, ४ ७६) अशोर्हार्दित्वेन द्वित्वे शानचि अभ्यासस्य जुगागमः । ब्रह्मनिष्ठं ज्ञानं प्राप्ताः सन्तः स्वर्गो देवा मोदन्त इति भावः ॥ १० ॥

परीत्यं भूतानि परीत्यं लोकान् परीत्यं सर्वाः प्र-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु० नास्ति । तद्यथा । स नो बन्धुः । सः नोऽस्माकं बन्धुः स चास्माकं जनिता जनयितेति प्राप्ते जनिता मन्त्रे इति णिचो लोपः स च नः विधाता धारयिता यः विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि धामानि ब्रह्मस्थानानि वेद परमात्मनोऽभिन्नानि जानाति किञ्च यत्र देवा अग्न्यादयः परब्रह्मलक्षणममृतम् आनशानाः व्याप्नुवन्तः तृतीये धामन् धामनि स्थाने अधि उपरिस्थिताः ऐरयन्त स्वेच्छया प्रवर्तन्ते तं च यो वेद स नो बन्धुरित्यनुवर्तते ॥ १० ॥

दिशो दिशश्च । उपस्थाय प्रथमजामृतस्यात्मनात्मानं ।
मभि संविवेश ॥ ११ ॥

(१) इदानीं सर्वेषु भूतेष्वहमस्मि सर्वाणि च भूतानि मयि
सन्तीत्येतद्दर्शनावगुण्ठितस्य सर्वमेधयाजिनो मुक्तिरुच्यते द्वाभ्यां
कण्डिकाभ्याम् नचात्र सर्वमेधो ग्रहः कर्तव्यो दर्शनस्य प्राधा-
न्यात् । एवं हि पश्यतो यजमानस्याग्निहोत्रादयो यज्ञाः सर्वे
सर्वमेधा एव । आलम्बनमात्रं हि तत्र यज्ञाः । परीत्य भूतानि ।
अनेन दर्शनेन परिज्ञाय सर्वाणि भूतानि एवमेतदित्यवधार्य ।
एवं परिज्ञाय च सर्वान् लोकान् परिज्ञाय च सर्वाः दिशः प-
रिज्ञाय च सर्वाः प्रदिशः । उपस्थाय च प्रथमजां वातं त्रयी-
लक्षणाम् । अपि हि तस्मात्पुरुषाद्ब्रह्मैव पूर्वमसृज्यतेति श्रुतिः
प्रथमजा वाक् । ऋतस्य यज्ञस्य । आत्मना आत्मानं परेण
ब्रह्मणा विशिष्टं ब्रह्म अभिसंविशति अपुनरावृत्तये ॥ ११ ॥

इदानीं सर्वभूतेष्वहमस्मि सर्वाणि भूतानि मयीति ज्ञानवतः स
र्वमेधयाजिनो मुक्तिरुच्यते । किञ्च सर्वमेधग्रहोऽपि न ज्ञानं प्रधानं

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । इदानीं सर्वेषु भूतेष्वहमस्मि भूतानि सर्वाणि
मयि सन्तीत्येतद्दर्शनावगुण्ठितस्य सर्वमेधयाजिनो मुक्तिरुच्यते ।
द्वाभ्यां कण्डिकाभ्यां नचात्र सर्वमेधो ग्रहः कर्तव्यो दर्शनस्य प्राधा-
न्यात् एवं हि पश्यतो यजमानस्याग्निहोत्रादयो यज्ञाः सर्वे सर्वमेधा
एव आलम्बनमात्रं हि तत्र यज्ञाः परीत्य भूतानि भूतानि परीत्य
अनेन दर्शनेन सर्वाणि भूतान्येवमेतदिति परिज्ञाय लोकान् परीत्य
सर्वाः प्रदिशो दिशश्च परिज्ञाय प्रथमजां त्रयीलक्षणां वाच उपस्थाय
अपि हि तस्मात्पुरुषाद् ब्रह्मैव पूर्वमसृज्यतेति श्रुतिः । प्रथमजा
वाक् ऋतस्य यज्ञस्य आत्मना परेण ब्रह्मणा आत्मानं विशिष्टमभि-
संविवेश अभिसंविशति अपुनरावृत्तये ॥ ११ ॥

म् ब्रह्मज्ञानवतो यजमानस्याग्निहोत्रादयोऽपि यज्ञः सर्वमेधन पचै-
त्याह परीत्य भूतानीति कण्डिकाभ्याम् ॥ एवं ज्ञानवान् सर्वमेधया-
जी आत्मना जीवरूपेण ऋतस्य यज्ञस्यात्मानं यज्ञाधिष्ठातारं परमा-
त्मानमभिसंवेवेश प्रविशाति ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः । किं कृत्वा भूता-
नि परीत्य सर्वभूतानि ब्रह्मत्वेन विज्ञाय । लोकान् परीत्य ब्रह्मरू-
पान् ज्ञात्वा । सर्वाः प्रदिशः विदिशः दिशश्च परीत्य तद्रूपा ज्ञा-
त्वा । प्रथमजां प्रथमोत्पन्नां त्रयीरूपां वाचमुपस्थाय संसेव्य यज्ञा-
दि कृत्वेत्यर्थः अपिहि तस्मान् पुरुषम् ब्रह्मैव पूर्वमसृज्यतेति ध्रुतेः
प्रथमजा वाक् वेदरूपा ॥ ११ ॥

परि द्यावापृथिवी सद्य इत्वा परि लोकान् परि
दिशः परि स्वः । ऋतस्य तन्तुं वितनं विवृत्य तद-
पश्यत्तदभवत्तदासति ॥ १२ ॥

(१) परिद्यावा । परीत्ययमुपसर्ग इत्वेत्यनेन संबध्यते ।
परीत्य द्यावापृथिव्यौ अनेन दर्शनेन । परीत्य च लोकान् प-
रीत्य च दिशः परीत्य च स्वः आदित्यम् । ऋतस्य यज्ञस्य
तन्तुं वितनं विवृत्य विच्छिद्य परिसमाप्य । सदा एव तत् तथा-
भूतमात्मानम् अपश्यत् पश्यति । तदभवत् तथाभूतं ब्रह्म भव-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । परिद्यावा । परीत्युपसर्ग इत्वेत्यनेन सम्बध्यते
द्यावापृथिव्यौ अनेन दर्शनेन परीत्य लोकान् दिशः स्वरादित्यं च
परीत्य ऋतस्य यज्ञस्य तन्तुं वितनं प्रसारितं विवृत्य परिच्छिद्य
समाप्य सद्य एव तत् तथाभूतं ब्रह्म अपश्यत् पश्यति तदभवत्
ब्रह्म भवति तत् आसीत् तदेवास्ति तदुक्तं तदेव सन्तस्तदु तद्भवाम
इति यथा ह्येकस्याग्नेः प्रदीपसहस्राणि तुल्यशक्तीनि निर्गच्छन्ति
एवं परमात्मनः इमे जीवा अप्युच्चरन्ति आभ्यां कण्डिकाभ्यां गृह-
स्थानामेव दर्शनाभ्युक्तिर्भवति । तेषां हि भूयांसो यज्ञादय उ-
पायाः ॥ १२ ॥

ति । तदासीत् तदेवास्ति । तदुक्तम् । तदेव सन्तस्तदु तद्ग-
वाम । यथा ह्येकस्याग्नेः प्रदीपसहस्राणि तुल्यशक्तीनि निर्गच्छ-
न्ति । एवं परमात्मन इमे जीवा अप्युचरन्ति । आभ्याङ्गण्डि-
काभ्यां गृहस्थानामेव मुक्तिर्दर्शिता भवति तेषां हि भूयान् उ-
पायाः यज्ञादयः ॥ १२ ॥

परीत्युपसर्ग इत्येव्यनेन सम्बध्यते । सर्वमेधयाजी तत् ब्रह्म अप-
श्यत् पश्यति तत् अभवत् भवति तत् आसीत् वस्तुगन्था तदेवा-
स्ति । अज्ञाननिवृत्तिरेव दर्शनं भवनञ्चेति भावः । किं कृत्वा द्यावा-
पृथिव्यौ सद्यः परि इत्वा परीत्य तद्रूपेण ज्ञात्वा लोकान् परीत्य दि-
शः परीत्य स्वरादित्यं च परीत्य । गुह्यं वस्तु पुनः पुनः कश्चिन् वि-
त्तमारोहतीति पुनरुक्तिः । क्रतस्य यज्ञस्य तन्तुमिति कर्तव्यतां वित्त
तं प्रसारितं यथा तथा विचृत्य समाप्य यज्ञं कृत्वेत्यर्थः । तदेव स-
न्तस्तदु तद्गवामेति श्रुतेः (ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेश्च ब्रह्मरूप-
स्य जीवस्याज्ञाननिवृत्तिरेव ब्रह्माप्तिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

सदसस्पतिमवृक्षुं तं प्रियमिन्द्रस्य कार्ष्णम् । सानिं
मेधामयासिषं स्वाहा ॥ १३ ॥

(१) इत उत्तरं तिसृभिः कण्डिकाभिर्मेषा याच्यते श्रीश्च
चतुर्थ्या । सदसस्पतिम् सदसस्पतिर्देवता सदो यज्ञगृहं तस्य
पतिः तस् । अद्भुतं महान्तमचिन्त्यशक्तिम् । प्रियमिन्द्रस्य ।
काम्यङ्कामसंपत्करम् कम्पनीयं वा धनमेधार्थिभिः । सनिन्धनं
मेधाम् अथासिषं याचे द्विकर्मा चायं धातुः ॥ १३ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमताऽयं पाठकश्च मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । इत उत्तरम् । तिसृभिः कण्डिकाभिर्मेषा याच्यते
श्रीश्चतुर्थ्या च सदसस्पतिं सदसो यज्ञगृहस्य पतिमस्मिन् सानिं स-
म्भजनीयं धनं मेधां च अयासिषं याचे द्विकर्मको याधातुर्याचनार्थः ।
किम्भूतम् अद्भुतं महान्तमचिन्त्यशक्तिम् इन्द्रस्य प्रियं काम्यं
कामसंपत्करं कम्पनीयं वा धनमेधार्थिभिः ॥ १३ ॥

१५१० मन्त्रभाष्य-वेददीपसहिता गुरुयज्ञःसंहिता ।

इत उत्तरसृष्ट्रये मेधा याच्यते चतुर्थ्या धीर्याच्यते । प्रथमा गा-
यत्री लिङ्गोक्तदेवता । अग्निं सन्निद्रव्यवानं मेधां बुद्धिं च अयासिषं
याचे द्विकर्मकः । कीदृशमग्निं सदसः यज्ञगृहस्य पतिं पालकम्
अद्भुतमचिन्त्यशक्तिम् इन्द्रस्य प्रियं मित्रम् काम्यं कामनीयं ध-
नमेधार्थिभिः ॥ १३ ॥

यां मेधां देवगणाः पितरंश्चोपासन्ते । तथा मा-
मद्य मेधयाग्ने मेधाविनं कुरु स्वाहा ॥ १४ ॥

(१) यां मेधां तिस्रोऽनुष्टुभ आग्नेयी । यां मेधां देवगणाः
पितरश्च उपासते पूजयन्ति । तथा माम् अद्य मेधया हे अग्ने
मेधाविनं कुरु स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १४ ॥

अनुष्टुप् । हे अग्ने ! तथा मेधया अद्य मां मेधाविनं बुद्धियुक्तं
कुरु । स्वाहा सुहुतमस्तु । अस्मायामेधास्रजो विनिरिति (पा० ५,
२, १२१) विनिप्रत्ययः मेधास्यास्ति मेधावी तम् । तथा कया दे-
वगणाः देवसमूहाः पितरश्च यां मेधामुपासते पूजयन्ति । देवपितृ-
मान्या बुद्धिरस्माकमस्त्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

मे धां मे वरु णो ददातु मे धामग्निः प्रजापतिः ।
मेधामिन्द्रश्च वायुश्च मे धां धाता ददातु मे स्वाहा ॥ १५ ॥

(२) मेधां मे । लिङ्गोक्तदेवता । मेधां मे मह्यं वरुणो द-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । यां मेधाम् । लिङ्गोक्ता देवता वरुणोऽग्निः प्रजा-
पतिरिन्द्रो वा तिस्रोऽनुष्टुभ आग्नेय्यः हे अग्ने देवगणाः पितरश्च
यां मेधामुपासते । पूजयन्ति तथा मेधया मां मेधाविनम् अद्य कुरु
स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १४ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु०
पु० नास्ति । तद्यथा । मेधा मे लिङ्गोक्ता देवता वरुणोऽग्निः प्रजाप-
तिरिन्द्रो वायुर्धाता च मे मह्यं मेधां ददतु ॥ १५ ॥

दातु । मेधां चाग्निः प्रजापतिश्च । मेधां च इन्द्रश्च वायुश्च । मे-
धां च धाता ददातु मे मह्यं स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १५ ॥

लिङ्गोक्तदेवतानुसृष्टम् । वरुणो मे मह्यं मेधां ददातु अग्निः प्रजाप-
तिश्च मे मेधां ददातु इन्द्रः वायुश्च मेधां ददातु धाता मे मेधां द-
दातु स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १५ ॥

इदं मे ब्रह्मं च क्षत्रं चोभे श्रियमश्नुताम् । म-
यि दे वा दधतु श्रियमुत्तमां तस्यै ते स्वाहा ॥ १६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

(१) इदं मे । श्री ऋक् । इदं ब्रह्म च क्षत्रञ्च उभे ब्रह्म-
क्षत्रे श्रियम् अश्नुतां मदीयां श्रियमुपजीवताम् । मयि च देवाः
दधतु स्थापयन्तु श्रियम् उत्तमाम् यथाहं सर्वजनभोग्यो भवा-
मि । तस्यै ते स्वाहा । या त्वमेवं सर्वजनैरभिलष्यसे तस्यै श्रियै

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु०
पु० नास्ति । तद्यथा । इदं मे । श्रियै ऋक् इदं ब्रह्म क्षत्रं च उभे ब्रह्म-
क्षत्रे मे मम श्रियम् अश्नुतां मदीयां श्रियमुपजीवतां देवाः मयि
उत्तमां श्रियं दधतु स्थापयन्तु यथाहं सर्वजनभोग्यो भवामि तस्यै
ते स्वाहा या त्वमेवं सर्वजनैरभिलष्यसे तस्यै ते तुभ्यं श्रियै स्वाहा
सुहुतमस्तु अप्राप्य मेधां श्रियं च यज्ञा न सिध्यन्तीति भावः ॥ १६ ॥

इति मन्त्रभाष्ये द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३५११ मन्त्रभाष्य-वेददीपसहिता शुक्लयजुर्वेदसंहिता ।

ते तुभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु । अमान्यं च मेधां श्रियं च न वञ्चिः
सिध्यन्तीत्येष संबन्धः ॥ १६ ॥

इति उज्जटकुतौ मन्त्रभाष्ये द्वाविंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

मन्त्रोक्तवेषतानुष्टुप् । श्रीकामोऽनया श्रियं याचते । ब्रह्म प्रा-
ह्मणजातिः क्षत्रं क्षत्रियजातिः इदमिमे उभे ब्रह्मक्षत्रे मे मम श्रियम-
स्तुताम् । देवाः मयि उत्तमां श्रियं दधतु स्थापयन्तु । तस्यै प्रसि-
द्धायै ते तुभ्यं श्रियै स्वाहा सुहुतमस्तु । चो समुच्चयार्थौ । श्रीमेधे
विना वञ्चालिङ्गस्ते प्रार्थ्यते ॥ १६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

सार्वभेधिकमन्त्रोक्तिर्द्वाविंशोऽध्याय ईरितः ॥ ३२ ॥

अथर्वशिखोऽध्यायः ।

अस्याजरासो दमामरिञ्चा अर्चदधूमासो अग्रयः
पावकाः । श्वितीचयः श्वात्रासो भुरण्यवो वनर्षदो
वायवो न सोमाः ॥ १ ॥

(१) इत उत्तरं सप्तदशकाः पुरोरुगाना अस्मिन्नध्याये प-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्बई मु०
पु० नास्ति । तद्यथा । अस्या जरासः । इत उत्तरं सप्तदशकाः पुरो-
रुगाना अस्मिन्नध्याये पठ्यन्ते । तत्र सार्वभेधिकानां चतुर्णामहानां
चत्वार आद्याः पुरोरुच इत्येवमेव ते विदुः । यथा तस्याग्निष्टुद-
ग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति । तस्याग्नेया ग्रहा भवन्ति । आग्नेय्यः
पुरोरुच इति । एवमिन्द्रस्तदुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति । तस्येन्द्रा ग्रहा
भवन्ति । एन्द्रः पुरोरुचः । सूर्यस्तदुक्थ्यस्तृतीयमहर्भवति तस्य
सौर्या ग्रहा भवन्ति सौर्यः पुरोरुचः । वैश्वदेवश्चतुर्थमहर्भवति तस्य
वैश्वदेवा ग्रहा भवन्ति वैश्वदेव्यः पुरोरुच इति । परतस्त्रयोऽनु-
वाकाः अनारभ्याधीता एताश्च पुरोरुचो यच्छन्दस्काः प्रकृतिदृष्टास्त-
च्छन्दस्का इहापि प्रायसो दृश्यन्ते । अन्त्यमनुवाकं वर्जयित्वा
ऐन्द्रवायव्यस्य द्वे पुरोरुचौ अस्या जरासः अस्य यजमानस्य अग्र-
ण ईदृशाः सन्तु किम्भूता अजरासः जरारहिताः इमां गृहाणा
रेत्राः अरणाः नावामिवकानिपाताः । यद्वा इमां वमनीयानां
रक्षसाम् अरणाः तारकाः अर्चदधूमासः पूज्यधूमाः अर्चत् पूजनीयो
धूमो धूमोपलक्षिता ज्वाला येषां ते तथा । पावकाः पावितारः
शोधकाः अस्य सोमाश्च ईदृशाः सन्तु किम्भूताः श्वितीचयः श्वे-
तन्वप्रचयकारिणः । श्वेतत्वं प्रचयन्तः श्वात्रासः श्वात्रशब्दः क्षि-
प्रवचनः क्षिप्रधर्मकाः क्षिप्रकारिणः भुरण्यवः भर्त्सारः भरणकर्त्तारः
वनर्षदः वनसदः रेफ उपजनः । वनमुदकं तत्र सप्ताः उदकाभिषुताः
वायवो न वायव इवोद्दीपयितारः । गृहे रक्षमाणाः । यद्वा सर्वा-

ठ्यन्ते । तत्र सार्वभेधिकानां चतुर्णामह्नां चत्वार आद्याः पुरो-
रुच इत्येवमेते विदुः । यथास्याग्निष्टुदग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति
तस्याग्नेया ग्रहा भवन्ति आग्नेयः पुरोरुच इति । एवमिन्द्र-
स्तदुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति ऐन्द्रः पुरोरुचः । सूर्यस्तदुक्थ्यस्तु-
तीयमहर्भवति तस्य सौर्या ग्रहा भवन्ति सौर्यः पुरोरुचः । वैश्व-
देवश्चतुर्थमहर्भवति तस्य वैश्वदेवा ग्रहा भवन्ति विश्वदेव्यः पु-
रोरुच इति । य एते त्रयोऽनुवाका अनारभ्याधीताः । एताश्च
पुरोरुचो यच्छन्दस्काः प्रकृतिदृष्टास्तच्छन्दस्का इहापि मायो
दृश्यन्ते अन्त्यमनुवाकं वर्जयित्वा । अस्या जरासः । ऐन्द्रवा-
यव्यस्य द्वे पुरोरुचौ । अस्य यजमानस्य अजरासः जराराहिताः ।
दमां ग्रहाणाम् अरित्राः अरणाः । नावामिवके निपाताः ।
यद्वा दमां दमनीयानां रक्षसाम् अरणास्तारकाः अर्चद्भूमासः
अर्चन्पूजनीयो धूमो येषां ते अर्चद्भूमासः । पृज्यधूमाः पावकाः
पावयितारश्च अग्नयो भवन्तु । अस्य च श्वितीचयः श्वेतत्वप्र-
चयकारिणः । श्वात्रासः श्वात्रशब्दः क्षिप्रवचनः क्षिप्रकर्माणः ।
मुरण्यवः भर्तारः वनसदः वनर्षदः रेफ उपजनः । वनमुदकन्तत्र
सन्ना उदकाभिषुता इत्यर्थः । वायवो न वायव इवोदीपयितारः
गृहे रक्षमाणाः सोमाः सन्तु । यद्वा सर्वाण्यरण्यग्निविशेषणानि ।
श्वितीचयः श्वेतत्वसंचनाः । वायव इव श्वात्रासः क्षिप्रगमनाः ।
वनर्षदो वनसदः । वनसदो वेटोरेफेणेति प्रातिशाख्यसूत्रेण
रेफागमः । सोमा इव यजमानेष्टदाः । समानमितरत् ॥ १ ॥

प्यग्निविशेषणानि श्वेतत्वं प्रचयन्तः वायव इव श्वात्रासः क्षिप्रग-
मनाः वने स्तीदन्तीति वनसदः सोमाः इव यजमानेष्टदाः अन्यत्पू-
र्णार्थं तद्वत् । वनर्षद इत्यत्र वनसदो वेटो रेफेणेति प्रातिशाख्य-
सूत्रेण रेफागमः ॥१॥

सर्वमेवेऽग्निष्टोमसंस्थेऽग्निष्टुत्संघे प्रथमेऽहनि अस्याजरास इत्या-
द्या महो अग्ने इत्यन्ताः सप्तदश ऋचोऽग्निदेवत्याः पुरोरुचो भवन्ति ।
पुरोरुक्षब्देन ऋगृरूपा ग्रहणमन्त्रा उच्यन्ते न यजूरूपाः ऋग्वि पु-
रोरुगिति श्रुतेः । उक्थ्यमहावैश्वदेवपाप्मोवतहारियोऽजनेषु यजू-
रूपे ग्रहणमन्त्रे सत्यपि तं वा अपुरोरुक्कं गृह्णातीति श्रुतेस्तत्र न
दोषः अत एवाग्नेयीमिर्ऋच एव निवर्त्यन्ते नोपयामादीनि ॥ आद्ये
ह्ये येन्द्रवायवग्रहस्य पुरोरुचौ । वत्सप्रीहृष्टाग्नेयी अग्निष्टुप् वा वाय-
वित्यस्याः (७, ७, स्थाने । अस्य यजमानस्य अग्नयः ईदृशाः स-
न्तु । कीदृशाः अजरासः नास्ति जरा येषां ते अजराः चार्चक्यही-
नाः । इमां गृहाणामरित्राः रक्षकाः नावामिह केनिपाताः अरिभ्यः
त्रायन्तेऽरित्राः यद्वा दमानां दमनीयानां रक्षसामरित्राः तारकाः वि-
भक्तेर्नुडभावात्सुख्यदीर्घः । अर्चद्धूमासः अर्चन् अर्चनीयः पूजनीयो
धूमो धूमोपलक्षितो ज्वाला येषां तेऽर्चद्धूमाः । पावकाः शोधकाः ।
श्वितीचयः श्विति श्वेतवर्णं चिन्वन्ति श्वितिचयः चिनोतेः क्लिप्
अमिन्यमगमशासनमिति तुगभावः श्वितिशब्दस्य छान्दसो दीर्घः
श्वेतत्वमुज्ज्वलत्वं यजमानस्य वर्धयन्तः । श्वात्रासः श्वात्रशब्दः
क्षिप्रवाचकः श्वात्राः क्षिप्रफलप्रदाः । भुरण्यवः भरणकर्तारः । वन-
र्षवः वनसदः वने काष्ठे सीदन्तीति वनसदः वनसदोऽवेदो रेफेणेति
(३, ३, ११) प्रातिशाख्यसूत्रेण रेफागमः । वायवो न वायव इव दी-
पवितारः । सोमा इव यजमानेष्टदाः ॥ १ ॥

हरयो धूमकेतवो वार्तजूता उप यवि । यतन्ते
पृथंगग्नयः ॥ २ ॥

(१) हरयो धूमकेतवः । ये अग्नयः हरयो हरितवर्णाः । धूमके

(१) अत्र वाराणसी ० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु० ना०
तद्यथा । हरयो धूमकेतवः । अग्नयः पृथक् नाना उपधावि धुलोकं प्रति
यतन्ते यज्ञमाचरन्ति । पृथक् पृथगिति प्राप्ते वर्णव्यासितः पृथक् की-
दृशाः हरयः हरितवर्णाः धूमकेतवः धूमप्रक्षानाः वातजूताः वात-
यमनाः तान् स्तुम इति शेषः ॥ २ ॥

तवः धूममज्ञानाः । वातजूता वातगमनाः । उपयवि शुलोकं
प्रति । यतन्ते यत्रमाचरन्ति । वृथक् । पृथगिति प्राप्ते वर्णव्या-
पृतिः । पृथक् नाना । तां स्तुम इति शेषः ॥ २ ॥

गायत्री विश्वरूपदृष्टा इन्द्रवायू इत्यस्याः (७, ८) स्थाने
अग्नयः वृथक् पृथक् नानाप्रकारेण द्यवि स्वर्गे उपयतन्ते स्वर्गे
गन्तुं यज्ञं कुर्वन्ति । कीदृशाः हरयः हरितवर्णाः । धूमकेतवः
धूम एव केतुर्नापको येषां ते यत्र धूमस्तत्राग्निरिति व्याप्तेः ।
वातजूताः वातेन जूतं गमनं प्रसारो येषां ते ॥ आ वायो
इन्द्रवायू इमे (७, ७—८) अनयोः स्थाने एते द्वे उक्तेः ॥ २ ॥

यजा नो मित्रावरुणा यजा देवाँ ॥ अग्ने तं बृहत् ।
अग्ने यक्षि स्वं दमम् ॥ ३ ॥

(१) यजानः । मैत्रावरुणी गायत्री । यजा नः अस्माकम् मि-
त्रावरुणौ । यज च देवान् यज च ऋतं यज्ञम् बृहत्माहान्तम् ।
हे अग्ने यक्षि यज च स्वन्दमं स्वकीयं गृहम् ॥ ३ ॥

गायत्री गोतमदृष्टा मैत्रावरुणस्य पुरोरुक् अयं वामित्य-
स्याः (७, ९) स्थाने । हे अग्ने ! नोऽस्माकं मित्रावरुणा
यज । यज देवान् । यज बृहत् महत् ऋतं यज्ञम् । स्वं दमं गृहं
यक्षि यज ॥ ३ ॥

(२) युक्ष्वा हि देवदूतमाँ ॥ अद्वौ ॥ अग्ने रथीरिव ।
नि होता पूर्यः संदः ॥ ४ ॥

अथाश्विनस्य । युक्ष्वाहीति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु० ना०
तद्वथा । यजा नः मैत्रावरुणी गायत्री हे अग्ने नोऽस्माकं मित्रावरुणौ
यज देवान् यज बृहत् महान्तं ऋतं यज यजस्व दमं गृहं यक्षि यज ॥ ३

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु० ॥
अथाश्विनस्य युक्ष्वाहीति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

आदित्यनग्रहस्य पुरोरुक् वा वां कशेत्यस्याः स्थाने (७, ११)
व्याख्यातेयम् (१३, ३७) ॥ ४ ॥

द्वे विरूपे चरतः स्वर्थे अन्यान्या वत्समुपधापये-
ते । हरिरन्यस्यां भवति स्वधावाञ्छुक्रो अन्यस्यां
ददृशे सुवर्चाः ॥ ५ ॥

(१) द्वे विरूपे । त्रिष्टुप् शुक्रस्य । द्वे राज्यहनी विरूपे ना-
नारूपे । कृष्णा रात्रिः शुक्रमहः चरतः आदित्येन सहाहश्चरति
इतरत्र अग्निना तु रात्रिः । स्वर्थे शोभनार्थे । अन्यान्या वत्समु-
पधापयेते । अन्या एका रात्रिः एकमग्निरूपं वत्सम् अन्या
एकमहः एकमादित्यरूपं वत्सम् उपधापयेते । रात्रिरग्निदेवत्य-
मग्निहोत्रम् अहः सूर्यदेवत्यमग्निहोत्रं वत्समित्याशयः । किञ्च
हरिर्हरितवर्णोऽग्निः अन्यस्यां रात्रौ स्वधावान् अन्नवानुप-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । द्वे विरूपे त्रिष्टुप् । शुक्रस्य द्वे राज्यहनी विरूपे नानारूपे
कृष्णा रात्रिः शुक्रमहः चरतः आदित्येन सहाहश्चरति । इतरत्र
अग्निना तु रात्रिः स्वर्थे शोभनोऽर्थो ययोस्ते अन्यान्या वत्सम्
उपधापयेते अन्या एका रात्रिः एकमग्निं वत्सम् अन्यदेकमह आ-
दित्यं वत्समुपधापयेते रात्रिरग्निदेवत्यमग्निहोत्रम् अहः सूर्यदेव-
त्यमग्निहोत्रं वत्समिति भावः किञ्च हरिः हरितवर्णोऽग्निः अन्य-
स्यां रात्रौ स्वधावान् अन्नवान् उपभोग्यस्तापपाकप्रकाशैः भव-
ति शुक्रः शुक्रवर्णः आदित्यः अन्यस्याम् अहनि सुवर्चा ददृशे दृ-
श्यते यद्वा द्वे द्यावापृथिव्यौ विरूपे नानारूपे परस्परापेक्षया च-
रतः स्वार्थे कल्याणप्रयोजने अन्या अग्निं वत्सम् । अन्यादि-
त्यं वत्समुपयेते घोषयतः किञ्च हरिरग्निरैकस्यां पृथिव्यां स्वधा-
वान् भवति तत्र ह्याहुतयो ह्वयन्ते शुक्र आदित्यः अन्यस्यां दिवि-
सुवर्चाः सुतेजा दृश्यते ॥ ५ ॥

१५१८ मन्त्रभाष्य-वेददीपलहिता शुक्लपञ्चसंहिता ।

भोग्यः तावपाकप्रकाशैर्भवति । शुक्रः शुक्लवर्ण आदित्यः अन्य-
स्यामहनि ददृशे दृश्यते सुवर्चाः सुतेजाः । यद्वा द्वे द्यावपृथि-
व्यौ विरूपे नानारूपे परस्परापेक्षया चरतः स्वर्थे कल्याणप्र-
योजने अन्या पृथिवी अग्निवत्सम् अन्या द्यौरादित्यं वत्सम्
उपधापयेते पोषयतः । किञ्च हरिरग्निः अन्यस्यां पृथिव्यां
स्वधावान् भवति । शुक्र आदित्यश्च अन्यस्यान्दिवि ददृशे
सुवर्चाः दृश्यते सुतेजः ॥ ५ ॥

शुक्रग्रहपुरोरुक् कुत्सदृष्टा त्रिन्दुप् तं प्रजयेत्यस्याः (७, १२)
स्थाने । द्वे राज्यहनी चरतः निरन्तरं प्रवर्तते । कीदृशे विरूपे वि-
विधं रूपं ययोस्ते कृष्णा रात्रिः शुक्रमहः । स्वर्थे शोभनोऽर्थो य-
योस्ते कल्याणप्रयोजने । अन्यान्या अन्या च अन्या च वत्समुप-
धापयेते क्षीरं पाययतः अन्या एका रात्रिः वत्समग्निमुपधापयते
रात्रावग्निदेवत्यमग्निहोत्रम् अन्या दिवसरूपा वत्समादित्यमुपधाप-
यते अद्वि सूर्यदेवत्यमग्निहोत्रम् । किञ्च तदेवाह अन्यस्यां रात्रौ
हरिः हरितवर्णोऽग्निः स्वधावान् अन्नवान् भवति अन्यस्यामहनि
शुक्रः शुक्रः आदित्यः सुवर्चाः शोभनतेजाः ददृशे दृश्यते ।
यद्वा द्वे द्यावपृथिव्यौ अग्निर्भूमी स्वधावान् रविर्दिवि सुवर्चाः
दृश्यते ॥ ५ ॥

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठो अ-
ध्वरेष्वीज्यः । यममैवानो भृगवो विरुचुर्वनेषु चित्रं
विभवं विशो विशो ॥ ६ ॥

(१) मन्थिनः अयमिहेति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

मन्थिग्रहपुरोरुक् अयं वेन इत्यस्याः (७, १६) स्थाने । व्या-
ख्याता (३, १५) ॥ ६ ॥

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति मन्थिनः अयमिह व्याख्यातः ॥ ६ ॥

~~अग्निं शता ग्री सहस्राणि त्रिंशत् नव च देवाः न~~
~~च नवच नवच । औक्षन् घृतैरस्तृन् बर्हिर्स्मा आदि-~~
~~होतारं न्यसादयन्त ॥ ७ ॥~~

(१) वैश्वदेवं गृह्णाति । ग्रीणि शतानीति ग्रीणि शतानि ग्रीणि सहस्राणि । त्रिंशत् नव च । देवाः असपर्यन् । सपर्यतिः परिचरणकर्मा परिचरितवन्तः कथमिति चेत् । औक्षन् असिञ्चन् अग्निं घृतैः । अस्तृणन् बर्हिश्च अस्मै अग्नये । आत् इत् अथ एव अनन्तरमेव । होतारं वृत्वा न्यसादयन्त । नितरां विनियुक्तवन्तः ॥ ७ ॥

विद्वामिन्द्रहृष्टा भिष्टुप् विश्वदेवदैवतस्याग्नयणग्रहस्य पुरोदक् ये देवास इति (७, १९) स्थाने । ग्रीणि शता ग्रीणि शतानि ग्रीणि सहस्राणि त्रिंशत् नव च देवाः यथा ३३३९ । एते ब्रह्मादिगणा देवा अग्निमसपर्यन् परिचरन्ति सपर्यतिः परिचरणकर्मा । यद्वागमोका देवाः नवैवाङ्गास्त्रिवृद्धाः स्युर्देवानां दशकैर्गणैः ते ब्रह्मविष्णुरुद्राणां शक्तीनां वर्णभेदत इति ते च ३३३ ३३३ ३३३ एतावन्तो भवन्ति । कथं परिचरन्ति तदाह ते घृतैरग्निमौक्षन् असिञ्चयन् उक्ष सेचने लुङ् अस्मै अग्नये बर्हिर्स्तृणन् आच्छादयन् आत् इत् अनन्तरमेव होतारं वृत्वा होत्रे कर्मणि न्यसादयन्त नियुक्तवन्तः । घृतसेचनबर्हिः स्तरणहोतृवरणमेवाग्निपरिचर्येति भावः ॥ ७ ॥

मूर्धानं दिवोअरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ

(१) अत्र घाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु० नास्ति तद्यथा । वैश्वदेवं गृह्णाति ग्रीणि शतानि ग्रीणि सहस्राणि त्रिंशत् नव च देवाः अग्निमसपर्यन् परिचरितवन्तः सपर्यतिः परिचरणकर्मा कथमिति चेत् घृतैः अग्निम् अक्षन् असिञ्चन् अस्मै अग्नये बर्हिः अस्तृणन् आत् इत् अथ एव अनन्तरमेव होतारं वृत्वा होत्रे नितराम् असादयन्त विनियुक्तवन्तः ॥ ७ ॥

१५२० मन्त्रभाष्य-वेददीपसंहिता शुक्लयजुःसंहिता ।

जातमग्निम् । कविं सन्नाजमतिथिं जनानामासन्ना
पात्रं जनयन्त देवाः ॥८॥

(१) अथ ध्रुवस्य । मूर्धनान्दिव इति व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

प्रकृतिवदेव ध्रुवग्रहपुरोरुक् । व्याख्याता (७, २४) ॥ ८ ॥

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत् द्रविणस्युर्विपन्यया । समि-
द्धः शुक्र आहुतः ॥ ९ ॥

(२) ऐन्द्राग्नस्य । अग्निर्वृत्राणि गायत्री । अग्निः वृत्राणि
यजमानस्य वृजिनानि । जङ्घनत् अत्यर्थं हन्ति । किं भूतः द्र-
विणस्युः धनं हविलक्ष्णामिच्छम् । केन हेतुना जङ्घनत् विप-
पन्यया । विपनिरर्चतिकर्मा यजमानपूजया निमित्तभूतया ।
पुनः किंभूतोऽग्निः समिद्धः दीप्तः शुक्रः शुक्रः आहुतः अभि-
हुतः सन् ॥ ९ ॥

गायत्री भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्नग्रहपुरोरुक् इन्द्राग्नी आगतमित्य-
स्याः (७, ३१) स्थाने । अग्निर्वृत्राणि पापानि जङ्घनत् अत्यर्थं
हन्ति यङ्लुगन्तम् । कया विपन्यया पनतिरर्चतिकर्मा विविधया
पूजया पापं हन्ति । कीदृशोऽग्निः द्रविणस्युः द्रविणो धनमिच्छति
द्रविणस्यति सुप आत्मनः क्यच् कयाच्छन्दसीति (पा० ३, २, १७०)

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । अथ ध्रुवस्य मूर्धनं दिव इति व्याख्यातं प्राकृत
एव ग्रहः ॥ ८ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु० ना०
तद्यथा । ऐन्द्राग्नस्य अग्निर्वृत्राणि गायत्री अग्निर्वृत्राणि यजमानस्यं
पापानि जङ्घनन् अत्यर्थं हन्ति केन हेतुना विपन्यया पनतिरर्चतिक-
र्मा यजमानपूजया निमित्तभूतया किम्भूतः द्रविणस्युः हविलक्ष-
णं धनमिच्छन् समिद्धः दीप्तः शुक्रः शुक्रः आहुतः अभिहुतः सन् ॥ ९ ॥

कञ्जस्तुमुपस्यथः हविर्लेख्यं धनमिच्छन् । समिद्धा दीप्तः ।
शुक्रः शुभः । आहुतः निमन्त्रितः ॥ ९ ॥

विश्वेभिः सोम्यं मध्वन्न इन्द्रेण वायुना । पिब
मित्रस्य धामभिः ॥ १० ॥

(१) वैश्वदेवस्य । विश्वेभिः सोम्यं गायत्री । विश्वेभिः
देवैः सह । सोमसम्बन्धि मधु हे अग्ने इन्द्रेण च सह वायुना
च सह पिब । मित्रस्य धामभिर्नामभिः स्तुतः सन् । तदुक्तम्
त्वमग्ने वरुणो जायसे यस्त्वं मित्रो भवसि दक्ष ईक्ष्य इति ॥ १० ॥

गायत्री मेधातिथिदृष्टा वैश्वदेवग्रहपुरोरुक् ओमासम्पर्षणीत्य-
स्याः (७, ३३) स्थाने । हे अग्ने ! विश्वेभिः विश्वेदेवैः इन्द्रेण
वायुना च सह सोम्यं सोममयं मधु पिब । कीदृशस्त्वं मित्रस्य
धामभिः नामभिः स्तुत इति शेषः त्वमग्ने वरुणो जायसे यस्त्वं
मित्रो भवसि दक्ष ईक्ष्य इति श्रुतेः ॥ १० ॥

आ यदिषे नृपतिं तेज आनद् शुचि रेतो निषि-
क्तं यौरमीके । अग्निः शर्धमनवद्यं युवानं स्वाध्वं
जनयत् सूदयच्च ॥ ११ ॥

(१) आ यत् । द्वाभ्यां मरुत्वतीयाभ्यां दे त्रिष्टुभौ ।

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । वैश्वदेवस्य गायत्री विश्वेभिः सोम्यं हे अग्ने विश्वे-
देवैः इन्द्रेण वायुना च सह सोम्यं सोममयं मधु पिब मित्रस्य धाम-
भिर्नामभिः स्तुतः सन् तदुक्तं त्वमग्ने वरुणो जायसे यस्त्वं मित्रो
भवसि दक्ष ईक्ष्य इति ॥ १० ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । आ यत् द्वाभ्यां मरुत्वतीयाभ्यां द्वे त्रिष्टुभौ व्यघहित-
प्रायः आहुतिपरिणामवादी आ उपसर्गः आनद् अनेन सम्बध्यते अ-
श्नोतेरेतद्रूपं यत् यद्वा इषे अजाय निषिक्तं नितर्यं सिद्धं दधतोद्देशेन

व्यवाहितपदमायः आहुतिपरिणामवादिन्यौ । आ उपसर्गः आ-
नद् इत्यनेनाख्यातेन सम्बध्यते । यत् यदा इषे अन्नाय
निषिक्तं नितरां सित्तं देवतोद्देशेन क्षिप्तम् शुचिमन्त्रैः संस्कृतम्
तेजः जगदुत्पत्तिबीजम् । नृपतिम् अग्निम् आ आनद् अश्वो-
त्तेरेतद्रूपम् व्याप्नोति । ततोऽपि रेतो मध्यस्थानं व्याप्नोति
विद्युल्लक्षणं तेजः । द्यौरभीके । द्यौरपि तस्याहुतिपरिणाम-
भूतस्य रसस्य अभीके निकट एव वर्तते । तत् अग्निः शर्द्धम्
शर्द्धं बलं तस्य हेतुभूतम् अनवद्यं प्रशस्यम् युवानं परिपक्वं
रसं स्वाध्यं सुष्ठु ध्यानीयम् । सर्वोऽपि वृष्टिमाभिलषति ।
जनयत् जनयति अष्टभिर्मासैः । सूदयच्च । षूद क्षरणे ।
निष्पन्नमुदकं चतुर्भिर्मासैः क्षरति च वृष्टिद्वारेण ॥ ११ ॥

त्रिष्टुप् पराशरदृष्टा मरुत्वतीयग्रहपुरुषाक् इन्द्र मरुत्व इत्य-
स्याः (७, ३५) स्थाने । आ उपसर्गः आनडित्यनेन सम्बध्यते यत्
यदा तेजः तेजसो हेतुभूतं हविर्नृपतिं नुर्यजमानस्य पालकमग्नि-
मानद् अश्नुते व्याप्नोति यदाग्नौ हविर्हूयत इत्यर्थः तदा अग्निः रेतो
जगद्वीजभूतं जलं द्यौरभीके प्रथमा पृष्ठार्थे दिवः समीपेऽन्तरिक्षे
(जनयत्) जनयति मेघरूपेण च पुरः सूदयत् सूदयति क्षरति
वृष्टिद्वारेण षूद क्षरणे । कीदृशं तेजः इषे वृष्ट्यै निषिक्तं देवतोद्देश-
नाग्नौ सित्तं हुतम् । शुचि मन्त्रसंस्कृतम् । कीदृशं रेतः शर्द्धं बल-
हेतुभूतम् अनवद्यं निर्दोषम् अवद्यपण्यवर्या गह्वोपणितव्यानिरोधे-
ष्विति (पा० ३, १, १०१) गह्वार्थेऽवद्यमिति निपातः न अवद्यमनव-

क्षितं शुचिमन्त्रसंस्कृतम् ईदृशं रेतः जगदुत्पत्तिबीजं नृपतिमग्निम्
आनद् व्याप्नोति ततः तेजोविद्युल्लक्षणं मध्यस्थानं व्याप्नोति द्यौर-
पि तस्याहुतिपरिणामभूतस्य रसस्य अभीके निकटे एव वर्तते
अग्निः शर्द्धं बलस्य हेतुभूतम् अनवद्यं प्रशस्यं युवानं परिपक्वरसं
स्वाध्यं सुध्यानीयं रसं सर्वो हि वृष्टिमाभिलषति जनयन् जनयति
अष्टभिर्मासैः सूदयत् षूद क्षरणे निष्पन्नमुदकं चतुर्मासैः क्षरति
वृष्टिद्वारेण ॥ ११ ॥

द्यमगर्ह्यं प्रशस्यम् । युवानं युवतुल्यं परिपकरसं दृढमित्यर्थः ।
स्वाध्यं सुष्ठु आ समन्तात् ध्यायते चिन्त्यत इति स्वाध्यं चिन्तनीय-
म् सर्वो वृष्टिमिच्छति । हविषा तर्पितोऽग्निरष्टमासैर्जलं निष्पाद्य
वर्षासु वर्षतीत्यर्थः व्यवहितपद्मो मन्त्रः ॥ ११ ॥

अग्ने शर्द्धं महते सौभगाय तव शुभ्रान्युत्तमानि
सन्तु । सं जास्पत्यं सुयममाकृणुष्व शत्रूयताम-
भितिष्ठा महांसि ॥ १२ ॥

(१) अग्ने शर्द्धं । हे भगवन्अग्ने शर्द्धं उत्सहस्व बलमावि-
ष्कुरु । महते सौभगाय । महत्सौभाग्यं लोकस्थितिः । एवं
कुर्वतस्तव शुभ्रानि उत्तमानि सन्तु । शुभ्रं द्योततेर्यशोऽन्नं वा ।
हविर्लक्षणानि धनानि सन्तु यशांसि वा । किञ्च एतच्च त्वं
प्रार्थ्यसे । संजास्पत्यम् । जायापतिमिति प्राप्ते आकारयका-
रयोर्लोपः सुक् च । सुयमं सुनियमम् अन्योन्यबद्धरागं समा-
कृणुष्व कुरुष्व । शत्रूयतां शत्रुत्वमिच्छताम् । अभितिष्ठ पद्भ्या-
मभिभव । महांसि महत्त्वानि ॥ १२ ॥

त्रिष्टुप् विश्ववारादष्टा द्वितीयमरुत्वतीयपुरेः रुक् मरुत्वन्तं वृ-
षभमित्यस्याः (७, ३६) स्थाने । हे अग्ने ! त्वं शर्द्धं उत्सहस्व ब-
लमाविष्कुरु किमर्थं महते सौभगाय महत्सौभाग्यं लोकस्थितिः ।

(१) अत्र वारणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठक्रमः सुम्बर्हमु०पु०
नास्ति । तद्यथा । अग्ने शर्द्धं । हे अग्ने महते सौभगाय शर्द्धं उत्सहस्व
बलमाविष्कुरु महत्सौभाग्यं लोकस्थितिः एवं कुर्वतस्तव उत्तमानि
सन्तु शुभ्रं द्योततेर्यशो वा अन्नं वा हविर्लक्षणानि धनानि यशां-
सि वा सन्तु किञ्च जास्पत्यं जायापत्यमिति प्राप्ते आकारयका-
रयोर्लोपः । सुगागमश्च जायापत्यं सुयमं सूपानिबद्धरागं समाकृणु-
ष्व कुरुष्व शत्रूयतां शत्रुत्वमिच्छतां महांसि महत्त्वानि अभिति-
ष्ठ पद्भ्यामभिभव ॥ १२ ॥

उद्यच्छतस्त्वद्य दुष्कानि उत्तमानि उत्कृष्टानि सन्तु पुनः द्योततेत्य-
शो वाचं वेति (मि० ५, ५) यास्कः हविर्लक्षणांश्चानि यदांसि
वा सन्तु । किञ्च जास्पत्यं जायापत्यमित्यर्थे जास्पत्यमिति निपातः
जायापत्यं पत्नीयजमानरूपं सुयमं सुनियमं अितेन्द्रियमन्योन्याबद्ध-
रागं समाकृणुष्व कुरु सुष्ठु यम्यते सुयमम् ईषद्वदुः सुष्विति (पा०
३, ३. १२६) खलप्रत्ययः । किञ्च शक्यतां शत्रुत्वमिच्छतां महांसि
तेजांसि अभितिष्ठ आक्रमस्व अभिभव ॥ १२ ॥

त्वां हि मन्द्रतममर्कशोकैर्वृषमहे महि नः
श्रोष्यमे । इन्द्रं न त्वा शवसा देवतां वायुं पृणन्ति
राधसा नृतमाः ॥ १३ ॥

(१) त्वां हि । महेन्द्रस्य । त्रिष्टुप् । त्वां हि त्वामेव
मन्द्रतमं मन्दनीयतमं मृदुहृदयं वा । अर्कशोकैः मन्त्रैर्दीप्तैः ।
यथोक्तस्थानकर्णानुप्रदानवाजिः । देवताद्यात्मचित्सन्तानग-
र्भगुरुसुश्रूषाधिगताविप्लावितब्रह्मचर्यैः । एवं हि मन्त्रा दीप्ताः
स्युः । वृषमहे वृतवन्तो वयम् । त्वं च वृतः सन् महि महत्
स्तोत्रं नोऽस्माकम् श्रोषि शृणोषि । श्रुत्वा च प्रभावयसि
कर्म हे अग्ने । किञ्च इत्थं नाम त्वं महती देवता । येन इन्द्रश्च ।
उपमार्थीयो नकारः । इन्द्रमिव त्वा शवसा बलकृत्या पृणन्ति

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकर्मः सुम्बई सु० पु०
नास्ति । तद्यथा । त्वां हि महेन्द्रस्य त्रिष्टुप् । हे अग्ने अर्कशोकैर्म-
न्त्रैर्दीप्तैः त्वां वृषमहे वृतवन्तो वयम् अविप्लुतब्रह्मचर्यैर्वथोक्तमधीता
मन्त्रा दीप्ताः स्युः किन्त्वां मन्द्रतमं मृदुहृदयतमं मन्दनीयतमं वा
त्वं च नोऽस्माकं महि महत् स्तोत्रं श्रोषि शृणोषि श्रुत्वा च प्रह-
वास्मत्कर्म किञ्च त्वं महती । देवता येन नृतमाः मनुष्यतमाः याज-
युक्ताः त्वां राधसा हविर्लक्षणेन धनेन पृणन्ति पूरयन्ति किं
त्वां शवसा बलेन इन्द्रं न इन्द्रमिव वायुमिव च ॥ १३ ॥

पूरयन्ति । वायुमिव च पूरयन्ति राधसा हविर्लक्षणेन घनेन
नृतमाः मनुष्यतमाः मनुष्यश्रेष्ठाः ॥ १३ ॥

त्रिष्टुब् भरद्वाजब्रह्मा माहेन्द्रग्रहपुरोरुक् इन्द्रो नृवदित्यस्याः
(७, ३९) स्थाने हे अग्ने । ययं त्वां बहुमहे वृतवन्तः कीदृशं त्वां
मन्त्रतममतिगम्भीरम् कैः अर्कशोकैः अर्कवत् शोचन्तेऽर्कशोका म-
न्त्रास्तैः अविप्लुतब्रह्मचर्यैर्यथोक्तमधीता मन्त्रा अर्कवद्गीताः स्युरिति
माधः । हि यस्मात् नोऽस्माकं महि महत् स्तोत्रं त्वं श्रोषि शृणोषि
विकरणव्यत्ययः । किञ्च नृतमाः मनुष्यश्रेष्ठाः देवता देवतां त्वा त्वां
राधसा हवीरूपेणाग्नेन पूणन्ति पूरयन्ति देवताशब्दात् सुपो लुक् ।
कीदृशं त्वां शवसा बलेन इन्द्रं न इन्द्रमिव वायुमिव च स्थितम् न
इदार्थे उभयोः सम्बध्यते ॥ १३ ॥

त्वे अग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु सूरयः । यन्तारो
ये मघवानो जनानामूर्वान् दयन्त गोनाम् ॥ १४ ॥

(१) त्वे अग्ने आदित्यग्रहस्य । धृत्यौ । त्वे तव हे अग्ने ।
स्वाहुत । साधुना प्रकारेणाभिहुत । प्रियासः । प्रियाः सन्तु
सूरयः पण्डिताः । ये च यन्तारः निगूहितसर्वविषयाः । ये च
मघवानः धनवन्तः । जनानां मध्ये । न केवलं धनवन्त एव
किन्तर्हि । ऊर्वान् अन्नप्रकारान् दयन्त । दयतिर्दानार्थः ।

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रम मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । त्वे अग्ने आदित्यग्रहस्य पुरोरुचो बृहत्यौ हे
अग्ने हे स्वाहुत साधुना प्रकारेण अभिहुत ते सूरयः पण्डिताः त्वे
तव प्रियासः प्रियाः सन्तु ते के ये जनानां मध्ये यन्तारः निगूही-
तसर्वविषयाः ये च मघवानः धनवन्तः न केवलं धनवन्त एव किं
तर्हि ये गोनां गवां संबन्धिभिरुपसेचनैः सहितान् ऊर्वान् अन्नप्र-
कारान् दयन्त दयतिर्दानार्थः गवामिति प्राप्ते गोः पदान्त इति
नुद् ॥ १४ ॥

ददति । गोनाम् गवामिति प्राप्ते गोः पादान्त इति नुद् । गवां
संबन्धिभिरुपसेचनैः सहितान् ॥ १४ ॥

हे बृहत्यौ आदित्यग्रहपुरोरुचौ आद्या वसिष्ठदृष्टा अन्या प्रस्क-
ण्वदृष्टा कदाचन स्तरीरसि कदाचन प्रयुच्छसीत्यनयोः (८, २, ३)
स्थाने । सुष्ठु ह्यते स्वाहुतः हे स्वाहुत । हेऽग्ने । जनानां मध्ये ये
जनाः गोनां गवां सम्बन्धिभिर्दुग्धदधिघृतैः सह ऊर्वान् अन्नविशे-
षान् पुरोडाशादीन् दयन्त ददति दय दानगतिर्हि सादानेषु लङ्
अडभाघ आर्षः । ते सूरयः पण्डिताः त्वे तव प्रियासः सन्तु । की-
दृशास्ते यन्तारः निगृहीतेन्द्रियाः । मघवानः धनवन्तः । गोनामित्यथ
गोः पादान्तः इति (पा० ७, १, ५७) नुडागमः ॥ १४ ॥

श्रुधि श्रुत्कर्ण वह्निभिर्देवैरग्ने सयावभिः । आसी-
दन्तु बर्हिषि मित्रो अर्यमा प्रातर्यावाणो अध्वरम् ॥ १५ ॥

(१) श्रुधि श्रुत्कर्ण । हे अग्ने श्रुधि शृणु । प्रकृत इत्यादि-
ना धिभावः । सत्त्वरं यज्ञमाग्नेयम् । हे श्रुत्कर्ण । शृणुतः कर्णा-
वर्धिनां वचांसि यस्य स तथोक्तः । त्वयि श्रुतवति । वह्निभि-
र्बोद्धभिर्देवैः । स यावभिः । या प्रापणे वनिष् । समानप्राप्ति-
भिः । सहिताः । आसीदन्तु बर्हिषि । मित्रः अर्यमा च ।
अन्ये च प्रातर्यावाणः । प्रातरेव हविः प्राप्तिर्येषां ते तथो-
क्ताः ॥ १५ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संपतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । श्रुधि श्रुत्कर्ण हे अग्ने हे श्रुत्कर्ण शृणुतः अर्थि-
नां वचांसीति श्रुतौ कर्णौ यस्य स श्रुत्कर्ण त्वम् अध्वरं श्रुधि शृणु
त्वयि अध्वरं श्रुतवति वह्निर्बोद्धभिः सयावभिः सह यान्ति ते
सनाधानः तैः वनिष् समानप्राप्तिभिः देवैः सहिताः एते बर्हिषि
आसीदन्तु के मित्रः अर्यमा अन्ये च प्रातर्यावाणः प्रातर्यान्ति ते
प्रातर्यावानः प्रातः एव येषां हविः प्राप्तिः ॥ १५ ॥

शृणुतः इति श्रुतौ अर्थिवचः श्रोतारौ कर्णौ यस्य स श्रुत्कर्णः
हे श्रुत्कर्ण ! देवैः सह स्वमध्वरं यज्ञं श्रुधि शृणु । कीदृशैर्देवैः बह्वि-
भिः हवींषि वहन्ति ते वह्नयः तैः । सयावभिः सह यान्ति ते सया-
ग्रानः तैः । किञ्च मित्रः अर्यमा प्रातर्यावाणश्च देवाः बर्हिषि आसी-
वन्तु उपविशन्तु प्रातर्यान्ति हविः प्राप्नुवन्ति ते प्रातःसवने येषां
हविःप्राप्तिस्ते ॥ १५ ॥

विश्वेषामदितिर्यज्ञियानां विश्वेषामतिथिर्मानुषा-
णाम् । अग्निर्देवानामव आवृणानः सु मृडीको भवतु
जातवेदाः ॥ १६ ॥

(१) विश्वेषामदितिः । आदित्यग्रहे दधिश्रयणमन्त्रः ।
अयमपि पुरोरुचां मध्ये गण्यते । तथा हि । कदाचन स्तरीर-
सि । कदाचन प्रयुच्छसि । यज्ञो देवानामिति तिसृणामादित्ये-
भ्यस्त्वेत्यनुपङ्गः । त्रिष्टुप् । योऽग्निः विश्वेषाम् अदितिः अ-
दीनः । यज्ञियानाम् । यज्ञसंपादकानाम् । विश्वेषां च अतिथिः
मानुषाणाम् आग्नेहोत्रिणाम् । सोऽग्निः देवानाम् अवः अन्नं
हविलक्षणम् आवृणानः समर्पयन् । सुमृडीको भवतु जातवेदाः
जातप्रज्ञानः ॥ १६ ॥

त्रिष्टुब्गोतमदृष्टादित्यग्रहदधिश्रयणे विनियुक्ता यज्ञा देवाना-
मित्यस्याः (८, ४) स्थाने । अग्निः ईदृशो भवतु । कीदृशः विश्वेषां

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु०पु०
नास्ति । तद्यथा । विश्वेषामदितिः आदित्यग्रहे दधिश्रयणमन्त्रः
त्रिष्टुप् अयमपि पुरोरुचां मध्ये गण्यते तथाहि कदाचन स्तरीर-
सि कदाचन प्रयुच्छसि यज्ञो देवानाम् इति तिसृणाम् आदित्येभ्य-
स्त्वेत्यनुष्णा आग्नः सुमृडीकः सुखकारी भवतु कीदृशः विश्वेषां
यज्ञियानां यज्ञसंपादिनां मध्ये अदितिः अदीनः मुख्यः विश्वेषां मा-
नुषाणाम् अतिथिः देवानामव हविलक्षणमन्नम् आवृणानः समर्पयन्
जातवेदाः जातप्रज्ञानः ॥ १६ ॥

सर्वेषां देवानां मध्ये अत्रिति नास्ति दितिः खण्डने यस्य अदीनः
कीदृशानां देवानाम् यज्ञियानां यज्ञार्हाणाम् । तथा विश्वेषां सर्वेषां
मानुषाणां नराणामतिथिः पूज्यः देवानामवो हविर्लक्षणमन्नमन्त्र-
णमः समर्पयन् । सुमुडीकः शोभनं मृडीकं सुखं यस्मात् सुखका-
री जातवेदाः जातप्रज्ञानः ॥ १६ ॥

महो अग्नेः समिधानस्य शर्मण्यानां मित्रे वरुणे
स्वस्तये । श्रेष्ठे स्याम सवितुः सवीमनि तद् देवाना-
मवो अद्या वृणीमहे ॥ १७ ॥

(१) महो अग्नेः । सावित्रस्य । त्रिष्टुप् । महः महतः अग्नेः
समिधानस्य संदीप्यमानस्य । शर्मणि शरणे आश्रये वर्तमानाः
अनागाः अनपराधाः स्याम । येन च मित्रे वरुणे अनपराधा
एव स्याम । स्वस्तये अविनाशाय । येन च श्रेष्ठे स्याम
सवितुः । सवीमनि । प्रसवे । तत् देवानां संबन्धि
अवः हविर्लक्षणमन्नम् । अद्य । आवृणीमहे । अभिसं-
स्कुर्मः ॥ १७ ॥

लुशोधानाकदृष्टा त्रिष्टुप् सावित्रग्रहपुरोरुक् वाममध्येत्यस्याः
(८, ६) स्थाने । देवानां तत् अवः अन्नं हविर्लक्षणमद्य वयं वृणी-
महे संस्कुर्मः क सति सवितुः सूर्यस्य सवीमनि सति आज्ञायां
सत्याम् देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्युक्तेः सवीमा प्रसवोऽनुज्ञेति
कोशः । कीदृश सवीमनि श्रेष्ठे अन्यदेवाज्ञातः सूर्याज्ञातकृष्टा । तत्
किम् येनाम्नेन वयं स्वस्तये स्वस्तिमन्तो भवेम । कीदृशा वयम्
अग्नेः शर्मणि शरणे आश्रये मित्रे वरुणे च अनागाः अनागसः सुपां

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्बर्मु० पु०
मास्ति । तद्यथा । महो अग्नेः सावित्रस्य त्रिष्टुप् देवानां तत् अवः
हविरन्नम् अद्य वयं वृणीमहे अभिसंस्कुर्मः तत् किं येन अवसा महेः
महतः समिधानस्य अग्नेः शर्मणि शरणे आश्रये वर्तमानाः सन्तः
अनागाः अनागसः अनपराधाः स्याम तद्वयः अभिसंस्कुर्मः ॥ १७ ॥

क्षुप इति (पा० ७, १, ३९ वा० १) असः सुः अग्निमित्रवरुणेभ्य-
पहाधरहिताः । कीदृशस्याग्नेः महः पूज्यस्व मह्यते मद् तस्य मह
पूजायां किप् समिधानस्य दीप्यमानस्य ॥ १७ ॥

आपश्चित् पिप्यु स्तर्ह्यो न गावो नक्षन्नृतं जं-
रितारस्त इन्द्र । याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छा त्वं
हि धीभिर्दयसे वि वाजान् ॥ १८ ॥

(१) इदानीमिन्द्रस्तुतिः । उक्थ्यसंस्थे द्वितीयेऽहनि पुरोरुच
ऐन्ध्यो द्वादश ॥ आपश्चित् । त्रिष्टुप् । आपोऽपि । पिप्युः
प्यायः पी आदेशः । प्याययेयुः निग्राह्यसोमे । स्तर्ह्यो न गावः ।
सुन्वन्ति अभिषुष्वन्ति याभिर्वाग्भिः सोमन्तास्तर्ह्यः । सोमा-
भिषवे हि त्रयीलक्षणा वाचो व्याप्रियन्ते । तदेतदुक्तम् । त-
र्यो न गावः तर्ह्य इव गावः नक्षन्नृतं जरितारस्त इन्द्रः । नक्षन्
नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा एवमनेन प्रकारेण नक्षन् व्याप्नुवन्ति ऋतं
यज्ञम् । जरितारः स्तोतारः ते तव हे इन्द्र । एतच्च ज्ञात्वा ।
वाहि वायुर्न नियुतो नो अच्छ । अच्छ अभियाहि । आयाहि
नः अस्मान् वायुर्न नियुतः वायुर्यथा नियुतः अश्वान् याति ।

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । त्रिष्टुप् इन्द्रस्तुतिः उक्थ्यसंस्थे द्वितीयेऽहनि पुरो-
रुच ऐन्ध्यः द्वादश आपश्चित् आपोऽपि पिप्युः प्यायः पी आदेशः
आपोपि आप्याययेयुः निग्राह्यां सोमं सूर्यो न गावः सूर्यस्तृणन्ति
सुन्वन्ति अभिषुष्वन्ति याभिर्गोभिः वाग्भिः सोमं ता सूर्यः सोमा-
भिषवे हि त्रयीलक्षणा वाक् व्याप्रियते ता यथा आप्याययन्ति तत
एवमुक्तं हे इन्द्र जरितारः स्तोतारः ते तव ऋतं यज्ञं नक्षत् व्याप्नु-
वन्ति एतच्च ज्ञात्वा त्वं नोऽस्मान् अच्छ अभियाहि आयाहि वायुर्न
वायुरिव वायुर्यथा नियुतोऽश्वान् प्राप्य याति हि यतः त्वं धीभिः
स्वकीयाभिर्बुद्धिभिः वाजान् अश्वानि विविधं दयसे ददासि ॥ १८ ॥

त्वं हि । हि यस्मात् । पुनस्त्वमेवमुच्यसे । यस्त्वं भीमिः स्वकीया-
भिर्बुद्धिभिः दयसे ददासि । विविधं वाजान् अजानि ॥ १८ ॥

इन्द्रस्तु दुर्कष्यो द्वितीयमहर्भवति तस्यैन्द्रा प्रहा भवन्त्येन्द्राः
पुरोरुचः सर्वमैन्द्रमसदिति सर्वमेधे भुतिः (१३, ७, १, ४) । त-
तः इन्द्रस्तु त्संज्ञे उर्कष्यसंस्थे सर्वमेधस्य द्वितीयेऽहनि आपश्चि-
दित्यादि इमां त इत्यन्ता द्वादश ऋचः तं प्रक्षया अयं वेदः महर्
इन्द्रः कदाचन स्तरीः कदाचन प्रमुञ्चसीति पञ्च प्रतीक्षेयाः
एवं सप्तदशेन्द्रदेवस्याः ऐन्द्रवायवादि सावित्रस्तर्ज्ज्वा ग्रहार्णा ग्रह-
णमन्त्राः ॥ वशिष्ठदृष्टा त्रिष्टुप् ऐन्द्रवायवस्य पुरोरुक् आ वायो
इत्यस्याः (७, ७) स्थाने । हे इन्द्र ! जरितारः स्तोतारः ऋत्विजः
ते तव ऋतं यज्ञं नक्षन् नक्षन्ति व्याप्नुवन्ति नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा
लङ्घि अङ्गभाव आर्षः । आपः चित् आपोऽपि निमग्नारूपाः पिप्युः
अप्याययन्ति सोमं वर्धयन्ति ओप्यायी इद्धौ लिटि प्यायः पी-आ-
देशः । तत्र दृष्टान्तः स्तर्यो गावः इव स्तृण्वन्ति सुन्वन्ति यामिः
ताः स्तर्यः यामिः सोमः सूयते ता गावो वाचो वेदरूपा इव ता
यथा सोममाप्यायन्ति तथापोऽपि । अत एव त्वं नोऽस्मानच्छ
अभिमुखं याहि आगच्छ वायुर्न वायुरिव वायुर्यथा नियुतः स्वान-
श्वानभियाति । हि यतः त्वं भीमिः बुद्धिभिः कर्मभिर्वा वाजा-
नजानि विदयसे विविधं ददासि दय दानादौ अत एवाग-
च्छ ॥ १८ ॥

गाव उपावतावतं मही यज्ञस्य रप्सुदा । उभा क-
र्णा हिरण्यया ॥ १९ ॥

(१) गाव उप । तिस्रो गायत्र्यः । दक्षिणा लक्षणा गाव उ-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
ना० तद्यथा । गाव उपतिस्रो गायत्र्यः दक्षिणालक्षणा गाव उच्यन्ते ।
हे गावः अवतं कूपं प्रति उपावत उपागच्छत दक्षिणामार्गेण अवत
इति कूपनाम अवटमित्यर्थः । स चात्र चात्वालस्तदन्तरेण हि न-

क्यन्ते । हे गावः उपावत उपगच्छत दक्षिणामार्गेण अवतं व्र-
ति । अवतमिति कूपनाम । स चात्र चत्वाले तदन्तरेण हि गवां
संचारः । को हेतुरागमन इति चेत् । मही यज्ञस्य रप्सुदा । मही
महत्स्यः यज्ञस्य रप्सुदा दानं वर्तते यतश्च भवतीनाम् उभौ कर्णौ
हिरण्यौ कृतौ । दानार्थमेव अत उपावतेति संबन्धः ॥ १९ ॥

तिष्ठो गायऽवः आद्या पुरुमीढाजमीढदद्या येन्द्रवायवस्य द्वि-
तीया पुरोदक् इन्द्रवायू इत्यस्याः (७, ८) स्थाने । गाव उ-
क्यन्ते हे गावः । अवतं कूपं चात्वालरूपं प्रति उपावत उपगच्छत
दानार्थं चात्वालान्तरेण गवां सञ्चरोऽस्ति अवत इति कूपनाम
(निष० ३, २३, ७) । को हेतुरागमने तत्राह मही महत्स्यौ घावा-
पृथिव्यौ यज्ञस्य रप्सुदा रप्सुदे रप्स्विति रूपनाम तद्वत्स्ते रप्सु-
दे वर्त्तते । घावाभूमी यज्ञस्य शोभां कुरुत इति यूयमुपागच्छत ।
किञ्च उभा कर्णौ भवतीनामुभौ कर्णौ हिरण्यौ हिरण्यौ अत एव
दानार्थमागच्छतेत्यर्थः ॥ १९ ॥

यदद्य सूर उदिनेऽनागा मित्रो अर्यमा । सुवातिं
सविता भगः ॥ २० ॥

(१) यदद्य । यत्कर्म अद्य अस्मिन्धवि सूर उदिते उद्गते

वां संचरः को हेतुरागमने इति चेत् मही महती यज्ञस्य रप्सुदा र-
भसदानं वर्त्तते यद्वा मही महत्स्यौ घावापृथिव्यौ प्रति उपावत ।
कीदृशे मही यज्ञस्य दारम्यतिरूपनाम मन्त्रस्य रूपदात्र्यौ यतश्च ।
भवतीनाम् उभौ कर्णौ हिरण्यया हिरण्यमयौ दानार्थमेव अत
उपावत ॥ १९ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । यदद्य सूर उदिते उद्गते अनागाः अनपराधः मि-
त्रः यत् कर्म सुवाति प्रयुते तत्कर्म कुर्यादिति शेषः पञ्चमर्थः
सवितुर्मगस्य च वाक्यानि अविशेषात् ॥ २० ॥

अनागाः अनवराधो मित्रः सुवाति प्रसौति तत्कर्म प्रयादिति
शेषः । एवमर्यम्णः सवितुर्भगस्य च वाक्यानि अविशेषात् ॥ २० ॥

वशिष्टदृष्टा मैत्रावरुणपुरोहक् अयं वामित्यस्याः (७, ९) स्थाने । अद्य सूर्ये सूर्ये उदिते सति मित्रः अर्यमा सविता भगश्च यत् सुवाति प्रेरयति तत् कर्म कुर्यादिति शेषः । नास्ति आगोऽपराधो यस्य सोऽनागा इति चतुर्णां विशेषणम् ॥ २० ॥

आ सुते सिञ्चत श्रियं रोदस्योरभिश्चियम् ।
रसा दधीत वृषभम् ॥ तं प्रव्रथा । अयं वे नः ॥ २१ ॥

(१) आ सुते । तृतीयः पादः प्रथमं व्याख्यायते । यं सोमं रसा नदी रसतेः शब्दकर्मणः । दधीत धारयति नद्युपकण्ठे हि सोमो जायते । वृषभं वर्षितारम् आसुते सिञ्चत आसिञ्चत ग्रहपात्रेषु चमसेषु सोमं हे ऋत्विजः । सुते अभिषुते सति सोमे । कथंभूतं श्रियं श्रियो हेतुभूतम् । रोदस्योरभिश्चियं द्यावापृथिव्योरधिगतश्रियम् ब्रह्माण्डव्यापिनी हि सोमश्रीः तम्प्रव्रथायं वेनः इति द्वे प्रतीके उक्ते ॥ २१ ॥

सुनीतिदृष्टाश्विनपुरोहक् या वामित्यस्याः (७, ११) स्थाने । रसा नदी रसतेः शब्दकर्मण इति (निरु० ११, २५) यास्कः । रसा नदी वृषभं वर्षितारं सोमं दधीत पुष्पाति दधातेलिङ् नदी-

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु० नास्ति तद्यथा । आ सुते हे ऋत्विजः सोमं वृषभं वर्षितारं यं रसा रसं दधीत धारयति । यद्वा रसा नदी रसतेः शब्दकर्मणः रसा नदी सोमं दधीत पुष्पाति नद्युपकण्ठे हि सोमो जायते तस्मिन् सुते अभिसुते सोमे तं रसम् आसिञ्चत ग्रहमात्रेषु चमसेषु । किम्भूतं रसं श्रियं श्रियो हेतुं रोदस्योः द्यावापृथिव्योः अभिश्चियम् अभिगतश्रियं ब्रह्माण्डव्यापिनी हि सोमस्य श्रीः तं प्रव्रथा अयं वेनः द्वे प्राकृते प्रतीकोक्ते ॥ २१ ॥

समीपे हि सोमोत्पत्तेः । तस्मिन् सोमे सुते अभिषुते सति आ-
सिञ्चत चमसेष्विति शेषः ऋत्विजः प्रति वचनमेतत् । कीदृशं
वृषमं रोदस्योः द्यावापृथिव्योः श्रियं ध्रीयते श्रीः तम् आश्रयम्
सोमस्य जगदाधारत्वात् । अभिश्रियम् आमे सर्वतः श्रीः शोभा
यस्य सोऽभिप्रीः तम् ॥ तं प्रक्षया अयं घेनः ह्ये प्रतीकोक्ते शुक्रम-
न्धिनोः प्राकृते (७, १२, १६) पुरोरुचौ ॥ २१ ॥

आतिष्ठन्तं परि विश्वं अभूषञ्श्रियोवसानश्च-
रति स्वरोचिः । महत्तद्वृष्णो असुरस्य नामा विश्वरू-
पो अमृतानि तस्थौ ॥ २२ ॥

(१) आतिष्ठन्तम् । त्रिष्टुप् । इन्द्रस्यात्र वृष्टिकर्मोच्यते ग्रीष्मा-
न्ते मध्यमस्थाने आतिष्ठन्तम् इन्द्रमपर्यभूषन् परिरक्षितवन्तः
विश्वे सर्वे देवा मध्यमका देवगणाः । श्रियोवसानश्चरति स्वरो-
चिः स तु मध्यमस्थानः सर्वेषां देवगणानां श्रियः आच्छादयन्
स्वेच्छया चरति । स्वरोचिः अपराधीनदीप्तिः तृतीयः पादश्च-
तुर्थान्ते व्याख्यायते तच्छब्दयोगात् । अविस्वरूपो अमृतानि
तस्थौ । यत् आतस्थौ विश्वरूपः इन्द्रः अमृतानि उदकानि

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । आतिष्ठन्तम् । त्रिष्टुप् इन्द्रस्यात्र वृष्टिकर्मोच्यते ।
विश्वदेवाः मध्यमका देवगणाः ग्रीष्मान्ते मध्यमे स्थाने आतिष्ठ-
न्तम् इन्द्रं पर्यभूषन् परिरक्षितवन्तः स तु मध्यस्थानः सर्वेषां दे-
वगणाः ग्रीष्मान्ते मध्यमे स्थाने आतिष्ठन्तम् इन्द्रं पर्यभूषन् परिर-
क्षितवन्तः स तु मध्यस्थानः सर्वेषां देवगणानां श्रियः वसानः आ-
च्छादयन् चरति स्वरोचिः अपराधीनदीप्तिः विश्वरूपः स इन्द्रः
यत् अमृतानि उदकानि आतस्थौ उदकेषु पातयितव्येषु आस्थि-
तः वृष्णः वर्षितुः असुरस्य प्रज्ञावतः तत् महत् नाम नमनं
प्रह्नीभावः ॥ २२ ॥

उदकेषु पातयितव्येषु महत् तत् वृष्णः वर्धितुः असुरस्य प्रज्ञा-
नवतः नाम । नमनम्प्रहीभावः ॥ २१ ॥

विश्वामित्रदृष्टाप्रयणपुरोदक् ये देवास इत्यस्याः (७, १९)
स्थाने । इन्द्रस्य वृष्टिकर्मोच्यते । विश्वे देवाः आतिष्ठन्ते समन्तात्
स्थितमिन्द्रं पर्यभूषन् परिरक्षितवन्तः । स इन्द्रः चरति सर्वत्र
गच्छति । कीदृशः श्रियो वसानः देवानां दीप्तिः आच्छादयन् स्व-
रोचिः स्वं रोचिर्यस्य सः अनन्याधीनदीप्तिः । किञ्च विश्वं रूपयति
निरूपयति विश्वरूपः इन्द्रो यतः अमृतानि जलानि आतस्थौ वृ-
ष्टये आस्थितवान् वृष्णः इन्द्रस्य तत् महत् प्रसिद्धं नाम वासवो
वृत्रहा इत्यादि । कीदृशस्य वृष्णः असुरस्य असवो विद्यन्ते यस्य
सोऽसुरस्तस्य प्राणवतः सावधानस्य प्रज्ञावत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

प्र वो॑ म॒हे म॒न्द॒मा॒ना॒या॒न्ध॒सोऽर्घ्या॑ वि॒श्वान॑राय वि-
श्वा॒भुवे॑ । इन्द्र॑स्य॒ यस्य॒ सुम॑खं॒ सहो॑ म॒हि॒ भ्रवो॑ न
मू॒णं च॒ रोद॑सी स॒पर्य॑तः ॥ २३ ॥

(१) प्र वः । त्रिष्टुप् । हे ऋत्विजः । प्रार्च । प्रार्चत । वः यू-
यं स्तुतीः । महे इन्द्रविशेषणमेतत् । महते । अन्धसः अन्नस्य
दात्रे इति वाक्यशेषः । मन्दमानाय स्तूयमानाय मोदमानाय
वा । विश्वानराय सर्वभूताय । विश्वाभुवे सर्वव्यापिने किञ्च ।

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु० ना-
स्ति तद्यथा । प्र वः त्रिष्टुप् हे ऋत्विजः वः यूयं विश्वानराय इ-
न्द्राय प्रार्च प्रार्चत प्रोक्षारयत स्तुती वचनव्यत्ययः पूजयत वा
किम्भूताय महे महते मन्दमानाय मोदमानाय स्तूयमानाय वा
अन्धसोऽन्नस्य दात्रे इति शेषः विश्वाभुवे सर्वविभूतये विश्वा भू-
र्यस्या संहितायां दीर्घः सर्वव्यापिने यद्वा विश्वं भवति यस्मादि-
ति विश्वभूः किञ्च यस्येन्द्रस्य सुमखं साधुयं सहः बलं महिमह-
न् भ्रवः भ्रवणीयं यशः नृन् नम्णं घनं च नृन् नमतीति नृम्णं रोद-
सीद्यावापृथिव्यौ सपर्यतः पूजयतः तमिन्द्रं प्रार्चतेति सम्बन्धः ॥ २३ ॥

इन्द्रस्य यस्य सुमत्सं ननुयद्भ्यः । सहः बलं च महि महत्
भवः भवणीयश्च यशः । नृमणश्च धनश्च नृमणयतीति नृमणम् ।
रोदसीं चावापृथिव्यौ सपर्यतः परित्यजतः । तस्य प्रार्चतस्तु-
तीरित्वङ्गुः ॥ २३ ॥

सुचीकट्टा त्रिष्टुप् भुवमहपुरोदक् भूर्धानमित्यस्याः (७, १४)
स्थाने । हे ऋत्विजः । यूयं विश्वानप्य विश्वे सर्वे नरा यजमाना
यस्य तस्मै प्रार्च्यं प्रार्चत वचनव्यत्ययः इन्द्रं पूजयतेत्यर्थः । कीदृ-
शाय महे महते । वो युष्माकमन्धसः अन्धसा अक्षेण इवीरूपेण
मन्दमानाय मोदमानाय । विश्वमुषे विश्वं भवति प्राप्नोति वि-
श्वभूः तस्मै सर्वव्यापिने विश्वा भूर्यस्येति वा विश्वं भवति यस्मा-
दिति वा संहितायां दीर्घः । किञ्च रोदसी चावापृथिव्यौ यस्येन्द्र-
स्य एतान् पदार्थान् सपर्यतः पूजयतः कान् सुमत्सं शोभनं यज्ञम्
सहः बलम् महि महत् भवो यशः नृमणं धनं च । चावाभूमी यस्य
मखादीनि मानयतस्तं पूजयतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

बृहन्निदिध्म एषां भूरिं शस्तं पृथुः स्वरुः । येषा-
मिन्द्रो युवा सखा ॥ २४ ॥

(१) बृहन्निदिध्म । द्वे गायत्र्यौ अन्त्यः पादः प्रथमं व्याख्यायते
यञ्छब्दयोगात् । येषामिन्द्रो युवा सर्वकर्मसु दक्षः सखा । तेषा-
मेषां यजमानानाम् बृहन्निदिध्म महानेव इध्मः भवति । महत्त्वञ्च
साधनानां साध्योत्कर्षं कुर्वताम्भवति । भूरिशस्तम्भवति । पृ-
थुश्च स्वरुः भवति । यज्ञानां वा भूयोभूयः करणमेवाभिप्रेतः
स्यात् ॥ २४ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । बृहन्निदिध्म । द्वे गायत्र्यौ येषां युवा सर्वकर्मक्षम इ-
न्द्रः सखा एषां यजमानानां बृहत् इत् महानेव इध्मो भवति म-
हत्त्वं च साधनानां साध्योत्कर्षं कुर्वतां भवति भूरिशस्तं बहु च
शस्तं पृथुः स्वरुर्भवति यज्ञानां वा भूयोभूयः करणमभिप्रेतम् ॥ २४ ॥

विशोकदृष्टा गायत्री पेन्द्रामपुरोरुक् इन्द्राग्नी इत्यस्याः (३, ७१) स्थाने । युषा समर्थः इन्द्रः येषां यजमानानां सखा सदायः पषामिन्द्रः बृहन् इत् महानेष भवति । शस्तं शलं भूरि बहुः कङ्कः पृथुः विशालः । यज्ञबाहुल्यमाशास्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

इन्द्रेहि मत्स्यन्धसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः । म-
हौ२॥ अभिष्टिरोजसा ॥ २५ ॥

इन्द्रे हि । हे इन्द्र आ इहि आगच्छ । एत्य च मत्सि तृप्तिं कुरु अन्धसः अध्यानीयस्य सोमलक्षणस्यान्नस्य स्वेनांशेन । ततोऽपि विश्वेभिः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमयागकालैर्निमित्तभूतैः । आ इहि यद्वा सर्वसवनगतैः सोमांशुभिः निमित्तभूतैः । कस्मात्पुनस्त्वमेवमस्माभिः प्रार्थ्यसे इत्यत आह । यतो महानसि अभिष्टिश्च । अभ्येषणशीलश्च शत्रुणामभियष्टव्यो वा । ओजसा स्वकीयेन बलेन ॥ २५ ॥

मधुच्छन्दोदृष्टा गायत्री वैश्वदेवपुरोरुक् ओमास इत्यस्याः (७, ३३) स्थाने । इन्द्र आ इहि ओमाङोश्चेति (पा० ६, १, ९५) पररूपम् । हे इन्द्र ! आ इहि आगच्छ आगत्य अन्धसः अन्धसाग्नेन हविलक्षणेन विश्वेभिः विश्वैः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमांशुभिश्च त्वं मत्सि तृप्यस्व मद् तृप्तौ शपो लुक् । कीदृशः त्वम् ओजसा तेजसा महान् श्रेष्ठः । अभिष्टिः अभीज्यत इत्यभिष्टिः अभियष्टव्यः पृषोदरादिः ॥ २५ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु०पु० नास्ति तद्यथा । इन्द्रेहि । हे इन्द्र आ इहि आगच्छ एत्य च अन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्य स्वांशेन मत्सि तृप्तिं कुरु विश्वेभिः सोमपर्वभिः सर्वैः सोमयागकालैर्निमित्तभूतैरेहि सर्वगतैः सोमांशुभिर्वा यतः त्वं महान् असि ओजसा बलेन अभिष्टिश्च अभ्येषणशीलः शत्रुणाम् अभियष्टव्यो वा ॥ २५ ॥

इन्द्रो वृत्रमवृणोच्छर्धं नीतिः प्र मायिनाममिना-
वर्पणीतिः । अहन् व्यं समुशधग्वने एवाविर्धेना अ-
कृणोद्राम्याणाम् ॥ २६ ॥

(१) इन्द्रो वृत्रम् । त्रिष्टुभौ य इन्द्रः वृत्रं युद्धाय आवृणोत्
शर्द्धनीतिः । शर्द्ध इति बलनाम । शर्द्धं चतुरङ्गबले नीतिर्यस्य स
तथोक्तः । प्रमायिनाममिनात् । यश्च मायिनां मायाविनां प्र अ-
मिनात् । मीड् हिंसायाम् । दिनस्ति । यश्च वर्पणीतिः । वर्ष
इति रूपनाम । रूपसम्पदः स्वेच्छारूपविजृम्भकः । यश्च अहन्
हन्ति । व्यंसं निरंसं सन्धिसंबन्धिनं मायिनम् । उशधक् । वश
कान्तावस्य कृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपम् । दहतेरुत्तरं कृतभष्भाव-
स्य । अथ कोऽर्थः शत्रुत्वं कामयमानान् दहति वनेष्वपि वर्त-
मानान् । आविर्धेना अकृणोद्राम्याणाम् । स इन्द्रः अविः प्रक-
टम् । धेनाः स्तुतीः इत्थं शत्रून् हन्ति इत्थमपरिमितं धनं ददा-
तीति । अवश्यं च रमयितव्यानां याजयूकानाम् ॥ २६ ॥

विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुप् प्रथममरुत्वतीयपुरोक् इन्द्र मरुत्व

(२) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । इन्द्रो वृत्रम् । त्रिष्टुभौ यः इन्द्रः वृत्रं युद्धाय अवृ-
णोत् कीदृशः शर्द्धनीतिः शर्द्ध इति बलनाम । शर्द्धं चतुरङ्गबले नीति-
र्यस्य स तथा यश्च मायिनां मायाः प्रामिनात् दिनस्ति मिड् हिं-
सायाम् । वर्पणीतिः वर्ष इति रूपनाम वर्षं नयतीति । रूपनयः
स्वेच्छारूपविजृम्भकः यश्च वनेषु व्यंसं निरंसं मायिनम् अहन् ।
हन्ति उशधक् वश कान्तावित्यस्य कृतसंप्रसारणस्य रूपं दहते-
रुत्तरं कृतभष्भावस्य उशन्ति शत्रुत्वकामयन्ते इति उशाः तान्
दहतीति उशधक् स इन्द्रः राम्याणां रमयितव्यानां याजयूकानां धे-
नाः गाः स्तुतीः आविरकृणोत् प्रकटीकरोति । शत्रून् दग्ध्वा धनं
ददातीत्यर्थः ॥ २६ ॥

इत्यस्वाः (७, ३५) स्थाने । इन्द्रः ह्येवं दैत्यमवृणोत् युद्धाय वृणो-
ति स्म । मायिनां मायिनो दैत्यान् प्रामिणात् हिनस्ति मीम् हिंसा-
याम् कथादिः प्लादित्वाद्भ्रस्वः कर्मणि णङीत् । व्यसमहन् हन्ति
अंस विभागे चुरादिरदन्तः अंसयति विमज्जति स्वान् परानिति,
व्यसो दुष्टः तम् क धनेषु वनस्थान् हन्तीत्यर्थः । रमयन्ति देवान्
अन्ते राभ्याः धायजूकाः तेषां धेनाः स्तुतिरूपा वाचः आधिः अकृ-
णोत् आधिः करोति यजमानाः स्तुवन्तीति देशेषु प्रकटयतीत्यर्थः
कीदृशः इन्द्रः शर्धनीतिः शर्ध इति बलनाम (निघ० २, ९, ७)
शर्धं चतुरङ्गे बले नीतिर्यस्य सः । वर्पणीतिः वर्प इति रूपनाम (निघ० ३, ७, ३) वर्पं नानारूपं नयति प्राप्नोति वर्पणीतिः नानारू-
पधारी । उशधक् उशन्ति कामयन्ते परस्वं ते उशाश्चौरास्तान्
दहति उशधक् ॥ २६ ॥

कुतस्त्वमिन्द्र माहि॑नः सन्ने॒को या॑सि स॒त्पते॑ किं
तं ह॒त्था । सम्पृ॑च्छसे सम॒राणः शु॒भानै॑र्वो॒चेस्तन्नो॑ ह-
रि॒वो य॑त्ते अ॒स्मे ॥ म॒हाँ २॥ इन्द्रो॒ य ओज॑सा । क-
दा च॒न स्त॒रीर॑सि । क॒दा च॒न प्र॑युच्छसि ॥ २७ ॥

(१) कुतस्त्वम् । इन्द्रमरुतसंवादे मरुतामेतद्वाक्यम् । हे इन्द्र त्वं

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । कुतस्त्वम् । मरुतसंवादे मरुतामेतद्वाक्यम् । हे इन्द्र हे
सत्पते सतां श्रुतिस्मृत्यनुष्ठानरतानां पालयितः त्वं कुतः कस्माद्धतोः
माहि॑नः महीनायः सर्वस्य पूज्यः सन् एकोऽसहायः यासि किं ते
तव इच्छा इत्थम्भूतं प्रयोजनमस्ति येनैकाकी यासि समराणः स-
म्यक् गच्छन् शुभानैः शोभनैर्वचोभिः संपृच्छसे कतमः पन्था इति
हे हरि॑वः हे हरिवन् तन् कारणं नोऽस्माकं बोधेः ब्रूयाः यत् य-
स्मात्ते तव व्यावृत्तिकारिणम् अस्मे अस्मासु वर्तत इति महान् इन्द्रो
य ओज॑सा कदाचन स्तरीरसि कदाचन प्रयुच्छसि तिस्रः प्राकृताः २७

कुतः कस्माद्धेतोः माहिनः महनीयः सर्वस्य पूज्यः सन् शत्रून्
एकः असहायः यासि । हे सत्पते । श्रुतिस्मृत्यनुष्ठानरतानां
पालयितः । किन्तु इत्था किञ्च ते तव इत्थंभूतं प्रयोजनमस्ति
येनैकाकी यासि । संपृच्छसे समराणः संगच्छमानः शुभानैः
शोभनैः वचोभिः संपृच्छसे कतमः पन्था इति हे हरिवः हरि-
वन् तत्करणं नः अस्माकं बोधेः ब्रूयाः । यत्ते अस्मे । यत्
व्यावृत्तिकारणं ते तव अस्मे अस्मासु वर्त्तते इति ॥ मह्यं २
इन्द्रो य ओजसा । कदाचन स्तरीरसि । कदाचन प्रयुच्छसि ।
इति तिस्रः प्रकृताः प्रतीकोक्ताः ॥ २७ ॥

अगस्त्यदृष्टा त्रिष्टुप् सशस्त्रमरुत्वतीयपुरोरुक् मरुत्वन्तमित्य-
स्याः (७, ३६) स्थाने । इन्द्रं प्रति मरुद्वाक्यम् हे इन्द्र ! हे स-
त्पते । श्रुतिस्मृत्युक्ताचाररताः सन्तः तेषां पते ! पालक ! त्वमेकः
सन् कुतो यासि असहायः क्व गच्छसि ! ते तव किमित्था गमने
को हेतुः ! किं प्रयोजनम् ! था हेतौ च छन्दसीति (पा० ५, ३, २६)
इदमः थाप्रत्ययः एतेतौ रथोरिति (पा० ५, ३, ४) इदम इदादेशः ।
कीदृशस्त्वं माहिनः महितः पूज्यः निष्ठा तस्य नत्वम् धातोर्वृद्धिश्च
छान्वसी यद्वा मह उत्सवोऽस्यास्तीति मही एव माहिनः स्वार्थेऽण्
इक्षण्यवपत्य इति (पा० ६, ४, १६४) टिलोपाभावः । किञ्च सम-
राणः सम्यक् गच्छन् सन् शुभानैः शोभनैः वचनैः त्वं सम्पृच्छसे
कतमः पन्था इति लोकान् पृच्छसि एकाकित्वात् शोभन्ते तानि
शुभावानि शानचि शपि लुप्ते रूपम् । सम्पूर्वस्यऽर्त्तः शानचि शपि
लुप्ते समराण इति । हरयोऽध्वा अस्य सन्तीति हरिषाद् मनुवसो
रुः सम्बुद्धौ छन्दसीति (पा० ८, ३, १) रु हे हरिक इन्द्र ! नोऽ-
स्माकं तत् एकाकिगमनकारणं बोधेः ब्रूहि यत् यतो हेतोः अस्मे
वयं ते तव त्वदीया धयमिति हेतोर्वकव्यमित्यर्थः ॥ तिस्रः प्रतीको-
क्ताः तत्र मह्यं इन्द्र इत्यस्याः (७, ४०) महेन्द्रग्रहणे विनियोगः नृ-
षदित्यस्याः (७, ३९) स्थाने कदाचनेति (८, २—३) द्वयोऽदि-
त्यग्रहणे विनियोगः ॥ २७ ॥

आ तत्सं इन्द्रायवः पनन्ताभि य ऊर्बं गोमन्तं
तितृत्सान् । सकृत्स्वं ये पुरुपुत्रां महीं सहस्रधाराम्
बृहतीं दुदुक्षन् ॥ २८ ॥

(१) आतत् । त्रिष्टुप् । आहुपसर्गः पनन्तेत्याख्यातेन संब-
ध्यते । आपनन्त । पनतिः पूजाकर्मा पूजयन्ति वृत्रबधादिकम्
ते तव संबन्धि कर्म हे इन्द्र आयवः मनुष्याः यजमानाः । कथं
भूता आयवः अभितितृत्सान् । तृत्सदतिर्हिंसाकर्मा । ये अभि-
तर्दितुं हिंसितुमिच्छन्ति । किमित्यत आह । ऊर्बम् अन्नं सो-
मलक्षणम् । गोमन्तम् उदकवन्तम् । निग्राभ्याभिः सोमोऽभि-
षूयते । येऽपि उदकवन्तं सोममभिषुण्वन्ति तेऽपि पूजयन्ती-
त्यर्थः । किञ्च । सकृत्स्वम् । एकवारमेव प्रसूयते या गोहिर-
ण्यधान्यादिभिः सा सकृत्स्वतां सकृत्स्वम् । ये यजमानाः ।
पुरुपुत्रां बहुपुत्राम् । सर्वे एव पदार्थाः पृथिवीत उत्पद्यन्ते ।
महीं भूमिम् । सहस्रधाराम् । अनन्तभोगप्रदायिनीम् । बहुधा
प्राणिजातं धारयन्तीं वा । बृहतीम्महतीम् । दुदुक्षन् दोग्धु-
मिच्छन्ति । भूमिदानं सर्वमेधयाजिनश्चोद्यते तदभिप्रायमे-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । आतत् । त्रिष्टुप् । हे इन्द्र आयवः मनुष्याः यज-
मानाः ते तव तत्कर्म वृत्रबधादिकम् आपनन्त पूजयन्ति पनतिः
पूजाकर्मा ये आयवः गोमन्तम् उदकवन्तं सोममदन्ति ते पू-
जयन्तीत्यर्थः किञ्च ये ईदृशीं महीं भूमिं दुदुक्षन् दुधुक्षन् दोग्धुमि
च्छन्ति तेऽपि त्वां पनन्ते किं य सकृत्स्वं सकृदेकवारमेष सूते
प्रसूते गोहिरण्यधान्यादिभिः सा सकृत्स्वः तां पुरुपुत्रां सर्वे एव
पदार्थाः पृथिवीतः उत्पद्यन्ते सहस्रधाराम् अनन्तभोगप्रदायिनी-
बहुप्राणिजातं धारयन्तीं वा बृहतीं महतीं भूमिदानं सर्वमेधयाजि-
नश्चोद्यते तदभिप्रायमेतत् ये च सोमामिषवः कुर्वन्ति ये च पृथि-
वीं ददते त्वां पूजयन्ति । नान्यो दुर्मेधाः ॥ २८ ॥

तत् । ये च सोमाभिषवं कुर्वन्ति ये च पृथिवीं ददति ते त्वां
पूजयन्ति नान्ये दुर्मेधस इति ॥ २८ ॥

गौरीवितिदृष्टा त्रिष्टुप् आदित्यग्रहस्य दधिभ्रयणे विनियोगः ।
यज्ञो देवानामित्यस्याः (८, ४) स्थाने । हे इन्द्र । आयवो मनुष्याः
ते तव तत् कर्म आपनन्त पूजयन्ति पनतिः पूजाकर्मा लङ् अडभा-
व आर्षः । ये आयवः ऊर्वमशं सोमरूपमभितितृत्सान् अधितितृत्स-
न्ति तर्दितुं हिंसितुमिच्छन्ति तितृत्सन्ति उत्तुदिर् हिंसानादरयोः
सनन्तः इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति (पा० ३, ४, ९७) अतेरिका-
रलोपः । सोमं सौतुमिच्छन्तीत्यर्थः । कीदृशमूर्ध्वं गोमन्तं गौरुदक-
मस्ति यस्मिन् स गोमान् तम् निग्राभ्यालक्ष्णोदकयुतम् ताभिरेव
सोमः स्रूयते । किञ्च ये मनुष्याः महीं भूमिं दुदुक्षन् दुधुक्षन्ति दो-
गुमिच्छन्ति दुहः सनन्ताल्लङ् पूर्ववदिकारलोपः तेष्वपि तव कर्म
पनन्ति स्तुवन्ति । कीदृशीं महीं सकृत्स्वं सकृदेकवारमेव सूते हि-
रण्यधान्यादि ददाति सकृत्सुः ताम् पुरुपुत्रां बहुपुत्राम् सर्वे पदा-
र्याः पृथिवीत उत्पद्यन्ते । सहस्रधारां सहस्रं धारा हिरण्यादयो
यस्याः सा ताम् बहुभोगदाम् यद्वा सहस्रमसंख्यं प्राणिजातं धरति
सहस्रधारा ताम् । बृहतीं महतीम् । ये विप्राः सोमाभिषवं कुर्वन्ति
ये च क्षत्रिया भूमिं दुहन्ति पालयन्ति ददते ते इन्द्रस्य वृत्रवधादि-
कर्म स्तुवन्ति नान्ये दुर्मेधस इत्यर्थः ॥ २८ ॥

इमां ते धियं प्रभरे महो महीमस्य स्तोत्रे धिष-
णा यत्तं आनजे । तमुत्स वे च प्रसवे च सासहिमि
न्द्रं देवासः शर्वसामदधन् ॥ २९ ॥

(१) इमान्ते । हे इन्द्र इमां ते तव धियं स्तुतिं प्रभरे प्रहरामि

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रम मुम्बई मु०पु०
नास्ति । तद्यथा । इमां मे ते हे इन्द्र ते तव इमां धियं स्तुतिं प्रभरे प्र-
हरामि प्रापयामि किं ते महः महतः किं धियं महीं महतीम् अस्य
अस्य यज्ञस्य स्तोत्रे धिषणां वाक् यत् यस्मात् ते तव गुणान् आ-

शपयामि । कथंभूतस्य ते । महः महतः । कथंभूतां धियम् ।
महीं महतीम् । अस्य यज्ञस्य स्तोत्रे धिषणा वाक् । यत्ते य-
स्माच्चे तव स्वभूतान् गुणान् आनजे । अभिव्यनक्ति ऐन्द्रमेव
यज्ञं प्रकाशयति । किञ्च । तमेवेन्द्रम् । उत्सवे च अभ्युदये प्र-
सवे च अभ्यनुज्ञायां विषयभूतायाम् । सासहिं शत्रूणामभिभ-
वितारम् । देवासः देवा अपि शवसा मदन्ननु । शवसा बलेन
अन्वमदम् अभिष्टुवन्ति । पूर्वोऽर्धचः प्रत्यक्षकृतः उत्तरस्तु
परोक्षकृतः अतो वाक्यभेदेन व्याख्यानम् ॥ २९ ॥

कुत्सदृष्टा जगती सावित्रपुरोरुक् वाममद्येत्यस्याः (८, ६)
स्थाने । हे इन्द्र । इमां मामकीं धियं बुद्धिं स्तुतिं वा कर्म वा ते
तुभ्यं प्रभरे प्रहरे समर्पयामि । कीदृशस्य ते महः महतः पूज्यस्य ।
कीदृशीं धियं महीं महतीम् यत् यस्मात् अस्य यजमानस्य धिषणा
बुद्धिर्वाग्वा स्तोत्रे क्रियमाणे ते तव आनजे त्वां व्यनक्ति कर्मणि
षष्ठी अञ्जेलिङ् नलोपश्छान्दसः । किञ्च देवासः देवाः तमिन्द्रमन्व-
मदन् अनुमदन्ति स्तुवन्ति छन्दसि परेऽपीति (पा० १, ४, ८१) अ-
नोः परः प्रयोगः । क्व स्तुवन्ति उत्सवे अभ्युदये प्रसवे गुर्वाद्यनुज्ञायां
सत्याम् यद्वा प्रसवे पुत्राद्युत्पत्तिरूपे उत्सवे इन्द्रं स्तुवन्ति । कीदृश-
मिन्द्रं शवसा बलेन सासहिम् सहते सासहिः शत्रूणामभिभवितारम्
चौ समुष्ये ॥ इन्द्रस्तुत्संज्ञं द्वितीयमहः समाप्तम् ॥ २९ ॥

विभ्राड्बृहत् पिबतु सोम्यं मध्वागुर्धद्यूग्नपन्ताव-
विह्रुतम् । वातंजूनो यो अभिरक्षन्ति त्मनां प्रजाः पु-
पोष पुरुषा विराजति ॥ ३० ॥

नजे अभिवनक्ति ऐन्द्रमेव यज्ञं प्रकाशयति किञ्च देवासः तमिन्द्र-
म् उत्सवे अभ्युदये प्रसवे अभ्युदये प्रसवे अभ्यनुज्ञायां च विष-
यभूतायाम् अनु अमदन् अभिष्टुवन्ति किमिन्द्रं शवसा सहिं श-
त्रूणामभिभवितारं पूर्वोऽर्धचः प्रत्यक्षकृतः उत्तरः परोक्षकृतः अतो
वाक्यभेदेन व्याख्यातम् ॥ २९ ॥

(१)विभ्राद् बृहत् । जगती सूर्यस्तुतिः द्वितीयेऽहनि ग्रहाणां पुरोरुचः । द्वितीयोऽर्द्धचः प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात् । यः वातजुतः वातप्रेरितः वातो यस्य वोढेत्यभिप्रायः । अभिरक्षति त्मना आत्मनैव जगत् । मन्त्रेष्वारुण्यादेरात्मन इत्याकारलोपः । यश्च प्रजाः पुपोष पोषयति क्षीतोष्णवर्षैः । यश्च पुरुषा विराजति । बहुधा च दीप्यति अग्निविद्युन्नक्षत्रादिरूपैः । स विभ्राद् विविधं भ्राजते इति विभ्राद् सूर्यः । बृहत् महत् पिबतु सोम्यं सोममयं मधु । किं कुर्वन् । आयुः जीवनम् दधत् स्थापयन् यज्ञपतौ यजमाने । अविहृतम् अनवखण्डितम् । हृत् कौटिल्ये । ह्र हरेश्छन्दसीति ह्र आदेशः ॥ ३० ॥

अथ तृतीयमहः सूर्यस्तुत् । तथा च श्रुतिः (१३, ७, १, ५) सूर्यस्तुदुक्थ्यस्तृतीयमहर्भवति तस्य सौर्या ग्रहा भवन्ति सौर्यः पुरोरुचः सर्वं सौर्यमसदिति । चतुर्दश पुरोरुचस्तिस्रः प्रतीकोक्ताः एवं सप्तदश ऋचः सूर्यस्तुत्संज्ञे उक्थ्यसंस्थे सर्वमेधस्य तृतीयेऽहनि ॥ ऐन्द्रवायवादिषाविभ्रान्तानां ग्रहाणां पूर्वोक्तक्रमेण ग्रहणमन्त्रा बोध्याः ॥ विभ्राद्बृहत् जगती ऐन्द्रवायवपुरोरुक् । विविधं भ्राजते विभ्राद् सूर्यः सोम्यं सोमरूपं हविः पिबतु । कीदृशं सोम्यं बृहत् महत् मधु मधुरस्वादम् । यः सूर्यः त्मना आत्मना प्रजाः अभिरक्षति पालयति पुपोष पुष्णाति च पुरुषा बहुधा विराजति च

(१)अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु० नास्ति तद्यथा । विभ्राद् जगती सूर्यस्तुतिः तृतीयेऽहनि ग्रहाणां पूर्वोक्तानां पुरोरुचः यः वातजुतः वातप्रेरितः वातो यस्य वोढेति भावः । त्मना आत्मना प्रजाः प्रजाः अभिरक्षति पुपोष पुष्णाति च क्षीतोष्णवर्षैः पुरुषा बहुधा विराजति दीप्यते अग्निविद्युन्नक्षत्ररूपैः स विभ्राद् विविधं भ्राजते इति विभ्राद् सूर्यः बृहत् महत् मधु मधिवस्वादु सोम्यं सोममयं पिबतु । किं कुर्वन् यज्ञपतौ यजमाने अविहृतम् अखण्डितम् आयुः दधत् स्थापयन् हृत् कौटिल्ये ह्र हरेश्छन्दसीति ह्र आदेशः ॥ ३० ॥

१५४४ मन्त्रभाष्य-वेददीपसहिता शुक्लयजुःसंहिता ।

शोभते । कीदृशः यज्ञपतौ यजमाने अविहृतमखण्डितमायुः
वधत् स्थापयन् । वातजतः वातेन प्रेरितः वातन प्रेरितं रवि-
मण्डलं भ्रमतीति प्रसिद्धिः । त्मना मन्त्रेष्ववाङ्महादेरान्मन (पा० ६,
४, १४१) इत्याकारलोपः । इवु कोटिल्ये हरु हरेदछन्दसीति
(पा० ७, ३, ३१) हरु आदेशः ॥ ३० ॥

उदु त्यं जातवे दसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे-
विशवाय सूर्य्यं स्वाहा ॥ ३१ ॥

उदुत्यमिति व्याख्यातम् ॥ ३१ ॥

पेन्द्रवायवस्य द्वितीया पुरोरुक् । व्याख्याता (७, ४१) ॥ ३१ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनारं । अनु ।
त्वं व रुण पश्यसि ॥ ३२ ॥

येना पावक । द्वे गायत्र्यौ सर्वमेधोऽग्निश्चीयते । तेन रु-
पेण । आत्मानं संपाद्य क्षिप्रं यजमानो मोक्षं प्राप्नोति । तदिह
प्रार्थ्यते । येन हे पावक पावयितः । येन चक्षसा दर्शनेन ।
भुरण्यन्तञ्जनान् अनु । शकुनिः क्षिप्रपाती भुरण्युरित्वाभि-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । उदुत्यं व्याख्यातम् ॥ ३१ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । येनापावक द्वे गायत्र्यौ सर्वमेधोऽग्निश्चीयते तेन
रूपेणात्मानं संपाद्य क्षिप्रं द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते यथा-
शब्दयोगात् यजमानो मोक्षं प्राप्नोति तदिह प्रार्थ्यते हे पावक पाव-
यितः येन चक्षसा दर्शनेन त्वं भुरण्यं तमनुपश्यसि शकुनिः क्षि-
प्रपाती भुरण्युच्यते भुरण्युमात्मानं करोतीति भुरण्यतीति भुरण्यु-
न्तं भुरण्यन्तं सर्वमेधयाजिनं पक्षिरूपेणात्मानं संपाद्य क्षिप्रं ग-
च्छन्तमित्यर्थः हे वरुण सूर्य तदोऽध्याहारेण योजना तेन चक्षसा
जनान् अस्मान् अपि मुरण्यत पश्य ३२ ॥

इन्द्रो वृत्रमवृणोच्छर्षे नीतिः प्र मायिनाममिना-
वर्षणीतिः । अहन् व्यं स मुशधग्वने ष्वाविर्धेना अ-
कृणोद्राम्याणाम् ॥ २६ ॥

(१) इन्द्रो वृत्रम् । त्रिष्टुभौ य इन्द्रः वृत्रं युद्धाय आवृणोत्
शर्द्धनीतिः । शर्द्ध इति बलनाम । शर्द्धे चतुरङ्गबले नीतिर्यस्य स
तथोक्तः । प्रमायिनाममिनात् । यश्च मायिनां मायाविनां प्र अ-
मिनात् । मीड् हिंसायाम् । हिनस्ति । यश्च वर्षणीतिः । वर्ष
इति रूपनाम । रूपसम्पन्नः स्वेच्छारूपविजृम्भकः । यश्च अहन्
हन्ति । व्यंसं निरंसं सन्धिसंबन्धिनं मायिनम् । उशधक् । वश
कान्तावस्य कृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपम् । दहतेरुत्तरं कृतभष्भाव-
स्य । अथ कोऽर्थः शत्रुत्वं कामयमानान् दहति वनेष्वपि वर्त-
मानान् । आविर्धेना अकृणोद्राम्याणाम् । स इन्द्रः अविः प्रक-
टीम् । धेनाः स्तुतीः इत्यं शत्रून् हन्ति इत्थमपरिमितं धनं ददा-
तीति । अवश्यं च रमयितव्यानां याजयूकानाम् ॥ २६ ॥

विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुप् प्रथममरुत्वतीयपुरोरुक् इन्द्र मरुत्व

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । इन्द्रो वृत्रम् । त्रिष्टुभौ यः इन्द्रः वृत्रं युद्धाय अवृ-
णोत् कीदृशः शर्द्धनीतिः शर्द्ध इति बलनाम । शर्द्धे चतुरङ्गबले नीति-
र्यस्य स तथा यश्च मायिनां मायाः प्रामिनात् हिनस्ति मिड् सिं-
सायाम् । वर्षणीतिः वर्ष इति रूपनाम वर्षे नयतीति । रूपनयः
स्वेच्छारूपविजृम्भकः यश्च वनेषु व्यंसं निरंसं मायिनम् अहन् ।
हन्ति उशधक् वश कान्तावित्यस्य कृतसंप्रसारणस्य रूपं दहते-
रुत्तरं कृतभष्भावस्य उशन्ति शत्रुत्वकामयन्ते इति उशाः तान्
दहतीति उशधक् स इन्द्रः राम्याणां रमयितव्यानां याजयूकानां धे-
नाः गाः स्तुतीः आविरकृणोत् प्रकटीकरोति । शत्रून् दग्ध्वा धनं
ददातीत्यर्थः ॥ २६ ॥

इत्यस्याः (७, ३५) स्थाने । इन्द्रः वृत्रं दैत्यमवृणोत् युद्धाय वृणो-
ति स्म । माथिनां माथिनो दैत्यान् प्रामिणात् हिनस्ति मीम् हिंसा-
याम् क्रवादिः प्वादित्वाद्भ्रस्वः कर्मणि षष्ठी । व्यसमहन् हन्ति
अंस विभागे चुरादिरदन्तः अंसयति विभजति स्वान् परानिह्नि
व्यसो दुष्टः तम् क वनेषु वनस्थान् हन्तीत्यर्थः । रमयन्ति देवान्
ऋते राम्याः यायजूकाः तेषां धेनाः स्तुतिरूपा घाचः आविः अकृ-
णोत् आविः करोति यजमानाः स्तुवन्तीति देवेषु प्रकटयतीत्यर्थः
कीदृशः इन्द्रः शर्धनीतिः शर्ध इति बलनाम (निघ० २, ९, ७)
शर्धे चतुरङ्गे बले नीतिर्यस्य सः । वर्षणीतिः वर्ष इति रूपनाम (
निघ० ३, ७, ३) वर्षे नानारूपं नयति प्राप्नोति वर्षणीतिः नानारू-
पधारी । उशधक् उशन्ति कामयन्ते परस्वं ते उशाश्चौरास्तान्
दहति उशधक् ॥ २६ ॥

कुतस्त्वमिन्द्र माहिनः सन्नको यासि सत्पते किं
त इत्था । सम्पृच्छसे समराणः शुभानैर्वोचेस्तन्नो ह-
रिवो यत्ते अस्मे ॥ महौ २॥ इन्द्रो य ओजसा । क-
दा चन स्तरिरसि । कदा चन प्रयुच्छसि ॥ २७ ॥

(१) कुतस्त्वम् । इन्द्रमरुत्संवादे मरुतामेतद्वाक्यम् । हे इन्द्र त्वं

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । कुतस्त्वम् । मरुत्संवादे मरुतामेतद्वाक्यम् । हे इन्द्र हे
सत्पते सतां श्रुतिस्मृत्यनुष्ठानरतानां पालयितः त्वं कुतः कस्माद्धेतोः
माहिनः महनीयः सर्वस्य पूज्यः सन् एकोऽसहायः यासि किं ते
तव इच्छा इत्थम्भूतं प्रयोजनमस्ति येनैकाकी यासि समराणः स-
म्यक् गच्छन् शुभानैः शोभनैर्वचोभिः सम्पृच्छसे कतमः पन्था इति
हे हरिवः हे हरिवन् तत् कारणं नोऽस्माकं वोचेः ब्रूयाः यत् य-
स्मात्ते तव व्यावृत्तिकारिणम् अस्मे अस्मासु वर्त्तत इति महान् इन्द्रो
य ओजसा कदाचन स्तरिरसि कदाचन प्रयुच्छसि तिस्रःप्राकृताः २७

कुतः कस्माद्धेतोः माहिनः महनीयः सर्वस्य पूज्यः सन् शत्रून्
एकः असहायः यासि । हे सत्पते । श्रुतिस्मृत्यनुष्ठानरतानां
पालयितः । किन्त इत्या किञ्च ते तव इत्थंभूतं प्रयोजनमस्ति
येनैकाकी यासि । संपृच्छसे समराणः संगच्छमानः शुभानैः
शोभनैः वचोभिः संपृच्छसे कतमः पन्था इति हे हरिवः हरि-
वन् तत्करणं नः अस्माकं वोचेः ब्रूयाः । यस्मै अस्मै । यत्
व्यावृत्तिकारणं ते तव अस्मै अस्मासु वर्त्तते इति ॥ महौ २
इन्द्रो य ओजसा । कदाचन स्तरीरसि । कदाचन प्रयुच्छसि ।
इति तिस्रः प्रकृताः प्रतीकोक्ताः ॥ २७ ॥

अगस्त्यदृष्टा त्रिण्डुप् सशस्त्रमरुत्वतीयपुरोरुक् मरुत्वन्तमित्य-
स्याः (७, ३६) स्थाने । इन्द्रं प्रति मरुद्वाक्यम् हे इन्द्र ! हे स-
त्पते । श्रुतिस्मृत्युक्ताचाररताः सन्तः तेषां पते ! पालक ! त्वमेकः
सन् कुतो यासि असहायः क गच्छसि ! ते तव किमित्था गमने
को हेतुः ! किं प्रयोजनम् ! था हेतौ च छन्दसीति (पा० ५, ३, २६)
इदमः थाप्रत्ययः एतेतौ रथोरिति (पा० ५, ३, ४) इदम इदादेशः ।
कीदृशस्त्वं माहिनः माहितः पूज्यः निष्ठा तस्य नत्वम् धातोर्वृद्धिश्च
छान्दसी यद्वा मह उत्सवोऽस्यास्तीति महीं एव माहिनः स्वार्थेऽण्
इक्षण्यनपत्य इति (पा० ६, ४, १६४) टिलोपाभावः । किञ्च सम-
राणः सम्यक् गच्छन् सन् शुभानैः शोभनैः वचनैः त्वं सम्पृच्छसे
कतमः पन्था इति लोकान् पृच्छसि एकाकित्वात् शोभन्ते तानि
शुभानानि शानच्च शपि लुप्ते रूपम् ! सम्पूर्वस्यऽर्त्तैः शानच्च शपि
लुप्ते समराण इति । हरयोऽश्वा अस्य सन्तीति हरिवान् मतुवसो
रुः सम्बुद्धौ छन्दसीति (पा० ८, ३, १) रुः हे हरिवः इन्द्र ! नोऽ-
स्माकं तत् एकाकिगमनकारणं वोचेः ब्रूहि यत् यतो हेतोः अस्मै
वयं ते तव त्वन्दीया वयमिति हेतोर्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ तिस्रः प्रतीको-
क्ताः तत्र महौ इन्द्र इत्यस्याः (७, ४०) महेन्द्रग्रहणे विनियोगः नृ-
वदित्यस्याः (७, ३९) स्थाने कदाचनेति (८, २—३) द्वयोरादि-
त्यग्रहणे विनियोगः ॥ २७ ॥

आ तत्सं इन्द्रायवः पनन्तामि य ऊर्वं गोमन्तं
तितृत्सान् । सकृत्स्वं ये पुरुपुत्रां महीं सहस्रधाराम् ।
बृहतीं दुदुक्षन् ॥ २८ ॥

(१) आतत् । त्रिष्टुप् । आहुपसर्गः पनन्तेत्याख्यातेन संब-
ध्यते । आपनन्त । पनतिः पूजाकर्मा पूजयन्ति वृत्रवधादिकम्
ते तव संबन्धि कर्म हे इन्द्र आयवः मनुष्याः यजमानाः । कथं
भूता आयवः अभितितृत्सान् । तृत्सदतिर्हि साकर्मा । ये अभि-
तर्दितुं हिंसितुमिच्छन्ति । किमित्यत आह । ऊर्वम् अन्नं सो-
मलक्षणम् । गोमन्तम् उदकवन्तम् । निग्राभ्याभिः सोमोऽभि-
पूयते । येऽपि उदकवन्तं सोममभिषुण्वन्ति तेऽपि पूजयन्ती-
त्यर्थः । किञ्च । सकृत्स्वम् । एकवारमेव प्रसूयते या गोहिर-
ण्यधान्यादिभिः सा सकृत्सूतां सकृत्स्वम् । ये यजमानाः ।
पुरुपुत्रां बहुपुत्राम् । सर्वे एव पदार्थाः पृथिवीत उत्पद्यन्ते ।
महीं भूमिम् । सहस्रधाराम् । अनन्तभोगप्रदायिनीम् । बहुधा
प्राणिजातं धारयन्तीं वा । बृहतीं महतीम् । दुदुक्षन् दोग्धु-
मिच्छन्ति । भूमिदानं सर्वमेधयाजिनश्चोद्यते तदभिप्रायमे-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । आतत् । त्रिष्टुप् । हे इन्द्र आयवः मनुष्याः यज-
मानाः ते तव तत्कर्म वृत्रवधादिकम् आपनन्त पूजयन्ति पनतिः
पूजाकर्मा ये आयवः गोमन्तम् उदकवन्तं सोममदन्ति ते पू-
जयन्तीत्यर्थः किञ्च ये ईदृशीं महीं भूमिं दुदुक्षन् दुधुक्षन् दोग्धुमि-
च्छन्ति तेऽपि त्वां पनन्ते किं य सकृत्स्वं सकृदेकवारमेव सूते
प्रसूते गोहिरण्यधान्यादिभिः सा सकृत्सूः तां पुरुपुत्रां सर्वे एव
पदार्थाः पृथिवीतः उत्पद्यन्ते सहस्रधाराम् अनन्तभोगप्रदायिनी-
बहुप्राणिजातं धारयन्तीं वा बृहतीं महतीं भूमिदानं सर्वमेधयाजि-
नश्चोद्यते तदभिप्रायमेतत् ये च सोमाभिषवं कुर्वन्ति ये च पृथि-
वीं ददते त्वां पूजयन्ति । नान्यो दुर्मेधाः ॥ २८ ॥

तत् । ये च सोमाभिषवं कुर्वन्ति ये च पृथिवीं ददति ते त्वां
पूजयन्ति नान्ये दुर्मेधस इति ॥ २८ ॥

गौरीवित्तिदृष्टा विष्टुप् आवित्यग्रहस्य दधिध्रयणे विनियोगः ।
यज्ञो देवानामित्यस्याः (८, ४) स्थाने । हे इन्द्र ! आयवो मनुष्याः
ते तव तत् कर्म आपनन्त पूजयन्ति पनतिः पूजाकर्मा लब्ध् अडभा-
व आर्षः । ये आयवः ऊर्वमञ्चं सोमरूपमभितितृत्सान् अधितितृत्स-
न्ति तर्दितुं हिंसितुमिच्छन्ति तितृत्सन्ति उत्तुर्विर् हिंसानादरयोः
सनन्तः इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति (पा० ३, ४, ९७) अतेरिका-
रलोपः । सोमं सौतुमिच्छन्तीत्यर्थः । कीदृशमूर्ध्वं गोमन्तं गौरुदक-
मस्ति यस्मिन् स गोमान् तम् निग्राभ्यालक्षणोदकयुतम् तामिरेव
सोमः सूयते । किञ्च ये मनुष्याः महीं भूमिं दुदुक्षन् दुधुक्षन्ति दो-
ग्धुमिच्छन्ति दुहः सनन्ताल्लृप् पूर्ववदिकारलोपः तेष्वपि तव कर्म
पनन्ति स्तुवन्ति । कीदृशीं महीं सकृत्स्वं सकृदेकवारमेव सूते हि-
रण्यधान्यादि ददाति सकृत्सूः ताम् पुरुषुञ्चं बहुपुत्राम् सर्वे पदा-
र्थाः पृथिवीत उत्पद्यन्ते । सहस्रधारां सहस्रं धारा हिरण्यादयो
यस्याः सा ताम् बहुभोगदाम् यद्वा सहस्रमसंख्यं प्राणिजातं धरति
सहस्रधारा ताम् । बृहतीं महतीम् । ये विप्राः सोमाभिषवं कुर्वन्ति
ये च क्षत्रिया भूमिं दुहन्ति पालयन्ति ददते ते इन्द्रस्य वृषवधादि-
कर्म स्तुवन्ति नान्ये दुर्मेधस इत्यर्थः ॥ २८ ॥

इ॒मां ते॒ धियं॒ प्र॒भरे॒ महो॒ महि॒मस्य॒ स्तोत्रे॒ धिष॒ण-
णा॒ यत्तं॒ आ॒न॒जे । तमु॒त्स॒ वे च॒ प्र॒स॒वे च॒ सा॒स॒हि॒मि
न्द्रं॒ दे॒वासः॒ श॒वं॒सा॒म॒द॒न्नन् ॥ २९ ॥

(१) इमान्ते । हे इन्द्र इमां ते तव धियं स्तुतिं प्रभरे प्रहरामि

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रम मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तथा । इमां मे ते हे इन्द्र ते तव इमां धियं स्तुतिं प्रभरे प्र-
हरामि प्रापयामि किं ते महः महतः किं धियं महीं महतीम् अस्य
अस्य यज्ञस्य स्तोत्रे धिषणा वाक् यत् यस्मात् ते तव गुणान् आ-

शपयामि । कथंभूतस्य ते । महः महतः । कथंभूतां धियम् ।
महीं महतीम् । अस्य यज्ञस्य स्तोत्रे धिषणा वाक् । यत्ते य-
स्मात्ते तव स्वभूतान् गुणान् आनजे । अभिव्यनक्ति ऐन्द्रमेव
यज्ञं प्रकाशयति । किञ्च । तमेवेन्द्रम् । उत्सवे च अभ्युदये प्र-
सवे च अभ्यनुज्ञायां विषयभूतायाम् । सासहिं शत्रूणामभिभ-
वितारम् । देवासः देवा अपि शवसा मदन्ननु । शवसा बलेन
अन्वमदम् अभिष्टुवन्ति । पूर्वोऽर्द्धचः प्रत्यक्षकृतः उत्तरस्तु
परोक्षकृतः अतो वाक्यभेदेन व्याख्यानम् ॥ २९ ॥

कुत्सदृष्टा जगती सावित्रपुरोहक् धाममध्येत्यस्याः (८, ६)
स्थाने । हे इन्द्र । इमां मामकीं धियं बुद्धिं स्तुतिं वा कर्म वा ते
तुभ्यं प्रभरे प्रहरे समर्पयामि । कीदृशस्य ते महः महतः पूज्यस्य ।
कीदृशीं धियं महीं महतीम् यत् यस्मात् अस्य यजमानस्य धिषणा
बुद्धिर्वाग्वा स्तोत्रे क्रियमाणे ते तव आनजे त्वां व्यनक्ति कर्मणि
षष्ठी अजोर्लिट् नलोपश्छान्दसः । किञ्च देवासः देवाः तमिन्द्रमन्व-
मदन् अनुमदन्ति स्तुवन्ति छन्दसि परेऽपीति (पा० १, ४, ८१) अ-
नोः परः प्रयोगः । क स्तुवन्ति उत्सवे अभ्युदये प्रसवे गुर्वाद्यनुज्ञायां
सत्याम् यद्वा प्रसवे पुत्राद्युत्पत्तिरूपे उत्सवे इन्द्रं स्तुवन्ति । कीदृश-
मिन्द्रं शवसा बलेन सासहिम् सहते सासहिः शत्रूणामभिभवितारम्
चौ समुच्चये ॥ इन्द्रस्तुत्सं द्वितीयमहः समाप्तम् ॥ २९ ॥

विभ्राड्बृहत् पिबतु सोम्यं मध्वायुर्दधद्यज्ञपताव-
विद्धरुतम् । वातं जूतो यो अभिरक्षन्ति त्मनां प्रजाः पुं
पोष पुरुषा विराजन्ति ॥ ३० ॥

नजे अभिव्यनक्ति ऐन्द्रमेव यज्ञं प्रकाशयति किञ्च देवासः तमिन्द्र-
म् उत्सवे अभ्युदये प्रसवे अभ्युदये प्रसवे अभ्यनुज्ञायां च विष-
यभूतायाम् अनु अमदन् अभिष्टुवन्ति किमिन्द्रं शवसा सहिं श-
त्रूणामभिभवितारं पूर्वोऽर्द्धचः प्रत्यक्षकृतः उत्तरः परोक्षकृतः अतो
वाक्यभेदेन व्याख्यातम् ॥ २९ ॥

(१)विभ्राद् बृहत् । जगती सूर्यस्तुतिः द्वितीयेऽहनि ग्रहाणां पुरोरुचः । द्वितीयोऽर्द्धचः प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात् । यः वातजुतः वातप्रेरितः वातो यस्य वोढेत्यभिप्रायः । अभिरक्षति त्मना आत्मनैव जगत् । मन्त्रेष्वारण्यादेरात्मन इत्याकारलोपः । यश्च प्रजाः पुपोष पोषयति शीतोष्णवर्षैः । यश्च पुरुधा विराजति । बहुधा च दीप्यति अग्निविद्युन्नक्षत्रादिरूपैः । स विभ्राद् विविधं भ्राजते इति विभ्राद् सूर्यः । बृहत् महत् पिबतु सोम्यं सोममयं मधु । किं कुर्वन् । आयुः जीवनम् दधत् स्थापयन् यज्ञपतौ यजमाने । अविहृतम् अनवखण्डितम् । हृद् कौटिल्ये । ह्रू हरेश्छन्दसीति ह्रू आदेशः ॥ ३० ॥

अथ तृतीयमहः सूर्यस्तुत् । तथा च श्रुतिः (१३, ७, १, ५) सूर्यस्तुदुक्थ्यस्तृतीयमहर्भवति तस्य सौर्या ग्रहा भवन्ति सौर्यः पुरोरुचः सर्वं सौर्यमसदिति । चतुर्दश पुरोरुचस्तिस्रः प्रतीकोक्ताः एवं सप्तदश ऋचः सूर्यस्तुत्संज्ञे उक्थ्यसंस्थे सर्वमेधस्य तृतीयेऽहनि, ॥ ऐन्द्रवायवादिषावित्रान्तानां ग्रहाणां पूर्वोक्तक्रमेण ग्रहणमन्त्रा बोध्याः ॥ विभ्राद्बृहद्वा जगती ऐन्द्रवायवपुरोरुक् । विविधं भ्राजते विभ्राद् सूर्यः सोम्यं सोमरूपं हविः पिबतु । कीदृशं सोम्यं बृहत् महत् मधु मधुरस्वादम् । यः सूर्यः त्मना आत्मना प्रजाः अभिरक्षति पालयति पुपोष पुष्णाति च पुरुधा बहुधा विराजति च

(१)अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु०पु० नास्ति तद्यथा । विभ्राद् जगती सूर्यस्तुतिः तृतीयेऽहनि ग्रहाणां पूर्वोक्तानां पुरोरुचः यः वातजुतः वातप्रेरितः वातो यस्य वोढेति भावः । त्मना आत्मना प्रजाः प्रजाः अभिरक्षति पुपोष पुष्णाति च शीतोष्णवर्षैः पुरुधा बहुधा विराजति दीप्यते अग्निविद्युन्नक्षत्ररूपैः स विभ्राद् विविधं भ्राजते इति विभ्राद् सूर्यः बृहत् महत् मधु मध्वस्वादु सोम्यं सोममयं पिबतु । किं कुर्वन् यज्ञपतौ यजमाने अविहृतम् अखण्डितम् आयुः दधत् स्थापयन् हृद् कौटिल्ये ह्रू हरेश्छन्दसीति ह्रू आदेशः ॥ ३० ॥

१५४४ मन्त्रमाध्य-वेददीपसहिता शुक्लयजुःसंहिता ।

शोभते । कीदृशः यज्ञपतौ यजमाने अविहृतमज्जण्डितमाशुः
दधत् स्थापयन् । वातजूतः वातेन प्रेरितः वातेन प्रेरितं रवि-
मण्डलं भ्रमतीति प्रसिद्धिः । त्वना मन्त्रेष्वारुढादेरान्मन (पा० ६,
४, १४१) इत्याकारलोपः । ह्रवृ कौटिल्ये हरु हरेश्छन्दसीति
(पा० ७, ३, ३१) हरु आदेशः ॥ ३० ॥

उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशो-
विशर्वाय सूर्यं स्वाहा ॥ ३१ ॥

उदुत्यमिति व्याख्यातम् ॥ ३१ ॥

येन्द्रवायवस्य द्वितीया पुरोरुक् । व्याख्याता (७, ४१) ॥ ३१ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनान् ॥ अनु ।
त्वं व रुण पश्यसि ॥ ३२ ॥

येना पावक । द्वे गायत्र्यौ सर्वमेधोऽग्निश्चीयते । तेन रू-
पेण । आत्मानं संपाद्य क्षिप्रं यजमानो मोक्षं प्राप्नोति । तदिह
प्रार्थ्यते । येन हे पावक पावयितः । येन चक्षसा दर्शनेन ।
भुरण्यन्तञ्जनान् अनु । शकुनिः क्षिप्रपाती भुरण्युरित्यभि-

(१) अत्र वारणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु०पु०
नास्ति तद्यथा । उदुत्यं व्याख्यातम् ॥ ३१ ॥

(१) अत्र वारणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु०पु०
नास्ति तद्यथा । येनापावक द्वे गायत्र्यौ सर्वमेधोऽग्निश्चीयते तेन
रूपेणात्मानं संपाद्य क्षिप्रं द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते यथा-
शब्दयोगात् यजमानो मोक्षं प्राप्नोति तदिह प्रार्थ्यते हे पावक पाव-
यितः येन चक्षसा दर्शनेन त्वं भुरण्यं तमनुपश्यसि शकुनिः क्षि-
प्रपाती भुरण्युच्यते भुरण्युमात्मानं करोतीति भुरण्यतीति भुरण्यु-
न्तं भुरण्यन्तं सर्वमेधयाजिनं पक्षिरूपेणात्मानं संपाद्य क्षिप्रं ग-
च्छन्तमित्यर्थः हे वरुण सूर्य तदोऽध्याहारेण योजना तेन चक्षसा
जनान् अस्मान् अपि भुरण्यत पश्य ३२ ॥

महानसि । सखासत्पम् हे देव महानसि । किञ्च महा स्वकी-
येन महत्त्वेन त्वमेव देवानां मध्ये असुर्धः । असवः प्राणाः स-
ति येषां ते असुराः रो मत्स्वर्धिवः तेभ्यो हितः असुर्यः उगवा-
दादित्वाद्यत् प्राणिभ्यो हित इत्यर्थः । पुरोहितश्च पुर एनं दधाति
सर्वेषु कार्येष्विति पुरोहितः । किञ्च विभु व्यापि । ज्योतिः
विज्ञानघनानन्दम् अदाभ्यम् अनुपहिंसितम् ॥ ४० ॥

आदित्यग्रहप्रथमग्रहणम् । हे सूर्य्य ! वद् सत्यं भवसा ध-
नेन यशसा वा त्वं महानसि । हे देव ! सत्यं त्वं महानसि दे-
वानां मध्ये श्रेष्ठोऽसि । केन महा महत्त्वेन । कीदृशः त्वम् असुर्यः
असवः प्राणा येषां सन्ति तेऽसुराः तेभ्यो हितोऽसुर्यः प्राणिहितः ।
पुरोहितः पुरोऽग्रे हितः स्थापितः सर्वकार्येषु पुरः पूज्यः सर्वदेवानां
सूर्य्यार्घदानानन्तरमेव पूजाधिकारात् । विभु व्यापकमदाभ्यमनुप-
हिंस्यं ज्योतिः तेजस्त्वमेव तेजोरूप इत्यर्थः ॥ ४० ॥

आयन्त इव सूर्य्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत । वसू-
नि जाते जनमान ओजसा प्रति भागं नदीधिम ॥ ४१ ॥

(१) आयन्त इव । बृहती । यथा आश्रयन्त आश्रिताः सूर्य्यं

राः रो मत्स्वर्धे तेभ्यो हितः असुर्यः उगवादिभ्यो यत् प्राणिनो हित
इत्यर्थः । पुरोहितः पुर एनं दधति सर्वकार्येषु इति पुरोहितः । किञ्च
विभु व्यापि अदाभ्यमनुपहिंस्यं विज्ञानघनानन्दं ते ज्योतिः ॥ ४० ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्बर् मु० पु०
नास्ति तद्यथा । आयन्त इव बृहती सूर्य्यं आयन्तः श्रयन्तः श्रयन्त
इव यथा सूर्य्यमाश्रिताः रश्मयः विश्वा विश्वानि घनानि वृष्टि-
क्षणानि इत्यादि पूरणः इन्द्रस्य सम्बन्धीनि इन्द्रानुज्ञातानि भक्षत विभ-
क्षते विभजन्ते भज भागं सूर्यावष्टम्भात् एवं वयमपि सूर्य्यं समाश्रि-
ता । इन्द्रस्य वसूनि घनानि जाते पुत्रपौत्रादौ जनमाने अनिष्यमाणे
भविष्यत्कालविषये च ओजसा बलेन ज्ञानकर्मसमुच्चयकारितया प्र-
ति पुरुषं भागं न भागमिव दीधिम स्थापयाम दधातेरेतद्रूपं न तु
ध्यायतेरर्थपौष्कल्यात् ॥ ४१ ॥

रश्मयः विश्वानि धनानि इदिति निपातः पादपूरणार्थः । इन्द्रस्य संबन्धीनि इन्द्रानुज्ञातानि । भक्षत आरूपातमेतत् अनुदात्तत्वात् विभजन्ते विभजन्ते एवं वयमपि समाश्रिताः सूर्यं विश्वानीन्द्रस्य धनानि विभक्षामः । किञ्च वसूनि धनानि जाते पौत्रादौ जनमाने जनिष्यमाणे च भविष्यत्कालविषये । ओजसा बलेन ज्ञानकर्मसङ्गव्यकारितया । प्रति पुरुषं भागश्च भागमिव दीधिम् । निधीमहि स्थापयाम दधातेरेतद्रूपं नतु ध्यायतेर्यपौष्कल्यात् ॥ ४१ ॥

बृमेधदद्या बृहती । आदित्यस्य पुनर्ग्रहणम् । भयन्त इति धाबन्तः भिष् सेषायाम् अतः शतरि शपि गुणे प्राप्ते व्यत्ययेन वृद्धिः इव एवार्थः । सूर्यं भयन्तः आभयन्तः एव अर्थाद्भक्षयः इन्द्रस्य विश्वा इत् विश्वानि सर्वाण्येव वसूनि धनानि वृष्टिधात्मनिष्पस्यादीनि भक्षत अभक्षत भजन्ते विभजन्ते प्राणिभ्यो विभज्य ददतीत्यर्थः भज् भागसेवयोः अस्य लुङि तङि प्रथमबहुवचने रूपम् अङ्भाय आर्षः आत्मनेपदेष्वनत इति (पा० ७, १, ५) इत्यादादेशः । सूर्यकिरणा इन्द्रदत्तां वृष्टिं भूमौ विभजन्तीत्यर्थः । किञ्च वयं तान्येव वसूनि जाते पुत्रे जनमाने उत्पद्यमाने च ओजसा तेजसा सह प्रतिदीधिम् धारयाम स्थापयामेत्यर्थः । किमिव भागं न भागमिव यथा स्वभावं पुत्रादिषु धारयामस्तथेत्यर्थः । धि धृतौ लङ् व्यत्ययेन शपः श्लुः द्वित्वम् तुजादित्वादभ्यासदीर्घः ॥ ४१ ॥

अथा देवा उदिता सूर्यस्य तिरिङ् हंसः पिपृता निरवद्यात् । तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत न्यौ ॥ ४२ ॥

(१) अथा देवाः । द्वे त्रिण्डुभौ अथास्मिन्नहनि हे देवाः

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः शुम्भईसु० पु० न०

रश्मयः उदयकाले सूर्यस्य । निरंहसः पिपृत निष्पिपृत निर्मुञ्चत अंहसः पापात्सकाशात् । अंहसिआंहसांहस इतिनिमूढोपा-
द्विपरीतात् । निरवद्यात् निष्पिपृत च निर्मुञ्च च अवद्यात् अ-
वदनीयात् । येन दुर्यज्ञो भवति तदवद्यम् । तदेतदुच्यमानम्
नः अस्माकम् मित्रावरुणः मामहन्ताम्पूजयन्तु अदितिः सिन्धुः
नदी । पृथिवी उत अपि च द्यौः ॥ ४२ ॥

कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप् दत्तादित्यग्रहध्वजे विनियोगः । दीव्यस्ति
दीप्यस्ते इति देवाः रश्मयः हे देवाः ! नोऽस्मानंहसः पापात् निःपि-
पृत निर्मुञ्चत अवद्यात् दुर्यशसोऽपि निःपिपृत पृथक् कुरुत अस्माकं
पापानि दुर्यशांसि च नाशयतेत्यर्थः । क अद्यास्मिन् दिने सूर्यस्य
उदिता उदिते उदये अद्य सूर्योदयेऽस्मान् शुद्धान् कुरुतेत्यर्थः ।
अद्येत्यत्र अद्योऽतस्तित्तुः निपातस्य षेति (पा० ६, ३, १३५, १३६)
दीर्घः । अन्येषामपि दृश्यत इति (पा० ६, ३, १३७) दीर्घः पिपृतेत्यत्र ।
किञ्च मित्रादयः तत् (नः) अस्मद्वचनं मामहन्तां पूजय-
न्तु अङ्गिकुर्वन्त्वित्यर्थः । के मित्रः वरुणः अदितिः देवमाता
सिन्धुः समुद्रो नदी वा पृथिवी उतापि च द्यौः स्वर्गः ॥ ४२ ॥

✓ आ कृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमूनं
मर्त्यं च । हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति सुव-
नानि पश्यन् ॥ ४३ ॥

(१) आकृष्णेन । आवर्तमानः पुनः पुनर्भ्रमणं कुर्वन् कृष्णेन

तद्यथा । देवाः अद्या द्वे त्रिष्टुभौ । अद्य सूर्यस्य उदिता उदयकाले-
देवाः रश्मयः अंहसः पापात् निष्पिपृत निर्मुञ्चत अवद्यात् अवद-
नीयात् निः पिपृत येनाभाष्यो भवति तदवद्यं नः अस्माकं त-
दुच्यमानं मित्रः वरुणः अदितिः सिन्धुर्नदी पृथिवी उत अपि द्यौः मा-
महतां पूजयन्तु ॥ ४२ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्बर्हसु० पु०
मास्ति तद्यथा । आकृष्णेन सविता देवः हिरण्ययेन हिरण्ययेन रथे-

रजसा रात्रिलक्षणेन सह । निवेशयन् स्वेषु स्वेषु प्रदेशेषु स्थापयन्
अमृतं देवादिकम् मर्त्यं च मनुष्यादिकं च । हिरण्ययेन हिर-
ण्ययेन सविता रवेन । आदेवो याति आयाति देवः दाना-
दिगुणयुक्तः । भुवनानि भूतजातानि पश्यन् कानि कानि साधु
कुर्वन्ति कानि वा असाध्विति । स्वरूपानुवादः ॥ ४३ ॥

हिरण्यस्तूपदृष्टा त्रिष्टुप् सावित्रपुरोहक् । सविता देवः हि-
रण्ययेन हिरण्ययेन रथेन आयाति आगच्छति । किं कुर्वन् कृष्णेन
रजसा रात्रिलक्षणेन सह आवर्त्तमानः पुनर्भ्रमणं कुर्वन् अमृतं देवा-
दिकं मर्त्यं मनुष्यादिकं च निवेशयन् स्वस्वप्रदेशेषु स्थापयन् भुव-
नानि पश्यन् कानि साधु कुर्वन्ति कान्यसाध्विति विचारयन् ॥
तृतीयं सूर्यस्तुदुक्थ्यमहः समाप्तम् ॥ ४३ ॥

प्रवावृजे सुप्रया बर्हिरेषामा विश्वपतीव वीरिटे
इयाते । विशामक्तोरुषसं पूर्वहूतौ वायुः पूषा स्वस्त-
ये नियुत्वान् ॥ ४४ ॥

(१ प्रवावृजे । त्रिष्टुप् । वैश्वदेवस्तुतिः चतुर्थेऽहनि सर्वमेधे

न आयाति किं कुर्वन् कृष्णेन रजसा रात्रिलक्षणेन सह आवर्त्तमानः
पुनः पुनर्भ्रमणं कुर्वन् अमृतं देवादिकं मर्त्यं मनुष्यादिकं च नि-
वेशयन् स्वेषु प्रदेशेषु स्थापयन् भुवनानि भूतजातानि पश्यन् कानि-
साधु कुर्वन्ति कानि वा असाध्विति स्वरूपानुवादः ॥ ४३ ॥

(१) अत्र चारणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । प्रवावृजे त्रिष्टुप् । वैश्वदेवस्तुतिः । चतुर्थेऽहनि
सर्वमेधं वैश्वदेव्यः पुरोहचः एषां येषामिति सर्वनामव्यत्ययः । येषां
यजमानानां बर्हिः सुप्रयाः सुप्रयाणं सुप्रगमनं प्रवावृजे प्रवृज्यते प्र-
स्तीर्यते तेषां स्वस्तये नियुत्वान् अश्ववान् वायुः पूषा च आ इयाते
आगच्छतः कस्मिन् काले अक्तोः रजन्याः अवसाने उषसः पूर्वहूतौ
पूर्वस्मिन्नाङ्गनाकाले काविष विश्वपती इव यथा विशां पती राजानौ
विशां मनुष्याणां वीरिटे गणे आ इयाते वीरिटेऽशब्दो गणवचनः ॥ ४४ ॥

वैश्वदेव्यः पुरोरुचः । प्रवावृजे प्रवृज्यते प्रच्छिद्यते । सुप्रयाः
सुप्रयाणं सुगमनं बर्हिः एषाम् येषामिति सर्वनामव्यत्ययः ।
येषां यजमानानाम् । आ इयाते आगच्छतम् अश्विनौ । कथ-
मिव । विश्वती इव । सर्वस्य पती इव वीरिटशब्दो गणवचनः ।
यथा विशां मनुष्याणां पती राजानो विशां मनुष्यां गणे अ-
वस्थितौ कस्मिन्काले । अक्तोः रात्र्याः अवसाने । उपसः आ-
गमनकाले । पूर्वहृतौ पूर्वस्मिन् आहानकाले । किञ्च वायुः नि-
युत्वान् अश्ववान् । पूषा च स्वस्तये स्वस्त्ययनाय अविनाशाय
आ इयाते ॥ ४४ ॥

अथ चतुर्थमहः वैश्वदेवस्तुतिः । तथा च श्रुतिः (१३, ७, १, ६)
वैश्वदेववच्चतुर्थमहर्मवति वैश्वदेवा प्रहा भवन्ति वैश्वदेव्यः पु-
रोरुच इति । वैश्वदेवस्तुतिः चतुर्थेऽहि एकादश पुरोरुचः ष-
ट् प्रतीकोक्ताः इति सप्तदश ऐन्द्रवायवाधिसावित्रान्तप्रहाणां
पुरोरुचो ग्रहणमन्त्राः ॥ वसिष्ठदृष्टा त्रिष्टुप् ऐन्द्र (वायव)
पुरोरुक् । ऐषां यजमानानां स्वस्तये कल्याणाय वीरिटेऽन्तरि-
क्षे वर्त्तमानौ वायुः पूषा च आ इयाते आगच्छतः ई कान्त्यस-
नगतिव्याप्त्यादौ (धातुः २४, ३९) व्यत्ययेन तङ् । कीदृशो वायुः
नियुत्वान् नियुतो नियुत्संज्ञा अश्वः सन्त्यस्य सः नियुतो वायो-
रित्युक्तेः (निघ० १, १५, १०) । कस्मिन् काले अक्तोः रात्रेः उपसः
दिनस्य पूर्वहृतौ पूर्वा चासौ हृतिश्च पूर्वहृतिस्तस्याम् प्रथमाहानका-
ले अग्निहोत्रहोमकाले इत्यर्थः । उपसः पूर्वाहाने पूषा रविरा-
याति रात्रौ वायुः वायुना वायुसंज्ञत्वादग्निर्लक्ष्यते रात्रिहोम-
स्याग्निदेवत्वत्वात् । तत्र दृष्टान्तः काविव विष्वतीव यथा वि-
शां पती द्वौ राजानौ विशां वीरिटे मनुष्याणां गणे आगच्छ-
तस्तद्वत् तावपि तेषां स्वस्तये इयाते । एषां केषाम् येषां
बर्हिः प्रवावृजे प्रवृज्यते प्रस्तीर्यते वृजी वृत्तिप्यागयोः लिट्
अभ्यासदीर्घः संहितायाम् । कीदृशं बर्हिः सुप्रयाः शोभनं प्रवः
प्रगमनं प्रस्तरणं यस्य तत् सुप्रवः दीर्घश्छान्दसः सम्यक् वि-
धिना प्रस्तीर्णमित्यर्थः । वीरिटशब्दो गणवाचकः यथा च

१५५८ मन्त्रभाष्य-वेददीप्तिरहिता शुक्लसंहिता ।

यस्यः (निह० ५० २८) प्रवृज्यते सुभाषणं बहिरेषामियाते सर्व-
स्य पातारौ वा पालवितारौ वा बोरिटमन्तरिक्षं मियो वा
भासो वा तनिरिति गणाभिधानं वा स्यात् सोऽपि भीतनमो
भासस्तनयश्च अन्तरिक्षे निरालम्बने भयं भासो नक्षत्राणां त-
ननम् गणमपि दृष्ट्वा योद्यारो विभ्यति मियो वा आदेशो तनोतेः
रिड इति ॥ ४४ ॥

इन्द्रवायू बृहस्पति मित्राग्नि पूषणं भगम् । आ-
दित्यान्मारुतं गणम् ॥ ४५ ॥

(१) इन्द्रवायू बृहस्पतिम् । तिस्रो गायत्र्यः । इन्द्रवायू बृहस्प-
तिम् । मित्रा मित्रमिति प्राप्ते आकारः । मित्रम् अग्निम् पूषणम्
भगम् । आदित्यान् मारुतं च गणम् आह्वयामीति शेषः ॥ ४५ ॥

मेधातिथिदष्टे द्वे गायत्र्यौ आद्या ऐन्द्रवायवस्य पुनर्ग्रहणे द्विती-
या मैत्रावरुणग्रहणे । इन्द्रवायू बृहस्पति मित्रा विभक्तेराकारः अग्नि
पूषणं भगम् आदित्यान् मारुतं मरुत्सम्बन्धिनं गणम् एतानाह्व-
यामि ॥ ४५ ॥

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विद्वामिरुतिभिः ।
करतां नः सुराधंसः ॥ ४६ ॥

(२) वरुणः प्राविता । वरुणः प्राविता प्रकर्षेण अविता रक्ष-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । इन्द्रवायू । तिस्रो गायत्र्यः इन्द्रवायू बृहस्पतिमि-
त्रा मित्रम् अग्निं पूषणं भगमादित्यान् मारुतं गणं च आह्वया-
मीति शेषः ॥ ४५ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । वरुणः वरुणः प्राविता प्रकर्षेण अविता रक्षकः भु-
वत् भवतु मित्रश्च कामिः विश्वामिः ऊतिभिः सर्वैः अवनैः पालनैः
किञ्च नोऽस्मान् सुराधंसः शोभनधनान् करतां कुरुताम् ॥ ४६ ॥

कः हवतु भवतु । मित्रश्च । विश्वामिः सर्वाभिः ऊतिभिः अव-
नैः पालनैः । किञ्च करतां कुरुतां च नः अस्मान् सुराधसः
शोभनधनान् ॥ ४६ ॥

वरुणः मित्रश्च विश्वामिः सर्वाभिः अवनैः रक्षणप्रकारैः प्राविता
प्रकर्षेण रक्षको भुवत् भवतु भवतेत्येत्येन तुवाधित्वात् शप्रत्ययः
इतश्च लोप इति (पा० ३, ४, ९७) तिप् इलोपः धातोष्वङ् । कि-
ञ्च मित्रावरुणौ नोऽस्मान् सुराधसः शोभनधनान् करतां कुरुताम्
शोभनं राधो येषाम् ॥ ४६ ॥

अधि न इन्द्रेषां विष्णोः सजात्यानाम् । इता म-
रुतो अश्विना ॥ तं प्रव्रथा । अयं वेनः । ये देवासः ।
आ न इडाभिः । विश्वेभिः सोम्यं मधु । ओमासश्च-
र्वणीधृतः ॥ ४७ ॥

(१) अधि नः । अधि इत् अध्यागच्छति नोऽस्माकम् एषां
च सजात्यानामृत्विजाम् । हे इन्द्र हे विष्णो हे मरुतः हे अश्वि-
नौ । अथ प्रतीकोक्ताः । तत्प्रव्रथा । अयं वेनः । ये देवा-
सः । आ न इडाभिः । विश्वेभिः सोम्यं मधु ओमासश्च-
र्वणी धृतः ॥ ४७ ॥

कुसीदिदृष्टा गायत्र्याश्विनपुरोहक् । हे इन्द्र ! हे विष्णो ! हे
मरुतः ! हे अश्विना ! अश्विनौ ! नोऽस्माकमेषां सजात्यानां समा-
नजातीयानामधि सजात्यमध्ये द्यूयमित आगच्छत ॥ अत्र प्रतीको-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । अधि नः । हे इन्द्र हे विष्णो हे मरुतः हे अश्विनौ
नोऽस्माकम् एषां सजात्यानां ऋत्विजां च अति इत् अध्यागच्छत
अथ प्रतीकोक्ताः तत्प्रव्रथा अयं वेनः ये देवासः अत्र इडाभिः वि-
श्वेभिः सोम्यं मधु ओमासश्चर्वणी धृतः च ॥ ४७ ॥

काः तं प्रहृषा (७, १२) शुक्लप्रहे अयं वेदः (७, १६) मन्त्रिप्रहे
मे वेदासः (७, १९) आप्रयणस्य आ न इडाभिः (३३, ३४) धु-
वस्य विदवेभिः सोम्यं गधु (३३, १०) ऐन्द्रास्य ओमासध्वे-
णीधृतः (७, ३३) वैश्वदेवस्य ग्रहणे ॥ ४७ ॥

अ॒ग्न इन्द्र॒ वरु॑ण मि॒त्र दे॒वा शर्धः॑ प्रय॒न्त मा॒रुतो॒-
त वि॒ष्णो । उ॒भा नास॑त्या रु॒द्रो अ॒ध भ्राः॑ पू॒षा भगः॑
सर॒स्वती जु॑षन्त ॥ ४८ ॥

(१) अ॒ग्न इन्द्र । त्रि॒ष्टुप् हे अ॒ग्ने हे इन्द्र॑ हे मि॒त्र हे दे॒वाः ।
शर्धः॑ बलं संगृह्य । प्रय॒न्त प्रगच्छ॑त सोमिनो गृहं सोमं पातु-
म् । हे मा॒रुत॑गण उत अपि हे वि॒ष्णो । प्रत्य॑कृ॒क्षतो॒ऽयमर्ध॑
र्चः । द्वि॒तीयस्तु॑ परोक्ष॒कृतः॑ वाक्यभेदात् । उ॒भा नास॑त्या उ॒भौ
नास॑त्यौ रु॒द्रः अ॒ध भ्राः॑ दे॒वप॑त्न्यः पू॒षा भगः॑ सर॒स्वती च जु॑-
षन्त से॒धन्त यज्ञं॑ सोम॒पानाय॑ ॥ ४८ ॥

प्रति॒क्षप्र॑वृष्टा त्रि॒ष्टुप् मरु॑त्वतीयपुरोरुक् । हे अ॒ग्ने ! हे इन्द्र॑ ।
हे वरु॑ण । हे मि॒त्र । दे॒वाः । हे दे॒वाः । हे मा॒रुत । मरु॑द्गण । उता-
पि हे वि॒ष्णो । यूयं शर्धः॑ बलं प्रय॒न्त प्रगच्छ॑त व॒त्त यमेः॑ शपो लु-
क् । एवं प्रत्य॑क्षमुक्ता परोक्षमाह उ॒भा नास॑त्या उ॒भौ नास॑त्याव-
शि॒वनौ रु॒द्रः अ॒ध अथ॑ भ्राः दे॒वप॑त्न्यः पू॒षा भगः॑ सर॒स्वती च जु॑षन्त
से॒धन्तां से॒धन्तां हवी॑षि ॥ ४८ ॥

(१) अ॒ग्न वारा॑णसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
वास्ति तद्यथा अ॒ग्न इन्द्र । त्रि॒ष्टुप् । हे अ॒ग्ने हे इन्द्र॑ हे वरु॑ण हे मि॒त्र
हे दे॒वाः हे मा॒रुत॑गण उत हे वि॒ष्णो शर्धः॑ बलं संगृह्य प्रय॒न्त प्रग
च्छ॑त सोमिनो गृहं सोमं पातुं प्रत्य॑क्ष॒कृतो॒ऽयमर्ध॑र्चः द्वि॒तीयस्तु॑
परोक्ष॒कृतः॑ अतो वाक्यभेदः उ॒भौ नास॑त्यौ रु॒द्रः अ॒ध अथ॑ भ्राः दे॒व-
प॑त्न्यः पू॒षा भगः॑ सर॒स्वती च जु॑षन्त से॒धन्ताम् ॥ ४८ ॥

इन्द्राग्नी मित्रावरुणादिति० स्वः पृथिवीं द्यां मरुतः पर्वताँ२॥ अपः । हुवे विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं भगं नु शंसं सवितारमूतये ॥ ४९ ॥

(१) इन्द्राग्नी मित्रावरुणा । जगती । इन्द्राग्नी च मित्रावरुणौ च अदितिश्च स्वः आदित्यं च पृथिवी च द्याश्च मरुतश्च पर्वतांश्च अपश्च । हुवे आह्वयामि । विष्णुश्च पूषणं च ब्रह्मणस्पतिश्च नु क्षिप्रं शंसं शंसितव्यं सवितारश्च हुवे । ऊतये अवनाय ॥ ४९ ॥

वत्सारदृष्टा जगती सशस्त्रमरुत्वतीयपुरोरुक् । इन्द्राग्नी मित्रावरुणौ अदितिम् स्वः आदित्यम् पृथिवीम् द्यां ध्रुलोकम् मरुतः पर्वतान् अपः विष्णुम् पूषणम् ब्रह्मणस्पतिम् भगम् शंसं स्तुत्यं सवितारम् एतान् नु क्षिप्रमूतयेऽवनायाहं हुवे आह्वयामि ॥ ४९ ॥

अस्मे रुद्रा मे हना पर्वतासो वृत्रहत्ये भरंहूतौ सजोषाः । यः स० स० स्तुवते धायि पञ्च इन्द्रज्येष्ठा अस्माँ२॥ अवन्तु देवाः ॥ ५० ॥

(२) अस्मे रुद्राः । त्रिष्टुभः पञ्च अस्मे अस्माकं रुद्राः मेहनाः

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु० नास्ति तद्यथा । इन्द्राग्नी मित्रावरुणा जगती इन्द्राग्नी मित्रावरुणौ अदितिं स्वः आदित्यं पृथिवीं द्यां मरुतः पर्वतान् अपः विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं भगं शंसयितव्यं सवितारम् एतान् उ क्षिप्रम् ऊतये अवनाय हुवे आह्वयामि ॥ ४९ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु० नास्ति तद्यथा अस्मे रुद्राः त्रिष्टुभः पञ्च अस्मे अस्माकं मेहना सेवना अस आकारः । यद्वा महनीयाः पूजनीयाः रुद्राः पर्वताश्च वृत्रह-

सेचनाः यद्वा महनीयाः पूजनीयाः पर्वतासः पर्वताश्च वृत्रहत्ये
वृत्रबधे भरहुतौ संग्रामाह्वाने च सजोषाः समानजोषणाः स-
मानप्रीतयः एकाभिप्रायाः भवन्त्विति शेषः । यश्च शंसते
शस्त्राणि स्तुवते स्तौति च स्तोत्राणि धायि दधाति हवींषि ।
पञ्चः प्रार्जितधनः सन् तस्मै च रुद्रा सजोषाः भवन्तु । किञ्च
इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रो ज्येष्ठो येषां ते तथोक्ताः अस्मान् अवन्तु पा-
लयन्तु देवाः ॥ ५० ॥

पञ्च त्रिण्डुमः आद्या प्रगाथदृष्टा माहेन्द्रपुरोरुक् । यो नरः शं-
सते शस्त्राणि शंसति स्तुवते स्तौति स्तोत्राणि प्रकर्षेण जपति पञ्चः
प्रार्जितधनः सन् धायि दधाति हवींषि तान् अस्मांश्च यजमानान्
देवा अवन्तु पान्तु पञ्चः पृषोदरादिः । कीदृशा देवाः अस्मे अस्मासु
मेहना जस आकारः मेहन्ति सिञ्चन्ति मेहनाः धनादिसेत्कारः ।
रोदयन्ति शत्रूनि रुद्राः । पर्वतासः पर्वाणि उत्सवा विद्यन्ते येषां
ते पर्वताः उत्सववन्तः पर्वमरुद्भ्यां तविति (पा० ५, २. १२२ वा० ११)
तत्प्रत्ययः । वृत्रहत्ये वृत्रासुरबधाय भरहुतौ भरे संग्रामे हूतिराह्वानम्
तत्र सजोषाः समानां जोषः प्रीतिर्येषां ते एकमतय इत्यर्थः ।
इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रो ज्येष्ठो येषां ते । ईदृशा देवा नोऽवन्तु ॥ ५० ॥

अर्वाञ्चो अद्या भवता यजत्रा आ वो हार्दि भय-
मानो व्ययेयम् । आध्वं नो देवा निजुरो वृकस्य आध्वं
कर्त्तादवपदो यजत्राः ॥ ५१ ॥

त्ये वृत्रहननाय भरहुतौ संग्रामाह्वाने सजोषाः समानजोषणः समा-
नप्रीतयः एकाभिप्राया भवन्त्विति शेषः यश्च शंसते शस्त्राणि स्तुव-
ते स्तौति स्तोत्राणि यश्च प्रकर्षेण अर्जयति पञ्चः प्रार्जितधनः स-
न् यः धायि दधाति हवींषि तस्मै च रुद्रादयः सजोषाः सन्तु कि-
ञ्च इन्द्रो ज्येष्ठो येषां ते इन्द्रज्येष्ठाः देवा अस्मान् अवन्तु पान्तु ॥ ५० ॥

(१) अर्वाञ्चो अद्य । अर्वागञ्चनाः अद्य भवत हे यज-
त्राः हे यजनीयाः किञ्च आवो हार्दिभयमानो व्ययेयम् । आ-
व्ययेयम् व्ययतिर्गत्यर्थः आगमेयम् अभिमुखपापादयेयम् वः
युष्माकं हार्दि हृदयम् भयमानः बिभ्यत् । विभेतेर्विकरणव्यत्य-
येन शानचि शप् । यत एवमतो ब्रवीमि ब्राह्मं पालयत नः
अस्मान् हे देवाः निजुरः नितरां यो भक्षितं जरयति स निजूः
बुभुक्षितादित्यः वृकस्य वृकादिति विभक्तिव्यत्ययः । ब्राध्वञ्च
कर्तात् कृपात् । अवपदः अवाचीनानि यत्र पादानि स तथोक्तः
तस्मात् सोपानैर्यत्रोत्तरितुं न शक्यते इत्यर्थः । हे यजत्रा य-
ष्टव्याः ॥ ५१ ॥

कूर्मदृष्टादित्यस्य प्रथमा पुरोरुक् । यजन्तं त्रायन्ते यजत्राः यष्ट-
व्या वा हे यजत्राः देवाः । अद्य यूयमर्वाञ्चः अस्मदभिमुखाः भवत
वीर्यं संहितायाम् । यतो भयमानः बिभ्यत् अहं वो युष्माकं हार्दि
हृदि भवं मनः आव्ययेयम् आगमेयमभिमुखं सम्पादयेयमित्यर्थः ।
व्यय गतौ णिजन्तः । भिप्रो व्यत्ययेन शपि भयमानः । किञ्च हे
यजत्राः देवाः ! नोऽस्मान् वृकस्य वृकात् ब्राध्वम् पालयत कर्तात्
कृपाञ्च ब्राध्वम् । कीदृशात् वृकात् निजुरः जुरी बध्ने नितरां जूर्यते
हिनस्ति निजूः किप् तस्मान्निजुरः हिंसकात् । कीदृशात् कर्तात्

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । अर्वाञ्चो अद्य हे यजत्राः यष्टव्याः अद्य अवाञ्चः अ-
र्वागञ्चनाः भवत किञ्च भयमानाः विभेतेर्विकरणव्यत्ययेन शानचि
शप् । बिभ्यन् सन् वो युष्माकं हार्दि हृदयम् अव्ययेयं व्ययतिर्गत्य-
र्थः आगमेयम् अभिमुखं सम्पादयेयम् । हे देवाः निजुरः नितरां
यो भक्षितं जरयति स निजूः तस्य निजुरः अतिबुभुक्षितस्य वृक-
स्य वृकादिति विभक्तिव्यत्ययः नोऽस्मान् ब्राध्वं पालयत हे यजत्राः
यजनीयाः यजन्तं त्रायन्त इति कर्तात् कृपात् ब्राध्वं किम्भृतात्
अवपदः अवाचीनानि पदानि यत्र तस्मात् सोपानैर्यत्रोत्तरितुं न श-
क्यते इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

अवपदः अवाचीनाः पादन्वयसा यत्र सः अवपात तस्मादवपदः
सोपानैर्यत्रोत्तरीतुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

विश्वे अद्य मरुतो विश्वं ऊती विश्वे भवन्त्व-
न्नयः समिद्धाः । विश्वे नो देवा अवसागमन्तु विश्वं-
मस्तु त्रिविणं वाजो अस्मे ॥ ५२ ॥

(१) विश्वे अद्य इति व्याख्यातम् ॥ ५२ ॥

सुशोत्रदृष्टादित्यपुनर्ग्रहणे । व्याख्याता (१८, ३१) ॥ ५२ ॥

विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये अन्तरिक्षे य
उप यवि ष्ट । ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्या-
स्मिन् बर्हिषि मादयध्वम् ॥ ५३ ॥

(२) विश्वे देवाः । हे विश्वे देवाः शृणुत इमं हवम् आ-
ह्वानं मे मम । ये अन्तरिक्षे स्थ भवथ । ये च उपयवि सुलोके
स्थ भवथ । ये च अग्निजिह्वा अग्निमुखाः । उत वा अपि च
यजत्रा यष्टव्याः श्रुत्वा च आह्वानम् आसद्य स्थित्वा अस्मिन्
बर्हिषि मादयध्वं तृप्यध्वम् ॥ ५३ ॥

सुशोत्रदृष्टादित्यग्रहस्य दक्षा श्रयणे विनियुक्ता । हे विश्वे देवाः !
ये यूयमन्तरिक्षे स्थ भवथ ये च यवि उप स्वर्गसमीपे स्थ ये चाग्नि-
जिह्वाः वह्निमुखाः उत वा अपि च यजत्राः यजनीयाः ते सर्वे यूयमि-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । विश्वे अद्येति व्याख्यातम् ॥ ५२ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । विश्वे देवाः । इमे हवम् आह्वानं मे मम शृणुत ये
च अन्तरिक्षे स्थ भवथ ये उपयवि सुलोके स्थ ये च अग्निजिह्वाः
अग्निमुखाः उत वा अपि च यजत्राः यष्टव्याः हवं श्रुत्वा च अस्मि-
न् बर्हिषि आसद्य स्थित्वा मादयध्वं तृप्यध्वम् ॥ ५३ ॥

मं मे मत्कृतं हवमाह्वानं शृणुत श्रुत्वा आस्मिन् बर्हिषि आसद्योष-
विद्य मादयध्वं तृप्यध्वम् ॥ ५३ ॥

देवेभ्यो हि प्रथमं यज्ञियेभ्योऽमृतत्वं सुवसि
भागमुत्तमम् । आदिहामानं सवितर्व्यूण्षेऽनूची-
ना जीविता मानुषेभ्यः ॥ ५४ ॥

(१) देवेभ्यो हि । यस्माद्देवेभ्यः प्रथमं यज्ञियेभ्यः य-
ज्ञार्हेभ्यः अमृतत्वं सुवसि अभ्यनुजानासि भागश्चोत्तमं सुवसि
आत् इत् अथानन्तरमेव दामानम् दातारमुत्पत्तिस्थितिलयानाम्
स्वकीयं रश्मिजालम् हे सवितः व्यूण्षे विवृणोषि विस्तारयसि।
रश्मीनामुद्गमे हि विप्रोऽकम्पितमनसाग्निहोत्रादीनि कर्माणि
कुर्वीत । किञ्च अनूचीना अन्वञ्चितानि तदनुगतानि जीविता
जीवितानि जीवनहेतूनि कर्माणि मानुषेभ्यः ददासि तस्मात्
त्वामेव स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ ५४ ॥

वामदेवदृष्टा जगती सावित्रग्रहस्य पुरोरुक् । हे सवितः !
हि निश्चितं प्रथममुदयसमये यज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यो देवेभ्यः त्वमु-
त्तमं भागमग्निहोमरूपं सुवसि प्रेरयसि पू प्रेरणे तुदादिः अभ्यनु-
जानासीत्यर्थः । कीदृशं भागममृतत्वममृतप्रदमित्यर्थः । कार्यका-
रणयोरभेदेन निर्देशः । आत् इत् अनन्तरमेव उदयानन्तरम् द-
दाति प्रकाशमिति दामा रश्मिसमूहः तं व्यूण्षे विवृणोषि विस्ता-

(१) अत्र वाराणसी०लि०पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु०पु०
नास्ति तद्यथा । देवेभ्यो हि । हे सवितः हि यस्मात् यज्ञियेभ्यः यज्ञ
हेतुभ्यः देवेभ्यः त्वं प्रथमम् उदयसमये अमृतत्वं सुवसि अभ्यनु-
जानासि उत्तमं भागं च सुवसि आत् इत् अनन्तरमेव दामानम्
उत्पत्तिस्थितिलयानां दातारं स्वकीयरश्मिसमूहं व्यूण्षे विवृणो-
षि विस्तारयसि अनूचीना अनूचीनानि अन्वञ्चितानि तदनुगतानि
जीविता जीवितानि जीवितहेतूनि कर्माणि मानुषेभ्यो ददासि त-
स्मात् त्वामेव स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ ५४ ॥

रयसि । ततो मानुषेभ्यः (जीवितानि) जीवितानि जीवनहेतूनि क-
र्माणि व्यूर्णुषे सूर्योदयानन्तरमेव प्राणिनां कर्मसु प्रवृत्तेः । कीदृ-
शानि जीवितानि (अनूचीना) अनूचीनानि अन्वञ्जन्ति तान्यनू-
चीनानि रश्मिसमूहानुगतानि तमसि तद्भावात् । लौकिकवैदिक-
व्यवहारप्रवर्त्तयिता त्वमेवेत्यर्थः ॥ इति वैश्वदेवस्तुष्टतुर्थमहः । स-
माप्तोऽयं सर्वमेधः ॥ ५४ ॥

प्र वायुमच्छां बृहती मनीषा बृहद्रयि विश्ववारं
रथप्रांम् । द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः कविः कवि-
मिधक्षसि प्रयज्यो ॥ ५५ ॥

(१) समाप्तं सार्वमेधिकं कर्म । इदानीं त्रयोऽनुवाकाः पुरो-
रुचामनारभ्याधीताः व्याख्येयाः । आदित्यस्य वा याज्ञवल्क्य-
स्य वा आर्षमापितृमेधात् । प्रवायुम् त्रिष्टुप् । चतुर्थः पूर्वं व्या-
ख्यायते वाक्यवशात् । हे प्रयज्यो प्रकर्षेण यजनशील अध्वर्यो
यस्त्वं कविः क्रान्तदर्शनः वायुम् अच्छ आभिमुख्येन प्र इय-
क्षसि प्रकर्षेण यष्टुमिच्छसि । यजतेरेतद्रूपम् बृहती मनीषा
बृहत्या मनीषया । किम्भूतं वायुम् । बृहद्रयिम् महाधनम् ।

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समंतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । समाप्तं सार्वमेधिकं कर्म इदानीं त्रयोऽनुवाकाः पु-
रोरुचामनारभ्याधीताः व्याख्येयाः आदित्यस्य याज्ञवल्क्यस्य वा-
आर्षमापितृमेधात् प्रवायुं चतुर्थः पादो व्याख्यायते त्रिष्टुप् हे प्र-
यज्योः प्रकर्षेण यज्ञशील अध्वर्यो यः त्वं कविः क्रान्तदर्शनः वा-
युं प्र प्रकर्षेण इयक्षसि यष्टुमिच्छसि यजतेरेतद्रूपं कथम् अच्छाभि-
मुखो न बृहती मनीषा बृहत्या मनस इच्छया किं वायुं बृहद्रयि-
महाधनं विश्ववारं विश्वेन व्रियते इति सर्वस्य वरणीयं रथप्रां
रथपूरणं पितृशत्रुधनैरसौ रथं पूरयति द्युतद्यामा द्योतते इति द्यु-
तत् याम यमनं नियनं यस्य स द्युतद्यामा द्युतद्यामानमिति विभक्ति-
व्यत्ययः कविं विशानिनम् ॥ ५५ ॥

विश्ववारं सर्वस्य वरणीयम् रथप्रां रथपूरणम् शत्रुधनैरसौ रथं
पूरयति । द्युतद्यामा द्योतनं यमनं यस्य स तयोक्तः । द्युतद्या-
मानमिति विभक्तिव्यत्ययः वायुविशेषणत्वात् । नियुतः पत्य-
मानः अत्रापि पत्यमानमिति पदयोर्विकारो वाक्यवशात् नियु-
द्भिरश्वैरुत्पतन्तम् कविं क्रान्तदर्शनम् ॥ ५५ ॥

अथ पञ्चदशपञ्चदशत्रयोदशार्चास्त्रयोऽनुवाकाः पुरोरुचोऽनार-
भ्याधीताः श्रौतकर्मण्यविनियुक्ताः ब्रह्मयज्ञार्हा आदित्ययाज्ञवल्क्यदृ-
ष्टाः पितृमेधपर्यन्तम् ॥ ऋजिद्वदृष्टा त्रिष्टुप् वायुदेवत्या । प्रकर्षेण
यजति प्रयज्युः हे प्रयज्यो अध्वर्यो ! बृहती मनीषा महत्या बुद्ध्या
कृत्वा अच्छ आभिमुख्येन त्वं वायुं प्रयक्षसि प्रकर्षेण यष्टुमिच्छ-
सि । कीदृशः त्वम् कविः ज्ञानी । कीदृशं वायुं बृहद्रथिम् बृहन् रथि-
र्यस्य तम् महाधनम् । विश्ववारम् विश्वेन त्रियते तम् सर्वस्य वर-
णीयम् विश्वं वृणोतीति वा सर्वव्यापकम् । रथप्राम् रथं प्राति पूर-
यति रथप्राः तम् यजमानाय दातुं धनैः रथं पूरयति । द्युतद्यामा
व्यत्ययः द्युतद्यामानम् द्युतत् दीप्यमानं याम यमनं नियमनं यस्य
तम् । नियुतः पत्यमानः उभयत्र विभक्तिव्यत्ययः नियुद्भिरश्वैः
पत्यमानं गच्छन्तम् । कविं क्रान्तदर्शनम् । ईदृशं वायुं यजेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इन्द्रं वायू इमे सृता उप प्रयोभिः रागंतम् । इन्द्र-
धो वासुशान्ति हि । उपयामगृहीतोऽसि वायव इन्द्र-
वायुभ्यां त्वा । ए ष ते योनिः । सजोषोभ्यां त्वा ॥ ५६ ॥

(१) इन्द्रवायू इमे व्याख्यातम् ॥ ५६ ॥

व्याख्याता (७, ८) ॥ ५६ ॥

मित्रं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसम् । धियं
घृताचीं सार्धन्ता ॥ ५७ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमर्तोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
वास्ति तद्यथा । इन्द्रवायू इमे व्याख्याते ॥ ५६ ॥

(१) मित्रं हुवे । द्वे गायत्र्यौ मित्रमाह्वयामि पूतदक्षम्
पूतस्य शुद्धस्य प्राणिन उद्धरणे दक्षं सोमम् । वरुणश्च रिशा-
दक्षम् हिंसकादिविनाशने शक्तिक्लृपणम् हुवे । कीदृशो । धियं
कर्मघृताचीम् येन कर्मणा घृतमच्यते हूयते तत्कर्म साधन्ता
साधयन्तौ । नहि देवतामन्तरेण कर्मसिद्धिः ॥ ५७ ॥

हे मधुच्छन्दोदृष्टे गायत्र्यौ आद्या लिङ्गोक्तदेवत्या । मित्रं वरुणं
चाहं हुवे आह्वयामि । कीदृशं पूतदक्षम् पूतं पवित्रं सदाचारं दक्षय-
ति धनपुत्रादिभिर्वर्धयति पूतदक्षस्तम् दक्ष कम्पृञ्जोरिन्यस्माणि-
जन्तात् कर्मण्यण् । रिशादक्षम् रिशन्ति हिंसन्ति रिशा दुष्टाः तान्
समन्ताद्दसति नाशयति रिशादक्षः तम् रिश हिंसायाम् दक्ष उप-
क्षये । द्वयोर्विशेषणे । कीदृशाबुभौ धियं कर्म साधन्ता साधयन्तौ ।
कीदृशीं धियं घृताचीम् घृतमच्यते हूयते यत्र तम् ॥ ५७ ॥

दस्त्रा युवाकवः सुतानासत्या वृक्तबर्हिषः । आया-
तं रुद्रवर्तनी ॥ तं प्रलथा । अ यं वे नः ॥ ५८ ॥

(२) दस्त्रा युवाकवः । द्वयोरश्विनोरेकस्य दस्त्र इति

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । मित्रं हुवे द्वे गायत्र्यौ मित्रं वरुणं च हुवे आह्वया-
मि कीदृशं पूतदक्षं पूतस्य शुद्धस्य प्राणिनः उद्धरणे दक्षं सोत्साहं
रिशादक्षं रिशतिर्हिंसाकर्मा दसु उपक्षये रिशन्तं दस्यति रिशा-
दाः तं कीदृशौ उभौ घृताचीं धियं कर्मसाधन्ता । येन कर्मणा
घृतमच्यते हूयते तत्कर्मसाधयन्तौ नहि देवमन्तरेण कर्मसिद्धिः ॥ ५७ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । दस्त्रा युवाकवः द्वयोरश्विनोरेकस्य दस्त्र इति ना-
म अपरस्य नासत्य इति हे दस्त्रो दर्शनीयौ हे नासत्यौ न अस-
त्यौ सत्यावित्यर्थः युवाकवः युवा कामयमानाः अहमहमिकया
ममं पिबन्त मां पिबतामेति ईदृशाः सोमाः सुताः अभिषुताः वृक्त
बर्हिषः प्रस्तीरा बर्हिषः अतो ब्रवीमि हे रुद्रवर्तनी युवाक आया-

नाम अपरस्य नासत्य इति । तत्रायं विभक्तवर्थे आकारो निरु-
पैकशेषे वर्तते । गुणो बहुलकोरिति च पणिनिर्दर्शयति । हे
दस्यौ दर्शनीयौ हे नासत्यौ न असत्यौ सत्यावेव नभ्राक्षपा-
दिति प्रकृतिभावः युवाकव युवाङ्गामयमानः अहमहमेकया मां
पिबतं मां पिबतमिति सुता अभिषुताः वृक्तवर्हिषः प्रस्तीर्णवर्हि-
षः । यतः अतो ब्रवीमि आयातम् आगच्छतम् हे रुद्रवर्तनी ।
रुद्रस्येव वर्तनिर्ययोस्तौ तथोक्तौ रुद्रपन्थानौ । तस्मत्पन्थायं वेन
इति प्रतीकोक्तौ ॥ ५८ ॥

आश्विनी द्वयोरदिवनोरेकस्य वृक्त इति नामापरस्य नासत्य इति
हे दस्यौ ! दर्शनीयौ ! हे (नासत्या) नासत्यौ न असत्यौ सत्यवा-
दिनाधित्यर्थः । युवामायातमागच्छतम् यतः सुताः अभिषुताः सोमा
इति शेषः । कीदृशाः सोमाः ! युवाकवः युवां कामयन्ते ते युवाकवः
मां पिबतमितीच्छन्तः यद्वा युवन्ति अग्नौ मिश्रीभवन्ति युवाकवः
कटिकुषिभ्यां काकुरिति (उणा० ३, ७६) बहुलप्रहणात् काकुप्रत्य-
यः । वृक्तवर्हिषः वृक्तं वर्हिषत्र ते । कीदृशौ युवां रुद्रवर्तनी रुद्रस्येव
वर्तनिः पन्था ययोस्तौ रुद्रवद्गमनशीलौ ॥ तं प्रज्ञया (७, १२)
अयं वेनः (७, १६) एते द्वे प्रतीकोक्ते ॥ ५८ ॥

विदद्यदीं सरमां रु गूणमद्रेर्महि पाथः पूर्यं स-
ध्युक्तः । अग्रं नयत् सुपद्यक्षराणा मच्छा रवं प्रथमा
जानती गात् ॥ ५९ ॥

(१) आग्रयणं गृह्णाति । विदद्यदि त्रिष्टुप् । इह वाक्प्र-
तम् आगच्छन्तं रुद्रस्येव वर्तनीः पन्था ययोस्तौ तं प्रज्ञया अयं वे-
नः प्रतीकोक्तौ ॥ ५८ ॥

(१) अत्र वारणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । विदद्यदि त्रिष्टुप् आग्रयणं गृह्णाति इह वाक् प्रक-
टीभवति सोच्यते सरमा अशीलक्षणा वाक् सा हि अभिषवे स-
मानं रमते इति सरमा यदि विद्वज् जानीवात् तर्हि पाथः सोमल-

कटीमवेति सोच्यते विदत् जानीयात् यदि । सरमा वाक् त्र-
यीलक्षणा । सा हि अभिषवे समानं रमते । रुग्णं चूर्णाकृतम् अद्रेः
सोमाभिषवस्य कर्तुः । अद्रिभिश्च सोमोऽभिषूयते । महि महत् पाथः
सोमलक्षमक्षम् पूर्व्यम् उपाश्वन्तर्यामैन्द्रवायवादिषु गृहीतम् ।
सध्यक् समानाञ्चनम् सहस्य सध्निः अञ्चतेरुत्तरम् । कः कु-
र्यात् । किञ्च अग्रन्नयत् यज्ञाग्रन्नयति सापाथः । सुपदी शोभ-
नानि पदानि यस्या वाचः सा तथोक्ता । नहि पदानि प्रत्या-

क्षणमक्षम् एवंविधं कः कुर्यात् करोतेरूपं किम्भूतं पाथः अद्रेः सो-
माभिषवकर्तुः अद्रिभिः रुग्णम् अद्रिभिः सोमोऽभिषूयते महि म
हत् पूर्व्यं पूर्वं उपाश्वन्तर्यामैन्द्रवायवादिषु गृहीतं सध्यक्-
समानाञ्चनम् सहस्य सध्निः अञ्चतेः किप् किञ्च अग्रं नयत्
सापाथः यज्ञाग्रं नयति सुपदी शोभनानि पदानि यस्याः वाचः
सा नहि पदानि प्रत्याख्याय वाक्यं स्यात् अक्षराणामकारादीनां
रवं शब्दं जानती प्रथमा अच्छ आभिगात् गच्छति । एवमधियज्ञ-
मयं मन्त्रो व्याख्यायते बह्वृचानां तु संवादसूक्तं तत्र देवशुनी-
न्द्रेण प्रहिता गोधने पणिभिरसुरैर्हृते तदभिप्रायेण व्याख्यायते
विदन् यदि यदि यदा सरमा शुनीन्द्रेण गवान्वेपणार्थं प्रेषिता
अद्रेः रुग्णं भग्नं द्वारं विदन् अलमत तदानीमिन्द्रः महि महत्
पूर्व्यं पूर्वं प्रेषणकाले अक्षादिनीं ते प्रजां करिष्यामीति प्रतिज्ञा-
तं सध्यक् इतरैरपि भोज्यं सध्रीचीनं पाथो गव्यादिलक्षणमक्षं कः
अकार्षीत् तस्मै दत्तवान् ततः सुपदी शोभनपादयुक्ता सा सरमा
अक्षराणां क्षयरहितानां गवामग्रं प्रान्तं नयत् प्राप्नोत् कुत इत्यत
आह यतो रवं गवां हम्भारवं प्रथमा प्रथमं जानती सती अच्छ
आभिमुख्येन गात् जगाम विदत् विदुल् लामे इत्यस्य लुङि पुषा-
दीत्यादिना च्लेरङादेशः अङागमाभावस्त्वार्थः । सरमा सुगतौ औ-
दिकौमप्रत्ययः सरतीति सरमा सरमा सराणिरिति यास्कः रुग्णं
रुजो भङ्गे इत्यस्य निष्ठायाम् ओदितश्चेति नत्वं पाथः पा रक्षणे
अन्ने वेत्यसुप्रत्ययः सुडागमः पातीति पाथः कः करोतेः अङि रु-
पम् सुपदी पादोऽन्यतस्यामिति ङीप् ॥ ५९ ॥

ख्याय वाक्यं स्यात् । अक्षराणामकारादीनां रवं शब्दं जानती
प्रथमा अच्छ आभिमुख्येन अगात् । गच्छति एवमधियज्ञं म-
न्त्रो व्याख्यायते । बह्वृचान्तु संवादसूक्तम् । तत्र सरमा देव-
शुनी इन्द्रेण प्रेषितान्वेषणार्थम् गोधने पणिभिरसुरैर्हृते तदभि-
प्रायेण व्याख्यायते । तत्रासुराणां पर्यालोचनवाक्यम् । वि-
दद्यादि विदत् अलभत् यदा सरमा देवशुनी । रुप्रं मप्रं गवां
संबन्धिभिः सुरैः । अद्रेः पर्वतस्य द्वारम् । अथानन्तरं महि म-
हत् गोलक्षणं पाथः अन्नम् । पूर्व्यम् पूर्वेषु कालेषु अपहृतम् ।
सध्यक् देवान् प्रति सहाञ्चनम् कः करोतेः रूपं करिष्यति ।
अग्रम् गवामग्रमवस्थाय नयत् नेष्यति । सुपदी शोभनपादयुक्ता
पदेन यान्वेषयति नष्टं सैवमुच्यते । अक्षराणामस्पदीयवा-
क्यसंबन्धिनाम् अच्छ अभिरवमुच्चारणम् प्रथमा जानती अ-
गात् आगमिष्यति ॥ ५९ ॥

कुशिकदृष्टा त्रिष्टुप् इन्द्रदेवत्या । सह रमन्ते देवा विप्रा वा
यस्यां सा सरमा वाक् । प्रथमा आद्या सरमा प्रयीलक्षणा वाक्
अच्छ यज्ञाभिमुखं गात् आगच्छति यज्ञं प्रतिपादयतीत्यर्थः । कीदृ-
शी सरमा सुपदी शोभनानि पदानि सुप्तिङन्तानि यस्यां सा । अक्ष-
राणामकारादीनां रवं शब्दं जानती ज्ञापयन्ती अन्तर्भूतानिजर्थः ।
तां सरमां यदि चेत् विदत् जनीयात् अध्वर्युः तर्हि पाथः सोमल-
क्षणमन्नं कः कुर्यात् ! वेदानभिज्ञस्य सोमकण्डनानधिकारात् । की-
दृशं पाथः अद्रेः रुग्णम् विभक्तिव्यत्ययः अद्रिणा सोमाभिष्वभाष्-
णा रुग्णमभिषुतम् । महि महत् । पूर्व्यं पूर्वगृहीतमुपांश्वन्तर्यामै-
न्द्रवायवादिपात्रेषु । सप्रथक् सहाञ्चति सहस्य सप्रिः सहैव हव-
नाय गच्छत् । अग्रं नयत् अग्रं मुख्यत्वं यजमानं प्रापयत् यज्ञेन य-
जमानो मुख्यो भवति ॥ एवमधियज्ञं मन्त्रो व्याख्यातः । बह्वृचानां
तु संवादसूक्तमिदम् । तत्र पणिभिरसुरैर्देवगोधनेऽपहृते इन्द्रेण देव-
शुनी तद्गीतैः प्रेरिता तदभिप्रायेण व्याख्यातं । सरमा देवशुनी इ-
न्द्रेण गवान्वेषणाय प्रहिता सती यदि यदा अद्रेः गिरेः रुग्णं मग्नम्

ह्यारय विवत् अविवत् अलभत तदा इन्द्रः पाथः हविरन्नं कः अ-
कार्षीत् तस्यै वक्ष्यान् । ततः सुपदी शोभनपादयुक्ता सा सरमा
अक्षराणां क्षरणेन नाशेन रहितानामनुपप्लुतानां गवाम् अन्नं प्राप्तं
नयत् अनयत् प्राप्नोत् । प्रथमा प्रथमं रवं गवां हम्मारवं ज्ञानती
सती अच्छ गवामभिमुखं गात् अगात् अगाम । कीदृशं पाथः ! म-
हि महत् । पूर्व्यं पूर्वं प्रेषणकाले अन्नादिनीं ते प्रजां करिष्यामीति
प्रतिज्ञातम् । सध्रयक् सध्रीचीनमितरैरपि सह भोन्यम् ॥ विवत्
विवृत् लामे पुषादित्यादिना (पा० ३, १, ५५) छ्लेरङ्गदेशः अङ्-
भाव आर्षः । सरमा स गतौ औणादिकौऽप्रप्रत्ययः सरमा सरणि-
रिति यास्कः । रुग्णम् रुजो भङ्गे निष्ठायामोदितश्चेति (पा० ८, २, ४५)
नत्वम् । पाथः पातीति पा रक्षणे अन्नम् असुनप्रत्ययस्य शुडागमः ।
कः करोतेर्लुङि मन्त्रे घसङ्गरेत्यादिना (पा० २, ४, ८०) छ्लेर्लोपे
रूपम् । सुपदी पादोऽन्यतरस्यामिति (पा० ४, १, १, ८) ङीप् । गात्
इणो गा लुङि ॥ ५९ ॥

नहि स्पशमविदन्नन्यमस्माद्वैश्वानरात् पुरएता-
रमग्नेः । एमे नमवृधन्नमृता अमर्त्यं वैश्वानरं क्षेत्रं जि-
त्याय देवाः ॥ ६० ॥

(१)नहि स्पशम् । तिष्ठुप् । नहिशब्दः प्रतिषेधवचनः स्प-
शम् स्पशः प्रणिधिरुच्यते । अविदन् अन्यम् अस्मात् वैश्वानरा-
दग्नेः । पुर एतारम् सर्वेषु कार्येषु अग्रगन्तारश्च नहि अविदन् ।

(१)अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु०पु०
नास्ति तद्यथा । नहि स्पशम् । तिष्ठुप् नहिशब्दः प्रतिषेधवचनः स्प-
शः प्रणिधिरुच्यते देवाः अस्मात् वैश्वानरात् अग्नेः अन्यं स्पशं
सर्वकार्येषु पुरः एतारं गन्तारं च नहि अविदन् आ ईम् निपातौ अथ
शब्दार्थे अथ एनं वैश्वानरम् अमृताः देवाः अवृधन् वर्धितवन्तः
किमर्थं क्षेत्रजित्याय क्षेत्रजयाय यजमानक्षेत्रजयनिमित्तं किम्भूतम्
अमर्त्यम् अमरणचर्माणम् ॥ ६० ॥

आ ईम् द्वौ निपातौ अश्वशब्दस्वार्थे वर्तेते अश्व एनं वैश्वानरम्
अवृधन् वर्द्धितवन्तः अमृता अमरणधर्माणो देवाः अमर्त्यम् अ-
मरणधर्माणं वैश्वानरम् । क्षेत्रजित्याय यजमानस्य देवयजन-
क्षेत्रजयनिमित्तम् ॥ ६० ॥

विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुब्धैश्वानरी । देवाः वैश्वानरात् विश्वेभ्यो
हितात् अग्नेः अन्यं स्पशं दूतं पुर एतारं सर्वकार्येषु पुरःसरं च न-
हि अविदन् नालमन्त नहिशब्दो निषेधवाची । स्पशः प्रणिधिरु-
च्यते । पुर एति गच्छति पुर एता तम् । आ ईम् । निपातौ अथार्थौ
अथामृता देवाः एनं वैश्वानरमवृधन् अवर्द्धयन् । कीदृशमग्निम्
अमर्त्यममरणधर्माणम् । किमर्थमवृधन् ? क्षेत्रजित्याय क्षेत्रमेव क्षे-
त्रं तस्य जित्यं जयस्तस्मै यजमानस्य क्षेत्रान्त्यै ॥ ६० ॥

उग्रा विघनिना मृधं इन्द्राग्नी हवामहे । ता नो
मृडात ईदृशे ॥ ६१ ॥

(१) उग्रा विघनिना । द्वे गायत्र्यौ उग्रा उग्रौ उद्गूर्णौ । विघ-
निना हन्तेर्धत्वम् विहन्तारौ मृधः संग्रामस्य संग्रामकारिणां वा ।
इन्द्राग्नी हवामहे आह्वयामः । तौ च आहूतौ नः अस्मान् मृडातः
मृडयतः सुखयतः ईदृशे कर्मणि ॥ ६१ ॥

अरुद्राजदृष्टा ऐन्द्राग्नी गायत्री । वयमिन्द्राग्नी हवामहे आह्वया-
मः । कीदृशाविन्द्राग्नी ? उग्रौ उद्गूर्णबलौ । मृधो हिंसकान् विघ-
निनौ विशेषेण हन्तो नाशयतस्ती विघनिनौ हन्तेर्धः । ता तौ आ-
हूतौ इन्द्राग्नी नोऽस्मान् ईदृशे मयानके संग्रामे कर्मणि वा मृडातः
मृडयतः सुखयतः ॥ ६१ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । उग्रा विघनिना द्वे गायत्र्यौ वयम् इन्द्राग्नी हवा-
महे किम्भूतौ उग्रा उद्गूर्णौ मृधः संग्रामस्य संग्रामकारिणां वा वि-
घनिना विहनिनौ हन्तेर्धत्वं हन्तारौ ता तौ आहूतौ ईदृशे कर्मणि
नोऽस्मान् मृडातः मृडयतः सुखयतः ॥ ६१ ॥

उपास्मै गायता नरः पवमानायेन्दवे । अभि दे-
वाँ२॥ इयक्षते ॥ ६२ ॥

(१)उपास्मै । उपगायत हे नरः ऋत्विजः अस्मै पवमानाय ।
दशापवित्रा द्रोणकलशम्प्रतिगच्छते । इन्दवे सोमाय अभि इ
यक्षते यष्टुमिच्छते सनि यकारलोपः । देवान् ॥ ६२ ॥

देवलदृष्टा सोमदेवत्या गायत्री । हे नरो ! यक्षनेतारः ऋत्विजः ।
अस्मै इन्दवे सोमाय उपगायत उद्गातृशास्त्रमनुसृत्योपशब्दयत
स्तोत्राणि कुरुतेत्यर्थः । कीदृशायेन्दवे ! पवमानाय पव गतौ पवते
दशापवित्राद्द्रोणकलशं गच्छति पवमानस्तस्मै । देवान् यष्टुव्या
नभि संमुखमियक्षते यष्टुमिच्छते यजेः सनि छान्दसोऽभ्यासय-
कारलोपः ॥ ६२ ॥

ये त्वाहिहत्ये मघवन्नवर्धन्ये शाम्बरे हरिवो ये
गविष्ठौ । ये त्वा नूनमनु मदन्ति विप्राः पिबेन्द्र सोमं
सगणो मरुद्भिः ॥ ६३ ॥

(२)ये त्वा । द्वे विष्टुभौ ये मरुतः त्वाम् अहिहत्ये अहिर-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । उपास्मै । हे नरः ऋत्विजः अस्मै इन्दवे सोमाय
उपगायत । किम्भूताय पवमानाय दशापवित्रात् द्रोणकलशं गच्छ-
ते देवान् अभि इयक्षते सनि यकारलोपः यष्टुमिच्छते ॥ ६२ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । ये त्वा द्वे विष्टुभौ । हे मघवन् ये मरुतः त्वा
त्वाम् अहिहत्ये अहिरसुरः अहिबधे कर्तव्ये अवर्धन् वर्द्धितवन्तः ।
हे हरिवः हरिवन् ये च शाम्बरे बधे कर्तव्ये त्वामवर्धन् गविष्ठौ
गवामपामेषणायोपस्थितं त्वामवर्धन् । ये च विप्रा मेधाविनः म-
रुतः नूनं निश्चयेन त्वामनुमदन्ति उत्कर्षयन्ति वा । हे इन्द्र सगणः
समानगणः त्वं तैर्मरुद्भिः सोमं पिब ॥ ६३ ॥

सुरः । अहिबधे कर्त्तव्ये हे मधवन् अवर्धन्वार्द्धितवन्तः । ये च
शाम्बरे बधे कर्त्तव्ये हे हरिवन् । ये च गविष्ठौ गवामपामेषणा-
योपस्थितं सन्तं त्वामवर्धन् । ये च त्वा त्वाम् नूनं निश्चयेन
अनुमदन्ति उत्कर्षयन्ति तर्पयन्ति वा । विप्रा मेधाविनः पिब
हे इन्द्र सोमं सगणः समानगणः तैः मरुद्भिः ॥ ६३ ॥

विश्वामित्रहन्त्राद्या द्वे त्रिष्टुभौ इन्द्रदेवत्यास्तिस्रः । हे मधवन् !
धनवन् ! ये मरुतो गणदेवाः अहिहत्ये वृत्रहननरूपे कर्मणि त्वा त्वा-
मवर्धन् अहि क्षीरयस्वेत्यादिबचोभिस्ते वृद्धिमकुर्वन् । हे हरिवः !
हरिनामकाश्चयुक्त ! शाम्बरे शाम्बरसम्बन्धिनि युद्धे ये च मरुतो
गविष्ठौ गवां पण्यसुरहृतानामिष्ठौ प्रत्याहरणेच्छायां ये त्वामवर्ध-
यन् । ये च विप्राः मेधाविनो मरुतो नूनं निश्चितं त्वामनु मदन्ति
उत्कर्षयन्ति तर्पयन्ति वा । हे इन्द्र तैर्मरुद्भिः सगणः गणसहितः
सन् सोमं पिब मरुत्वतीयादिग्रहं पिबानृतेः ॥ अहिहत्ये हन्तेर्भावे
हनस्त चेति (पा० ३, १, १०८) क्यप् कृदुत्तरपदसमासः । अवर्धन्
ज्ञेः सार्वधातुकत्वेऽपि छन्दस्युभयथेति (पा० ३, ४, ११७) आर्थ-
धातुकत्वे णिलोपः यदृत्तयोगान्निघाताभावः (पा० ८, १, ६६) ।
गवामिष्टिर्यस्मिन् रणे इति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति (पा० ६,-
२, १) पूर्वपदस्वरः । अनुमदन्ति श्लेःसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातु-
स्वरः तिङि चोदात्तवतीति (पा० ८, १, ७१) गतेर्निघातः ॥ ६३ ॥

जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय मन्द्र ओजिष्ठो बहु-
लाभिमानः । अवर्धं चिन्द्रं मरुतंश्चिदत्र माता यद्वीरं
दधनद्धनिष्ठा ॥ ६४ ॥

(१) जनिष्ठा उग्रः । जातः उग्रः उद्गूर्णः । सहसे बलाय

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । जनिष्ठा उद्गूर्णः । इन्द्रः तुराय त्वरमाणाय सहसे
बलाय जनिष्ठाः उत्पन्नः जनेर्लुङि मध्यमैकवचनं पुरुषव्यत्ययः बहुलं

तुराय त्वरणाथ । वचनविशेषणम् । मन्द्रः मन्दनीयः ओजिष्ठः
अतिशयेन ओजसा युक्तः । बहुलाभिमानः अचिन्त्याभिमानः
बहुप्रकाराभिमानो वा । अभिमानः ज्ञानम् यत् तस्मात् ॥
अवर्द्धन् अवर्द्धयन् इन्द्रं मरुतश्चित् मरुतोऽपि अत्र परम-
पदे स्थितम् । माता अदितिः यत् यस्मात् वीरञ्च । दधनन्
दधातेरेतद्रूपम् नकार उपजनः धारितवती । धनिष्ठा अति-
शयेन धन्या धनवती तस्माच्च मरुतः अवर्द्धमिति संबन्धः ॥ ६४ ॥

गौरीवितिदृष्टा । हे इन्द्र ! त्वं सहसे बलाय जनिष्ठा अजनिष्ठाः
जातोऽसि लुङ् अहमावः । कीदृशाय सहसे ! तुराय त्वरमाणाथ
वेगवते । कीदृशः त्वम् । उग्रः उत्कृष्टः । मन्द्रः स्तुत्यः ओजिष्ठः अ-
त्यन्तमोजस्वी ओजिष्ठः विन्मतोर्लुगिति (पा० ५, ३, ६५) विनो
लुक् बहुलाभिमानः सर्वं जगन्मद्विभूतिरिति भूयिष्ठ्याभिमानः ।
अत्र वृत्रबधे ईदृशमिन्द्रं मरुतश्चित् मरुतोऽपि अवर्द्धन् स्तुतिसहा-
याभ्यामिति शेषः । इदं चेन्द्रसौभाग्यं गर्भकालीनमित्याह यत् य-
स्मात् मातादितिः धनिष्ठान्या वीरमिन्द्रं दधन्त् गर्भे धारितवती
नकार उपजनः ॥ ६४ ॥

आ तू न इन्द्र वृत्रहृन्नस्माकं मर्धमागंहि महान् म-
हीभिर्लु तिभिः ॥ ६५ ॥

(१) आ तू नः । आ तू नः इति त्रयो निपाताः छन्दःपरि-

छन्दस्यमाह्वये ऽपीति अह्वागमाभावः । बहुलाभिमानः बहुलः
अभिमानः अमिमननं ज्ञानं यस्य सः जातं सन्तम् अत्र परमपदे-
स्थितं इन्द्रं मरुतः तमिन्द्रं मरुतः चित् मरुतोऽपि अवर्द्धन् अवर्द्धय-
न् माता अदितिः यत् यस्मात् वीरमिन्द्रं दधन्त् विन्मतोर्लुगिति वि-
नेर्लुग् धारितवती दधातेरेतद्रूपं नकार उपजनः धनिष्ठा अतिशयेन-
धन्या धनवती च तस्मान्मरुतो वर्द्धन् ॥ ६४ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
सास्ति तद्यथा । आ तू नः । गायत्री आ तू नः इति त्रयो निपाताः कर्म-

पूतिंकराः । हे इन्द्र हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तः । अस्माकमर्द्धम्
अस्मदीयं पक्षम् आगहि आगच्छ । इष्य च अस्मान् पालयेति
शेषः । महान् सन् महीभिर्महतीभिः ऊतिभिरवनैः पालनैः ॥ ६५ ॥

वामदेवदृष्टा गायत्री । तु इति निपातः क्षिप्रवचनः ऋषिस्तुल्ये-
त्यादिना (पा० ६, ३, १३३) तस्य संहितायां दीर्घः । वृत्राणामाव-
रकाणां पाप्मनां हन्ता वृत्रहा हे वृत्रहन् । हे इन्द्र । त्वं नोऽस्मान्
प्रति तु क्षिप्रम् आ आगच्छेत्यर्थः आगत्य चास्माकमर्द्धमस्मद्विवा-
सदेशमागहि देवयजनदेशं प्राप्नुहीत्यर्थः कीदृशस्त्वम् । महीभिः
महतीभिः ऊतिभिः अवनैः रक्षाभिः महान् योऽभ्यं रक्षति स महानु-
व्यते ॥ ६५ ॥

त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्वभि विश्वा असि स्पृधः । अश-
स्तिहा जनिता विश्वतूरसि त्वं तूर्ध्वं तरुष्यतः ॥ ६६ ॥

(१) त्वमिन्द्र । बृहती । त्वमेव हे इन्द्र । प्रतूर्तिषु प्रतरणेषु
शत्रुषु निमित्तभूतेषु । अभिविश्वा असि । अभ्यसि अभिभवसि
विश्वाः सर्वाः स्पृधः संग्रामान् किञ्च अशस्तिहा अभेरादि-
शेषः । अभिशस्तिहा । जनयिता च सुखानाम् । विश्वतूः स-
र्वतूरणश्चासि अतो ब्रवीमि । त्वमेव तूर्ध्वं जहि मारय । तरुष्य-
तः इनिष्यतः शत्रून् ॥ ६६ ॥

पूतिंकराः हे इन्द्र हे वृत्रहन् अस्माकमर्द्धं पक्षम् आगहि आगच्छ
महान् सन् महीभिः महतीभिः ऊतिभिः अवनैः अस्मान् पालयेति
शेषः ॥ ६५ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । त्वामेन्द्र । बृहती । इन्द्र त्वं प्रतूर्तिषु प्रतरणेषु शत्रुषु
निमित्तभूतेषु विश्वाः सर्वाः स्पृधः संग्रामान् आभ असि अभिभवसि
किञ्च अशस्तिहा असि अभेरादिलोपः अभिशस्तिहा जनिता जन-
यिता सुखानां विश्वतूः सर्वतरणश्चासि अतो ब्रवीमि त्वमेव तरु-
ष्यतः शत्रून् तूर्ध्वं जहि मारय ॥ ६६ ॥

कुमेधद्वे द्वे वेन्द्र्यौ पथ्याबृहतीसतोबृहत्यौ । प्रकृष्टा तूर्तिर्हिंसा
येषां यत्र वा ते प्रतूर्तयः शत्रवः संग्रामा वा तेषु प्रतूर्तिषु हे इन्द्र !
त्वं विश्वाः सर्वाः स्पृधः स्पर्धमाना शत्रुसेनाः अभि अस्मि अभि-
भवसि । किञ्च यतः त्वं विश्वतूरसि विश्वान् सर्वान् रिपून् तूर्ण्यसे
हिनस्ति विश्वतूः ततः तरुण्यतः हनिष्यतः शत्रून् तूर्ये अहि मार-
य । कीदृशस्त्वम् ? अशस्तिहा नास्ति शंसा प्रशस्तिर्येषां ते अ-
शस्तयः दुष्टास्तान् हन्तीत्यशस्तिहा । अनिता जनयिता स्वपक्ष-
शंसोत्पादकः ॥ ६६ ॥

अनु ते शुष्मं तुरयन्तमीयतुःक्षोणी शिशुं न मा-
तरां । विश्वास्ते स्पृधः अथयन्त मन्यवे वृत्रं यदिन्द्र-
तूर्वसि ॥ ६७ ॥

(१) अनुते । सतोबृहती । चतुर्थः पादः प्रथमं व्याख्या-
यते यच्छब्दयोगात् । हे इन्द्र यत् यस्मात्कारणात् वृत्रमसुरं
तूर्वसि । तूर्वतिर्हिंसाकर्मा हंसि । अतः कारणात् । अनुते शु-
ष्मं तुरयन्तमीयतुः । अन्वीयतुः अनुजग्मतुः अनुगतवत्यौ त्वा-
मेव । ते तव शुष्मं बलम् किंकुर्वाणम् तुरयन्तम् तूर्णं गच्छन्त-
म् क्षोणी क्षोण्यौ द्यावपृथिव्यौ । शिशुं न शिशुमिव पुत्रमिव ।
मातरा मातृपितरौ विरूपैकशेषः । किं च विश्वाः सर्वाः स्पृधः

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । अनुते । सतोबृहती चतुर्थः पादो व्याख्यायते हे
इन्द्र यत् यस्मात् त्वं क्षत्रं तूर्वसि हंसि तूर्वतिर्बधकर्मा अतः कार-
णात् क्षोणी क्षोण्यौ द्यावापृथिव्यौ ते तव शुष्मं बलमन्वीयतुः ।
अनुजग्मतुः अनुगतवत्यौ किम्भूतं शुष्मं तुरयन्तं तूर्णं गच्छन्तं
शिशुं न मातरा मातापितरौ शिशुं पुत्रमिव अन्वितः विश्वाः सर्वाः
स्पृधः संग्रामाः ते तव मन्यवे मन्योः भयात् स्वयमेव अथयन्त
वज्रं अष्टमाध्यायः अथयन्ते विदीर्यन्ते यो हि वृत्रं हन्ति द्यावापृथिव्यै
वस्य बलमन्वीयतुः । तेन सर्वं हतमिति ॥ ६७ ॥

संग्रामाः ते वत मन्यवे मन्योःभयात् श्रवयन्ति विस्तीर्यन्ति ।
यो हि वृत्रं हन्ति यस्य च द्यावापृथिव्यौ बलमीयतुः ॥ ६७ ॥

हे इन्द्र ! क्षोणी द्यावापृथिव्यौ ते तव शुष्मं बलमन्वीयतुः अ-
नुमच्छतः द्यावापृथिवीस्था लोकास्त्वद्वलं बहु मन्यन्ते इति भावः ।
कीदृशं शुष्मम् ? तुरयन्तं शत्रुषु त्वरामाविष्कुर्वन्तम् । अनुमन्त्रे
दृष्टान्तः मातरौ मातापितरौ शिशु न शिशुमिव यथा पितरौ बा-
लमनुमगच्छतः यस्य बलाद् द्यावापृथिव्यावप्यविभीतामिति (निरु०
१०, १०) यास्कः । तदेव प्रपञ्चयति विष्वा इति विश्वाः सर्वाः ।
स्पृधः स्पर्धमानाः शत्रुसेनाः ते तव मन्यवे पञ्चम्यर्थे चतुर्थी तव
क्रोधात् श्रथयन्त अश्रथयन्त श्रथिताः शिक्षा भवन्ति तव क्रोध-
दर्शनादुद्दिजन्त इत्यर्थः युक्तमेतत् यत् यस्मात् युद्धे इन्द्र ! त्वं वृत्रं
देवासुराबध्यं त्वंसि हंसि त्वन्तिर्हिसार्थः ॥ ६७ ॥

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुभ्रमादित्यासो भवता मृ-
डयन्तः । आद्योऽर्वाची सुमतिर्वष्ट्यादुहोश्चिद्या व-
रिबोवित्तरासन् । आदित्येभ्यस्त्वा ॥ ६८ ॥

(१) यज्ञो देवानामिति व्याख्यातम् ॥ ६८ ॥

कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप् । व्याख्याता (८, ४) ॥ ६८ ॥

अदब्धेभिः सवितः पायुभिष्ट्वं शिवेभिरद्य प-
रिपाहि नो गर्यम् । हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे
रक्षा माकिर्नो अघशंस् ईशत ॥ ६९ ॥

(२) अदब्धेभिः सवितः । जगती । हे सवितः अनुपहिंसितैः

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । यज्ञो देवानाम् । व्याख्यातम् ॥ ६८ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । अदब्धेभिः । जगती हे सवितः अदब्धेभिः अनुप-
हिंसितैः शिवेभिः शान्तैः पायुभिः पालनैः अद्य त्वं कोऽस्माकं गर्यं

पायुभिः पालनैः त्वं शिवेभिः शान्तैः अद्य परिपाहि परिपालय
 नोऽस्माकम् गयं गृहम् हिरण्यजिह्वः सत्यवाक् भूत्वा । सुवि-
 ताय सुप्रभृताय कर्मणे नव्यसे नवतराय । भवेति वाक्यशेषः ।
 रक्ष च सर्वेषा । माकिः मा कश्चन नोऽस्माकम् अघशंसः अघं
 पापं यः शंसति स अघशंसः । ईशत ईष्टा ईशिता भवतु ॥६९॥

भरद्वाजदृष्टा जगती सवितुर्देवत्या । हे सवितः । सर्वस्य प्रस-
 वितः । पायुभिः पालनैः नोऽस्माकं गयं गृहं धनं वा त्वमद्य परि-
 पाहि रक्ष गयः कृदर इति गृहनामसु (निघ० ३, ४, १) मील्यं
 गय इति (निघ० २, १०, १२) धननामस्वपि पाठात् गृहधनयो-
 र्गयशब्दः । कीदृशैः पायुभिः ? अदग्धेभिः अदग्धैरनुपहिसितैः ।
 शिवेभिः शान्तैः सुखरूपैः । कीदृशस्त्वम् ? हिरण्यजिह्वः हिरण्य-
 वदविचला जिह्वा यस्य सत्यवाक् यद्वा हिरण्या हितरमणीया जि-
 ह्वा ज्वाला यस्येति वा हिरण्यं कस्मादित्यादि हितरमणीयं भव-
 तीति वेति (निघ० २, १३, १२) यास्कोक्तेः । किञ्च नव्यसे नवी-
 यसे नवतराय सुविताय सुहृताय सुज्ञाय अस्मान् रक्ष पालय ।
 किञ्च माकिः मा कश्चनाघशंसः पापमाशंसमानः शत्रुः नोऽस्माक-
 मीशत ऐश्वर्य्यं कुर्यात् त्वत्प्रसादात् पाप्मास्माकमीशिता मा
 भूदित्यर्थः । ईशत लङ् बहुलं छन्दसीति (पा० २, ४, ७३) शपो
 लुगभावः आडभावश्च ॥ ६९ ॥

प्र वीरया शुचयो दद्विरे वामध्वर्युभिर्मधुमन्तः
 सुतासः । वहं वायो नियुतो याज्ञच्छा पिबा सुतस्या
 न्वंसो मदाय ॥ ७० ॥

गृहं परिपाहि हिरण्यजिह्वः सत्यवाक् भूत्वा सुविताय प्रसूताय न-
 व्यसे नवीयसे नव्यतराय कर्मणे भवेति शेषः रक्ष च मा किः
 मा कश्चन नोऽस्माकम् अघशंसः अघं पापं शंसतीति अघशंशी
 ईशत इष्टा लङ् बहुलं छन्दसीति शपो लुगभावः आडभावश्च-
 ईशिता भवतु ॥ ६९ ॥

(१) प्रवीरया । अन्यः पुरोरुग्मणः । त्रिष्टुप् । प्रवीरया बहु-
वचनस्य स्थाने यादेशः । प्रकृष्टवीराः सोमाः शुचयः स्वभा-
वादेव शुद्धाः । दद्विरे ह विदारणे । विदीर्णाः कणीभूताः । वां
युवयोः संबन्धिनः । हे यजमानौ जायापती । कथं दद्विरे इति
चेत् । वाम् अध्वर्युभिः मधुमन्तः उदकवन्तः सुतासः अभिषुताः
प्रावभिः । एवमनेनार्द्धर्चेन यजमानौ संबोध्य अयेदानीं संबो-
धयति वायुम् । वह वायो नियुतः । वह प्रापय हे वायो नि-
युद्वणकानश्वान् । याहि च अच्छ सोममभि । सोमं वा प्राप्तु-
म् । पिब च सुतस्याभिषुतस्य अन्धसः सोमस्य । मदाय तृप्तये
मदजननार्थं वा ॥ ७० ॥

वशिष्टदृष्टा त्रिष्टुप् । वायुदेवत्याः पञ्चदश ऋचः द्वे प्रतीकोक्ते
एवं सप्तदशकः पुरोरुचां समूहः । वामिति द्विवचनं पक्षीयजमा-
नविषयम् । हे पक्षीयजमानौ ! वां युवयोः स्वभूताः सोमाः दद्विरे
विदीर्णाः चूर्णीभूताः ह विदारणे कर्मकर्तरि लिट् । कीदृशाः ? प्रवी-
रया प्रकृष्टा वीरा ज्ञानोद्भवा ऋत्विजो येषां सोमानां ते प्रवीराः सु-
तां सुलुगिति (पा० ७, १, ३९) जसो यादेशः । शुचयः निर्मे-
लाः । अध्वर्युभिः सुतासः सुताः अभिषवधर्मेण प्रावभिः द्रवीभा-
वमापादिताः अभिषुण्वन्ति चत्वारः पर्युपवेशनसामर्थ्यादिति (का०
९, ५, १) कात्यायनस्मरणादध्वर्युभिरिति बहुवचनम् अध्वरने-
तृभिर्ऋत्विग्विशेषैः सुता इत्यर्थः । मधुमन्तः मधु निप्राभ्यारूपमु-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । प्रवीरया । अन्यः पुरोरुग्मणः त्रिष्टुप् । हे यजमान
वम्पती वां युवयोः प्रवीरया प्रकृष्टवीराः प्रवीराः सोमाः जसो यादेशः
शुचयः शुद्धाः मधुमन्तः उदकवन्तः अध्वर्युभिः सुतासः अभिषुताः
सन्तः दद्विरे स्वयमेव विदीर्णाः चूर्णीभूताः ह विदारणे एवं यज-
मानौ संबोध्य वायुमाह । हे वायो नियुतः वह अश्वान् प्रापय
अच्छ अभिसोमं पाहि मदाय तृप्तये मदजननार्थं वा सुतस्याभिषुत-
स्यान्धसः सोमस्य पिब सोमं पिब ॥ ७० ॥

इकम् तद्धन्तः । एवं पूर्वार्धे पक्षीयजमानौ सम्बोध्य वायुमाह वाति
सर्वत्र गच्छति वायुः हे वायो ! नियुतोऽप्यहान् त्वं वह देवयजन-
देशं प्रापय अच्छ याहि अच्छाभेरर्थे आप्तुमिति वा सोमाभिमुखं
सोममाप्तुं वा याहीत्यर्थः । यात्वा च मदाय तृप्तये मत्तवायै वा सु-
तस्याभिषुतस्यान्धसः सोमस्य स्वमंशं पिब ॥ ७० ॥

गाव उपावतावतं मही यज्ञस्य रप्सुदा उभा क-
र्णा हिरण्यया ॥ ७१ ॥

(१) गाव उपेति व्याख्यातम् ॥ ७१ ॥

व्याख्याता (३३, १९) ॥ ७१ ॥

काव्ययोराजानेषु कृत्वा दक्षस्य दुरोणे । रिशाद-
सा सधस्थ आ ॥ ७२ ॥

(१) काव्ययोराजानेषु । गायत्री । काव्ययोः कवीनां
हितयोः । आजानेषु आजन्मभूमिषु उत्पत्तिस्थानेषु । कृत्वा
कर्मणा अग्निष्टोमादिकया क्रियया । दक्षस्य उत्साहवतो यजमा-
नस्य दुरोणे यज्ञगृहे । रिशादसा । रेशितव्यस्योपलक्षयिता-
रौ । सधस्थ आ । सहस्थाने आगच्छन्तं हे मित्रावरुणावि-
ति शेष ॥ ७२ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु०पु०
नास्ति तद्यथा । गाव उपेति व्याख्यातम् ॥ ७१ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु०पु०
नास्ति तद्यथा । काव्ययोराजानेषु गायत्री कवीनां हि तयोः भक्षतो-
रेव आजानेषु आजन्म भूमिषु उत्पत्तिस्थानेषु देवयजनादिषु कृ-
त्वा कर्मणा अग्निष्टोमादिक्रियया दक्षस्य उत्साहवतो यजमानस्य
दुरोणे यज्ञगृहे रिशादसौ रेशितव्यस्योपलक्षयितारौ सधस्थे सह-
स्थाने हे मित्रावरुणौ आगच्छतामिति शेषः ॥ ७२ ॥

दक्षदृष्टा गायत्री मित्रावरुणी । कवीनां क्रान्तदर्शिनां क्षामसमु-
च्चकारिणां हितौ काव्यौ तयोः । रिशन्ति हिंसन्ति रिशाः ताना
समन्ताद्दस्यतो नाशयतः तौ रिशादौ द्विवचनं मित्रावरुणविषयम् ।
हे रिशादसौ शत्रूपक्षयितारौ मित्रावरुणौ ! यजमानस्य सधस्थे दे-
वमनुष्याणां सहस्रोमपानस्थाने शुभाम् आ आगच्छतम् । कीदृशस्य
यजमानस्य ! काव्ययोः कविहितयोर्युषयोः आज्ञानेषु आ समन्ता-
ज्जन्मसु सोमपानार्थमाधिभूतभूमिषु देवयजनादिषु दुरोणे यज्ञगृहे
च कृत्वा क्रतुना यज्ञकर्मणा कृत्वा दक्षस्य उत्साहघतः यज्ञं समर्ध-
यत इत्यर्थः । दक्षस्येति विशेषणात् यजमानपदमध्याहर्तव्यम् आ
इत्युपसर्गेण गच्छतमिति क्रियाध्याहारः ॥ ७२ ॥

दैव्यावध्वर्यु आगंत॑ रथेन॑ मूर्य॑त्वचा । मध्वा॑
यज्ञ॑ समंजाथे ॥ तं प्र॒क्षथा॑ । अ॒यं वेनः॑ ॥ ७३ ॥

(१) दैव्यावध्वर्यु व्याख्यातम् तं प्रक्षथा अयं वेन इति
द्वे प्रतीकोक्ते ॥ ७३ ॥

व्याख्याता (३३, ३३) । तं प्रक्षथा (७, १२) अयं वेनः (७,
१६) इति द्वे प्रतीकोक्ते ॥ ७३ ॥

तिर॒श्चीनो॑ वि॒ततो॑ र॒श्मिरे॑षाम॒धः स्वि॑दा॒सी३दु॒-
पारि॑ स्विदासी३त् । रे॒तोधा॑ आ॒सन् म॒हिमा॑न आ॒सन्
स्व॒धा अ॒वस्ता॑त् प्र॒यंतिः॑ प॒रस्ता॑त् ॥ ७४ ॥

(२) तिरश्चीनो विततः । त्रिष्टुप् । आग्रयणेऽनया गृह्यते तद-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठक्रम मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । दैवावध्वर्यु । व्याख्यातं तं प्रक्षथा अयं वेनः प्रतीके ॥ ७३ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठक्रम मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । तिरश्चीनः त्रिष्टुप् । आग्रयणेऽनया गृह्यते तदभि
प्रायेण प्रधार्यते प्रसारितः उद्गातृभिः तस्मिन् दशापवित्रे सोमः प्र-
क्षितः दशापवित्रात् अधः स्विन् अधश्च आसीत् उपरि च आसीत्

भिप्रायेण प्रक्षार्पते आधवनीयादुन्नेता निग्राभ्यास्वासिञ्चति ताः पवित्रे यजमानः ततो ग्रहग्रहणम् । तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषाम् एषां सोमामानाम् अन्तरादशापवित्रलक्षणात् । रश्मिः तिरश्चीनः विततः प्रसारितः । उद्गातृभिः तस्मिन्दशापत्रे सोमः प्रक्षिप्तः दशापवित्रात् अधः स्वित् अधश्च आसीत् उपरिस्वित् उपरि च आसीत् आसीदित्युभयत्र विचारे प्लुतिः । किञ्च रेतोधा आसन् । रेतः सोमः स हि जगदुत्पत्तिबीजम् । तस्य धारयितार आसन् ग्रहचमसाधवनीयद्रोणकलशादयः । महिमानश्च आसन् । सोमैकादशाः सोमस्य महिमानः । किञ्च । स्वधा अवस्तात् स्वधा अन्नम् अवस्तात् । शुक्रो द्रोणकलश इत्येतदुक्तं भवतिः प्रयतिः परस्तात् प्रयतनम्प्रयतिः परस्तादुपरिष्ठात् । आधवनीयादुन्नेता निग्राभ्यास्वासिञ्चति ताः पवित्रे यजमानो वनयति इत्येतदुक्तं भवति ॥ ७४ ॥

प्रजापतिदृष्टा त्रिष्टुप् भाववृत्तदेवत्या भावेषु पदार्थेषु वृत्तः स्थितो भाववृत्तः परमात्मा सोऽस्या देवता । आग्रयणग्रहे विनियोगः क्रमपाठाल्लभ्यते ततोऽधियज्ञं तावद् व्याख्यायते । आधवनोयादुन्नेता निग्राभ्यास्वासिञ्चति ताः पवित्रे यजमानस्ततो ग्रहग्रहणमाधुवादिति (का० ९, ५, १७) कात्यायनेनोक्तम् तदभिप्रायेणोच्यते । एषां पूयमानसोमानां रश्मिः यमनात् ऋजीषादिकल्कनियामको दशापवित्रलक्षणः तिरश्चीनः तिर्यक् एव विततो विस्तारितः उद्गातु उपरिस्विदासीदिति चेति श्रुतिः किञ्च रेतोधाः रेतः सोमः स हि जगदुत्पत्तिबीजं तस्य धारयितार आसन् ग्रहचमसाधवनीयद्रोणकलशादयः महिमानश्च आसन् सोमैकदेशाः सोमस्य महिमानः किञ्च स्वधा अन्नम्अवस्तात् शुक्रो द्रोणकलश इत्येतन्नवति प्रयतिः प्रयतिः प्रयतनं प्रयतिः परस्तात् उपरिष्ठात् आधवनीयात् उन्नेता निग्राभ्यासु आसिञ्चति ताः पवित्रं यजमानो वनयति इत्येतदुक्तं भवति ॥ ७४ ॥

मिरिति शेषः । तस्मिन् दशापवित्रे सोमः प्रक्षिप्तः सन् दशापवि-
त्रादधश्च आसीत् उपरि च असीत् स्वित्शब्दौ चार्थौ उपरि स्वि-
दासीदिति कारः प्लुतः । किञ्च तत्रैके पदार्था ग्रहचमसाधवनीय-
घ्राणकसशादयो रेतोधा आसन् रेतो जगदुत्पत्तिबीजं सोमं दधति
धारयन्ति ते रेतोधाः सोमाधारभूताः आसन् यद्वा द्वे प्रजाः प्रजा-
यन्त इति श्रुतेर्जगद्बीजत्वं सोमस्य । तथापरे पदार्थाः सोमरसक-
पास्तत्राधेयाः सन्तो महिमानः महान्तः उत्कृष्टा आसन् । आधा-
राधेयभावेन सर्वोऽयं यद्वात्मैव स्थित इति भावः ब्रह्मार्पणं ब्रह्म ह-
विरिति स्मृतेः । किञ्च स्वधाघ्नं तद्रूपः अवस्तात् अवरो होमात् प्रा-
क् नीच आसीत् प्रयतिः प्रयतते प्रयतिः प्रयत्नवान् होमानन्तरं ल-
ब्धफलकः सन् परस्तात् परः उत्कृष्टः आसीत् ॥ अथाधिदैवतं व्या-
ख्या । एषां प्रसिद्धानां सूर्यरश्मिनां मध्ये एकः सुषुम्णाख्यो रश्मिः
तिरश्चीनः विततः विस्तृतः सन् किम् घुलोकादधः स्वित् आसीत्
उतोपरि स्वित् आसीत् स्वित्दिति विनके विचार्यमाणानामिति (पा०
८, २, ९७) प्लुतः । किञ्च स रश्मिः रेतोधाः रेतसो विश्वबीज-
स्योदकस्य धारयिता आसीत् व्यत्ययेनैकवचनम् । तथा च श्रुतिः
सूर्यस्य ह वा एको रश्मिर्बृष्टिवनिर्नाम येनेमाः सर्वाः प्रजा बिभ-
र्तीति । अन्ये रश्मयो महिमानः माहात्म्याधायका आसन् विश्व-
प्रकाशत्वेन । किञ्च स्वधाघ्ननिष्पादकः स एव रश्मिः अवस्तात् अ-
वरो भूम्यभिमुखः प्रयतिः प्रयत्नात्सोर्ध्वमुखः सन् परस्तात् परः
उत्कृष्टः दर्शनमात्रेण देवानां तृप्तिदः । तथोक्तं छान्दोग्यश्रुतौ (छा-
न्दोग्योपनिषद् ५, १—६) असौ वा आदित्यो देवमभित्युपक्रम्य न
वै देवा अभ्यन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्तीति ॥ अथा-
ध्यात्मपक्षे व्याख्या । नासदासीदिति समर्चेऽध्यात्मप्रतिपादके सूक्ते
(अष्ट० ८, ७, १७ मण्ड० १०, ११, १) बह्वृच इमामृचं पठन्ति तत्र ना-
सदासीदिति निरस्तसमस्तप्रपञ्चां प्रलयावस्थामनूद्य विश्वबीजमधि-
द्योक्ता । कामस्तदग्रे समवर्ततेति पादेन च काम उक्तः । मनसो रेतः
प्रथमं यदासीदिति पादेन पुण्यापुण्यात्मकं कर्मोक्तम् । पथमविद्याका-
मकर्मणि सृष्टिहेतून् युक्ता तेषां स्वकार्यं जनने शैल्यमाह तिरश्चीन
इति । पथमविद्याकामकर्मणां रश्मिरिव रश्मिः कार्यवर्गो विद्यदादि
विततः विस्तृतः सन् तिरश्चीनः तिर्यग्गद्यस्थितो मध्ये स्थितः अधश्चा-

साधुपरि खासीत् सूर्यरश्मिवद्युगपत् सर्वं व्याप्येत्यर्थः । तदेव वि-
भज्यते रेतोधा इति । सृष्टे कार्यवर्गे केचन रेतोधाः रेतसो बीजमूल-
स्य कर्मणो विधातारः कर्तारो भोक्तारश्च जीवाः आसन् अन्ये महि-
मानः महान्तो विपुला वियदादयो भोग्या आसन् महिमान इति
स्वार्थे इमनिच् । एवं मायायामीश्वरः सर्वं जगत् सृष्ट्वा स्वयं चालु-
प्रविश्य भोक्तृभोज्यरूपेण विभागं कृतवानित्यर्थः । तयोर्भोक्तृभो-
ज्ययोर्मध्ये स्वभाजं भाग्यप्रपञ्चोऽवस्तादवरो निकृष्ट आसीत् प्रब-
तिः प्रयतिता भोक्ता परस्तात् परः उत्कृष्टः भोक्तृ प्रपञ्चाधीनं भो-
ज्यप्रपञ्चं कृतवानित्यर्थः । विभाषा पराधराभ्यामिति (पा० ५, ३,
२९) प्रथमार्थेऽस्तातिप्रत्ययः अस्ताति चेति (पा० ५, ३, ४०) अ-
वरशब्दस्यावादेशः । एतद्वा इदं सर्वमन्नं वैवाष्पादध्वेति श्रुतेः ॥ ७४॥

आ रोदसी अपृणदा स्वर्महज्जातं यदेनमपसो अ-
धारयन् । सो अंध्वराय परिणीयते कविरस्यो न वा-
जसातये चनोहितः ॥ ७५ ॥

(१) आ रोदसी । जगती वैश्वानर उच्यते । आ अपृणत्
आपूरयति रोदसी द्यावापृथिव्यौ । आस्वः आपूरयति च स्वः
आदित्यम् महत्तमदान्तम् । कदा आपृणत् यत् यदा जातं जा-
तमात्रम् एनं वैश्वानरम् अपसः अपस्विनः कर्मवन्तः आधारयन्

(१) अत्र वाराणसी लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु०पु०
नास्ति तद्यथा । आ रोदसी । जगती वैश्वानर उच्यते अपसः अपस्वि-
नः कर्मवन्तः यत् यदा जातं जातमात्रम् एनमग्निम् आधारयन् कर्म-
णि स्थापितवन्तः तदा अयमग्निः रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ अपृण-
त् महत् महान्तं स्वः आदित्यं च आ अपृणत् आपूरितवान् स
एवाग्निः अंध्वराय यज्ञार्थं परिणीयते कविः क्रान्तदर्शनः अत्यो-
न अश्व इव वाजसातेय अन्नसम्भजनाय चनोहितः चनसि अग्ने
स्थापितः अश्वो हि घृतादिमिरभिधारितेनाग्नेन पोष्यते अतस्ते-
नोपमीयते ॥ ७५ ॥

कर्मणि स्थापितवन्तः । सो अध्वराय स एवायमग्निः अध्व-
राय यज्ञार्थं परिणीयते कविः क्रान्तदर्शनः । कथमिव अत्यो
न अश्व इव । बाजसातये अन्नसंभजनाय । चनोदितः चनसि
अन्ने स्थापितः । अश्वो हि घृतादिभिरभिधारितेनाग्नेन पोष्यते
अतस्तेनोपमीयते ॥ ७५ ॥

तमेव वैश्वानराख्यं भोकारं परमात्मानं स्तौति । विश्वामित्र-
दृष्टा जगती वैश्वानरदेवत्या । यत् यदा जातमरणीत उत्पन्नमात्रमेनं
वैश्वानरमपसोऽपस्विनः कर्मवन्तो यजमाना अधारयन् कर्मणि
स्थापितवन्तः । तदा स रोदसी घाघाभूमी आ सर्वतः अपृणत् पू-
रयति स्म स्थावराणां प्रस्तरादौ तदुपलब्धेः । न केवलं रोदसी कि-
न्तु महत् प्रभूतं स्वः अन्तरिक्षमापृणन् सूर्यात्मना । त्रैलोक्यं जा-
ठरात्मना पूरितमित्यर्थः । गार्हपत्यादीनां लोकत्वं श्रुत्योक्तम् अयं
वै लोको गार्हपत्यो द्यौराहवनीय इति । उक्तार्थमेव विवृणोति स
इति सोऽग्निरध्वराय यागाय परिणीयते सर्वतोऽतिप्रणीताग्नीध्री-
यादिधिष्ण्यादिषु प्रकर्षेण प्राप्यते । नयने दृष्टान्तः अत्यो न यथा-
श्वो बाजसातयेऽन्नलाभाय सर्वतो नीयते । राजाश्ववान् भोगजातं
लभते यथा तद्वद्विप्रोऽग्निं सेवमानो ब्रह्मलोकान्तभोगानिति भावः ।
कीदृशोऽग्निः ? कविः सर्वज्ञः । चनोदितः चन इत्यन्ननामेति (नि-
रु० ६, १६) यास्कः चनसेऽन्नाय भोग्याय हितः सर्वभोगसम्पा-
दक इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

उक्थेभिर्वृत्रहन्तमा या मन्दाना चिदा गिरा ।
आङ्गूषैराविवांसतः ॥ ७६ ॥

(१) उक्थेभिर्वृत्रहन्तमा । द्वे गायत्र्यौ । यौ इन्द्राग्नी ।

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । उक्थेभिः उक्थैः स्तुतौ सन्तौ वृत्रहन्तमौ वृत्र-
ह्यातिशयेन हन्तारौ वयं तौ स्तोमैः स्तुमः या चित् यौ च गिरा
वाचा स्तुतौ आमन्दानौ मोदमानौ स्तः यौ च आङ्गूषैः आघोषैः

उक्थेभिः उक्थैः स्तुतौ सन्तौ । वृत्रहन्तमा वृत्रस्यातिशयेन
हन्तारौ स्तः । यचित् यौ च गिरा वाचा स्तुतौ आमन्दाना
मोदमानौ स्तः यौ च आङ्गूषैः स्तुतौ आविवासतः परि-
चरतः स्तोतृन् । तौ उक्थैः गिरा आङ्गूषैश्च स्तुमः सर्व-
कामाप्यर्थम् ॥ ७६ ॥

घसिष्ठदृष्टेन्द्राग्निदेवत्या गायत्री । या यौ इन्द्राग्नी आङ्गूषैः आ-
घोषैः चित् लौकिकघाक्स्तोमैरपि स्तुतौ आ आगच्छतः आ-
ङ्गूष स्तोम आघोष इति (निरु० ५, ११) यास्कः तौ उक्थेभिः
उक्थैः गिरा स्तोत्रात्मिकया स्तुत्या आविवासतः आविष्येते परि-
चर्येत यज्ञमनैरिति शेषः व्यत्ययेन कर्त्तरि लट् विवासतिः परि-
चर्यायामिति (निरु० ११, २३) यास्कः । कीदृशौ तौ ? वृत्रहन्तमा
वृत्राण्यमावरकाणां पाप्मनां हन्तृत्वमौ नादधस्येति (पा० ८, २, १७)
स्तुम् । मन्दाना मन्दानौ मोदमानौ स्वभावतः । सर्वत्र विभक्ते-
र्द्वादेशः ॥ ७६ ॥

उप नः सूनवो गिरः शृण्वन्त्वमृतस्य ये । सुमृडी-
का भवन्तु नः ॥ ७७ ॥

(१) उप नः । उपशृण्वन्तु नोऽस्माकम् गिरः वाचः सूनवः
पुत्राः अमृतस्य प्रजापतेः ये विश्वे देवाः श्रुत्वा च । सुमृडी-
काः अतिशयेन सुखयितारः भवन्तु नः अस्माकम् ॥ ७७ ॥

सुहोत्रदृष्टा वैश्वदेवी गायत्री । ये अमृतस्य मरणहीनस्य प्रजा-
पतेः सूनवः पुत्राः विश्वे देवाः ते नोऽस्माकं गिरः उपशृण्वन्तु स-

स्तोमैः स्तुतौ आविवासतः परिचरितः स्तोतृन् तौ उक्थैर्गिरा आ-
ङ्गूषैः स्तोमैश्च स्तुमः सर्वकामाप्यर्थम् ॥ ७६ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । उपनः । अमृतस्य प्रजापतेः सूनवः । पुत्रा विश्वे-
देवास्ते नोऽस्माकं गिरौ वाचः उपशृण्वन्तु श्रुत्वा च नोऽस्माकं
सुमृडीकाः सुतरां सुखयितारो भवन्तु ॥ ७७ ॥

म्रीपमागत्यावधारयन्तु भुत्वा च नोऽस्माकं सुमृडीकाः सुखकरा-
भवन्तु शोभनं मृडीकं सुखं येभ्यस्ते ॥ ७७ ॥

ब्रह्माणि मे मतयः शं सुतासः शुष्मं इयति प्र-
भृतो मे अद्रिः । आशासते प्रतिहर्यन्त्युक्थेमा हरी
वहतस्ता नो अच्छं ॥ ७८ ॥

(१) ब्रह्माणि मे तिस्रस्त्रिष्टुभः । इन्द्रमरुत्संवादे इन्द्रस्यैतद्वा-
क्यम् । ब्रह्माणि स्तुतयः हवींषि वा । मे मतयः मम मतीः इय-
ति उद्गमयन्ति । शं सुखम् सुतासः अभिषुताः सोमाः मम उद्गम-
यन्ति । शुष्मं इयति प्रभृतो मे अद्रिः । शुष्मः बलम् इयति ।
ऋ गतौ णिचो लोपश्छान्दसः आरयति उद्गमयति । प्रभृतः
हृप्रहोर्भश्छन्दसि हस्येति हकारस्य भकारः प्रहृतः सोमाभिष-
वनिमित्तम् । मे मम अद्रिः ग्रावा । यत्र च आशासते यजमा-
नाः मदीयमागमनमिच्छन्ति । यत्र च प्रतिहर्यन्ति । हर्यतिः
प्रेप्साकर्मा । प्रतिकामयन्ति उक्था उक्थानि । इमानि इन्द्रः
शृणोत्विति । इमा इमौ हरी अश्वौ वहतः प्रापयतः ता तानि

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । ब्रह्माणि मे तिस्रस्त्रिष्टुभः इन्द्रमरुत्संवादे इन्द्रस्यै-
तद्वाक्यं ब्रह्माणि स्तुतयो हवींषि वा मे मतयः मतीः इयति अर्थ-
वशाद्वचनपरिणामः ऋ गतौ ह्रादिः णिचो लोपः उद्गमयन्ति सु-
तासः अभिषुताः सोमः शं सुखमुद्गमयन्ति प्रभृतः प्रहृतः हृप्रहो-
र्भश्छन्दसि सोमाभिषवनिमित्तं प्रहृतः अद्रिः ग्रावा मे मम शुष्मः
बलम् इयति उद्गमयति यत्र च आशासते यजमाना मदीयागमन-
मिच्छन्ति यत्र उक्थ उक्थानि प्रति हर्यन्ति हर्यतिः प्रेप्साकर्मा
प्रतिकामयन्ते ता तानि उक्थानि अच्छ आभिमुख्ये न इमा इमौ
हरी अश्वौ नोऽस्मान् वहतः इति मरुद्गणं प्रतीन्द्रस्योक्तिः ॥ ७८ ॥

१५९० मन्त्रभाष्य-वेददीपसहिता शुक्लयजुःसंहिता ।

स्थानानि नः अस्मान् अच्छ आभिमुख्येन ॥ ७८ ॥

तिस्रस्त्रिन्दुभः द्वे इन्द्रमरुत्संवादे इन्द्रमरुदेवत्ये आद्येऽगस्त्य-
इष्टे । इन्द्रो मरुतः सहचरानाह हे मरुतः । ब्रह्माणि मन्त्रवाक्यै-
त्मकानि स्तुतिवचांसि हवीषि वा सोमाज्यादीनि मे मम स्वभूता-
नि चोदनावाक्येऽन्यादिवेधतान्तरसम्बन्धेन प्रतीयमानान्यपि स-
र्वदेवताप्राणात्मनो ममेन्द्रस्यैव तानोति भावः । मतयः मननयुक्ताः
स्तुतयोऽपि शं मम सुखोत्पादिकाः अतो यज्ञे गन्तव्यमिति भावः ।
किञ्च मे मया प्रभृतः प्रकर्षेण धृतः अग्निः वज्रः इत्यर्तिं गच्छत्येव
लक्ष्यं प्रति न प्रतिहन्यत इत्यर्थः कीदृशः शुष्मः ? शोषयति शत्रुभि-
ति शुष्मः अत एव गमने राक्षसाद्युपद्रवो नास्तीत्यर्थः । न केवलं
हविरादीनां मदीयत्वेन गन्तव्यम् अपि तु आशासते प्रार्थयन्ते यज्ञ-
माना यानि उक्तानि ता तानि स्तोत्रशस्त्राणि मां प्रतिहर्यन्ति
कामयन्ते हर्यतिः प्रेप्साकर्मैति यास्कः । किञ्च नोऽस्माकमिमा इमौ
हरी अद्वौ अच्छ यज्ञाभिमुखं वहतः मां प्रापयतः अत एवास्मा-
भिर्गन्तव्यमिति भावः । यद्दार्थान्तरम् ब्रह्माणि मतयः सुताः सोमाः
प्रभृतः अग्निः सोमामिषवप्रात्रा शुष्मः सुखरूपः एतत् सर्वं मम शं
सुखमियर्त्तिं अर्पयति उद्गमयति णिजन्तभूतः समानमन्यत् ॥
शुष्मः अविसिविशुषिभ्यः किदिति (उणा० १, १४२) मन्प्रत्ययः
कित्वाद् गुणाभावः नित्वादाद्युदात्तः । अस्ति भक्षयति रिपून्तियाग्निः
अविशदिभूशुभिभ्यः (उणा० ४, ६६) क्तिञ्चिति किन्प्रत्ययः आ-
द्युदात्तः ॥ ७८ ॥

अनुत्तमा ते मघवन्नकिर्नु न त्वावाँ२॥ अस्ति दे-
वता विद्वानः । न जायमानो न शते न जातो यानि
करिष्या कृणुहि प्रवृद्ध ॥ ७९ ॥

(१) अनुत्तमा ते । एवमिन्द्रेणोक्ता मरुतः प्रत्याहुः । अनु-

(१) अथ वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः सुम्बई मु० पु०
मास्ति तद्यथा । अनुत्तमा ते । एवमिन्द्रेणोक्ता मरुतः प्रत्याह हे

सम् णुद् प्रेरणे अस्य निष्ठाप्रत्यये ऽनुत्तप्रवृत्तित्यादिना सिद्धिः ।
अनुत्तम् अप्रच्युतस्वभावं महाभाग्यम् । आ आस्ते । ते तव ।
हे मघवन् धनवन् । नकिर्नु । नवा कश्चित् प्रच्यावको महाभा-
गस्य किञ्च । नत्वावान् मतुप्सादृश्यार्थे । अस्ति देवता देवः वि-
दानः सर्वज्ञ इत्यर्थः । किञ्च न जायमानः नशते । नशिर्व्या-
प्त्यर्थश्छन्दसि । व्याप्नोति । नच जातः तानि करिष्यति ।
तानि कानि । यानि त्वं कृणुहि करोषीति लकारव्यत्ययः
हे प्रवृद्ध ॥ ७९ ॥

एवमिन्द्रेणोक्ता मरुतः प्रत्याहुः । नुद् प्रेरणे अस्य निष्ठायां
नसत्तनिषत्तित्यादिना (पा० ८, २, ६१) अनुत्तमिति निपातः ।
आ इति स्मरणे स्मृतवन्तो घयम् हे मघवन् ! धनवन् ! इन्द्र ! ते
तव अनुत्तं न केनापि नुत्तं नाशितं महाभाग्यमिति शेषः । नु निश्च-
ये न किः न कोऽपि त्वन्महाभाग्यनाश इति शेषः । न केवलं तवै-
श्वर्यमात्रं किन्तु सर्वज्ञत्वमपीत्याह न त्वेति वतुरत्र सादृश्ये त्वा-
घान् त्वत्सदृशो विदानः विद्वान् देवता देवो नास्ति स्वार्थे तव्
विदेः शानन् नित्वादाशुदासः । किञ्च हे प्रवृद्ध । प्रकर्षेण वृद्ध !
पुराणपुरुष ! यानि कर्माणि वृत्रबन्धादीनि त्वं कृणुहि करोषि व्यत्य-
येन लोट् तानि कर्माणि जायमानः वर्त्तमानः जातो भूतपूर्वश्च दे-
वमनुष्येषु कश्चित् न नशते न व्याप्नोति न करोतीत्यर्थः नशतिर्व्या-
प्तिकर्मा । न करिष्या न च करिष्यति उत्पत्स्यमान इति शेषः ति-

मघवन् आ इति विस्मये अनुत्तं णुद् प्रेरणे अस्य निष्ठाप्रत्यये न-
सत्तनिसत्तानुत्तप्रवृत्तित्यादिना सिद्धिः अनुत्तम् अप्रच्युतस्वभावं-
महाभाग्यं ते तव नकिः न कश्चित्प्रच्यावकोऽस्य महाभाग्यस्य
किञ्च त्वावान् त्वावान् त्वादशः मतुप् सादृश्यार्थे देवता देवः
विदानः जानानः सर्वज्ञः न अस्ति किञ्चन जायमानः नशते नशते
नश व्यप्त्यर्थश्छन्दसि व्याप्नोति नच जातः तानि करिष्यति लो-
पो दीर्घश्छान्दासः करिष्यति हे प्रवृद्ध त्वं यानि कृणुहि करोषि
इति लकारव्यत्ययः ॥ ७९ ॥

१५९२ मन्त्रमाध्य-वेददीपसहिता शुक्यजुःसंहिता ।

लोपो दीर्घश्च छान्दसः । कालत्रये त्वादृशो नास्तीत्यर्थः अतो ब-
ल्लेशस्त्वम् ॥ ७९ ॥

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषन्म-
णः । सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रूननु यं विश्वे म-
दन्त्यूमाः ॥ ८० ॥

(१) तदित् । तत् इत् आस । इच्छब्द एवार्थे आसीदिति
लकारव्यस्ययः । तदेवासीत् भुवनेषु भूतजातेषु ज्येष्ठं वृद्धतम-
म् । यतो यज्ञे जातः उग्रः उद्गूर्णः वज्रहस्त इन्द्रः । त्वेषन्मृणः
तेजो धनो वा महाधनो वा । कार्यं दृष्ट्वा कारणानुमानं कुरुते
नहि यतः कुतश्चिदिन्द्रो जायत इति । किं च । यश्च सद्यो ज-
ज्ञानः । जायमानः बाल्यमनपेक्ष्य । निरिणाति निहन्ति श-
त्रून् । पुनरपि विशिनष्टि । अनुयं विश्वे मदन्ति यं अनुमदन्ति
अनुतृप्यन्ति विश्वे सर्वेदेवाः ऊमाः । अवितारः अवनीया
वा । नास्ति यतः कुतश्चिज्जायत इति विशेषः ॥ ८० ॥

बृद्धिवदृष्टा माहेन्द्री त्रिष्टुप् । भुवनेषु भूतजातेषु तत् इत् त-
देष ज्येष्ठं श्रेष्ठमास बभूव छन्दस्युभयथेति (पा० ३, ४, ११७)

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु० ना०
तद्यथा । तदित् । भुवनेषु भूतजातेषु ज्येष्ठं वृद्धतमं तत् । इत् आसत
देवासीत् यतः उग्रः उद्गूर्णवज्रः इन्द्रः जज्ञे जातः किम्भूतः त्वेष
नृमृणः त्वेषस्तेज एव नृमृणं धनं यस्य स त्वेषनृमृणः तेजो धनः कार्यं
दृष्ट्वा कारणानुमानं क्रियते । नहि यतः कुतश्चिदिन्द्रो जायते । किञ्च
यश्च सद्यो जज्ञानः जायमानः बाल्यमनपेक्ष्य जन्ममात्रतः शत्रून् नि-
रिणाति निहन्ति री हिसार्थः । पुनरपि विशिनष्टि समाः अवितारः
अवनीया वा विश्वेदेवाः यमिन्द्रमनुमदन्ति अनुतृप्यन्ति नासौ यतः
कुतश्चिज्जायत इत्यर्थः ॥ ८० ॥

किञ्च साधुभातुकत्वादस्तेर्भूभात् न सर्वोभूतं महीपतीषु कृतोऽभे-
दात् उभयः उत्पद्यते इन्द्रो जज्ञे जातः कीदृशः त्विदनुवचः त्वेवः ज्ञा-
न्तिः नुमन् धनं यस्य तेजोघनः कर्तव्यं द्रष्टुं कारणमहत्त्वं कल्पते ।
किञ्च य इन्द्रो जज्ञानः जायमान एव सद्यः तत्क्षणं शत्रुभिरिणाति
नितरां हस्ति री वधे कथादिः प्वादिवाद्भ्रस्वः । किञ्च विश्वे शर्वे
वेद्याः यमिन्द्रमनुमदन्ति अनुत्पन्ति अनुलक्ष्यन् इति (पा० १, ४,
८४) द्वितीया यद्वृत्ताभित्यमिति (पा० ८, १, ६६) मदन्तीत्युच्य
निघातो न । कीदृशा ? विश्वे ऊमाः अवन्ति रक्षन्ति ऊमाः
रक्षकाः अवतेर्मेनप्रत्ययः क्लोः शुडिति (पा० ६, ४, १९)
ऊह ॥ ८० ॥

इमा उ त्वां पुरुवसो मिरो वर्धन्तु या मम । पा-
वकवर्णाः शुचयो विपश्चितोऽभि स्तोमैरनुवत ॥ ८१ ॥

(१) इमा उ त्वा द्वे बृहत्यौ । तृतीयः पादः पूर्वं व्याख्याय-
ते साध्वर्थात् । यन्स्वाम्यावकवर्णा अभिवर्णाः ऋषयः शुचयः स-
धनियमपराः । विपश्चितः त्रिकालदर्शिनः । अभ्यनुवत अभि-
प्लुवन्तः । स्तोमैः स्तोत्रैः । तं त्वा इमा उः पादपूरणः । याः
मम गिरः द्वे पुरुवसो प्रभूवधन ता वर्द्धन्तु वर्द्धयन्तु ॥ ८१ ॥

मेधातिथिदृष्टे आदित्यदेवत्ये द्वे बृहत्यौ । पुरु बहु वसु धनं स-
स्य स पुरुवसुः संहितायां छान्दसो दीर्घः पुरुशब्दस्य हे पुरुवसो !
बहुधनादित्य ! या मम गिरः शस्त्ररूपा वाचः इमाः त्वा त्वां वर्धन्तु
वर्धयन्तु । किञ्च विपश्चितो विज्ञांसः तव स्वरूपाभिन्ना उद्गातारश्च
स्तोमैः स्तोत्रैः बहिष्पथमाद्यादिभिः त्वामभ्यनुवत अस्तुवत न स्तु-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽत्र षष्ठकमः मुम्बई मु० पु०
ल्लक्षितं तद्यथा । इमा उस्त्वा । द्वे बृहत्यौ हे पुरुवसो पुरुणि वसुणि
सस्य स पुरुवसुः पुरुशब्दस्य दीर्घः छान्दसः हे प्रभूतधन याः मम-
गिरः इमा त्वा त्वां वर्द्धन्तु उ पादपूरणः यं त्वां पावकवर्णाः अभिव-
र्णाः शुचयः यमनियमपराः विपश्चितः त्रिकालदर्शिनः ऋषयः क्लोमैः
प्रभ्यनुवत अभ्यनुवन्ति न स्तुतौ शुक् ॥ ८१ ॥

सो तुङ्गं कुटादित्वाद्गुणामावः (पा० २, २, १) । कीदृशा विपश्चि-
तः । पावकवर्णाः अभितुल्यतेजसः ब्रह्मवर्चसवन्तोऽत एव शुचयः
शुद्धानमाः स्तोत्रशक्करूपा गिरस्त्वां स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

यस्यायं विश्वं अर्यो दासः शेषधि पा अरिः ।
तिरश्चिदर्यं रुशमे पवीरवि तुभ्येत् सो अज्यते
रयिः ॥ ८२ ॥

(१) यस्यायम् । यस्येन्द्रस्य अयं विश्वः सर्वः आर्यः दा-
सः । वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठानादास इव । शेषधिपा अरिः
शेषधि निधिः । निधिमिव यः धनं रक्षति न वर्णा-
श्रमविहितकर्मानुष्ठानं करोति सः यस्य शत्रुभूतः । किञ्च ।
तिरश्चित् प्राप्तेऽपि अर्ये ईश्वरे रुशमे । रुशतिर्हिंसाकर्मा । हिं-
से । पवीरवि । पवीरमायुधं तद्वति । आयुधवति युद्धकर्मणि ।
शत्रुः । हे यजमान तुभ्य इत् तुभ्यमेव । स इन्द्रः
अज्यते । धातूनामनेकार्थत्वादजिर्दानार्थः विकरणव्यत्य-
यश्च अनक्ति ददाति रयिः धनम् अत्रापि रयिमिति विभक्ति-
व्यत्ययः ॥ ८२ ॥

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा ! यस्यायम् । अयं विश्वः सर्वः सर्वः आर्यः यस्येन्द्र-
स्य दासः वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठानादास इव शेषधिपाः शेष-
धि पातीति । शेषधिर्निधिः शेषधिमिव यो द्रव्यं रक्षति न विहितं
कर्म करोति स यस्य अरिः शत्रुभूतः किञ्च तिरश्चित् प्राप्तेऽपि
अर्ये ईश्वरे रुशति हिंसाकर्मा हिंसे पवीरवि पवीरमायुधं त-
द्वति आयुधवति युद्धदुर्मवे य इन्द्रः अरिः हे यजमान स इन्द्रः
तुभ्य इत् तुभ्यमेव रयिः रयिं विभक्तिव्यत्ययः रयि धनम् अज्यते
ददाति धातूनामनेकार्थत्वादजिर्दानार्थः विकरणव्यत्ययश्च ॥ ८२ ॥

हे आदित्य । अस्य तवायं विश्वः सर्वोऽपि आर्घ्यः वर्णाश्रमवि-
हितकर्मानुष्ठाता सन् दासः दासवत् सर्वदा रक्षणीयः शेषधिपाः
निधिरक्षकः कृपणो यस्य तवारिः शत्रुः निधिः शेषधिरिति (निरु०
२, ४) यास्कः । किञ्च एवं धिघे कृपणे अर्थे धनस्वामिनि वैश्ये वा
तिरश्चित् तिष्ठेऽन्तर्धौ चिदप्यर्थे अन्तर्भूतो भूमिगतादौ निक्षिप्तोऽपि
तस्य रक्षिर्धननिचयः तुभ्य इत् मलोपप्लान्दसः तुभ्यमेव त्वदर्थमे-
वाज्यते व्यक्तो भवति कर्मकसंरि यक् । कृपणस्य धनं त्वदर्थमेवोप-
युज्यते पक्षहरणादिना न तु कृपणभोगाय भवतीत्यर्थः । कीदृशोऽर्थे
रुशमे रुशति हिंसाकर्मा औणादिकोऽप्रप्रत्ययः रुशति हिनस्तीति
रुशमः तस्मिन् धनापहर्तृणां हिंसके आतिथ्यादितेरस्कारेणात्मनो-
ऽपि हिंसके । पवीरवि पविः शल्यमस्यास्ति पवीरमायुधम् रो मृक्-
धीयः पवीरं वाति गच्छति पवीरवाः तस्मिन् धनरक्षार्थमायुधधार-
के तथा यास्कः (निरु० १२, ३१) पविः शल्यो भवति यद्विपुनाति
कायं तद्वत् पवीरमायुधं तद्वानिन्द्रः पवीरवानिति । ध-
निनातियत्नेन गुप्तमपि धनं तत आच्छिद्य धर्मिष्ठाय ददातीति
भावः ॥ ८२ ॥

अयं सहस्र ऋषिभिः सहस्कृतः समुद्र इव प-
प्रथे । सत्यः सो अस्य माहिमा गृणे शबो यज्ञेषु वि-
प्रराज्ये ॥ ८३ ॥

(१) अयं सहस्रम् । सतोबृहती । योऽयमिन्द्रः सहस्रं स-
हस्रकृत्वः । ऋषिभिः । सहस्कृतः । सह इति बलनाम । बलं
कृत्वा स्तुवः सन् समुद्र इव पप्रथे प्रथते । तस्यास्य सत्यः

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा अयं सहस्रम् । सतोबृहती योऽयमिन्द्रः सहस्रं
सहस्रकृत्वः ऋषिभिः सहस्कृतः सह इति बलनाम बलं कृत्वा स्तु-
तः सन् समुद्र इव पप्रथे प्रथते तस्यास्य सः सत्यः माहिमा शबो
बललक्षणः गृहे गीर्यते अस्माभिः क यज्ञेषु विप्रराज्ये यज्ञेषु विप्रः
ब्राह्मणाः स्वतन्त्राः राजान इव अस्माभिः ॥ ८३ ॥

सः महिमा शयः बल्लक्षणः गृणे गीर्यते अस्माभिर्यज्ञेषु । वि-
प्रराज्ये । यज्ञे हि ब्राह्मणाः स्वतन्त्रा राजान इव भवन्ति ॥ ८३ ॥

वेदातिथिदृष्टादित्यदेवत्वाः सतोबृहती । अथमादित्यरूप इन्द्रः
समुद्र इव उदधिबत् प्रमये अधितो विस्तीर्णो व्यापकोऽभूत् । कीद-
ृशोऽयम् ? अविभिरतीन्द्रियार्थदर्शिभिः सहस्कृतः सहसा बलेन
युक्तः कृतः स्तुत्या हि देवताबलं वर्धते । किञ्च अस्यादित्यस्य स
महिमा सत्योऽवितथः । यज्ञो बलं च सत्यम् । यज्ञेषु विप्रराज्ये वि-
प्राणां राज्ये स्तोत्रशस्त्रसम्बन्धे गृणे स्तौमि तं महिमानमिति शेषः ।
यज्ञेषु विप्राः स्वतन्त्राः राजान इव भवन्ति राज्ञां कर्मे राज्यम् । स्तो-
त्रशस्त्राणां संसदि पठनेन सोऽयं स्तुयत इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

अदग्धेभिः सवितः पायुभिष्टुष्टं शिवेभिरगपरि
पाहि नो गथम् । हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यंसे
रक्षा माकिर्नो अघशंस्त ईशत ॥ ८४ ॥

(१) अदग्धेभिः सवितरिति व्याख्यातम् ॥ ८४ ॥

व्याख्याता (३३, ६९) । षष्ठः पुरोदग्गणः समाप्तः ॥ ८४ ॥

आ नो यज्ञं दिविस्पृशं वायो याहि सुमन्मभिः ।
अ न्तः पवित्रं उपरि श्रीणानोऽयं शु को अया-
मि ते ॥ ८५ ॥

(२) आ नः आयाहि नः अस्माकं यज्ञम् । दिविस्पृशं

(१) अथ वाराणसी० लि० पु० संप्रतोऽयं पाठक्रमः सुम्बर्दुमुपु०
अस्ति तद्यथा । अदग्धेभिः व्याख्यातम् ॥ ८४ ॥

(२) अथ वाराणसी० लि० पु० संप्रतोऽयं पाठक्रमः सुम्बर्दुमुपु०
अस्ति तद्यथा । आ नः इहान्वे पुरोदग्गणा आद्या नव बृहत्या इव-
की च इहान्वेकादशीप्रपोदश्यः सतोबृहत्याः हे वायो ओऽस्माकं
यज्ञं सुमन्मभिः सुमन्मनैः सङ्गृह्यैः आयाहि किम्भूतं यज्ञं दिवि-

शुलोकयापिनम् । ऋत्विग्यजमानैर्विद्वन्निरारब्धः दक्षिणादि-
भिः सम्पन्नः यज्ञः दिवं स्पृष्टत्वेव । हे वायो सुपन्मभिः संक-
ल्पैः । आगतस्य किंफलमिति चेत् अन्तःपवित्रे दशापवित्रस्य
उपरि श्रीणानः होतृचमसे निषिध्यमानः सोमो वर्तते तत्र तत्र
ब्रह्मो गृह्यते । अयं च यः शुक्रः सोमः तम् अयामि प्रापया-
मि ते तव ॥ ८५ ॥

इतोऽध्यायसमाप्त्यन्तं त्रयोदश ऋचः प्रतीकोकाशतस्त्रमेति
पेन्द्रवायवादिषाविश्रान्तानां ग्रहणां ग्रहणमन्त्राः पूर्ववत् ॥ अमद-
क्षिष्टा वायुदेवत्या । गृह्य आद्या नव द्वादशी च दशम्येकादशी-
त्रयोदश्यः सतोऽगृह्यः । हे वायो ! नोऽस्माकं यज्ञमायाहि आगच्छ ।
कीदृशं यज्ञम् ? विविस्पृशं शुलोकयापिनम् ऋत्विग्यजमानवैदु-
ष्यादक्षिणासम्पन्नत्वाच्च स्वर्गेऽपि ध्रूयमाणमित्यर्थः । आगम्य किं
फलमत आह अन्तरिति अन्तः पात्रमध्यस्थः पवित्रे दशापवित्रस्यो-
परि श्रीणानः ध्रूयमाणः होतृचमसेन निषिध्यमानोऽयं शुक्रः शुद्धः
ऋजीवकल्करहितः सोमो रसात्मा ते तुभ्यं त्वदर्थमयामि नियतः
त्वदीयभागत्वेन मया संस्कृतः यम उपरमे कर्मणि चिप् ॥ ८५ ॥

इन्द्रवायू सुसं दृशा सु हवे हं हवामहे । यथानः
सर्व इज्जनोऽनमीवः स ज्ञमे सु मना असं त् ॥ ८६ ॥

(१) इन्द्रवायू सुसंदृशा । इन्द्रवायू । सुसंदृशा । सुतरां सम्ब-

स्पृशं शुलोकयापिनम् ऋत्विग्यजमानैर्विद्वन्निरारब्धो दक्षिणाभिः
सम्पन्नः विविस्पृक् भवति आगतस्य फलमिति चेत् अन्तःपवित्रे
दशापवित्रस्योपरि श्रीणानः होतृचमसे निषिध्यमानः सोमो वर्तते ।
तत्र तत्र ब्रह्मो गृह्यते अयं च यः शुक्रः सोमः तं च अयामि प्रापया-
मीति तव ॥ ८५ ॥

(१) अत्र वाराहसी० लि० पु० संमसोऽयं वाचकः सुम्बर्ह मु० पु०
वास्ति तथाया । इन्द्रवायू इह इन्द्रवायू वयं हवामहे आह्वयामः कि-
न्भूतो सुहवा स्वाह्वानौ तथा सुसंदृशा सुतरां सम्बन्धवन्तौ

दर्शनीयौ । सुहवा । स्वाहानौ च । इह हवामहे आह्वयामः । तथा चाह्वयामः । यथा येन प्रकारेण नः आस्माकं सर्व इत् सर्व एव जनः । अनमीवः अमीवा व्याधिस्तद्रहितः । सङ्गमे इन्द्रवायुसंगतौ । सुमनाः शोभनमनस्कः । असत् भूयात् ॥ ८६ ॥

तापसदृष्टैन्द्रवायवी । इह यज्ञे वयमिन्द्रवायू हवामहे आह्वयामः उभयत्र वायोः प्रतिषेध इति (पा० ६, ३, २६ वा० १) आनङ्क-
भावः । कीदृशौ । सुसंहशा सुसंहशौ सुतरां सम्यक् पश्यतस्ती । सुहवा सुहवौ शोभनाह्वानौ । तथा हवामहे यथा नोऽस्माकं सर्व इत् सर्व एव जनः पुत्रपौत्रादिरीदृशः असत् भवेत् अस्तेर्लेट्यङागमः कीदृशः ? अनमीवः व्याधिरहितः सङ्गमे धनप्राप्तौ बहूनां समागमे वा सुमनाः शोभनचित्तः उदारो वक्ता चेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

ऋधंगित्था स मर्त्यैः शश मे देवतातये । यो नून मित्रावरुणावभिष्टय आचक्रे हव्यदातये ॥ ८७ ॥

ऋधंगित्था । तृतीयः पादः प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्द-

यथा येन प्रकारेण नोऽस्माकं सर्व इत् सर्व एव जनः अनमीवः नीरोगः, सङ्गमे इन्द्रवायुसङ्गमे सुमनाः शोभनमनस्कश्च असत् भूयात् ॥ ८६ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु० नास्ति तद्यथा । ऋधक् सः मर्त्यः मनुष्यः इत्या या हेतौ च छन्द-
सीति इदमः थाप्रत्ययः । एतेतौ रथोरिति इदादेशः । इत्यमभिनये-
न दर्शयति ऋधक् ऋधोतीति समृद्धियुक्तो भवति । शशमे शमु
उपशमे लिट् । यमनियमज्ञो भवति देवतातये देवानां कर्म देवता
तिः तस्मै यज्ञाय सः कः यः नूनं निश्चयेन अभिष्टये अभीष्टप्राप्तये द्रव्य-
दातये हविषो दानाय च मित्रावरुणौ आचक्रे सेवते करोतेर्लिटि
आत्मनेपदे गन्धनावक्षेपणेत्यादिसूत्रेण ॥ ८७ ॥

योगात् । यः मर्त्यः नूनं निश्चयेन मित्रावरुणौ अभिष्टये स्वा-
भिष्टप्राप्तये । आचक्रे सेवते हव्यदातये हविषो दानाय । स
मर्त्यः ऋधक् समृद्धियुक्तः इत्या । इत्थमित्यभिनयेन दर्शयति ।
शशमे । शाम्यति यमनियमज्ञो भवति । देवतातये । देवानां
कर्म देवतातिः तस्मै यज्ञायेत्यर्थः ॥ ८७ ॥

जमदग्निदृष्टा मैत्रावरुणी । नूनं निश्चिनं यो मर्त्यो मनुष्यो मि-
त्रावरुणौ आचक्रे आकुरुते सेवते गन्धनावक्षेपणेत्यादिना (पा० १,
३, ३२) करोतेः सेवनार्थे आत्मनेपदम् । किमर्थम् ? अभिष्टये अ-
भिमतलाभाय पृषोदरादिलोपः हव्यदातये हविषो दानाय च । स
नरः इत्या अनेन हेतुना सेवनरूपेण शशमे शाम्यति यमनियमज्ञ-
मदमादियुक्तो भवतीत्यर्थः । कीदृक् सः ? देवतातये देवस्य कर्म
देवतातिः तस्मै यज्ञाय ऋधक् ऋधोतीति ऋधक् समृद्धिमान् य-
ज्ञसम्पत्तिक्षमधनाढ्यः सन् शान्तो भवतीत्यर्थः । बद्ध्वात् सत्रा
इत्येति (निघ० ३, १०,) निपातः सत्यवचनो वा सत्यं शाम्यति ।
एत्वाभ्यासलोपाभाव आर्षः शशमेऽत्र ॥ ८७ ॥

आयातमुपभूषतं मध्वः पिबतमश्विनौ । दुग्धं प-
यो वृषणा जेन्यावसू मा नो मर्दिष्टमागतम् ॥ ८८ ॥

(१) आयातम् । आगच्छतम् उपभूषतम् अलं कुरुतं च यज्ञम् ।
मध्वः मधुरूपस्य स्वमशं पिबतं च । हे अश्विनौ । किं च ।

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । आयातम् । हे अश्विनौ हे जेन्यावसू जितं स्वीकृ-
तं वसु धनं याभ्यां तौ जित्यावसू आयातमागच्छतम् उपभूषतम्
अलं कुरुतं यज्ञं मध्वः मधुरूपस्य सोमस्य पिबतं किञ्च पयः दुग्धं
क्षारितं महावीरसेवनार्थं हे वृषणौ सेकारौ नोऽस्मान् प्रति मा
मर्दिष्ट सम्प्रहारं मा कुरुतम् । आगतम् आगच्छन्तं च अवश्यम्
आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥ ८८ ॥

दुग्धं पयः महावीरसेवनार्थम् । हे वृषणौ सेत्तारौ । हे जेन्या-
वसु जेन्यं जितं स्वीकृतं वसु धनं याभ्यां तौ जेन्यावसु । किं
च मा नो मर्दिष्टम् मां च मर्दिष्टम् संमहारं कुरुतम् च; अस्मा-
न्यति । आगतम् अवश्यञ्च आगच्छतम् ॥ ८८ ॥

वशिष्ठहृष्टादिवदेवत्या । हे आदिवनौ ! युवामायातं यज्ञं प्रत्वा-
गच्छतम् आगत्य च उपभूषतमलङ्कृतं यज्ञम् । मध्वः मधुरं सोमं
विषतम् कर्मणि वष्टी नुमभावश्छान्दसः । किञ्च हे वृषणा ! वृषणौ !
यज्ञफलस्य सेत्तारौ ! हे जेन्यावसु ! जेन्यं जेतव्यं जितं वा मा
समन्तात् वसु धनं याभ्यां तौ जेन्यावसु वशीकृतधनौ तादृशौ !
युवां पयः वृधूयुदकम् दुग्धमन्तरिक्षात् प्रक्षारयतम् दुहेर्लोण्म-
ध्यमग्निवचनं दुग्धमिति । किञ्च नोऽस्मान्मा मर्दिष्टं मा हिस्तम्
मृधिर्हिसार्थः लुङ् । किं बहुना युवामागच्छतम् आदरार्थं पुनर्व-
चनम् ॥ ८८ ॥

प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सू नृतां । अच्छा वी-
रं नर्यं पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः ॥ ८९ ॥

(१) प्रेतु । अस्मदीयं यज्ञं प्रति आगच्छतु । ब्रह्मणस्पतिः

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । प्रेतु । ब्रह्मणस्पतिः वृहस्पतिः । प्रेतु यज्ञं प्रति आ-
गच्छतु सुनृता शोमना सत्यवती च देवी वाक् त्रयीलक्षणा प्र
एतु कं प्रति आगच्छतु इत्यत आह वीरं पुत्रम् अच्छा अग्नि । कि-
म्भूतं नर्यं नरेभ्यो हितम् अन्योऽन्यं मनुष्येभ्योऽनुग्राहकं पङ्क्तिरा-
धसं ब्राह्मणपङ्क्तिधनं पावनमित्यर्थः यज्ञा धानाकरम्मः परीवापः
पुरोडाशः पयस्या । पया हविः पङ्क्तिः द्विनाराशंसंभ्रातः सवनं
द्विनाराशंसं माध्यन्दिनं सवनं सकृन्नाराशंसं तृतीयसवनम् पया-
नाराशंसपङ्क्तिः । त्रीणि सवनानि वशुरुपावसध्यः पशुरुच्यन्ध्वः पया
सवन्नपङ्क्तिः पताः पङ्क्तिः यो राजयति साधयति स पङ्क्तिराधः तं
देवाञ्च नोऽस्माकं यज्ञं नयन्तु ॥ ८९ ॥

कृत्स्नपतिः । यैतु न देवी वाक् । सृजता शोभना सत्यवती ब्र-
ह्मीलक्षणा । कं प्रत्यक्षच्छन्वित्यत आह । अच्छ अभि । वीरं
पुत्रं । महावीरं वा । नर्वस्य नृभ्यो हितम् अनुग्राहकम् । पङ्क्ति-
राधसम् ब्रह्मपङ्क्तिसाधकम् पङ्क्तिपावनमित्यर्थः । किञ्च देवाः
बद्धं नयन्तु नः अस्माकम् ॥ ८९ ॥

कण्वदृष्टा वैश्वदेवी । ब्रह्मणो वेदस्य पतिः हिरण्यगर्भः नो-
ऽस्माकं यज्ञमच्छ यज्ञामिमुखं प्रैतु प्रकर्षणागच्छतु ब्रह्मणस्पतिः
ब्रह्मणः पाता पालयिता वेति (निरु० १०, १२) यास्कः । तथा देवी
देवतात्मा सृजता प्रियसत्यस्वरूपा तस्यैव वाक् त्रयीरूपा यज्ञं प्रैतु ।
किञ्च देवा यष्टव्या नोऽस्मान् यज्ञं नयन्तु प्रापयन्तु यज्ञं कारयन्त्वि-
त्यर्थः । कीदृशं यज्ञम् ? वीरं विशेषेणेरयति वीरस्तम् शत्रूणां विशे-
षोन्मूलयितारम् वीरो वीरयत्यभिधानिति (निरु० १, ७) यास्कः ।
नर्यं नृभ्यो मनुष्येभ्यो हितम् उगवादिभ्य इति (पा० ५, १, २) य-
त् । पङ्क्तिराधसम् इन्द्रस्य पुरोडाशः हर्योर्धाताः पूषणः करम्मः
सरस्वत्यै दधि मित्रावरुणयोः पयस्या एषा हविः पङ्क्तिः द्विनारा-
शंसं प्रातःसवनं द्विनाराशंसं माध्यन्दिनं सवनं सकृन्नाराशंसं तृती-
यं सवनम् एषा नाराशंसपङ्क्तिः त्रीणि सवनानि पशुरुपवसथ्यः
पशुरुनुबन्ध्यः एषा सवनपङ्क्तिः एताभिः पङ्क्तिभिः राधः समृद्धि-
र्यस्य पङ्क्तवो राध्यन्ते साध्यन्ते यत्रेति वा पङ्क्तिराधाः तम् । ब्र-
ह्मणस्पत्यादयः ईदृशं यज्ञमस्माभिः कारयन्त्विति सर्वार्थः ॥ ८९ ॥

चन्द्रमा अप्सु च सुपर्णो धावते दिवि । रायि
पिशङ्गं बहुलं पुरुस्पृहं हरिरेति कनिकदत् ॥ ९० ॥

(१) चन्द्रमा अप्सु । आहुतिपरिणामोऽत्रोच्यते । योऽसौ

(१) अत्र चाराणसी० लि० पु० संमताऽयं पाठक्रमः मुन्वेईमु० पु०
नस्ति तद्यथा । चन्द्रमा अप्सु आहुतिविपरिणामोऽत्रोच्यते यो-
ऽसौ चन्द्रमाः सतता सोमरूपापन्नः अभिषुतः अन्तर्मध्ये रसरूपेण-
वस्थितः अग्नौ हुतः सन् सुपर्णः सुपतनः दिवि आधावते ततः प-
र्जन्यरूपमास्थाय उदकदानद्वारेण पिशङ्गं पीतवर्णं बहुलमसंक्रु-
तं

चन्द्रमाः स तथा सोमरूपापन्नः । अभिषुतः अप्रस्वन्तः मध्ये
रसरूपेण आस्थितः । अग्नौ हुतः सन् सुपर्णः सुपतनः चाद्वे
दिवि । तस्मात् पर्जन्यरूपमास्थाय । उदकदानद्वारेण । रयि-
धनम् पिशङ्गं पीतवर्णम् बहुलमसंख्यातं पुरुस्पृहम् बहवो यत्र
स्पृहयन्ति । हरिः सोम एति । कनिकदत् पर्जन्यरूपेणात्यर्थं
स्तनितं कुर्वन् ॥ ९० ॥

अत्रिदृष्टाद्विपरिणामवादिन्येन्द्रो । आहुतेर्होमद्रव्यस्य परिणा-
मो सुपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषायाषात्मकपञ्चाग्निक्रमेण परिपाकः इति
तु पञ्चस्यामाहुतावापः पुरुषवत्सो भवन्तीति श्रुत्योक्तः तं वदत्येषा
अक् । अधियज्ञं तावदर्थः । चन्द्रं देवानामाह्लादं मिमीते करोति च-
न्द्रमाः लतारूपः सोमोऽभिषुतः सन् अप्सु वसतीवरीनिप्राभ्यादि-
जलेषु अन्तर्मध्ये रसरूपेण स्थिताग्नौ हुतः सन् सुपर्णः गरुडाकृतिः
साधुपतनो भूत्वा दिवि आधावते शीघ्रं गच्छति स गतादित्यस्य
शीघ्रगतौ धावादेशः तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीदिति श्रुतेः ।
हरिः सोमो हरितवर्ण इति (निरु० ४, १९) यास्कोक्तेर्हरिः पूर्वोक्तः
सोम एव दिवि गतः पर्जन्यरूपमास्थायोदकदानद्वारेण रयिमेति र-
यिरिति धननामेति (निरु० ४, १७) यास्कः धान्यमाद्यं प्राप्नोति
ब्रीहियवाद्यन्नरूपो भवतीत्यर्थः । कीदृशं रयिम् ? पिशङ्गम् परिपा-
केन ब्रीहियवादिकं धान्यं पीतवर्णं भवति । बहुलमसंख्यातं स-
त्तुर्बिधभूतग्रामजीवनपर्याप्तमित्यर्थः । पुरुस्पृहं पुरुणां बहूनामपि
स्पृहा लिप्ता यत्र तम् बहवोऽपि यन्नान्यमिच्छन्ति तद्रूपो भवती-
त्यर्थः । कीदृशो हरिः ? कनिकदत् पर्जन्यरूपेणात्यर्थं स्तनितं कुर्वन्
दाघतीत्यादि (पा० ७, ४, ६३) निपातः ॥ ९० ॥

देवं देवं वोऽवसे देवं देवमभिष्टये । देवं देवं हु-
वेम वाजसातये गुणन्तो देव्या धिया ॥ ९१ ॥

पुरुस्पृहं बहवो यत्र स्पृहयन्ति ईदृशं रयिं धनं हरिः सोमः एति क-
निकदत् पर्जन्यरूपेण अत्यर्थं स्तनितं कुर्वन् ॥ ९० ॥

(१) देवं देवं वः । देवं देवमिति वीप्सार्थोऽध्यासः । यावन्तो देवास्तावतो देवान् वः युष्माकमवसे पालनाय हुवे-
मेत्यनेन संबन्धः आह्वयामः । देवं देवमभिष्टये अभिष्टकामा-
प्तये आह्वयामः । देवन्देवं हुवेम । वाजसातये अन्नसम्भज-
नाय । कथं हुवेमेति चेत् । गृणन्तः स्तुतिभिः देव्या धिया ।
देवतायाथात्म्यचिन्तनपरया बुद्ध्या ॥ ९१ ॥

मनुदृष्टा वैश्वदेवी । वीप्सार्थोऽध्यासः यावन्तो देवास्तान् वो-
युष्मानवसेऽवनाय पालनाय कथं हुवेम आह्वयामः । अभिष्टवेऽभि-
लषितफलाप्तये देवं देवं हुवेम । वाजसातयेऽन्नलाभाय देवं देवं हुवे-
म । अध्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति (निरु० १०, ४२) शास्त्रकः ।
कीदृशा कथम् देव्या देवतायाथात्म्यानुसन्धानपरया धिया बुद्ध्या
गृणन्तः स्तुवन्तः यद्वा देव्या स्वरादिसौष्ठवेन दीप्यमानया धिया
स्तुत्या गृणन्तः ॥ ९१ ॥

दिवि पृष्ठो अरोचताम्रिर्वैश्वानरो बृहन् । क्षमया
बृधान ओजसा चनोहिता ज्योतिषा वाधते तमः ॥ ९२ ॥

(२) दिविपृष्ठः । योऽग्निर्वैश्वानरः दिविपृष्ठः सुलोके स्थि-

(१) अत्र वाराणसी लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । देवंदेवम् । देवंदेवमिति वीप्सार्थोऽध्यासः यावन्तो
देवास्तान् देवान् वो युष्माकम् अवसे अवनाय पालनाय हुवेम आह्व-
यामः अभीष्टये अभीष्टकामाप्तये सर्वदेवान् हुवेम वाजसातये अन्नसं-
भजनाय देवान् हुवेम किं कुर्वन्तः देव्या धिया देवतायाथात्म्यचि-
न्तनपरया बुद्ध्या गृणन्तः स्तुवन्तः ॥ ९१ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । दिविस्पृष्टः । योऽग्निर्वैश्वानरः दिविस्पृष्टः सुलोके
स्थितः आदिस्थात्मना अरोचत दीप्यते बृहन् महान् सोऽयं क्षमया
बृधिष्या कारणमृतया ओजसा बलेन च बृधानो वर्धमानः चनो-
हितः चनसि अन्ने हविर्लक्षणे स्थापितः । ज्योतिषा तमः वाधते ॥ ९२ ॥

तः आदित्यात्मना अरोचते देदीप्यते । बृहन् महान् । सोऽयम्
क्षमया पृथिव्या कारणभूतया । वृधानः वर्द्धमानः ओजसा चले-
न च । चनो हितः चनसि अन्ने हविर्लक्षणे हितः स्थापितः ।
ज्योतिषा बाधते तमः ॥ ९२ ॥

मेघदृष्टा वैश्वानरो । योऽग्निः दिवि द्युलोके पृष्टः सितः आदि-
त्यात्मना स्थितः सन् अरोचत दीप्यते पृष्ठु सेके निष्ठान्तः सेकः
स्थितिरेव । कीदृशोऽग्निः । वैश्वानरः विश्वेषां नराणां हितः ।
बृहन् महान् । किञ्च सोऽग्निः ज्योतिषा स्वप्रकाशेन तमः नैशं
बाधते लोकानुग्रहायान्धकारं निवर्त्तयति । कीदृशः ? क्षमया वृ-
धानः क्षमा पृथिवी तथा तत्स्था मनुष्या उपलक्ष्यन्ते मञ्चाः क्रोश-
न्तीतिवत् भूस्थैर्वर्णाश्रमिभिः नरैर्दत्तन हविषा वर्धमानः अत एव
ओजसा चनाहितः ओषधिपाकक्षमेण तेजसा चनसेऽन्नाय हितः
चन इत्यन्ननाम (निरु० ६, १८) अन्ननिष्पादक इत्यर्थः ॥ ९२ ॥

इन्द्राग्नी अपादियं पूर्वागात् पद्धतीभ्यः । हित्वी
शिरो जिह्वया बावदच्चरन्त्रिंशत्पदान्यक्रमीत् ॥ ९३ ॥

(१) इन्द्राग्नी आपत् । प्रवहिकेयमृक् । यथाप्रज्ञन्तु व्या-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । इन्द्राग्नी अपात् । प्रवहिका इयमृक् यथाप्रज्ञं तु
व्याख्यायते । मानुषी वागनयोच्यते । उक्तं च अथ यन्मानुष्या वाचा-
हेतीदं कुरुतेतीदं कुरुतेति तदु ह तथा चीयत इति हे इन्द्राग्नी अ-
पात् पादरहिता गद्या इयं वाक् पद्धतीभ्यः पद्यरूपायाः सकाशात्
पूर्वा आगता आगता शिरः प्रथमं पदं हित्वी हित्वा परित्यज्य
अन्यत्करोति महि लौकिक्या वाचः कश्चित्पदनियमोऽस्ति जिह्वया
विदुषः बावदत् वदन्तीं चरन् चरति कियन्ति तत्र पदानि त्रिंशत्-
संख्याकानि पदानि अक्रमीत् यद्वा व्याख्यानान्तरम् उक्तं वर्ण्यते । हे
इन्द्राग्नी अपात् पादरहिता इयम् उक्ताः पद्धतीभ्यः पादयुक्ताभ्यः
सुप्ताभ्यः प्रजाभ्यः पूर्वा प्रथमभाविनी संती आनात् आगच्छति तथा

ख्यायते । मानुषी वागनयोच्यते । उक्तं च । अथ यन्मानुष्या
वाचाह इतीदं कुरुतेतीदं कुरुतेति । तदु ह तथा चीयत इति ।
हे इन्द्रामी अपात् पादरहिता गद्या इयं वाक् । पूर्वा आ अगात्
आगता । पद्मतीभ्यः पादवतीभ्यः सकाशात् । हित्वी हित्वा
परित्यज्य शिरः प्रथमं पदम् अन्यत्करोति । नहि लौकिक्या
वाचः कश्चित्पदनियमोऽस्ति जिह्वया । विदुषः वावदत् वदन्ती ।
चरत् चरति । कियन्ति तत्र पदानि । त्रिंशत्पदानि । त्रिंशत्सं-
ख्याकानि पदानि अक्रीत् अतिक्रामति । नहि परतः प्राण-
विषयः ॥ ९३ ॥

सुहोत्रदृष्टा इन्द्राग्निदेवत्या प्रवहिका । हे इन्द्राग्नी ? अपात्
स्वयं पादरहितापि इयमुषाः पद्मतीभ्यः पादयुक्ताम्यः सुताभ्यः प्र-
जाभ्यः पूर्वा प्रथमभाविनी सती आ अगात् आगच्छति सा च
तासां प्रजानां शिरो हित्वी निद्रात्याजनेन प्रेरयित्री यद्वा शिरो
हित्वी हित्वा त्यक्त्वा स्वयमशिरस्का सती जिह्वया प्राणिनां वागि-
न्द्रियेण वावदत् यङ्लुगन्तं भृशं शब्दं कुर्वती सती चरत् चरति
प्रसरति अडभावः । एवं चरन्ती उषाः एकदिनेन त्रिंशत्संख्यानि
पदा पदानि गमनसाधनभूतान् मुहूर्तान् नि अक्रीत् नितरां क्रमत्वे
अहोरात्रेण त्रिंशन्मुहूर्तान् क्रामतीत्यर्थः ॥ यद्वा वाक्पक्षेऽर्थः । इन्द्रः
प्राणः अग्निः पुरुषः हे इन्द्राग्नी ! युवयोरेवैतत् कर्म यत् अपात् पाद-
रहिता गद्यात्मिका प्रवीलक्षणेयं वाक् पूर्वा प्रथमभाविनी सती आ
अगात् पद्मतीभ्यः पादयुक्ताम्यो रामायणभारतादिश्लोकात्मककालमी-
कि व्यासादिवाणीभ्यः सकाशात् । वेदवाचः प्राथम्यं श्रुत्योक्तम् ततो
ब्रह्मैव प्रथममसृज्यतेति । एवं प्रथमजाया वाचोऽविकृतत्वं निर्णीय
मानुष्या वाचो विकृतत्वमाह हित्वी शिर इति शिर इति प्राधान्यादा-

प्राणिनां शिरो हित्वा प्रेरयित्री यद्वा शिरो हित्वा त्यक्त्वा स्वयमशि-
रस्का सती जिह्वया प्राणिस्थया तदीयेन वागिन्द्रियेण वावदत् श-
ब्दं कुर्वती चरत् एवं चरन्ती उषाः त्रिंशत् पदा पदानि गमनसा-
धनभूतान् त्रिंशत् मुहूर्तान् अक्रीत् नितराम् अतिक्रान्तवती ॥ ९३ ॥

क्यातपदमुच्यते अग्न्याज्ज गां दण्डेन शुक्लं गां दण्डेनाभ्याजेत्येवं
लौकिक्या वाचः पदप्रयोगनियमाभावात् शिरः शिरःस्थानीयमा-
क्यातपदं हित्वा त्यक्त्वा जिह्वया विदुषो वागिन्द्रियेण वाचपत् अ-
तिबदन्ती सती चरति प्रकाशीभवति । एवं चरन्तीः सा त्रिशत्प-
दानि न्यक्रमीत् क्रमति अत्र पदशब्दोद्भुलवचनः मूलाधारादारभ्य
मुखपर्यन्तं त्रिंशदङ्गुलानि क्रामति । एवं वाग्विषयोऽर्थः ॥ ९३ ॥

देवासो हि ष्मा मनवे समन्यवो विश्वेसाकं
सरातयः । ते नो अद्य ते अपरं तुचे तु नो भवन्तु
वरिवोविदः ॥ ९४ ॥

(१) देवासो हिष्मा । हि स्म निपातौ । ये देवासः मनवे
समन्यवः मनुना समानदीप्तयः समानक्रोधा वा । विश्वे सर्वे
साकं सह उपास्याः । सरातयः समानदानाश्च । ते विश्वेदेवाः
नः अस्माकम् अद्य । ते च अपरम् आगामिकाले । तुचे
तुनः । तुगित्यपत्यनाम । अपत्याय च अस्मदीयाय ।
भवन्तु । वरिवोविदः । वरिवो धनं ये अस्मदर्थं विन्दन्ति ते व-
रिवोविदः ॥ ९४ ॥

मनुदृष्टा विश्वदेवी । हि स्म एतौ निपातौ प्रसिद्धातिशयार्थौ
छान्दसौ षत्वदीर्घौ ते प्रसिद्धा विश्वे देवासः अद्य वर्तमानकाले
नोऽस्माकं साकं सहैव वरिवोविदः भवन्तु वरिवो धनं वेदयन्ति ल-
भ्यन्ति वरिवोविदः एकीभूय धनप्रापका भवन्तु । तु पुनः अपरं

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । देवासो हि । हि स्म निपातौ । ये देवासः मनवे
समन्यवः मनुना समानदीप्तयः समानक्रोधा वा विश्वे सर्वे साकं
सह उपास्याः सरातयः समानदानाश्च ते विश्वेदेवाः नोऽस्माकम्
अद्य तु पुनः ते अपरम् आगमनकाले नोऽस्माकं कवे अपत्याय द-
गित्यपत्यनाम वरिवोविदः वरिवो धनं विदन्तीति ईदृशा भवन्तु ॥ ९४ ॥

अधिप्यति काले नोऽस्माकं तुभ्ये अथत्याय पुत्रपौत्रादिकाय ते वरि-
बोधिदः मयन्तु तुगित्यपत्यनाम (निघ० २, २) कीदृशास्ते ? म-
नवे समन्वयः अनुनामकाय मुनये मन्त्रदर्शिने मह्यं समानो मय्यु-
र्हीतिर्येषां ते मय्युर्मनतेर्हीति कर्मण इति (निघ० १०, २९) यास्कः
मदर्थकमैकमत्यं प्राप्ताः यद्वा मय्युना क्रोधेन सह वर्तमानाः अस्म-
च्छत्रुहन्नाय क्रोधसुक्ता इत्यर्थः । तथा सरातयः रातिर्दानं तत्स-
हिताः दातार इत्यर्थः ॥ ९४ ॥

अपाधमद्भिः शस्तीरशस्तिहायेन्द्रो शुम्न्यामवत् ।
देवास्त इन्द्र सख्याय येमिरे बृहद्भानो मरुद्गण ॥ ९५ ॥

(१) अपाधमत् । प्रथमोऽर्धर्चः परोक्षकृतः द्वितीयः प्रत्य-
क्षकृतः अतो वाक्यभेदः पदसंज्ञतिर्वै कस्मिन्नर्धर्चे । अपाधमत्
धमतिर्गतिकर्मा । यदा अपगमयति । अभिशस्तीः अभिज्ञापान्
अशस्तिहा अभेरादिशेषः । अभिशस्तिहा स्वत एव । अधान-
न्तैरम् इन्द्रशुक्ली अश्वान् यशस्वी वा आ अभवत् भवति ।
एवं स्तुत इन्द्रः प्रत्यक्षीभूतः । इत उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः ।
देवाः ते तव हे इन्द्र सख्याय सखिभावाय येमिरे आत्मानं सं-
यतं कृतवन्तः हे बृहद्भानो महादीप्ते । हे मरुद्गण एकवाक्ये
बहूनां पदानां सञ्ज्ञतिः कार्या ॥ ९५ ॥

नृमेघदृष्टे द्वे मरुद्गणविशिष्टेन्द्रदेवस्ये । बृहतो महान्तो भा-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकम मुम्बई मु० पु०
अपाधमन् । प्रथमोऽर्धर्चः । परोक्षकृतः द्वितीयः प्रत्यक्षकृतः अतो
वाक्यभेदः । पदसंज्ञतिर्वै कस्मिन्नर्धर्चे इन्द्रः शुक्ली अश्वान् यशस्वी
वा आ अभवत् । भवति एवंस्तुत इन्द्रः प्रत्यक्षकृतः अत उत्तरोऽर्धर्चः
प्रत्यक्षकृतः हे इन्द्र हे बृहद्भान् भानो महादीप्ते हे मरुद्गण मरुतां
गणा यस्य तत्संबोधने देवाः ते तव सख्याय सखिभावाय येमिरे
आत्मानं संयतं कृतवन्तः यच्छतेर्लिङ् एकवाक्ये तु बहूनां पदानां
सञ्ज्ञतिः कार्या ॥ ९५ ॥

१६०८: मन्त्रसंख्य-वेददीपसहिता शुक्लयजुःसंहिता ।

नयो दीप्तयो यस्य स बृहन्नालुः मरुतां गणो यस्य स मरुद्गणः
हे बृहन्नामो ! हे वरुद्गण ! हे इन्द्र ! देवाः असुरद्रादित्वा। ते
तत्र सख्याय वैश्ये वेमिरे कथं नु नामेन्द्रोऽस्मान् सखिभावाय वृणी-
त इत्वमिप्राया आत्मानं संयतं कृतघ्नन्त इत्यर्थः स भवान् अभिश-
क्तीः अभिशापान् शत्रुप्रयुक्तानपवादान् अपाधमत् अपगमयति
मिर्वर्त्तयति धर्मातिगतिकर्मेति (निरु० ६, २) यास्कः । अथ पञ्चात्
सुम्नी अभवान् यशस्वी वा आ अभवत् सर्वतो धनवान् भवति ।
कीदृशो भवान् ? अशस्तिहा । शंसनं शस्तिः प्रशंसा सा नास्ति ते ये-
षां ते अशस्तयः निन्धा असुरास्तान् हन्तीत्यशस्तिहा । इन्द्रः पेश्व-
यैवान् इन्दुतीतीन्द्रः । यो दुष्टहन्ताभिशापनाशको यशस्वी तेजस्वी
बहुभृत्यसेव्यस्तस्य सख्यायान्ये यतन्त इति युक्तामेति भावः ॥ ९५ ॥

प्र व इन्द्राय बृहते मरुतो ब्रह्मांचित । वृत्रं हन-
ति वृत्रहा शतक्रतुर्वज्रेण शतपर्वणा ॥ ९६ ॥

(१) प्रवः । प्रथमा बहुवचनस्य व आदेशः । प्रार्चत प्रो-
च्चारयत वः यूयम् स्तुतीः इन्द्राय बृहते महते हे मरुतः । ब्रह्म-
त्रयीलक्षणीः किमिति चेत् । वृत्रं हनति हन्तीति प्राप्ते शपः
श्रवणम् । वृत्रहा वृत्रवधप्रवणः शतक्रतुः बहूकर्मा । वज्रेण श-
तपर्वणा शतग्रन्थिना ॥ ९६ ॥

हे मरुतः ! वो युष्माकं स्वामिने इन्द्राय यूयं ब्रह्मवेद सामरूप-
स्तोत्रं प्रार्चत प्रोच्चारयत । कीदृशायेन्द्राय ? बृहते महते । ततो-
वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य पाप्मनो वा हन्तेन्द्रो वृत्र हनति हन्तु बहुलः

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । प्रवः । प्रथमा च बहुवचनस्य वः आदेशः । हे मरुतः
वः यूयं बृहते महते इन्द्राय ब्रह्म श्रुतिलक्षणां स्तुतिं प्रार्चत प्रोच्चा-
रयत किमिति चेत् वृत्रहा वृत्रवधप्रवणः शतक्रतुर्बहूकर्मा इन्द्रः
शतपर्वणा शतग्रन्थिना वज्रेण वृत्रं हनति हन्तीति प्राप्ते शपः श्रव-
णम् ॥ ९६ ॥

कथयसीति (पा० २, ४, ७३) श्रयो जुगभाषः । केन ? कजेण स्वा-
मुधेन । कीदृशेन कजेण ? शतपर्वण्यं शतसंख्याकानि पर्वणि घा-
रा मन्थयो वा यस्य स शतपर्वो तेन । कीदृशो वृद्धा ? शतक-
तुः शतं कतथो यस्य बहुकर्मा बहुप्रज्ञो वा ॥ ९६ ॥

अस्येदिन्द्रो वावृधे वृष्ण्यं शवो मदे सुतस्य वि-
ष्णवि । अथा तमस्य महिमानमायवोऽनुष्टुवन्ति पू-
र्वथा ॥ इमा उं स्वा । यस्यायम् । अयं सहस्रम् ऊ-
र्ध्व ऊ षु णः ॥ ९७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेहिसंहितायां
अथर्वशिखोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

(१) अस्येत् । अस्य इत् इदिति निपातः पादपूरणः । म-
दे सुतस्य विष्णवि विष्णुर्यज्ञः । यज्ञे अभिषुतस्य मदे संजाते
य इन्द्रो वावृधे वृद्धश्च । वृष्ण्यं सेकृत्वम् आविष्करोति ।
शवो बलं च आविष्करोति तस्यास्य इन्द्रस्य अद्य अद्यापि

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । अस्येत् । अस्य इत् इदिति पादपूरणः । सुतस्य
अभिषुतस्य विष्णुर्यज्ञः यज्ञे अभिषुतस्य सोमस्य मदे संजाते य
इन्द्रो वावृधे वृद्धश्च वृष्ण्यं सोत्कृष्टम् आविष्करोति । शवो बलम्
आविष्करोति । तस्यास्य इन्द्रस्य अद्य अद्यापि तं महिमानम् आयवो
मनुष्याः अनुष्टुवन्ति । पूर्वथा पूर्वतः । यथा पूर्वमृषिभिः स्तुतः इमा
उं स्वा यस्यायम् अयं सहस्रम् ऊर्ध्व ऊ षु णः चतस्रः प्रतीकोक्ताः व्या-
ख्याताः ॥ ९७ ॥

इति उष्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये अथर्वशिखोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

संमहिमानं तम् आयवः मनुष्याः अनुष्टुबन्ति । पूर्वथा पूर्ववत्
यथा पूर्वमृषिभिः स्तुतः । इमी उत्वा यस्यायम् । अयं सहस्र-
म् । ऊर्ध्व ऊषुणः इति चतस्रः प्रतीकोक्ता व्याख्याताः ॥ ९७ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

मेधातिथिदृष्टा माहेन्द्रो सतोवृहती । इन्द्रः अस्य इत् अस्यैव
यजमानस्य वृष्ण्यं शवः च वावृधे वर्धयति णिजन्तत्वं बोध्यम् व-
र्षति सिञ्चति वृषा तस्येवं वृष्ण्यं वीर्यम् यप्रत्यये उपधालोपः श-
वः बलम् । क सति सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य मदे सति । की-
दृशे मदे ? विष्णवि वेवेष्टि व्याप्नोति विष्णुस्तस्मिन् सर्वशरीरव्या-
पके सप्तम्येकवचने घेर्ङिति (पा० ७, ३, १११) गुणेऽवादेशः य-
द्वा विष्णवि विष्णौ यज्ञेऽभिषुतस्येति सम्बन्धः यज्ञो वै विष्णुरिति
श्रुतेः । सोमपानेन मत्त इन्द्रो यजमानस्य माहात्म्यं बलं च वर्ध-
यतीत्यर्थः । किञ्च अस्येन्द्रस्य तमुक्तं यज्वनो वीर्यादिवर्धनरूपं म-
हिमानमद्यास्मिन् कालेऽपि आयवः मनुष्याः अनुष्टुबन्ति आनुप-
र्येण स्तुवन्ति । तत्र दृष्टान्तः पूर्वथा पूर्वमिष यथा पूर्वमृषयोऽस्तु-
षन्नेवमिदानीमपि नराः स्तुवन्तीत्यर्थः । प्रज्ञपूर्वविश्वेमाच्छन्दसी-
ति (पा० ५, ३, १११) पूर्वशब्दादिवार्थे थाल्प्रत्ययः ॥ इमा उ-
त्वा यस्यायम् अयं सहस्रम् (३३, ८१-८३ ऊर्ध्व ऊषुणः (११, ४२)
पताः प्रतीकोक्ताः ॥ ९७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायो गतोऽयं सार्वमेधिकः ॥ ३३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवैति ।
दूरङ्गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्प-
मस्तु ॥ १ ॥

(१) यज्जाग्रतः । षट्कण्डिकास्त्रिष्टुभो मनोदेवत्याः । अ-
स्मिन्नध्याये लैङ्गिको विनियोगः । लिङ्गं च सामर्थ्यमुच्यते । अ-
भिधानशक्तिः । यन्मनः जाग्रतः पुरुषस्य दूरम् उदैति उद्गच्छति
चक्षुःप्रभृतीन्यपेक्ष्य । यच्च दैवम् देवो विज्ञानात्मा सोऽनेन गृह्य-
त इति दैवम् । उक्तञ्च । मनसैवानुद्गृह्यमेतदप्रमेयं ध्रुवमि-
ति । तदु सुप्तस्य तदः स्थाने यदो वृत्तिः । उकारः समुच्चया-
र्थीयः । यच्च मनः सुप्तस्य तथैव तेनैव प्रकारेण एति । यच्च दू-
रं गमम् । अतीतानागतवर्तमानव्यवहितविप्रकृष्टग्रहीतृ । ज्यो-
तिषां श्रोत्रादीनां विज्ञाननेतृणां मध्ये एकमेव ज्योतिः । तत् मे

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । यज्जाग्रतः षट्कण्डिकाः त्रिष्टुभो मनोदेवत्याः ।
अस्मिन्नध्याये लैङ्गिको विनियोगः । लिङ्गं च सामर्थ्यमुच्यते । अ-
भिधानशक्तिः । यन्मनो जाग्रतः पुरुषस्य दूरमुदैति उद्गच्छति ।
चक्षुः प्रभृतीन्यपेक्ष्य चक्षुरादीनिन्द्रियाणि अतिक्रम्य यच्च दैवं
देवो विज्ञानात्मा सोऽनेन मनसा गृह्यत इति दैवम् । उक्तं च म-
नसैवानुद्गृह्यमेतदप्रमेयं ध्रुवमिति । तदु सुप्तस्य यदः स्थाने तदो
वृत्तिः उकारः समुच्चयार्थीयः । यच्च मनः सुप्तस्य तथा तेनैव प्र-
कारेण एति । यच्च दूरं गमं दूरं गच्छति । अतीतानागतवर्तमा-
नव्यवहितविप्रकृष्टस्य ग्रहीतृ ज्योतिषां श्रोत्रादीनां विज्ञानातृणाम् इ-
न्द्रियाणां मध्ये एकमेव ज्योतिः । तन्मनः शिवसंकल्पं शान्तसं-
कल्पमस्तु भवतु ॥ १ ॥

मनः शिवसंकल्पम् । संकल्पः काममूलपदार्थस्य स्रग्धादेः सुरू-
पताज्ञानवतः कामप्रभृति । शान्तसंकल्पम् अस्तु भवतु ॥ १ ॥

अनारभ्याधीतोऽध्यायः आ पितृमेधात् आदित्ययाऽवल्क्यह-
ष्टा मन्त्राः पाठे विनियुक्ताः ॥ षडृचस्त्रिण्दुभो मनोदेवत्याः शिवस-
ङ्कल्पदृष्टाः । ऋषिर्वदति । तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु शिवः कल्या-
णकारी धर्मविषयः सङ्कल्पो यस्य तत् तादृशं भवतु मन्मनासि स-
खा धर्म एव भवतु न कदाचित्पापमित्यर्थः । तत्किम् ? यत् मनो
जाग्रतः पुरुषस्य दूरमुदैति उदगच्छति चक्षुराद्यपेक्षया मनो दू-
रगामीत्यर्थः । यच्च दैवं दीव्यति प्रकाशते देवो विज्ञानात्मा तत्र भवं
दैवमात्मग्राहकमित्यर्थः मनसैवानुद्गृह्यमेतदप्रमेयं ध्रुवमिति श्रुतेः ।
तत् उ यदः स्थाने तच्छब्दः उकारश्चार्थः । यच्च मनः सुप्तस्य पुंसः
तथैव एति यथा गतं तथैव पुनरागच्छति स्वापकाले सुषुप्तावस्था
यां पुनरागच्छति । यच्च दूरङ्गमं दूरं गच्छतीति दूरङ्गमम् अशप्-
त्ययः अतीतानागतवर्त्तमानविप्रकृष्टव्यवहितपदार्थानां ग्राहकमि-
त्यर्थः । यच्च मनो ज्योतिषां प्रकाशकानां श्रोत्रादीन्द्रियाणामेकमे-
व ज्योतिः प्रकाशकं प्रवर्त्तकमित्यर्थः प्रवर्तितान्येव श्रोत्रादीन्द्रियाणि
स्वविषये प्रवर्त्तन्ते । आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणेन्द्रिय-
मर्थेनेति न्यायोक्तेर्मनः सम्बन्धमन्तरा तेषामप्रवृत्तेः । तादृशं मे
मनः शान्तसङ्कल्पमस्तु ॥ १ ॥

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञं कृण्वन्ति विद-
धेषु धीराः । यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानां तन्मे मनः
शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ २ ॥

(१) येन कर्माणि । येन मनसा सता कर्माणि । अपसः अप

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समन्तोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । येन कर्माणि । येन मनसा सता कर्माणि अपसः अप
इति कर्मनाम अपस्विना कर्मवन्तः मनीषिणो मेधाविनो यज्ञे कृण्व-
न्ति कुर्वन्ति विदधेषु वेदनेषु यज्ञहविर्विज्ञानेषु धीराः धीमन्तः यच्च

इति कर्मनाम तद्धितलोपः । अपस्विनः कर्मवतः । मनीषिणः मेधाविनः । यज्ञे कृण्वन्ति कुर्वन्ति । विद्येषु वेदनेषु यज्ञविधिविज्ञानेषु धीराः धीमन्तः । यच्च अपूर्वम् । न विद्यते पूर्वेमिन्द्रियं यस्मात्तदपूर्वम् यद्वा अपूर्वमनपरम् यच्च अन्तर्मध्ये प्रजानामास्ते । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

मनीषिणः मेधाविनः यज्ञे येन मनसा सता कर्माणि कृण्वन्ति कृ करणे स्वादिः मनःस्वास्थ्यं विना कर्माप्रवृत्तेः । केषु सत्सु विद्येषु ज्ञानेषु सत्सु विद्यन्ते ? ज्ञायन्ते तानि विद्यमानि तेषु वेत्तरीणादिकोऽथप्रत्ययः प्रत्ययोदात्तत्वेन मध्योदात्तं पदम् प्रत्ययः परश्च आद्युदात्तश्चेति पाणिन्युक्तेः (पा० ३, १, १-३) यज्ञसम्बन्धिनां हविषादिपदार्थानां ज्ञानेषु सत्स्वित्यर्थः । कीदृशा मनीषिणः ? अपसः अप इति कर्मनाम (निघ० २, १, १) अपो विद्यते येषां ते अपस्विनः कर्मवन्तः अस्मायामेधास्त्रजो विनिरिति (पा० ५, २१२ १) विन्प्रत्ययः विन्मतोर्लुगेतीष्ठाभावेऽपि छान्दसो विनो लुक् (पा० ५, ३, ६५) सदा कर्मनिष्ठा इत्यर्थः । तथा धीराः धीमन्तः धीर्विद्यते येषां ते धीराः कर्मण्यण् (पा० ३, २, १) । यच्च मनः अपूर्वं न विद्यते पूर्वमिन्द्रियं यस्मात् तदपूर्वम् । इन्द्रियेभ्यः पूर्वं मनसः सृष्टेः यद्वा अपूर्वमनपरमबाह्यमित्युक्तेरपूर्वमात्मरूपमित्यर्थः । यच्च यक्षं यष्टुं शक्तं यक्षम् यजतेरौणादिकः सन्प्रत्ययः अिनत्यादिर्नित्यमिति (पा० ६, १, १९७) आद्युदात्तं पदम् । यच्च प्रजायन्ते इति प्रजास्तासां प्राणिमात्राणामन्तः शरीरमध्ये आस्ते इतरेन्द्रियाणि बहिष्ठाणि मनस्त्वन्तरिन्द्रियमित्यर्थः । तत् तादृशं मे मनः शिवसङ्कल्पमस्त्विति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

यत् प्रज्ञानमृत चेत्तो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु । यस्मान्न ऋते किं चन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ३ ॥

अपूर्वं न विद्यते पूर्वमिन्द्रियं यस्मात् तदपूर्वं यद्वा अपूर्वमनपरम् । यच्च यक्षं पूज्यं यच्च अन्तर्मध्ये प्रजावामास्ते तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

(१) यत्प्रज्ञानम् यन्मनः प्रज्ञानं विशेषप्रतिपत्तिप्रज्ञाम् । उत अपिच चेतः । सामान्यप्रतिपत्तिचेतः धृतिश्च प्रसिद्धा । यन्मनः अन्तर्ज्योतिरमृतश्च प्रजासु । यस्मान्न ऋते येन च विना न किञ्चन कर्म क्रियते । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

यत् मनः प्रज्ञानं विशेषेण ज्ञानजनकम् प्रकर्षेण ज्ञायने येन तत् प्रज्ञानम् करणाधिकरणयोश्चेति (पा० ३, ३, ११७) करणे ल्युट्प्रत्ययः । उत अपि यत् मनः चेतः चेतयति सम्यक् ज्ञापयति तच्चेतः चिती संज्ञाने अस्मात् ण्यन्तादसुन्प्रत्ययः सामान्यविशेषज्ञानजनकमित्यर्थः । यच्च मनो धृतिधैर्यरूपम् मनस्येव धैर्योत्पत्तेर्मनसि धैर्यमुपचर्यते कार्यकारणयोरभेदात् । यच्च मनः प्रजासु जनेषु अन्तर्वर्त्तमानं सत् ज्योतिः प्रकाशकं सर्वेन्द्रियाणाम् उक्तमपि पुनरुच्यते आदरार्थम् अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति (निरु० १०, ४२) यास्कोक्तेः । यच्चामृतममरणधर्मि आत्मरूपत्वात् । यस्मान्मनसः ऋते यन्मनो विना किञ्चन किमपि कर्म न क्रियते जनैः सर्वकर्मसु प्राणिनां मनः पूर्वं प्रवृत्तेर्मनः स्वास्थ्यं विना कर्माभावादित्यर्थः । अन्यारादितरत्ते इत्यादिना (पा० २, ३, २९) यस्मादिति ऋतेयोगे पञ्चमी । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत्परिगृहीतममृतेन सर्वम् । येन यज्ञस्नायते सप्तहोता तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ४ ॥

(२) येनेदम् । येन मनसा इदं भूतं भूतकालम् । भुवनं वर्त्त-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु० नास्ति तद्यथा । यत्प्रज्ञानम् । यन्मनः प्रज्ञानं विशेषप्रतिपत्तिः उत चेतः । अपि चेतः सामान्यप्रतिपत्तिः । धृतिश्च प्रसिद्धा यन्मनो अन्तर्ज्योतिः अमृतं च प्रजासु यस्मान्न ऋतो येन च विना न किञ्चन कर्म क्रियते तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०

मानकालम् । भविष्यत्कालञ्च । परिगृहीतम् । अमृतेन सर्वम् ।
येन च मनसा यज्ञस्तायते तन्यते सप्त होता । सप्तहोतारो ऋ-
ग्भिष्टोमे भवन्ति । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

येन मनसा इदं सर्वं परिगृहीतम् परितः सर्वतो ज्ञानम् । इदं
किम्भूतम् ! भूतकालसम्बन्धि वस्तु । भुवनं भवतीति भुवनम् भ-
वतेः क्युप्रत्ययः वर्त्तमानकालसम्बन्धि । भविष्यत् लट्ः सञ्ज्ञेति
(पा० ३, ३, १४) शतृप्रत्ययः तौ सवित्युक्तेः (पा० ३, २, १२७) ।
त्रिकालसम्बद्धवस्तुषु मनः प्रवर्त्तत इत्यर्थः श्रोत्रादीनि तु प्रत्यक्षमे-
व गृह्णन्ति । कीदृशेन येन ! अमृतेन शाश्वतेन मुक्तिपर्यन्तम् श्रो-
त्रादीनि नश्यन्ति मनस्त्वनश्वरमित्यर्थः । येन च मनसा यज्ञो-
ऽभिष्टोमादिः तायते विस्तार्यते तनोतेर्यकीति (पा० ६, ४, ४४)
आकारः । कीदृशो यज्ञः ! सप्तहोता सप्त होता देवानामाह्वतारो
होतृमंत्रावरुणादयो यत्र स सप्तहोता अग्निष्टोमे सप्त होतारो भ-
वन्ति । तन्मे मनः इति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

यस्मिन्नुचः साम यजूंषि यस्मिन् प्रतिष्ठिता
रथनाभाविंवाराः । यस्मिंश्चित् सर्वमोतं प्रजानां
तन्मे मनः शि वसं कल्पमस्तु ॥ ५ ॥

यस्मिन्नुचः यस्मिन्मनसि ऋचः प्रतिष्ठिताः । यस्मिन्सा-

नास्ति तद्यथा । येनेदम् । येन मनसा इदं भूतं भूतकालं भुवनं
वर्तमानकालं भविष्यत्कालं च परिगृहीतं सर्वतो गृहीतम् अ-
मृतेन सर्वं येन च मनसा यज्ञस्तायते तन्यते सप्तहोता सप्तहोतारो-
ऽग्निष्टोमे भवन्ति तन्मे मन इति तुल्यम् ॥ ४ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । यस्मिन्मनसि ऋचः प्रतिष्ठिता यस्मिन् सामानि
प्रतिष्ठितानि यस्मिन् यजूंषि प्रतिष्ठितानि कथमिव रथनाभौ इव
अराः यस्मिन्नुचि तं संज्ञानं सर्वं तस्य तस्यार्थस्य ओतं निश्चितं
तन्तुसन्ततमिव कृतं प्रजानां तन्मे मन इति समानम् ॥ ५ ॥

मानि प्रतिष्ठितानि । यस्मिन् यजूर्षि प्रतिष्ठितानि । कथमिव ।
रथनाभौ इव आराः । यस्मिन् चित्तं संज्ञानम् सर्वम् तस्य त-
स्यार्थस्य । ओतन्निक्षिप्तम् तन्तुसंततमिव कृतम् प्रजानाम् ।
तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

यस्मिन् मनसि ऋचः प्रतिष्ठिताः यस्मिन् साम सामानि प्रति-
ष्ठितानि यस्मिन् यजूर्षि प्रतिष्ठितानि । मनसः स्वास्थ्ये एव वेदत्र-
यीस्फुर्त्तमनासि शब्दमात्रस्य प्रतिष्ठितत्वम् अन्नमयं हि सोम्य मन
इति छान्दोग्ये मनस एव स्वास्थ्ये वेदोच्चारणशक्तिः प्रतिपादि-
ता । तत्र दृष्टान्तः रथनाभौ आराः इव यथा आराः रथचक्रनाभौ
मध्ये प्रतिष्ठितास्तद्वच्छब्दजालं मनसि । किञ्च प्रजानां सर्वं चित्तं
ज्ञानम् सर्वपदार्थविषयि ज्ञानं यस्मिन् मनसि ओतं भोतं निक्षिप्त-
म् तन्तुसन्ततिः पटे इव सर्वं ज्ञानं मनसि निहितम् मनः स्वास्थ्ये
एव ज्ञानोत्पत्तिर्मनोवैयान्ये ज्ञानाभावः । तन्मे मनः शिवसङ्कल्पं
शान्तव्यापारमस्तु ॥ ५ ॥

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीशुभि-
र्वाजिनं इव । हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जाविष्ठं तन्मे मनः
शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ६ ॥

(१) सुषारथिः । यन्मनः मनुष्यान् नेनीयते अत्यर्थं नयति ।
कथमिव सुषारथिः कल्याणसारथिः अश्वान् इव । यन्मनु-

(१) अत्र वाराणसो० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । सुषारथिः । यन्मे मनो मनुष्यान् नेनीयते मनु-
ष्यान्त्यर्थं नयति कथमिव कल्याणसारथिरश्वानिव प्राजकेन यच्च
मनः सुसारथिरिव अभीशुभिः प्रग्रहैः वाजिन इव वेजनवतोऽश्वानि-
व यमयतीति शेषः । द्वे उपमे एकत्र नयनम् अन्यत्र नियमन-
मर्थः । यच्च हृत्प्रतिष्ठितं तत्रोपलब्धेः यच्चवाजिरं जरारहितम् । य-
च्चविष्टम् अतिशयेन गन्तुं न वै वातात् किञ्च नाशीयोऽस्ति न म-
नसः किञ्चनाशीयोऽस्ति इति श्रुतिः तन्मे मन इति तुल्यम् ॥ ६ ॥

प्वान् । यच्च मनः सुसारधिरिव । अभीशुभिः प्रग्रहैः वाजि-
न इव वेजनवतोऽश्वानिव । यमयतीति शेषः । हे उपमे ए-
कत्र नयनमन्यत्र निबमममर्थः यच्च हृत्प्रतिष्ठम् । तत्रोपलब्धेः ।
यच्च अजिरञ्जरारहितम् यच्च जविष्ठम् । अतिशयेन मन्तु ।
तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ६ ॥

यत् मनो मनुष्याज्जेनीयते अत्यर्थमितस्ततो नयति नयतेः कि-
यासमभिहारे यद् मनःप्रेरिता एव प्राणिनः प्रवर्तन्ते मनुष्यग्रह-
णं प्राणिमात्रोपलक्षकम् । तत्र दृष्टान्तः सुसारधिः अश्वानिव शो-
भनः सारधिर्यन्ता यथा कशबा अश्वान् नेनीयते । द्वितीयो दृष्टान्तः
अभीशुभिर्वाजिन इव यथा सुसारधिरभीशुभिः प्रग्रहैः वाजिनो-
ऽश्वान्नेनीयत इत्यनुपङ्गः रश्मिभिर्नियच्छतीत्यर्थः । उपमाद्वयम्
प्रथमायां नयनं द्वितीयायां नियमनम् तथा मनः प्रवर्तयति निय-
च्छति च नरानित्यर्थः । यच्च मनः हृत्प्रतिष्ठं हृदि प्रतिष्ठा स्थिति-
र्यस्य तत् हृद्येव मन उपलभ्यते । यच्च मनः अजिरं जरारहितम् बा-
ल्ययौवनस्थविरेषु मनसस्तदवस्थत्वात् । यच्च जविष्ठम् अतिजव-
वद्वेगवत् जविष्ठम् न वै वातात्किञ्चनाशीयोऽस्ति न मनसः किञ्चना
शीयोऽस्तीति श्रुतेः । तन्म इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

पितुं नु स्तोत्रं महो धर्माणं तविषीम् । यस्य त्रि-
ता व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥ ७ ॥

(१) पितुन्नु । अन्नस्तुतिः । उष्णिगनुष्टुब्गर्भी । द्विती-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । पितुं नु । अन्नस्तुतिः । उष्णिक् द्वितीयोऽध्वेर्चः प्र-
थमः स्यात् यद्योगात् यस्य पितोः अन्नस्य त्रितः इन्द्रः विस्थानः ।
ओजसा बलेन वृत्रं विपर्वणं विगतसंधिबन्धनं कृत्वा र्दयन् व्यर्द-
यन् विविधमर्दितवान् तं पितुमन्नमित्यर्थः । स्तोत्रं स्तोमि महः
महतो धर्माणं धारयितारं तविषीं तविष्या इति विभक्तिव्यत्ययः ।
तविषीति बलनाम । तवतेर्धृङ्कर्मणः बलस्य ॥ ७ ॥

योऽर्द्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात् यस्य पितोः अन्यस्य त्रितः त्रिस्थानः इन्द्रः ओजसा बलेन । वृत्रम् । विपर्वं विपर्वणम् विगतसन्धिबन्धनं कृत्वा । व्यमर्दयत् विविधं मर्दितवान् । तम् पितुम् अन्नम् नुरनर्थकः । स्तोषं स्तौमि । महः महतः धर्माणन्धारयितारम् । तविषीम् तविष्याः इति विभक्तिव्यत्ययः । तविषीति बलनाम । तवतेष्टदिकर्मणः बलस्य ॥ ७ ॥

उष्णिक् अन्नस्तुतिः । तं पितुमन्नं स्तौमि । किम्भूतम् ? महो महसः तविषीं तविष्याः बलस्य धर्माणं धारयितारम् तविषीति बलनाम (निघ० २, ९) विभक्तिव्यत्ययः अन्नेनैव बलोत्पत्तेः । तं कम् यस्य पितोरोजसा बलेन त्रिस्थान इन्द्रः वृत्रं दैत्यं विपर्वं विगतसम्बन्धनं कृत्वा वि अर्दयत् विविधमर्दितवान् इन्द्रेण वृत्रोऽन्नबलेनैव हत इत्यर्थः ॥ स्तोषं स्तौमि मिपि इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति (पा० ३, ४, ९७) इकारलोपे लेटोऽडाटाविति (पा० ३, ४, ९४) अङागमे सिव्वहुलं लेटीति (पा० ३, १, ३४) सिप्प्रत्यये गुणे च रूपम् । महः महच्छब्दस्य डसि छान्वसाष्टिलोपः । धर्माणम् धरतेर्मन् । विपर्वम् विगतानि पर्वाणि यस्य तम् डप्रत्यये टिलोपः । अर्दयत् बहुलं छन्दस्यमाङयोगेऽपीति (पा० ६, ४, ७५) अङभाषः । व्यवहिताश्चेति (पा० १, ४, ८२) वेरुपसर्गस्य व्यवधानम् ॥ ७ ॥

अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृधि । कृत्वे दक्षाय नो हिनु प्र ण आयूँषि तारिषः ॥ ८ ॥

(१)अन्वित् । चतस्रोऽनुष्टुभः । अनुमन्यासै अनुमन्यस्व ।

(१)अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्बई० मु० पु० नास्ति तद्यथा । अन्वित् । चतस्रोऽनुष्टुभः । हे अनुमते अनुमन्यासै अनुमन्यस्व इदिति निपातः । हे अनुमते त्वं च शं सुखं नः अस्माकं कृधि कुरु कृत्वे कृतवे संकल्पाय दक्षाय च तत्समृद्धये च संकल्पसिद्धाय च नः अस्मान् हिनु गमय प्रतारिषः प्रवर्द्धय च नः अस्माकमायूँषि ॥ ८ ॥

इदिति निपातः पादपूरणः । हे अनुमते । त्वम् । शं च सुखं
च नः अस्माकम् कृषि कुरु हे अनुमते । क्रत्वे क्रतवे संक-
ल्पाय । दक्षाय तत्समृद्धये संकल्पसिद्धये च । नः अस्मान्
हिनु गमय । प्र ण आर्युषि तारिषः । प्रतारिषः प्रवर्द्धय च नः
अस्माकमार्युषि ॥ ८ ॥

चतस्रोऽनुष्टुभः द्वयोरनुमतिर्वेवता । इत् निपातोऽनर्थकः हे अ-
नुमते । त्वमनुमन्यासै अनुमन्यस्वास्मदुक्तं बुध्यस्व नोऽस्माकं शं
च शमेव सुखमेव कृषि कुरु । च पुनः नोऽस्माकं क्रत्वे क्रतवे स-
ङ्कल्पाय दक्षाय तत्समृद्धये सङ्कल्पसिद्धये च नोऽस्मान् हिनु गमय
नोऽस्माकमार्युषि प्रतारिषः प्रतारय वर्धय । लेटोऽडाटाविति (पा०
३, ४, ९४) आट् वैतोऽन्यत्रेति (पा० ३, ४, ९६) ऐकारः । कृषि
श्रुशृणुपृकृवृष्यदच्छ न्दसीति (पा० ६, ४, १०२) हेर्धिः बहुलं छन्द-
सीति (पा० २, ४, ७३) शपो लुक् । क्रत्वे गुणाभावे यणादेशः ।
तारिषः सिब्वहुलं छन्दसि णिद्वक्तव्य इति (पा० ३, २, ३४ वा० ३)
वृद्धिः अन्यत् पूर्ववत् प्रपूर्वस्तरतिवृद्धयर्थः ॥ ८ ॥

अनुं नोऽन्यानुं मतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम् । अग्निश्च
हव्यवाहनो भवतं दाशुषे मयः ॥ ९ ॥

(१) अनु नः । अनुमन्यताम् । नः अस्माकम् अथ अनुम-
तिः यज्ञम् देवेषु यज्ञियेषु । अग्निश्च अनुमन्यताम् । हव्यवाहनः
हविषो वोढा । भवतं भवतामिति पुरुषव्यत्ययः । दाशुषे
हवींषि दत्तवते यजमानाय । मयः सुत्वरूपौ ॥ ९ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु०पु०
मास्ति तद्यथा । अनु नः । अनुमन्यतां नः अस्माकमथ अनुमतियज्ञं
देवेषु यज्ञियेषु अग्निश्च अनुमन्यतां हव्यवाहनः हविषो वोढा भवतम्
भवतामिति पुरुषव्यत्ययः । दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय मयः
सुत्वरूपौ अनुमत्यग्नी ॥ ९ ॥

अनुमतिः अथ नोऽस्माकं वज्रं देवेषु बह्विषेण अनुमन्यताम्
अग्निश्च यज्ञं देवेषु अनुमन्यताम् । किम्भूतोऽग्निः ? हव्यवाहनः
हविषो वोढा । किञ्च दाशुषे हवींषि वसवते यजमानाय मयः सु-
खरूपौ अनुमत्यग्नी भवतं भवतामिति पुरुषव्यत्ययः । हव्यं वह-
तीति हव्यवाहनः हव्येऽनन्तः पादमिति (पा० ३, २, ६६) वहेण्यु-
द । दाशुषे दाश्वान् साह्वानिति (पा० ६, १, १२) साधुः ॥ ९ ॥

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा ।
जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिद्दिदिः ॥ १० ॥

(१) सिनीवाली । सिनीवालि देवपत्नी । हे सिनीवालि ।
हे पृथुष्टुके पृथुसंयमितकेशभारे । महास्तुतिर्वा पृथुष्टुका ।
या त्वं देवानाम् असि भवसि स्वसा भगिनी । तां त्वां ब्रवी-
मि । जुषस्व प्रीत्या परिगृहीष्व हव्यं हविः । आहुतमभिहुत
मग्नौ । प्रजां च हे देवि दिदिद्दिदि । दिश अतिमृज देहि नः
अस्मभ्यम् ॥ १० ॥

सिनीवाली देवता । हे सिनीवालि ! हे पृथुष्टुके ! स्तुकं केश-
भारः स्तुतिः कामो वा हे पृथुकेशभारे ! महास्तुते वा पृथुकामे वा
या त्वं देवानां स्वसा असि भगिनी भवसि सा त्वमाहुतं हव्यं जु-
षस्व प्रीत्या गृहीष्व हे देवि ! नोऽस्मभ्यं प्रजां च दिदिद्दिदि दिश
देहि बहुलं छन्दसीति (पा० २, ४, ७६) दिशतेः शपः श्लुः ततो
द्वित्वादि ॥ १० ॥

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । सिनीवालि । पृथुष्टुके सिनीवाली देवपत्नी हे
सिनीवालि हे पृथुष्टुके पृथुकेशं संयमितपृथुकेशभारे महास्तुते
वा पृथुष्टुके पृथुकामे वा या त्वं देवानां भवसि सत्या स्वसा भ-
गिनी तां त्वां ब्रवीमि जुषस्व प्रीत्या परिगृहीष्व हव्यं हविः आ-
हुतम् अभिहुतम् अग्नौ प्रजां च हे देवि दिदिवि दिश अति मृज
देहि नः अस्मभ्यम् ॥ १० ॥

पञ्च नद्यः सरस्वतीमपियन्ति सस्रोतसः । सरस्वती तु पञ्चधा सो देशोऽभवत्सरित् ॥ ११ ॥

(१) पञ्च नद्यः सरस्वतीम् । नदी देवतायाः पञ्च नद्यः दृषद्वती शतद्रूश्चन्द्रभागा विपाशेरावतीत्यादिकाः । सरस्वतीम् अपियन्ति अपिगच्छन्ति । सस्रोतसः समानानि स्रोतांसि यासां तास्तथोक्ताः । सरस्वती तु । तुशब्दोऽवधारणार्थः । सरस्वत्येव पञ्चधा । सो सा च स्वदेशेऽभवत् भवति सरित् नदी । तस्यां हि सारस्वतानि सत्राणि भवन्ति ॥ ११ ॥

सरस्वतीनदीदेवत्या । याः दृषद्वत्याद्याः पञ्च नद्यः सरस्वतीमपियन्ति गच्छन्ति किम्भूताः ? सस्रोतसः समानं स्रोतः प्रवाहो यासां ताः । तुरवधारणे सा उ सैव सरस्वत्येव पञ्चधा देशे सरिन्नदी अभवत् पञ्चापि स्वनामानि त्यक्त्वा सरस्वत्येवाभवत् ॥ ११ ॥

त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः शिवः सखा । तव व्रते कवयो विद्वानापसोऽजायन्त मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ १२ ॥

(२) त्वमग्ने । चतस्र आग्नेय्यः । द्वे जगत्यौ त्रिष्टुवनु-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु० नास्ति तद्यथा । पञ्च नद्यः । सरस्वती नदी देवतायाः पञ्च नद्यः दृषद्वती आदिकाः सरस्वतीम् अपियन्ति गच्छन्ति सस्रोतसः समानानि स्रोतांसि यासां तास्तथोक्ताः सरस्वती तु शब्दोऽवधारणार्थः । सरस्वत्येव सो सा पञ्चधा सा च स्वे देशे अभवत् भवति सरिन्नदी तस्यां हि सारस्वतानि सत्राणि भवन्ति ॥ ११ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु० नास्ति तद्यथा । त्वमग्ने । चतस्रः आग्नेय्यः । द्वे जगत्यौ अन्ये त्रिष्टुवनुष्टुमी । हे अग्ने त्वं च प्रथमः आद्यः अङ्गिरा ऋषिः अभवः त्वं च प्रथमः देवः देवानामभवः शिवः कल्याणः सखा समानः

पुभौ । हे अग्ने त्वम्प्रथम आद्यः अङ्गिराः ऋषिः अभवः ।
त्वं च प्रथमः देवः देवानामभवः । शिवः कल्याणः सखा स-
मनख्यानः । किञ्च तव व्रते कर्मणि वर्त्तमानाः कवयः क्रान्त-
दर्शनाः । विष्मना अपसः अप इति कर्मनाम । विदितकर्माणः ।
अजायन्त संवृताः मरुतः । भ्राजन्त्यः ऋष्टयः खद्गा येषां ते
भ्राजदृष्टयः । यो हि शत्रून् जयति भ्राजन्ते तस्यायुधानि ॥ १२ ॥

चतस्र आग्नेय्यः द्वे जगत्यौ अन्ये त्रिष्टुबनुष्टुभौ । हे अग्ने ।
त्वं देवानां प्रथमः सखा अभवः भूतोऽसि आद्यो मित्रभूतो देवानां
त्वमेवेत्यर्थः । किम्भूतस्त्वम् ? अङ्गिराः अङ्गानां रसः यद्वा अङ्गिभ्य
आत्मभ्यो यजमानेभ्यो राति सुखमित्यङ्गिराः । ऋषिर्द्रष्टा । देवो
द्योतमानः । शिवः कल्याणः । किञ्च तव व्रते कर्मणि वर्त्तमाने मरु-
तः ईदृशा अजायन्त । कीदृशः ? कवयः क्रान्तदर्शिनः । विष्मनाप-
सः अप इति कर्मनाम (निघ० २, १, १) विष्मना विदितानि अपां
सि कर्माणि यैस्ते विष्मनापसः विदितकर्माणः । भ्राजदृष्टयः भ्राज-
न्त्यः शोभमानाः ऋष्टयः आयुधानि येषां ते तथा शत्रुघातकत्वात् ।
विष्मनेति वेत्तेः कर्मणि मनिन्प्रत्ययः बहुलप्रहणात् ततो विमक्ते-
राकारः तस्य चालुक् विष्मनापसः । अजायन्त जनेर्लङ्जादे-
शश्च ह्यन् ॥ १२ ॥

त्वं नो अग्ने तव देव पायुभिर्मघोनो रक्ष तन्वश्च
बन्ध । आता तोकस्य तनये गवामस्यनिमेषं रक्ष-
माणस्तव व्रते ॥ १३ ॥

ख्यानः । किञ्च तव व्रते कर्मणि वर्त्तमानाः कवयः क्रान्तदर्शिनो
विष्मना अपसः अप इति कर्मनाम विदितकर्माणः । अजायन्त संवृ-
ताः मरुतः भ्राजदृष्टयः भ्राजन्त्य ऋष्टयो येषां ते तथोक्ताः । यो हि
शत्रुं जयति तस्य भ्राजन्ते आयुधानि ॥ १२ ॥

(१) त्वञ्चः । विषयोऽयं मन्त्रः साध्याहारः । त्वं नः अस्माकम् हे अग्ने आश्रय इति शेषः । अथैवं सति । तव हे देव । पायुभिः पालनैः । वैय्यावलम्बिभिः पालिताः सन्तः आस्महे । किञ्च मघोनो रक्ष घनानि रक्ष । तन्वः शरीराणि च रक्ष । हे बन्ध वन्दितव्य । कस्मात्पुनस्त्वमेवमुच्यसे । यतः स्वभावत एव त्राता तोकस्य पुत्रस्य । तनये तनयस्य पौत्रस्य च । गवां च असि । कथम् । अनिमेषम् रक्षमाणः । प्रमादमकुर्वन् रक्षमाणः । एवं चेत् मृदुहृदयतमोऽसि । तव व्रते तव कर्मणि वयं स्याम । अन्या देवताः परित्यज्य त्वामेव परिचराम इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

रक्षणार्थो मन्त्रः । हे अग्ने ! हे देव द्योतमान ! हे बन्ध स्तुत्य ! तव व्रते कर्मणि वर्त्तमानान्मघोनो धनवतो यजमानान् रक्ष पालय । नोऽस्माकं तन्वः शरीराणि च रक्ष । कैः ? तव पायुभिः त्वदीयैः पालनैः यतस्त्वमनिमेषं सावधानं रक्षमाणः पालयन् सन् तोकस्य तनये विभक्तित्ययः तनयस्य पौत्रस्य गवां च त्राता रक्षकोऽसि ॥ १३ ॥

उत्तानायामवभरा विकित्वान् सद्यः प्रवीता

(१) अत्र चाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु० नास्ति तद्यथा । त्वं नः । रक्षणविषयो मन्त्रः । साध्याहारः त्वञ्चः अस्माकं हे अग्ने आश्रय इति शेषः । अथैवं सति तव हे देव पायुभिः पालनैः वैय्यावलम्बिभिः पालिताः सन्तः आस्महे किञ्च मघोनो धनवतो घनानि रक्ष तन्वः । शरीराणि च रक्ष । हे बन्ध वन्दितव्य । कस्मात् पुनस्त्वमेवमुच्यसे यस्मात् यतः स्वभावतः अवत्राता तोकस्य पुत्रस्य तनयस्य पौत्रस्य च गवां चासि । कथम् अनिमेषं रक्षमाणः अप्रमादं कुर्वन् रक्षमाणः एवं चेत् मृदुहृदयतमोऽसि तर्हि तव व्रते कर्मणि वयं स्याम अन्यदेवताः परित्यज्य त्वामेव परिचराम इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

वृषणं जजान । अरुषस्तूपो रुषादस्य पाज इडायास्तु-
घ्नो वयुने ऽजनिष्ट ॥ १४ ॥

(१) उत्तानायामव । द्वितीयोऽर्धर्वः प्रथमं व्याख्यायते-
योग्यत्वात् । योऽयम् अरुषस्तूपः । ज्वालासंघातमूर्तिः । यस्य
चास्य रुषात्पाजः दीप्तं बलम् । यश्च इडायाः पृथिव्याः पुत्रः ।
यश्च वयुने प्रज्ञाने कर्त्तव्ये अजनिष्ट जातः तमग्निम् । उत्ताना-
याम् अवभर अरण्याम् अवाचीनं हर । चिकित्वान् जानानः
अरण्यावीर्यमिति शेषः । किन्तद्वीर्यमिति चेत् । सद्यः प्रवीता
वृषणं जजान । सद्य एव प्रवीता कामिता सती वृषणं वर्धितारं
सेक्तारं युवानं सर्वकर्मक्षमं जनयतीति ॥ १४ ॥

यः इडायाः पृथिव्याः पुत्रोऽग्निर्वयुने प्रज्ञाने कर्त्तव्ये अजनिष्ट-
जातः । किम्भूतः ? अरुषस्तूपः रुष बधे रोषति रुषः अरुषोऽर्हिसकः
स्तूपो ज्वालोच्छ्रायो यस्य स तथा षट्प उच्छ्राये । अवाचीनं हर
वृषचोऽतस्तिष्ठ इति (पा० ६, ३, १३५) दीर्घः । चिकित्वान् अ-
रणिबलं जानन् किं बलमिति चेत् यारणिः प्रवीता कामिता सती
वृषणं सेक्तारमग्निं सद्यः तत्कालं जजान जनयति छन्दसि लुङ्ल-
ङिलट इति (पा० ३, ४, ६) लिट् । सोऽग्निर्जात इत्यर्थः ॥ १४ ॥

इडायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अधि । जा-
तं वेदो निधीं मध्यग्ने हव्याय बोधवे ॥ १५ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । उत्तानायाम् । द्वितीयोऽर्धर्वः । प्रथमो व्याख्या-
यते योऽयम् अरुषस्तूपः ज्वालासंघातमूर्त्तिर्यस्य चास्य रुषात् पाजः
दीप्तं बलं यश्च इडायाः पृथिव्याः पुत्रः यश्च वयुने प्रज्ञाने कर्त्तव्ये
अजनिष्ट जातः तमग्निम् उत्तानायाम् अरण्याम् अवभर अवाचीनं
हर चिकित्वान् जानानः अरण्या वीर्यमिति शेषः । तत् किं वीर्य-
मिति चेत् । सद्यः प्रवीता वृषणं जजान सद्य एव प्रवीता कामिता
सती वृषणं वर्धितारं सेक्तारं युवानं सर्वकर्मक्षमं जनयति ॥ १४ ॥

(१) इडायास्त्वा । इडायाः पृथिव्याः त्वाम् । पदे देवयज-
नाख्ये । वयम् नाभा नाभौ पृथिव्या अधि । उत्तरवेद्या मध्ये
नाभिका भवति तद्विषयमेतत् । हे जातवेदः जातप्रज्ञान निधीमहि
स्थापयामः । हे अग्ने हव्याय वोढवे हविषो वहनाय ॥ १५ ॥

हे जातवेदः ! जातप्रज्ञान ! हे अग्ने ! इडायाः पृथिव्याः स्थाने
देवयजनाख्ये पृथिव्या नाभा अधि उत्तरवेद्या मध्ये वयं त्वा त्वां
निधीमहि स्थापयामः । किमर्थम् हव्याय वोढवे हव्यं वोढुम् विभ-
क्तिव्यत्ययः वहतेस्तुमर्थं सेसेनिति (पा० ३, ४, ९) तवेप्रत्ययः स
हिवहोरिति (पा० ६, ३, ११२) ओकारः ॥ १५ ॥

प्रमन्महे शवसानाय शूषमाङ्गुषं गिर्वेणसे अ-
ङ्गिरस्वत् । सुवृक्तिभिः स्तुवत ऋग्मियायार्चामर्कं
नरे विश्रुताय ॥ १६ ॥

(२) प्रमन्महे । चतस्र ऐन्द्यस्त्रिष्टुभः । प्रमन्महे प्रजानीमः

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । इडायास्त्वा । इडायाः पृथिव्याः त्वा त्वां पदे देवय-
जनाख्ये वयं नाभा नाभौ पृथिव्याः अधि उत्तरवेद्या मध्ये नाभिका
भवति तद्विषयमेतत् । हे जातवेदः जातप्रज्ञान निधीमहि स्थाप-
यामः । हे अग्ने हव्याय वोढवे हविषो वहनाय षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ १५ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । प्रमन्महे । चतस्र ऐन्द्यस्त्रिष्टुभः प्रमन्महे प्रजा-
नामः शवशानाय बलमाविष्कुर्वते शूषं बलम् आङ्गुषं यं स्तोमं
प्रजानीमः गिर्वेणसे देवाय । कथमिव अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसा तुल्य-
प्रज्ञाय सुवृक्तिभिः स्तुवते सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः ।
स्तुवन्तीति विभक्तिव्यत्ययः । सामर्थ्यात् ऋग्मियाय ऋङ्मयाय
स्तुतिमयाय अर्चनीयाय च वयम् अर्चाम अर्कम् । उच्चारयाम म-
न्त्रं नरे नररूपाय विश्रुताय सौर्यबलदानादिलब्ध्यातये ॥ १६ ॥

शवसानाय । बलमाविष्कुर्वते । शूर्पं बलम् । आङ्गूषम् आ-
घोषं स्तोषम् । गिर्वणसे देवाय । कथमिव । अङ्गिरस्वत् । अ-
ङ्गिरसा तुल्यप्रज्ञानाय च । सुवृक्तिभिः स्तुवते । सुवृक्तिभिः
शोभनाभिः स्तुतिभिः । स्तुवन्तीति विभक्तिव्यत्ययः सामर्थ्या-
त् । ऋग्मियाय ऋज्जयाय स्तुतिमयाय । अर्चनीयाय च । व-
यम् अर्चामः अर्कश्च उच्चारयामः मन्त्रम् । नरे नृरूपाय । वि-
श्रुताय । शौर्यबलदानादिलब्धख्यातये ॥ १६ ॥

चतस्र ऐन्द्रयस्त्रिष्टुभः । वयमिन्द्राय इन्द्रार्थमाङ्गूषं स्तोमं त्रि-
ष्टुदादिकं प्रमन्महे जानीमः । किम्भूतं स्तोमम् ! शूर्पं बलहेतुम् अ-
र्कं मन्त्रं च अर्चाम् उच्चारयाम धातूनामनेकार्थत्वाद्वर्तितुच्चारणा-
र्थः अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव तैर्यथा स्तोमो ज्ञातो मन्त्रश्च पठितस्त-
स्मै तद्वत् । किम्भूतायेन्द्राय ? शवसानाय शवो बलमात्मन इ-
च्छति शवस्यति शवस्यतीति शवसानः तस्मै बलमभिलषमाणाय
सुप आत्मनः कयजिति (पा० ३, १, ८) कयच् तदन्ताच्छानच् श-
प् बहुलं छन्दसीति (पा० २, ४, २७) तस्य लुक् छन्दस्युभयथे-
ति (पा० ३, ४, १ १७) तस्य शानचोऽप्यार्धधातुकत्वात् कयस्य
विभाषेति (पा० ६, ४, ५०) कयचो लोपः शवसान इति सिद्ध्यति ।
पुनः कीदृशाय । ? गिर्वणसे गिरा स्तुत्या वनयति सम्माजयति
आत्मानमभिलषितदानात् स्तोतुभ्य इति गिर्वणाः गीःशब्दोपप-
दाद्वनोतेर्ण्यन्तादसुनि वनेर्घटादित्वेन मित्संज्ञत्वात् (पा० ६, ४,
९२) ह्रस्वत्वम् णिचो लोपः गीर्वणा इति प्राप्ते दीर्घाभाषदृष्टा-
न्वसः यद्वा स्वार्थे णिच् गीर्भिरेनं देवा भजन्ति इति गिर्वणाः तस्मै
गीर्वाणशब्देन समानार्थो गिर्वणःशब्दः । पुनः किम्भूताय ? सुवृ-
क्तिभिः स्तुतिभिः स्तुवते स्तौतीति स्तुषत् तस्मै यजमानानिति
शेषः । तदुक्तम् त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यामिति (६, ३७) ।
पुनः कीदृशाय ? ऋग्मियाय ऋग्मयाय वेद्मयाय मयड्यै छान्दसो
मियद् यद्वा ऋच स्तुतावित्यस्मान्नात्वे औणादिको मक् कुत्वं जश्
त्वम् ऋग्मः स्तुतिः तमर्हति ऋग्मियः अर्हार्थे घच् स्तुतियोग्या-
य । पुनः कीदृशाय ? नरे नररूपाय नृशब्दस्य के परे छान्दसो

गुणः । पुनः कीदृशाय ? विभ्रुताय शौर्यवानबलाविमिश्र-
क्यातये ॥ १६ ॥

प्र वो॒ महे॒ महि॒ नमो॑ भर॒ध्वमाङ्गू॒ष्युं॑ शव॒सा-
नाय॒ साम् । येना॒ नः॒ पूर्वे॑ पि॒तरः॑ पद॒ज्ञा अर्च॑न्तो
अ॒ङ्गिर॒सो गा॒ अवि॑न्दन् ॥ १७ ॥

(१) प्र वः । सामर्थ्याद्वितीयोऽर्ध्वः प्रथमं व्याख्यायते ।
येन साम्ना नः अस्माकम् । पूर्वे पितरः पदज्ञाः आत्मसत्त्ववे-
दिनः । अर्चन्तः स्तुवन्तः अङ्गिरसः ऋषयः गाः अविन्दन् ।
आदित्यरश्मीन् लब्धवन्तः । स हि साम्नां लोकः । तत्साम ।
प्रभरध्वम् । आहरध्वम् । वः प्रथमाबहुवचनस्य स्थाने व
आदेशः । यूयम् हे पुत्रपौत्रप्रपौत्राः । महे महते इन्द्राय । महि
महत्त्वम् । नमः अन्नम् आङ्गूष्यम् स्तोमस्य च हितम् साम ।
प्रभरध्वम् । सवसानाय । बलमभिलषमानाय ॥ १७ ॥

महे महते शवसानाय बलमभिलषमाणायेन्द्राय महि महत् न-
मोऽन्नं वः यूयं प्रभरध्वं प्रहरतम् समर्पयत यूयमित्यर्थे व इत्यव्य-
यम् मुनीनां पुत्रादीन् प्रति वचः । आङ्गूष्यमाङ्गूषाय हितं साम
प्रभरध्वमुच्चारयत । नोऽस्माकं पूर्वे पितरः अङ्गिरसः येनाग्नेन सा-
म्ना चार्चन्तः स्तुवन्तः सन्तः गाः सूर्यकिरणानविन्दन् लेभिरे स-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । प्रवः । सामर्थ्यात् । द्वितीयोऽर्ध्वः । प्रथमो व्या-
ख्यायते येन साम्ना नोऽस्माकं पूर्वे पितरः पदज्ञाः आत्मसत्त्व-
वेदिनः अर्चन्तः स्तुवन्तः अङ्गिरसः ऋषयः गा अविन्दन् । आदित्य-
रश्मील्लब्धवन्तः । स हि साम्नां लोकं तत्साम प्रभरध्वम् आहरध्वं
वः प्रथमाबहुवचनस्य स्थाने वसादेशः यूयं हे पुत्रपौत्रप्रपौत्राः मह-
ते इन्द्राय महि महत्त्वम् नमः अन्नमाङ्गूष्यस्तोमस्य च हितं साम प्र-
भरध्वं शवसानाय बलमभिलषमानाय ॥ १७ ॥

हि साम्नां लोकः तत्साम प्रभरष्वम् । कीदृशाः अङ्गिरसः ? पदद्वाः
पदमात्मस्वरूपं जानन्तीति पदद्वाः ॥ १७ ॥

इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः सुन्वन्ति सोमं
दधति प्रयांसि । तितिक्षन्ते अभिशस्ति जनाना-
मिन्द्र त्वदा कश्चन हि प्रकेतः ॥ १८ ॥

(१) इच्छन्ति त्वा । इच्छन्ति त्वाम् । सोम्यासः सोमसंपा-
दिनः । सखायः समानख्यानाः । कथं समानख्यानाः । श्रुतौ ।
द्वया वै देवाः । अथैवं देवाः । अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रूवांसोऽ-
नूचानाः ते मनुष्यदेवा इति । केन प्रकारेण इच्छन्ति । सुन्व-
न्ति सोमम् । अभिषुण्वन्ति सोमम् । दधति प्रयांसि । प्रय
इत्यञ्जनाम् । धारयन्ति च हविर्लक्षणान्यन्नानि । किञ्च ।
तितिक्षन्ते अभिशस्ति जनानाम् । मनोवाक्कायसंयताः क्षा-
न्तिपराः । अभिशस्तिन्दुर्वचनं जनानां सहन्ते । अथैवं
त्वामिच्छताम् हे इन्द्र । त्वत् त्वत्तः शकासात् आसमन्ता-
द्भावेन । कश्चन । चनो निपातोऽप्यर्थे । हिरनर्थकः ।

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । इच्छन्ति त्वा । इच्छन्ति त्वा त्वां सोम्यासः सो-
मसंपादिनः । सखायः समानख्यानाः । कथं समानख्यानाः श्रुतौ
द्वयां वै देवा अथैव देवाः । अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रूवांसोऽनूचा-
नास्ते मनुष्यदेवा इति केन प्रकारेणेच्छन्ति सुन्वन्ति सोममभि-
षुण्वन्ति सोमं दधति प्रयांसि प्रय इति अञ्जनाम् धारयन्ति हवि-
र्लक्षणानि अन्नानि । किञ्च तितिक्षन्ते अभिशस्ति जनानां मनो-
वाक्कायसंयताः क्षान्तिपराः अभिशस्तिं दुर्वचनं जनानां सहन्ते ।
अथैवं त्वामिच्छताम् हे इन्द्र त्वत्सकाशात् आसमन्ताद्भावेन कश्चन
चनेति निपातोऽप्यर्थे हिः अनर्थकः कोऽपि प्रकेतः ज्ञानविशेषे
अत्यर्थं भवति यजमानानामिति शेषः ॥ १८ ॥

कोऽपि । प्रकेतः प्रज्ञानविशेषः । अत्यर्थं भवति । यजमानाना-
मिति शेषः ॥ १८ ॥

हे इन्द्र ! त्वत् त्वत्तः सकाशात् कश्चन चनशब्दोऽप्यर्थे कोऽपि
लोकोत्तरः प्रकेतः प्रकृष्टो ज्ञानविशेषः आ समन्तात् हि यतो भवति
अतः सखायो विप्राः त्वामिच्छन्ति अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाँसो-
ऽनूचानास्ते मनुष्यदेवा इत्युक्तैर्देवानां विप्राणां च सखित्वम् । कि-
म्भूताः सखायः ? सोम्यासः सोमसम्पादिनः । इच्छन्तीति कथं ज्ञा-
तं तत्राह यतस्ते सोमं सुन्वन्ति अभिषुण्वन्ति प्रयांसि अन्नानि द-
धति च प्रय इत्यन्ननाम (निघ० २, ७, ३) हवींषि धारयन्ति । कि-
ञ्च जनानामभिषक्तिं दुर्वचनं तितिक्षन्ते मनोवाक्कायसंयताः क्षा-
न्तिपरा इत्यर्थः ॥ १८ ॥

न ते दूरे परमा चिद्रजाँस्या तु प्रयाँहि हरिवो
हरिभ्याम् । स्थिराय वृष्णे सवना कृतेमा युक्ता
ग्रावाणः समिधाने अग्नौ ॥ १९ ॥

(१) न ते । नहि ते तव दूरेऽपि परमा परमाणि विप्रकृष्ट-
देशानि । रजांसि स्थानानि । एवं चेत् । आप्रयाहि आयाहि तु
तूर्णम् । हे हरिवः हरिभ्याम् अध्वाभ्याम् । किमर्थम् स्थिराय
दृढसौहृदाय । वृष्णे सेवत्रे । सवना कृतेमा सवनानि कृतानि
इमानि । किञ्च । युक्ताः अभिषवकर्मणि । ग्रावाणः । समिधा-

(१) अत्र वाराणसी लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । न ते दूरे । न हि ते तव दूरेऽपि परमा विप्रकृ-
ष्टदेशानि रजांसि स्थानानि चित् चित् शब्दोऽस्त्यर्थे सन्ति तु
पथमर्थे एवं चेत् आप्रयाहि आयाहि तूर्णं हे हरिवः हरिवन् हरि-
भ्यामध्वाभ्यां किमर्थं स्थिराय दृढसौहृदाय वृष्णे सेवत्रे सवनानि
कृता कृतानि इमानि किञ्च युक्ता अभिषवकर्मणि ग्रावाणः स-
मिधाने समिध्यमाने च अग्नौ आहवनीयाख्ये आहुतयो होष्यन्ते
अतश्चायाहि ॥ १९ ॥

ने समिध्यमाने च अग्नौ आहवनीयाख्ये आहुतयः होष्यन्ते ।
अतश्च आयाहि ॥ १९ ॥

हे हरिवः ! हरी अश्वौ विद्येते यस्य स हरिवान् तस्य सम्बो-
धनम् मतुवसोरिति (पा० ८, ३, १) कृत्वम् हे हरिवः ? स्थिराय
दृढसौहृदाय वृष्णे सेकत्रे तुभ्यम् इमा सवना कृता इमानि सवना
नि प्रातः सवनादीनि कृतानि । क सति ! अग्नी समिधाने समिध्य-
माने सति छान्दसो यको लुक् । प्रावाणः च युक्ताः योजिताः अभि-
षवकर्मणि । तुशब्दो हेत्वर्थे अतो हेतोः हरिभ्यामश्वाभ्यामा प्रया-
हि आगच्छ । ननु स्वर्गात् कथमतिदूरे मया गन्तव्यमित्यत आह
परमा परमाणि दूरदेशस्थानि रजांसि स्थानानि ते तव दूरे न चि-
त् दूरे न सन्ति चित्शब्दोऽप्यर्थे अतिदूरमपि ते निकटम् अत आ-
याहीत्यर्थः ॥ १९ ॥

अषाढं युत्सु पृतनासु पप्रिं स्वर्षामप्सांवृजनस्य
गोपाम् । भरेषुजां सुक्षितिं सुश्रवसं जयन्तं त्वा-
मनुमदेम सोमः ॥ २० ॥

(१) अषाढं युत्सु । अषाढम् असोढम् । युत्सु युद्धेषु ।
पृतनासु सैन्येषु । पप्रिम् पृ पालनपूरणयोरित्यस्यैतद्रूपं ननु
प्रा पूरण इत्यस्य । पप्रि पालनशीलम् । स्वर्षाम् स्वर्दिवं सनो-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्बईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । आषाढं युत्सु चतस्रः सौम्यः त्रिष्टुभः आषाढम्
असोढम् असहनम् अनभिभूतं युत्सु युद्धेषु पृतनासु सैन्येषु पप्रि
पृ पालन इत्यस्यैतद्रूपं ननु प्रा पूरण इत्यस्य पप्रि पालनशीलं स्वर्षा
स्वर्दिवं सनोति सम्भजते अपः सनोति सम्भजते इति तथा तं
वृजिनस्य बलस्य गोपा गोप्तारं भरेषुजां जयतेरेतद्रूपं न जिनातेः ।
संप्रामेषु जेतारं सुक्षितिं सुनिवासं सुश्रवसं कल्याणकर्मकर्तृत्वेन
प्रसिद्धं जयन्तं त्वामनुमदेम मदेर्मोदनार्थस्य ब्रह्मणम् । परसै-
न्यानि जयन्तं त्वा दृष्ट्वा उत्साहवन्तो दृष्ट्वा स्याम हे सोम ॥२०॥

ति स तथा तम् । अप्साम् अपः सनोति संभजते स तथा तम्
वृजनस्य गोपाम् । बलस्य गोप्तारम् । भरेषुजाम् । जयतेरेतद्रूपं
नतु जानातेः । संग्रामेषु जेतारम् । सुक्षितिम् । सुनिवासम् ।
भवसं कल्याणकर्मकर्तृत्वेन प्रसिद्धम् । जयन्तं त्वाम् अनुमदेम ।
मदेर्मोदनार्थस्य ग्रहणम् । परसैन्यानि जयन्तं त्वां दृष्ट्वा उत्सा-
यन्ते तत् दृष्ट्वा प्रहृष्टाः स्याम हे सोम ॥ २० ॥

चतस्रः सोमदेवत्यास्त्रिष्टुभः । हे सोम ! त्वां जयन्तमुत्कर्षेण
वर्त्तमानमनु वषं मदेम दृष्टाः स्याम । किम्भूतं त्वाम् ! युत्सु युद्धेषु
अषाढमसहनमनभिभूतम् । पुनः कीदृशम् ! पृतनासु सेनासु परि
पालयितारम् । स्वर्षाम् स्वर्दिवं सनोति सम्भजते स स्वर्षाः तम् ।
अप्साम् अपो जलानि सनोतीत्यप्साः तम् । वृजनस्य बलस्य गो-
पां रक्षकम् । भरेषुजां संग्रामेषु जेतारम् । सुक्षितिं सुनिवासम् ।
सुश्रवसं शोभनं श्रवः कीर्त्तिर्यस्य स सुश्रवाः तम् ॥ अषाढ-
म् सङ्गतेऽसौ साढः न साढः असाढस्तम् । सहेः क्तः ढत्वं (पा०
८, २, ३१) धत्वं (पा० ८, २, ४०) ष्टुत्वम् (पा० ८, ४, ४१) ढो
ढे लोपः (पा० ८, ३, १२) ढलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः (पा० ६, ३,
१११) बाहुलकात् सहिषहोरोदवर्णस्येति (पा० ६, ३, ११२)
अस्याप्रवृत्तिः षत्वं छान्दसम् । परिम् पृ पालनपूरणयोः आह गमह-
नेति (पा० ३, २, १७१) किः द्वित्वादि । स्वर्षाम् स्वः पूर्वात्सनो-
तेर्विद् विङ्वनोरनुनासिकस्यात् (पा० ६, ४, ४१) एवमप्साम् ।
गोपायतीति गोपाः किप् अतो लोपः यलोपः । भरेषुजाम् भरेषु सं-
ग्रामेषु जयति शङ्गूनि भरेषुजाः हलदन्तात्सप्तम्या इति (पा० ६,
३, ९) अलुक् जयतेरौणादिको डाप्रत्ययः । मदेम मदी हर्षे लिङ्
व्यत्ययेन शप् ॥ २० ॥

सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाशुं सोमो वीरं
कर्मण्युं ददाति । सादन्युं विदधुं सभेयं पितृश्रवणं
यो ददाशदस्मै ॥ २१ ॥

(१) सोमो धेनुम् । सोमः धेनुन्ददाति । सोम एव अर्व-
न्तमश्वम् आशुं शीघ्रगतिं ददाति । सोम एव च वीरं पुत्रम्
कर्मण्यं कर्मणि साधुं ददाति । तमेव विशिनष्टि । सादन्यं सदन-
ने साधुम् । विदथ्यं विदथे यज्ञे साधुम् । सभेयम् सभामर्हति
सभेयस्तम् । पितृश्रवणम् पितुरनुशासने च स्थितम् विनीतमि-
त्यर्थः । यः यजमानः ददाशत् अस्मै सोमाय हविः तस्मै सो-
मो धेन्वादीन्ददातीत्यभिसंबन्धः ॥ २१ ॥

यो यजमानोऽस्मै सोमाय ददाशत् ददाति हविः तस्मै सोमो
धेनुं ददाति । आशुं शीघ्रमर्वन्तमश्वं च सोमो ददाति । सोमश्च त-
स्मै वीरं पुत्रं ददाति । कीदृशं वीरम् ! कर्मण्यं कर्मणि साधुम् ।
सादन्यं सदने गृहे साधुम् विदथ्यं विदथो यज्ञस्तत्र साधुम् ।
सभेयं सभामर्हति सभेयस्तम् । पितृश्रवणं पितरं शृणोति पितृ
श्रवणः पित्राज्ञाकारिणं विनीतमित्यर्थः ॥ कर्मण्यमित्यादौ तत्र सा-
धुरिति (पा० ४, ४, ९८) यत् । सभेयं दृष्टव्यंसीति (पा० ४,
४, १०६) सभायाः साध्वर्थे द्रष्टव्यः तस्यैवादेशः (पा० ७, १,
२) । ददाशत् दाशु दाने बहुलं छन्दसीति (पा० २, ४, ७६) श-
पः इलुः द्वित्वम् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति (पा० ३, ४, ९७)
तिष इलोपः लेटोऽडाटावित्यडागमः (पा० ३, ४, ९४) ॥ २१ ॥

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो अजनय-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । सोमो धेनुम् । सोमो धेनुं ददाति सोम एव अर्व-
न्तमश्वमाशुं शीघ्रं ददाति सोम एव वीरं पुत्रं कर्मण्यं कर्मणि
साधुं ददाति तं विशिनष्टि सादन्यं सदने गृहे साधुं विदथ्यं यज्ञे
साधुं सभेयं सभामर्हति सभेयस्तं पितृश्रवणं पितुरनुशासने च
स्थितं विनीतमित्यर्थः । यो यजमानः ददाशत् ददाति अस्मै सो-
माय हविः तस्मै सोमो धेन्वादीन् ददातीत्यभिसम्बन्धः ॥ २१ ॥

स्त्वं गाः । त्वमाततन्थोर्वृन्तरिक्षं त्वं ज्योतिषा वित-
मो ववर्थ ॥ २२ ॥

(१) त्वमिमाः । हे सोम त्वम् इमाः ओषधीः विश्वाः स-
र्वाः अजनयः जनितवानसि त्वम् अपः अजनयः । त्वञ्च गाः
अजनयः । त्वम् आततन्थ आततवानसि ऊरु विस्तीर्णमन्तरि-
क्षम् । त्वं ज्योतिषा वितमो ववर्थ विवृणोषि तमः । त्वमेवा
दित्यात्मना तमोऽपनयसि । सर्वात्मत्वेन स्तुतिः ॥ २२ ॥

हे सोम ! त्वमिमाः विश्वाः सर्वाः ओषधीः अपो जलानि गा
धेनुः अजनयः जनितवानसि । त्वमुरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमाततन्थ
विस्तारितवानसि त्वञ्च ज्योतिषा तेजसा तमोऽन्धकारं विववर्थ वि-
वृणोषि आदित्यात्मना सर्वं तमोऽपनयसीति सर्वात्मा त्वमित्यर्थः
वभूथाततन्थजगृम्भववर्थेति निगम इति (पा० ७, २, ६४) नि-
पातः ॥ २२ ॥

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागं संहसा-
वन्नभियुध्य । मा त्वातनदीशिषे वीर्यस्योभयेभ्यः
प्रचिकित्सा गविष्ठौ ॥ २३ ॥

(२) देवेन नः । देवेनेति प्राप्ते तद्धितलोपश्छान्दसः । देवेन

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । त्वमिमाः । हे सोम त्वमिमा ओषधीः विश्वाः
सर्वाः अजनयः जननवानसि त्वमपः उदकानि अजनयः त्वं गाः
अजनयः त्वमाततन्थ आततवानसि । ऊरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षं
त्वं ज्योतिषा वितमो ववर्थ । विवृणोषि तमः त्वमेवादित्यात्मना
सर्वं तमोऽपनयसीति सर्वात्मत्वेन स्तुतिः ॥ २२ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । देवेन नः । देवेनेति प्राप्ते तद्धितलोपः छान्दसः

मनसा सह नः अस्मभ्यम् । रायो भागधनस्य भागम् । सहस्रबन्धः बलवचनः सान्तः तत्र आकारागमश्छान्दसः । हे सहस्वन् अभियुध्य । युध्यतिर्गत्यर्थानां मध्ये पठ्यते अन्तर्भावितण्यर्थश्च गृह्यते । अभिगमय देहीत्यर्थः । एवं दानप्रवृत्तन्त्वां कश्चित्प्रतिबध्नीयादित्यत आह । मा च त्वाम् आतनत् । तनोतिः प्रतिबन्धार्थः । प्रतिबध्नातु कुतस्त्वमेवमुच्यस इति चेत् । ईशिषे वीर्यस्य यतस्त्वं स्वकीयस्य वीरकर्मणः ईशिषे ईश्वरो यस्त्वमित्यभिप्रायः । किञ्च उभयेभ्यः प्रचिकित्स उभयलोकप्राप्त्यर्थं व्याध्यपगमं कुर्वित्यभिप्रायः । गविष्टौ गोशब्देनात्र द्युलोकोऽभिप्रेतः । स्वर्गैषणायाश्च विषयभूतायाम् अस्मान् प्रचिकित्स । दैवं मनः प्राप्य लब्धधना अरोगाश्च यथा स्वर्गयास्यामस्तथा कुर्विति वाक्यार्थः ॥ २३ ॥

हे देव ! सोम ! हे सहसावन् ! बलवन् ! देवेन मनसा देवसम्बन्धिना मनसा सह रायो धनस्य भागं नोऽस्मभ्यमभियुध्य युध्यतिर्गतिकर्मा अन्तर्भावितण्यर्थः अभिगमय देहीत्यर्थः । एवं दानप्रवृत्तं त्वां कश्चित् मा आतनत् त्वा त्वां मा आतनोतु मा प्रतिबध्नातु तनोतिः प्रतिबन्धार्थः । कुतस्त्वमेवमुच्यस इति चेत् यतस्त्वं वीर्य-

दैवेन मनसा सह नः अस्मभ्य हे देव सोम भागं धनस्य भागं हे सहसावन् सह इति बलनाम । अत्राकारस्यागमः छान्दसः । हे सहस्विन् अभियुध्य अभियुध्यतिर्गत्यर्थानां मध्ये वर्तते । अन्तर्भावितण्यर्थो गृह्यते अभिगमय देहीत्यर्थः । एवं दानप्रवृत्तं त्वां कश्चित्प्रतिबध्नीयादित्यत आह मा च त्वाम् आतनत् तनोतिः प्रतिबन्धार्थः प्रतिबध्नातु । कुतस्त्वमेवमुच्यस इति चेत् ईशिषे वीर्यस्य यतस्त्वं स्वकीयस्य वीरकर्मण ईशिषे ईश्वरो यस्त्वमित्यभिप्रायः । किञ्च उभयेभ्यः प्रचिकित्स उभयलोकप्राप्त्यर्थं व्याध्यपगमनं कुर्वित्यभिप्रायः गविष्टौ गोशब्देनात्र द्युलोकोऽभिप्रेतः स्वर्गैषणायां विषयभूतायामस्मान् चिकित्स दैवं मनः प्राप्य लब्धधना अरोगाश्च यथा स्वर्गयास्यामः तथा कुर्विति वाक्यार्थः ॥ २३ ॥

स्य ईशिषे वीरकर्मण ईश्वरो भवसि अघीगर्थदयेशामिति (पा० २, ३, ५२) कर्मणि षष्ठी । किञ्च गविष्टौ गोः स्वर्गस्य इष्टौ इच्छार्था स्वर्गैषणायां विषयभूतायां सत्यामुभयेभ्यः प्रचिकित्स उभयलोकप्राप्त्यर्थं चिकित्सां कुरु व्याध्यपगमं कुरु उभयलोकप्रातिबन्धकं विघ्नं निवर्त्तयेत्यर्थः । दैवं मनः प्राप्य लब्धधना अरोगाश्च सत्कर्म कुर्वाणा यथा स्वर्गं यास्यामस्तथा कुर्वन्ति वाक्यार्थः ॥ देवेन देवानामिदं देवम् तद्धितप्रत्ययलोपः । सहसावन् प्रथमार्थे तृतीया सहसा सहो बलमस्यास्तीति सहसावान् अलुक् । तनत् तनोते परस्य लोटोऽडागम इलोपश्च । चिकित्स गुमिज्जकिञ्च्यः सन् (पा० ३, १, ५) अन्येषामपि दृश्यत इति (पा० ६, ३, १३७) दीर्घः ॥ २३ ॥

अष्टौ व्यख्यत्ककुभः पृथिव्यास्त्री धन्व योजना सप्त सिन्धून् । हिरण्याक्षः सविता देव आगाधद्रक्षा दाशुषे वार्याणि ॥ २४ ॥

(१) अष्टौ व्यख्यत् । चतस्रः सावित्र्यः द्वितीया जगती त्रिष्टुभोऽन्याः । यः अष्टौ व्यख्यत् प्रकाशितवान्ककुभः दिशः ।

(१)अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुम्बई मु०पु० नास्ति तद्यथा । अष्टौ व्यख्यत् । चतस्रः सावित्र्यः द्वितीया जगती त्रिष्टुभोऽन्याः यः अष्टौ व्यख्यत् प्रकाशितवान् ककुभो दिशः अष्टाविति चतस्रो दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिशः पृथिव्याः सम्बन्धिनीः श्री धन्व श्रीणि धन्वानीति शब्दसमाधिः धन्व इत्यन्तरिक्षनाम तेन तदुपलक्षितावितरावपि लोकौ गृह्येते छत्रिणो गच्छन्तीति यथा षष्ठ्यं श्रीन् लोकान् व्यख्यत् यश्च योजना योजनगव्यूतिकोशादीन् परिमाणविशेषान् व्यख्यत् यश्च सप्तसिन्धून् समुद्रान् व्यख्यत् । सोऽयं हिरण्यक्षः हिरण्यसदृशाक्षः अमृतवृष्टिर्वा सविता देवता देव आ अगात् आगच्छतु किं कुर्वन्नित्यत आह दधत् स्थापयन् रक्षा नि रमणीयानि धनानि दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि ॥ २४ ॥

चतस्रो दिशः चतस्रो ऽवान्तरदिशः । पृथिव्याः सम्बन्धिनीः ।
 त्री धन्व । त्रीणि धन्वानि इति शब्दसमाधिः । धन्व इत्यन्त-
 रिक्षनाम तदुपलक्षितावितरावपि लोकौ गृह्येते । क्षत्रिणो या-
 न्तीति यथा । यश्च त्रीन् लोकान् व्यख्यत् । यश्च योजनान्
 योजनगव्यूतिक्रोशादीन् मानविशेषान् व्यख्यत् । यश्च सप्तसि-
 न्धून् यश्च सप्तसमुद्रान् व्यख्यत् सोऽयं हिरण्याक्षः हिरण्यसदृ-
 शाक्षः अमृते दृष्टिर्वा सविता देवः आ अगात् आगच्छतु । किं कुर्व
 न्नित्यत आह । दधत् स्थापयन् रत्नानि रत्नमयानि धनानि ।
 दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय । वार्याणि वरणीयानि ॥ २४ ॥

चतस्रः सावित्र्यः द्वितीया जगती त्रिष्टुभोऽन्याः हिरण्यस्तूप-
 दृष्टाः । स सविता देवः आगात् आगच्छतु इणो गा लुङीति (पा०
 २, ४, ४५) इणो गादेशः । किं कुर्वन् ? दाशुषे हवींषि दत्तवते यज-
 मानाय वार्याणि वरणीयानि रत्ना रत्नानि दधत् ददन् स्थापयन् वा ।
 कीदृशः ? हिरण्याक्षः हिरण्यमिव कान्तियुक्ते अक्षिणी यस्य स हि-
 रण्याक्षः अमृतदृष्टिर्वा । स कः ? यः सविता पृथिव्याः सम्बन्धिनीः
 अष्टौ ककुभो दिशः व्यख्यत् प्रकाशितवान् । यश्च त्री त्रीणि धन्व
 धन्वानि लोकान् व्यख्यत् । धन्वेत्यन्तरिक्षनाम (निघ० १, ३, ५)
 तेन तदुपलक्षितावितरावपि लोकौ लक्ष्येते छत्रिणो गच्छन्तीति
 वत् । यश्च योजना योजनानि योजनगव्यूतिक्रोशादीन् ध्वपरिमाण-
 विशेषान् व्यख्यत् । यश्च सप्त सिन्धून् समुद्रान् क्षीरोदाद्यान् व्य-
 ख्यत् । उपलक्षणमेतत् सर्वजगत्प्रकाशकः सविता रत्नानि ददान्
 आयात्वित्यर्थः ॥ अख्यत् ख्या प्रकथने अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङि-
 ति (पा० ३, १, ५२) चलेरङ् आलोपश्च धातूनामनेकार्थत्वादत्र
 प्रकाशनार्थो ग्राह्यः त्री योजना सुपां सुलुगित्यादिना (पा० ७, १,
 ३९) पूर्वसवर्णदीर्घो विभक्तेः । धन्व सुपो लुक् । रत्ना सुप आका-
 रः । दाशुषे दाश्वान्साह्वानिति (पा० ६, १, १२) निपातः । वा-
 र्याणि ऋहलोर्ण्यदिति (पा० ३, १, १२४) वृणोतेर्ण्यत् ॥ २४ ॥

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षाणिरुभे यावापृथिवी

अन्तरीयते । अपामीवा बाधते वेति सूर्यमभि कृ-
ष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥ २५ ॥

(१) हिरण्यपाणिः सविता । सुवर्णपाणिः सविता । विचर्षणिः
विविधं द्रष्टा कृताकृतप्रत्यवेक्षकः । उभे द्यावापृथिवी अन्तः
अधिकरणश्रुतेर्योग्यक्रियाया अध्याहारः । मध्ये स्थितः ईयते
एति यदा । अथ तदा अपामीवां बाधते अमीवां व्याधिम् ।
वेति वि गतिकर्मा । गच्छति सूर्यं सूर्यरूपमवस्थाय । ततोऽस्त-
मनकाले । अभिकृष्णेन रजसा द्यामृणोति । अभिद्यामृणोति
अभिव्याप्नोति कृष्णेन रजसा तमोलक्षणेन । द्यां शुलोकम् ॥ २५ ॥

सविता प्रसविता सूर्यं सूर्यः विभक्तिव्यत्ययः उभे उभयोः
द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्योः अन्तर्मध्ये ईयते आगच्छति यदा तदा
अमीवां व्याधिमपबाधते अन्धकारलक्षणरोगं निवर्त्तयति । अथ
यदा वेति अस्तमयसमये गच्छति तदा कृष्णेन रजसा अन्धकार-
लक्षणेन द्यां शुलोकमभि कृणोति अभिव्याप्नोति । कीदृशः सूर्यः ?
हिरण्यपाणिः सुवर्णपाणिः । विचर्षणिः विविधं द्रष्टा कृताकृतप्र-
त्यवेक्षकः । उभे द्यावापृथिवी षष्ठ्यर्थे द्वितीया । अन्तर्योगे वा । ईय-
ते ईङ् गतौ दिवादिः ॥ २५ ॥

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीधः सुमृडीकः स्ववां

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्बई सु० पु०
नास्ति तद्यथा । हिरण्यपाणिः सुवर्णपाणिः सविता विचर्षणिः वि-
विधं द्रष्टा कृताकृतप्रत्यवेक्षणः उभे द्यावापृथिवी अन्तः अधिकरण-
श्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः मध्ये स्थित ईयते एति यदा अथ तथा
अपबाधते । अमीवां व्याधि वेति सूर्यं वेति गतिकर्मा गच्छति
सूर्यरूपमवस्थाय ततोऽस्तमनकाले अभिकृष्णेन रजसा द्यामृणो-
ति अभिकृणोति अभिव्याप्नोति कृष्णेन रजसा तमोलक्षणेन
शुलोकम् ॥ २५ ॥

पात्वर्वाङ् । अपसेधन् रक्षसो यातुधानानस्याद् देवः
प्रतिदोषं गृणानः ॥ २६ ॥

(१) हिरण्यहस्तः । द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते साम-
र्थ्यात् । यः अपसेधन् अपगमयन् रक्षसः यातुधानाञ्च असुख-
कारकान् । अस्यात् उदस्थात् । देवः प्रतिदोषं गृणानः । श्रु-
तिस्मृतिविहितधर्मपराङ्मुखानां यावन्तो दोषास्तावतः स्तुवन्
उच्चारयन् गणयन् उपभोगार्थमित्यभिप्रायः । सोऽयं सविता
हिरण्यहस्तः हिरण्यं दानार्थं हस्ते यस्य स तथोक्तः । रूपेण वा
स्तुतिः । असुरः रा दाने अमृन्प्राणान्ददातीत्यसुरः । सुनीथः
नीथा स्तुतिः । कल्याणस्तुतिः । सुमृडीकः साधु सुखयिता ।
स्ववान् आत्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः । यातु आयातु ।
अर्वाङ् अर्वागञ्जनः अस्मानभिमुखः ॥ २६ ॥

यो देवो रविः रक्षसो राक्षसान् यातुधानान् असुखकाराञ्च अ-
पसेधन् अपगमयन् सन् अस्थात् उदेति स देवः अर्वाङ् अर्वागञ्जनः
अस्मदभिमुखः यातु आयात्वित्यर्थः । कीदृशो देवः ? हिरण्यहस्तः हि-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समंतोऽयं पाठकमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । हिरण्यहस्तः । द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमः सामर्थ्यात् ।
यः अपसेधन् अपगमयन् रक्षसो यातुधानाञ्च असुखकारान् उदस्था-
त् उदेति देवः प्रतिदोषं गृणानः श्रुतिस्मृतिविहितधर्मपराङ्मु-
खानां यावन्तो दोषास्तावतः गृणानः स्तुवन् उच्चारयन् गृणन् उ-
पभोगार्थमित्यभिप्रायः सोऽयं सविता हिरण्यहस्तः । हिरण्यं दानार्थं
हस्ते यस्य स तथोक्तः । रूपेण वा स्तुतिः । असुरः । असुरः
अमृन् प्राणान् एति ददातीति असुरः सुनीथः नीथा स्तुतिः क-
ल्याणस्तुतिः सुमृडीकः साधु सुखयिता स्ववान् आत्मात्मीयज्ञाति-
धनवचनः स्वशब्दः यातु आयातु अर्वाङ् अर्वागञ्जनः अस्मद-
भिमुखम् ॥ २६ ॥

रूपं दानार्थं हस्ते यस्य स तथोक्तः रूपेण वा स्तुतिः । असुरः असुर-
राति ददातीत्यसुरः । सुनीथः नीथा स्तुतिः कल्याणस्तुतिः । सुमृडीकः
साधु सुखयिता । स्ववान्धनवान् । प्रतिदोषम् प्रतिजनं यो दोषः
तम् श्रुतिस्मृतिविहितधर्मपराङ्मुखानां यावन्तो दोषास्तावतः गृ-
णानः उच्चारयन् उपभोगार्थमित्यभिप्रायः । स्ववान् यातु इत्यत्र
दीर्घादटि समानपाद इति (पा० ८, ३, ९) नस्य रुत्वे भोभगो
(अघो) अपूर्वस्य योऽशीति (पा० ८, ३, १७) तस्य रोर्यादेशे ह-
लि सर्वेषामिति (पा० ८, ३, २२) तस्य लोपः । रक्षस्शब्दस्य
व्यत्ययेनाह्नीयत्वम् ॥ २६ ॥

ये ते पन्थाः सवितः पूर्व्यासोऽरेणवः सुकृता अ-
न्तरिक्षे । तेभिर्नो अद्य पथिभिः सुगेभी रक्षां च नो
अधि च ब्रूहि देव ॥ २७ ॥

(१) ये ते पन्थाः । ये ते तव पन्थाः पन्थान इति वचनव्य-
त्ययः । हे सवितः पूर्व्यासः पूर्वेष्वपि कालेषु भवाः । अरे-
णवः अपांशुलाः । सुकृताः साधुकृताः धात्रा । अन्तरिक्षे ते-
भिः तैः नः अस्मान् अद्य नयेति शेषः । पथिभिः सुगेभिः सा-
धुगमनैः अन्नपानप्रभूतैर्गच्छतः रक्षा च रक्ष च नः अस्मान् ।
अधि च ब्रूहि । अङ्गीकृत्य च ब्रूहि । यथा एते अस्मदीया

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । ये ते पन्थाः । ये ते तव पन्थाः पन्थान इति वचन-
व्यत्ययः हे सवितः पूर्व्यासः पूर्वेषु कालेषु भवाः अरेणवः अपांशु-
लाः सुकृताः साधुकृताः धात्रा अन्तरिक्षे तेभिः तैः नः अस्मान् अ-
द्य नयेति शेषः पथिभिः सुगेभिः साधुगमनैः अन्नपानप्रभूतैर्ग-
च्छतश्च रक्ष च नोऽस्मान् अधिब्रूहि अङ्गीकृत्य ब्रूहि यथा एते अस्म-
दीया इति यद्वा अस्माकं हितं पथ्यं च यत् तत् अधिब्रूहि । उ-
पविश हे देव दानादिगुणयुक्त ॥ २७

इति । यद्वा यदस्माकं हितं पथ्यं तदधिब्रूहि उपदिश हे देव दानादिगुणयुक्त ॥ २७ ॥

हे सवितः ! हे देव ! पन्थाः पन्थानां मार्गाः अन्तरिक्षे सुकृताः साधुक्ताः धात्रा वर्तन्ते । कीदृशास्ते ? पूर्व्यासः पूर्वेषु कालेषु भवाः पूर्व्याः । अरेणवः नास्ति रेणुर्यत्र अपांसुलाः । तैभिः तैः पथिभिः मार्गैः नोऽस्मान् अद्य नयेति शेषः । च पुनः गच्छतो नोऽस्मान् रक्ष पालय । अधिव्रूहि च अधि अङ्गीकृत्य ब्रूहि एते मदीया इति यद्वा अधिव्रूहि उपदिशास्माकं यद्धितं पथ्यं तत् यद्वा आधि अधिकान् वद एते महायाज्ञिका दातार इत्यादि । किम्भूतैः पथिभिः सुगेभिः सुगैः सुखेन गम्यन्ते येषु सुगाः तैः अन्नपानप्रभृतैरित्यर्थः अधिकरणे गच्छतेऽप्रत्ययः ॥ पूर्व्यासः पूर्वैः कृताः पूर्वैः कृतमिनियौ चेति (पा० ४, ४, १३३) यप्रत्ययः ॥ २७ ॥

उभा पिबतमश्विनोभा नः शर्म यच्छतम् । अविद्रियाभिरुतिभिः ॥ २८ ॥

(१) उभा पिबतम् । आश्विन्यस्तिस्त्रः एका गायत्री द्वे त्रिष्टुभौ । उभौ सोमं पिबतम् हे अश्विनौ । पीत्वा च सोमम् उभावपि नः अस्मभ्यम् शर्म शरणं प्रयच्छ तम् दत्तम् । किञ्च अविद्रियाभिः द्रविदारणे अविदीर्णाभिः अनवखण्डिताभिः ऊतिभिरवनैः रक्षतमिति शेषः ॥ २८ ॥

आश्विन्यस्तिस्त्रः एका गायत्री द्वे अनुष्टुभौ । हे (अश्विना) अश्विनौ ! उभा उभौ द्वावपि युवां पिबतम् सोममिति शेषः । उभा द्वौ युवां नोऽस्मभ्यं शर्म शरणं सुखं वा यच्छतम् । काभिः सह ?

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्बर्ह० मु० पु० नास्ति । तद्यथा । उभा पिबतम् । आश्विन्यस्तिस्त्रः । एका गायत्री द्वे त्रिष्टुभौ उभौ सोमं पिबतम् हे अश्विनौ पीत्वा च सोमम् उभावपि नः अस्मभ्यम् शर्म शरणं यच्छतं प्रयच्छत दत्तम् किञ्च अविद्रियाभिः द्रविदारणे अविदीर्णाभिः अनवखण्डिताभिः ऊतिभिरवनै रक्षतमिति शेषः ॥ २८ ॥

अविद्रियामिः अविदीर्णामिः अस्त्राण्डितामिः ऊतिभिः अवमैः पालनैः सह । सुखं दत्तं पालयतं चेत्यर्थः उभा अश्विना विभक्तेराकारः । विदीर्यन्तीति विद्रियाः इ विदारणे औणादिक इयक्प्रत्ययः ॥२८॥

अम्रस्वतीमश्विना वाचमस्मे कृतं नो दस्त्रावृषणा
मनीषाम् । अद्यूत्येऽवसे निहये वां वृधे च नो भवतं
वाजसातौ ॥ २९ ॥

(१) अम्रस्वतीम् अम्र इति कर्मनाम कर्मवतीम् हे अश्विनौ वाचम् अस्मे अस्माकम् कृतं कुरुतम् । किञ्च नः अस्माकम् हे दस्त्रौ दर्शनीयौ हे वृषणौ वर्षितारौ युवानावित्यर्थः । मनीषां मनसः संबन्धिनीमिच्छां च । अम्रस्वतीमेव कृतम् । कस्मात्पुनरहमेवं ब्रवीमि । यतः अद्यूत्ये अवसे । द्यूते भवमवसमञ्च द्यूत्यम् । द्यूतादागतं कर्मण्यं न भवति अत एवमुच्यते । अद्यूत्ये अन्ननिमित्तभूते । निहये वाम् आयामि युवाम् । आगत्य च वृधेर्वर्द्धनाय च नः अस्माकं भवतम् । वाजसातौ वाजसंभजननिमित्तभूते संग्रामे च यज्ञे वा वर्द्धनायैव भवतम् ॥२९॥

हे अश्विना अश्विनी ! हे दस्त्रा दर्शनीयौ ! हे वृषणा वर्षितारौ

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु० नास्ति । तद्यथा अम्रस्वतीम् । अम्र इति कर्मनाम । कर्मवतीं हे अश्विनौ वाचम् अस्मे अस्माकं कृतं कुरुतम् किञ्च नः अस्माकं हे दस्त्रौ दर्शनीयौ हे वृषणा वर्षितारौ सेकारौ युवानावित्यर्थः । मनीषां मनसः संबन्धिनीं च इच्छाम् अम्रस्वतीमेव कृतम् कस्मात्पुनरहमेवं ब्रवीमि अद्यूते अवसे द्यूते भवम् अवसमञ्च द्यूत्यं द्यूतादागतं कर्मण्यं न भवति । अत एवमुच्यते । अद्यूत्ये अन्ने निमित्तभूते निहये वाम् आह्वयामि युवामागत्य वृधे च नो भवतं वर्द्धनाय च नः अस्माकं भवतम् वाजसातौ वाजसंभजने निमित्तभूते च यज्ञे वर्द्धनाय च भवतम् ॥ २९ ॥

सेकारौ युवानौ ! अस्मे अस्माकं वाचम् अग्रस्वर्ती कर्मवर्ती युषां कृतं कुरुतम् । तथा नोऽस्माकं मनीषां मनस इच्छामप्नस्वतीमेव कुरुतम् । मनसा वचसा च यज्ञं कुर्मस्तथा कुरुतमित्यर्थः । वतो वृक्षां युषां निहये आह्वयामि । किनिमित्तम् ? अद्यत्ये सन्मार्गागते अवसे अग्रे अन्ननिमित्तम् तद्दानार्थमित्यर्थः द्यूतादागतं द्यूते भवं वा द्यूत्यम् न द्यूत्यमद्यूत्यम् तस्मिन् द्यूतादागतं कर्मण्यं न भवतीत्येवमुच्यते द्यूतमन्येषामप्यन्याय्यधनागमानामुपलक्षकम् । किञ्च वाजसाती वाजानामन्नानां सातिः सम्भजनं यस्मिन् स वाजसातिः तस्मिन् यज्ञे नोऽस्माकं वृधे वृद्धौ भवतम् ॥ अस्मे विभक्तेः शेषादेशः । कृतम् करोतेः बहुलं छन्दसीति (पा० २, ४, ७३) शपि लुप्ते लोष्मध्यमद्विवचने रूपम् । वृषणा वृषणौ वा षपूर्वस्य निगम इति (पा० ६, ४, ९) उपधादीर्घाभावः । वृधे वर्धनं वृत् सम्पदादित्वाद्भावे किप् ॥ २९ ॥

द्युभिर्ऋतुभिः परिपातमस्मानरिष्टेभिरश्विना सौभगेभिः । तन्नो मित्रो बरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३० ॥

(१) द्युभिरऋतुभिः । द्युभिरहोभिः कारणभूतैः अऋतुभिः अऋतु रात्रिः रात्रिभिश्च कारणभूताभिः । अधिकरणविवक्षा वा । काले हि द्यूषु रात्रिषु वा । परि सर्वतः पातम् परिपालयतम्

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुम्बई मु० पु० नास्ति : तद्यथा । द्युभिरऋतुभिः अहोभिः कारणभूतैः अऋतुभिः कारणभूतैः अऋतुमी रात्रिभिश्च कारणभूताभिः अधिकरणविवक्षया वा काले हि द्यूषु रात्रिषु च परि सर्वतः पातं पालयतम् अस्मान् न केवलं द्युभिरऋतुभिः परिपातमस्मान् किं तर्हि अरिष्टेभिरनुपहिंसितैः हे अश्विनौ सौभगेभिः भग इति धननाम शोभनैश्च धनैः योजयतमित्यध्याहारः तदस्माकं मित्रः बरुणः मामहन्तां पूजयताम् अदितिश्च सिन्धुश्च पृथिवी च उत अपि च द्यौः ॥ ३० ॥

युषाम् अस्मान् । न केवलं युभिरक्तुभिः परिपातमस्मान् । किं तर्हि । अरिष्टेभिः अनुपहिंसितैः हे अश्विनौ सौभगेभिः । भग इति धननाम । शोभनैश्च धनैः । योजयतमित्यध्याहारः । तत् नः अस्माकं मित्रः वरुणश्च मामहन्तां पूजयन्ताम् । आदितिश्च सिन्धुश्च पृथिवी च उत अपि च द्यौः ॥ ३० ॥

हे अश्विना अश्विनौ ! द्युभिः दिवसैः अक्तुभिः रात्रिभिः सम्पूर्ये तृतीया दिवसेषु रात्रिषु च महोद्यमम् अस्मान् परिपातं सर्वतो रक्षतम् । कैः ? सौभगेभिः सौभगैः भग इति धननाम (निघ० २, १०, १०) शोभनैः धनैः । किम्भूतैः ? अरिष्टेभिः अनुपहिंसितैः अखण्डितैर्धनैरस्मान् रक्षतमित्यर्थः । किञ्च मित्रः वरुणः अदितिः सिन्धुः समुद्रः उतापि च द्यौः एते नोऽस्माकं तत् मवत्कृतं रक्षणं मामहन्तां पूजयन्तामनुमन्यन्ताम् इत्यर्थः ॥ द्युरित्यहो नाम अक्तुरिति रात्रेः मामहन्ताम् मह पूजायाम् बहुलं छन्दसीति (पा० २, ४, ७६) शपः ह्युः ह्युः इति (पा० ६, १, १०) द्वित्वम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति (पा० ६, १, ७) अभ्यासदीर्घः ॥ ३० ॥

आ कृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च । हिरण्ययेन सविता रथे ना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ ३१ ॥

आकृष्णेनेति व्याख्यातम् ॥ ३१ ॥

व्याख्याता (३३, ४३) ॥ ३१ ॥

आ रात्रि पार्थिवं रजः पितुरग्रापि धामभिः । दिवः सदां सि बृहती वितिष्ठस आ त्वेवं वर्त्तते तमः ॥ ३२ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु० नास्ति । तद्यथा । आकृष्णेनेति व्याख्यातम् ॥ ३१ ॥

(१) आ रात्रि । रात्रिदेवत्या बृहती । हे रात्रि या त्वम् आ अप्रायि आ अपूपुरः आपूरयसि । पार्थिवं रजः पृथिवीसम्बन्धिलोकम् पितुः मध्यमस्य लोकस्य धामभिः स्थानैः सह । या च त्वम् दिवः सुलोकस्य सदांसि स्थानानि । बृहती महती वितिष्ठसे आक्रामसि । यस्याश्च ते । तथापि आवर्त्तते । त्वेषं महाप्राग्भारं दीप्तं वा तमः तां त्वां स्तुमः ॥ ३२ ॥

रात्रिदेवत्या पथ्या बृहती । हे रात्रि ! यया त्वया पार्थिवं रजः पृथिवीसम्बन्धिलोकः पितुः मध्यमलोकस्य धामभिः स्थानैः सह आ अप्रायि समन्तात् पूर्यते । या च त्वं दिवो सुलोकस्य सदांसि स्थानानि बृहती महती सती वितिष्ठसे आक्रमसे व्याप्राषि । तस्यास्तव तम आवर्त्तते तथापि प्रवर्त्तते । किम्भूतं तमः ? त्वेषं दीप्तं महाप्राग्भारमित्यर्थः । रजःशब्दो लोकवचनः । अप्रायि प्रा पूरणे कर्मणि लुङि चिणि रूपम् ॥ ३२ ॥

उषस्ताच्चित्रमाभरास्मभ्यं वाजिनीवति । येन तो-
कं च तनयं च धामहे ॥ ३३ ॥

(२) उषस्तत् । उषोदेवत्या परोष्णिक् । हे उषः तत् चित्रं

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु० नास्ति । तद्यथा । आ रात्रि । रात्रिदेवत्या पथ्या बृहती । हे रात्रि या त्वम् अप्रायि आ अपूपुरः आपूरयसि पार्थिवं रजः पृथिवीसम्बन्धिनं लोकं पितुर्मध्यमस्य लोकस्य धामभिः स्थानैः सह या च त्वं दिवः सुलोकस्य सदांसि स्थानानि बृहती वितिष्ठसे आक्रामसि यस्याश्च तव तथापि आवर्त्तते त्वेषं महाप्राग्भारं दीप्तं वा तमः तां त्वां स्तुमः ॥ ३२ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु० नास्ति । तद्यथा । उषस्तत् । उषोदेवत्या परोष्णिक् । हे उषः तत् चित्रं चायनीयं महनीयं धनमाभर आहर अस्मभ्यं हे वाजिनीवति अन्नवति येन धनेन तोकं च पुत्रं तनयं प्रीतिं धामहे दध्महे ॥ ३३ ॥

चायनीयं महनीयं धनम् आभर आहर अस्मभ्यम् हे वा-
जिनीवति अन्नवति । येन धनेन तोकं च तनयं च पौत्रं च
' धामहे दध्महे ॥ ३३ ॥

उषोदेवत्या पुरोष्णिक् । हे उषः ! हे वाजिनीवति ! हे अन्नव-
ति । अस्मभ्यं तत् प्रसिद्धं चित्रं चायनीयमाश्चर्य्यकारि महनीयं
धनमाभर आहर देहि येन धनेन वयं तोकं पुत्रं तनयं पौत्रं च सर्वं
सन्तानवर्गं धामहे दध्महे पुष्णीमः । धामहे दधातेः शपो लुकि
रूपम् ॥ ३३ ॥

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं^७ हवामहे प्रातर्मित्रधारुणा
प्रातरश्विनौ । प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रातः सो-
ममुत रुद्रं^७ हुवेम ॥ ३४ ॥

(१) प्रातरग्निम् बहुदेवत्यां जगती । प्रातःशब्दो विप्सा-
वचनः । प्रातः प्रातः पुनः पुनः । अग्निश्च इन्द्रश्च मित्रावरुणौ
च अश्विनौ च । हवामहे इति प्रत्येकमभिसंबध्यते । प्रातः भ-
गश्च पूषणश्च ब्रह्मणस्पतिश्च प्रातः सोमम् उत अपि च रुद्रम्
हुवेम आह्वयामः ॥ ३४ ॥

जगती बहुदेवत्या । प्रातःशब्दो विप्सावचनः । वयं प्रातः पुनः
पुनः एतान् देवान् हवामहे आह्वयाम इति प्रत्येकं सम्बध्यते । कान् ?
अग्निम् इन्द्रम् मित्रावरुणौ अश्विनौ भगम् पूषणम् ब्रह्मणस्पतिम् ।
सोमम् उत अपि च रुद्रं हुवेम आह्वयाम । हवामहे हुवेम ह्वयतेः
सम्प्रसारणे रूपद्वयम् ॥ ३४ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु०पु०
नास्ति तद्यथा । प्रातरग्निम् । बहुदेवत्या जगती । प्रातःशब्दो वि-
प्सावचनः । प्रातः प्रातः पुनः पुनः इन्द्रं च अग्निं च मित्रावरुणौ
च अश्विनौ च हवामहे इति प्रत्येकं संबन्ध्यते इति प्रातः भगं च
पूषणं ब्रह्मणस्पतिं च सोमम् उतापि च रुद्रं हुवेम आह्वयामः ॥ ३४ ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमदितेर्यो वि-
घर्त्ता । आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजां चिद्यं भगं
भक्षीत्याह ॥ ३५ ॥

(१) प्रातर्जितम् । पञ्च भगदेवत्यास्त्रिष्टुभः । यो विघर्त्त-
त्यादिमन्त्रो व्याख्यायते उद्दिश्यमानत्वात् । यः भगः विघर्त्ता
विधारयिता सर्वस्य जगतः । आध्रश्चिद्यं प्रतिषेधस्य दीर्घत्वं
छान्दसम् । आध्रः धै तृप्तौ । अतृप्तः बुभूक्षितः । अथवा धि-
यतेः आध्रः दरिद्रः चिच्छब्दोऽप्यर्थे । दरिद्रोऽपि यं भगं म-
न्यमानः मन्यतिरर्चतिकर्मा । पूजयन्स्वार्थसिद्धये भगम्भक्षि
इत्याह उदयं भक्षयस्व भजस्व इत्याह । तुरश्चित् आङ्गो-
ऽध्याहारः । आतुरोऽपि यं भगं मन्यमानः भक्षीत्याह ।
उदयं भक्षयस्व इत्याह । यद्वातुरशब्देन यमोऽभिधीयते । स

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । प्रातर्जितम् । पञ्च भगदेवत्याः त्रिष्टुभः यो विघ-
र्त्तत्यादिमन्त्रो व्याख्यायते उद्दिश्यमानत्वात् । यो भगः विघर्त्ता
विधारयिता सर्वस्य जगतः । आध्रश्चिद्यं प्रतिषेधस्य दीर्घत्वं छा-
न्दसम् । आध्रः धै तृप्तौ अतृप्तः बुभूक्षितः अथवा आध्रियते इति
आङ्गो दरिद्रः चित् शब्दोऽप्यर्थे । दरिद्रोऽपि यं भगं मन्यमानः ।
मन्यतिरर्चतिकर्मा । पूजयन् स्वार्थसिद्धये भक्षि इत्याह । उदयं भ-
जस्वेत्याह तुरश्चित् । आङ्गोऽध्याहारः । आतुरोऽपि यं भगं मन्य-
मानः पूजयन् भक्षि इत्याह उदयं भजस्वेत्याह । यद्वातुरशब्देन
यमोऽभिधीयते । स हि तूर्णे प्राणिनो हरति यमोऽपि यं मन्यमानः
पूजयन् भक्षि उदयं भजस्वेत्याह । स हि दिवसान् प्राणिभ्यो गण-
यति । राजापि यं भगं पूजयन् उदयं भजस्वेत्याह । तदुदये राज्ञां
वार्त्तादिसिद्धिः । तं प्रातर्जितं प्रातर्जयिन् भगमादित्यमुग्रमुग्रपूर्णदानं
हुवेम आङ्गयामो वयम् । ऋषिरात्मानमाह पुत्रमदितेः ॥ ३५ ॥

हि तूर्णं प्राणिनो हन्ति । यमोऽपि यं भगं मन्यमानः भक्षी-
त्याह । उदयं भजस्वेत्याह । स हि दिवसान् प्राणिनो गण-
यति । राजाचित् राजापि यं भगं मन्यमानः क्षभीत्याह
उदयं भक्षयस्व भजस्वेत्याह । तदुदये हि राज्ञां वार्त्तासिद्धिः ।
तं प्रातर्जितम् प्रातर्जयिनं भगम् उग्रमुद्गूर्णदानम् हुवेम आह-
यामः । वयम् ऋषिरात्मानमाह । पुत्रम् अदितेः ॥ ३५ ॥

पञ्च भगदेवत्यास्त्रिष्टुभः । वयं तं भगमादित्यं हुवेम आह्वयाम ।
किम्भूतम् ? प्रातर्जितं प्रातर्जयतीति प्रातर्जित् तम् प्रातर्जयनशील-
म् । उग्रमुत्कृष्टमुद्गूर्णदानं वा । अदितेः पुत्रं तनयम् । तं कम् ?
यो विधर्ता जगतो धारयिता । यञ्च आभ्रश्चित् चिच्छब्दोऽप्यर्थे न
ध्रायति भ्रं तृप्तौ न तृप्यति स भ्रः नञो दीर्घश्छान्दसः । यद्वा आ
समन्तात् भ्रः आभ्रः यद्वा अभ्र एवाभ्रः स्वार्थे तद्धितः आभ्रः अतुतः
बुभुक्षितो दारिद्र्यो वापि यं भगं भक्षि भजस्व अर्थादुदयम् इत्याह
किं कुर्वन् ? मन्यमानः पूजयन् स्वार्थसिद्धये मन्यतिरर्चयति कर्मा
स हि सूर्योदये भिक्षादिना किञ्चिद्भते तत उदयं घाञ्छति ।
तुरश्चित् आतुरोऽपि यं भगं मन्यमानो भक्षि उदयं भजस्वेत्याह
दिवसे तस्य सुखोदयात् रोगिणो रात्रिः कष्टेन याति यद्वातुरो
यमः स हि मारणाय दिनानि गणयति । राजा चित् राजापि यं
भगं भक्षि इत्याह तदुदये हि राज्ञां व्यवहारदर्शनादिना सर्वेष्वसि-
द्धिः । भक्षि भजतेः शपि लुप्ते लटि मध्यमे रूपम् ॥ ३५ ॥

भग प्रणेत् भग सत्यराधो भगेमां विषमुदवा द-
दन्नः । भग प्रनो जनय गोभिरश्वैर्भगप्र वृभिर्नृवन्तः
स्थाम ॥ ३६ ॥

(१) भग प्रणेत् । हे भग हे प्रणेत् : प्रकर्षेण नयस्य कर्त्तः ।

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । भग प्रणेत् : । हे भग प्रणेत् : प्रकर्षेण धनस्य कर्त्तः
हे भग सत्यराधः सत्यमविनाशि राधो धनं यस्य स तथोक्तः ।

हे भग हे सत्यराधः सत्यमविनाशि राधो धनं यस्य । स त-
थोक्तः । हे भग इमां धियं प्रज्ञाम् उत् अव उद्गमय ।
यथा सूस्मानर्थान् पश्यामः तथा कुर्वित्यभिप्रायः । ददत् नः
देहि अस्मभ्यम् धनम् । भग प्रनो जनय गोभिरश्वैः । हे भग-
प्रजनय नः अस्मान् गोभिः अश्वैश्च । हे भग नृभिः मनुष्यैः
नृवन्तः स्याम भवेम ॥ ३६ ॥

हे भग ! हे प्रणेतः ! प्रकर्षेण नयति प्रापयति धनमिति प्रणेतः
तस्य सम्बोधने हे प्रणेतः । आदरार्थं पुनः सम्बोधनम् हे भग ! हे
सत्यराधः ! सत्यमनश्चरं राधो धनं यस्य स सत्यराधाः तत्स-
म्बुद्धौ हे सत्यराधः ! हे भग ! त्वं ददत् धनं प्रयच्छन् सन् नो-
ऽस्माकमिमां धियं प्रज्ञां कर्म वा उद्व उद्गमय यथा सूस्मार्थान्
पश्यामस्तथा कुर्विति भावः । किञ्च हे भग ! नोऽस्मान् गोभिः
अश्वैः प्रजनय प्रवर्धय गा अश्वांश्च बहून् देहीत्यर्थः । हे भग !
वयं नृभिः पुत्रादिभिः नृवन्तः मनुष्यवन्तः प्रकर्षेण स्याम भवेम ॥ ३६ ॥

उतेदानीं भगवन्तः स्यामोत प्रपित्व उत मध्ये
अह्नाम् । उतोदिता मघवन् सूर्यस्य वयं देवानां
सुमतौ स्याम ॥ ३७ ॥

(१) उतेदानीम् । उत अपि च इदानीं भगवन्तः स्यामः

हे भग इमां धियं प्रज्ञाम् उत् अव उद्गमय । यथा सूस्मानर्थान्
पश्यामः तथा कुर्वित्यभिप्रायः । ददत् देहि नः अस्मभ्यं धनं भग
प्रनो जनय । गोभिरश्वैः हे भग प्रजनय नः अस्मान् गोभिरश्वैश्च
हे भग नृभिर्मनुष्यैर्नृवन्तः मनुष्यवन्तः स्याम भवेम ॥ ३६ ॥

(१) अत्र वाराणसी-लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्बर्हमु० पु०
नास्ति तद्यथा । उतेदानीम् । उत अपिचेदानीं भगवन्तः ज्ञानवन्तः
धनवन्तः स्याम आदित्यप्रसादात् उतापि च प्रपित्वे प्राप्ते अस्तम-

आदित्यप्रसादात् । उत अपि च प्रपिष्वे प्राप्ते अस्तमनकाले भगवन्तः स्याम । उत अपि च मध्ये दिने अह्नां भगवन्तः स्याम । उतोदिता उत अपि च उदिता उदयकाले हे मघवन् धनवन् सूर्यस्व भगवतः प्रसादादेव वयम् देवानां सुमतौ कल्याण्यां मतौ स्याम भवेम ॥ ३७ ॥

हे मघवन् ! धनवन् रवे ! उत अपि च क्यामिदानीं भगवन्तो भानवन्तो वा स्याम भवेम । उतापि च सूर्यस्य प्रपिष्वे प्रपतने अस्तमये भगवन्तः स्याम । उत अह्नां मध्ये मध्ये दिने भगवन्तः स्याम उत सूर्यस्य उदिता उदितौ उदयसमये भगवन्तः स्याम । किं बहुना सर्वदास्माकं धनवत्तास्त्वित्यर्थः । किञ्च देवानां सुमतौ कल्याण्यां बुद्धौ वयं स्याम देवा अस्मासु शोभनामनुग्रहविषयां बुद्धिं दधत्वित्यर्थः ॥ ३७ ॥

भग एव भगवाँ२॥ अस्तु देवास्तेन वयं भगवन्तः स्याम । तं त्वां भग सर्व इज्जोहवीति स नो भग पुर ए ता भवेह ॥ ३८ ॥

(१) भग एव । हे देवाः भग एव भगवान् अस्तु । किमयकाले भगवन्तः स्याम उत उदिता अपि च उदयकाले हे मघवन् धनवन् सूर्यस्य भगवतः प्रसादादेव वयं देवानां सुमतौ कल्याण्यां मतौ स्याम भवेम ॥ ३७ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु० नास्ति । तद्यथा । भग एव हे देवाः भग एव भगवान् धनवान् अस्तु किमन्यैर्देवताविशेषैर्धनयुक्तैः अदात्भिरित्यभिप्रायः । तेन भगप्रवृत्तेन धनेन वयं भगवन्तः स्याम भवेम । एकं वाक्यं द्वितीयेनार्धेन द्वितीयम् एकवाक्यत्वाया असंभवात् उपरि तदः अवघणात् यदोऽत्र वृत्तिः । यञ्च त्वां हे भग सर्व इत् सर्व एव जोहवीति आह्वयति कामसिद्धये स नः अस्माकं हे भग पुर पता अग्रयायी सर्वकार्येषु भव इह ॥ ३८ ॥

न्यैर्देवताविशेषैर्धनयुक्तैरदातुभिरित्यभिप्रायः । तेन भगवदत्तेन धनेन वयं भगवन्तः धनवन्तः स्याम भवेम । एकं वाक्यम् । द्वितीयेनार्द्धेन द्वितीयम् एकवाक्यताया असंभवात् । तं त्वा उपरि तदः भवणात् यदोऽत्र वृत्तिः । यं त्वाम् । हे भग सर्व इत् सर्व एव जोहवीति । आह्वयति कामसिद्धयेः । स नः अस्माकम् हे भग पुर एता अग्रयायी सर्वकार्येषु भव इह ॥ ३८ ॥

हे देवाः ! मय एव भगवान् धनवानस्तु किमन्यैरदातुभिर्वृत्तिभिर्देवैरिति भावः । तेन भगवत्तेन धनेन वयं भगवन्तः स्याम । एवं देवानुक्ताथ भगमाह हे भग ! सर्व इत् सर्व एव जनः तं प्रसिद्धं त्वा जोहवीति अत्यन्तमाह्वयति इष्टसिद्धये हे भग ! स त्वमिह नोऽस्माकं कर्मणि पुरपता पुरोऽग्रे एतीति पुरपता अग्रयायी भव अग्रेसरो भूत्वा सर्वकार्याणि साधयेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

समध्वरायोषसो नमन्त दधिक्षावेव शुचये पदा-
य । अर्वाचीनं वसुविद् भगं नो रथमिवाश्वं वाजि-
न आवहन्तु ॥ ३९ ॥

(१) समध्वराय । संनमन्त प्रह्वीभवन्ति । या उषसः अध्वराय यज्ञाय । अग्निहोत्रादिकर्मणे कथमिव । दधिक्षावेव । यथा दधिक्षावा अश्वः शुचये पदाय । शुचिपदम् अग्न्याधा-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समन्तोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु० नास्ति तद्यथा । स मध्वरायः । सन्नमन्त प्रह्वीभवन्ति । या उषसः अध्वराय यज्ञाय अग्निहोत्रादिकर्मणे कथमिव दधिक्षावेव यथा दधिक्षावा अश्वः शुचये पदाय शुचिपदम् अग्न्याधानार्थं कर्तव्यमिति संनमते एवं ता उषसः अर्वाचीनम् अनन्यगतमनस्कं वसु धनं विन्दतीति वसुविद् भगमादित्यं नः अस्मान् प्रति रथमिवाश्वं वाजिनः अन्नघन्तो वेगघन्तो वा आवहन्तु आगमयन्तु ॥ ३९ ॥

नार्थं कर्तव्यमिति सन्नपते । एवं ता उपसः । अर्वाची-
नम् । अनन्यगतमनस्कम् । वसुविदं च । वसु धनं विन्द-
तीति वसुवित् तं वसुविदम् । भगम् आदित्यम् नः अस्मान्
प्रति । रथमिव । अश्वाः बाजिनः वेजनवन्तः अन्नवन्तो वा ।
आवहन्तु आगमयन्तु ॥ ३९ ॥

उपसः प्रातःकालाधिष्ठातारो देवाः अध्वराय संनमन्त संनमन्ते
प्रह्वीभवन्ति । कथमिव ? दक्षिणावा अश्वः इव यथा अश्वः शुचये
पदाय अग्न्याधानार्थं शुचि पदम् । ता उपसः भगमादित्यं नो-
ऽस्माकमर्वाचीनममिमुखमावहन्तु आगमयन्तु । किम्भूतं भगम् ?
वसुविदम् वसु धनं विन्दतीति वसुविदः इगुपधेति (पा० ३, १,
१३५) कः । यथा बाजिनोऽन्नवन्तो वेगवन्तो वा अश्वा रथमावह-
न्ति तद्वत् ॥ ३९ ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्न उषासो वीरवतीः सदमुच्छ-
न्तु भद्राः । घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्व-
स्तिभिः सदा नः ॥ ४० ॥

(१) अश्वावतीः । उषोदेवत्या त्रिष्टुप् । अश्ववत्यः गोमत्यः
नः अस्माकम् । उषासः वीरवत्यः सदम् सदाकालम् उच्छ-
न्तु । उच्छी विवाशे । विवासयन्तु तमः । भद्राः भन्दनीयाः ।
घृतमवश्यायजलं दुहानाः । विश्वतः प्रपीताः । प्यायः पी आ-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । आश्वावतीः । उषोदेवत्या त्रिष्टुप् । अश्ववत्यः
गोमत्यः नः अस्माकम् उषासो वीरवत्यः सदं सदाकालम् उच्छन्तु
व्युच्छन्तु । उच्छी विपाशे । विपाशयन्तु तमः । भद्राः भन्दनीयाः-
घृतमवश्याय जलं दुहाना विश्वतः प्रपीताः । प्यायः पी आदेशः ।
सर्वतः आप्यायिताः । धर्मार्थकामैः । इवानामृत्विष्विषयः प्रश्नः ।
यूयं पात पालयत स्वस्तिभिः अविनाशैः सदा नः अस्माकम् ॥ ४० ॥

१६५२ मन्त्रभाष्य-वेददीपसहिता शुक्लयजुःसंहिता ।

देशः । सर्वतः आप्यायिताः धर्मार्थकामैः । इदानीमुत्तिष्ठिष्वयः
प्रश्नः । यूयं पात पालयत स्वस्तिभिरविनाशैः सदा नः अ-
स्मान् ॥ ४० ॥

उपोदेवेत्या त्रिष्टुप् । उषसः सद् सदाकालं नोऽस्मानुच्छन्तु
विपाशयन्तु अज्ञानलक्षणं पाशं मोचयन्तु उच्छी विपाशे । कि-
म्भूता उषसः ? अश्ववतीः अश्ववत्यः गोमतीः गोमत्यः वीरवतीः
वीरवत्यः भद्राः भन्दनीयाः कल्याणरूपाः घृतमवश्यायजलं दुहानाः
क्षरन्तः विश्वतः सर्वतः प्रणीताः धर्मार्थकामैराप्यायिताः प्यायः
पी-आदेशः । एवं परोक्षं प्रार्थ्य प्रत्यक्षमाह हे उषसः । यूयं स्व-
स्तिभिः अविनाशैः सदा नोऽस्मान् पात पालयत ॥ ४० ॥

पूषन् तव व्र ते वयं न रिष्येम कदा च न । स्तो-
तारस्त इह स्मसि ॥ ४१ ॥

(१) पूषन् तव । द्वे पौष्ण्यौ गायत्रीत्रिष्टुभौ । हे पूषन्
तव व्रते कर्मणि वर्तमाना वयम् न रिष्येम न विनश्येम कदा-
चन कदाचिदपि । अन्यच्च । स्तोतारोऽपि । ते तव । इह स्म-
सि । स्म । इदन्तो मसि इतीकार उपजनः ॥ ४१ ॥

द्वे पौष्ण्यौ गायत्रीत्रिष्टुभौ । हे पूषन् । तव व्रते कर्मणि वर्त-
माना वयं कदा चन कदापि न रिष्येम न विनश्येम । किञ्च इह
कर्मणि ते तव स्तोतारः स्तुतिकर्तारः स्मसि भवामः इदन्तो
मसि ॥ ४१ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
मास्ति तद्यथा । पूषन् तव । द्वे पौष्ण्यौ गायत्रीत्रिष्टुभौ । हे पूषन् ।
तव व्रते कर्मणि वर्तमाना वयं न रिष्येम न विनश्येम । हि क-
दाचन कदाचिदपि । अन्यच्च स्तोतारोऽपि ते तव इह स्मसि स्म इद-
न्तो मसीति इकार उपजनः ॥ ४१ ॥

पथस्पर्धः परिं पतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्या-
नङ्कर्म । स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियं धियं सी-
षधाति प्र पूषा ॥ ४२ ॥

(१) पथस्पर्धः । यः पथस्पर्धः मार्गस्य परिपतिम् अधिप-
तिमित्युपसर्गव्यत्ययः । वचस्या वचनेन वेदोक्तेन अभिमुखी-
कृतः । कामेन इच्छया च अभिमुखीकृतः । अभ्यानङ् । अन-
शिर्व्याप्तिकर्मा । अभिव्याप्नोति । अर्कम् । सः नः अस्मभ्यम्
रासत् शुरुधः । शुरुधः । पूर्वपदान्तलोपः शुचं संतापं साधना-
भावकृतं यानि रुधन्ति साधनानि भवन्ति तानि तथोक्तानि
लिङ्गव्यत्ययेन । चन्द्राग्राः । तान्येव विशिष्यन्ते । चायनीया-
ग्राणि । धियं धियं सीषधाति । कर्म कर्मवचनः प्रसाधयति ।
पूषा ॥ ४२ ॥

यः पूषा अर्कं देवमभ्यानङ् अभिव्याप्नोति । किम्भूतः ? कामेन
काम्यत इति कामं तेन वाञ्छितेन वचस्या वचसा वेदोक्तेन कृतः अ-
भिमुखीकृतः । किम्भूतमर्कम् ? पथस्पर्धः मार्गस्य मार्गस्य सर्वेषां
मार्गोणां परिपतिमधिपतिं स्वामिनम् । सः पूषा नोऽस्मभ्यं शुरुधः
शुचं रुधन्ति वर्णनाशाः पृषोदरादित्वात् शोकनाशकराणि सा-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । पथस्पर्धः । यः पूषा मार्गस्य मार्गस्य परिपतिम्
अधिपतिम् । अत्रोपसर्गस्य व्यत्ययः । वचस्या वचनेन वेदोक्तेना-
भिमुखीकृतः । कामेन इच्छया अभिमुखीकृतः । अभ्यानङ् । आन-
शिर्व्याप्तिकर्मा । छान्दसः अभिव्याप्नोत्यर्कं देवं स नः अस्मभ्यं रा-
सत् वदातु किं शुरुधः पूर्वपदान्तलोपः । शुचं संतापं साधनाभा-
वकृतं रुधन्ति यानि साधनानि । भवन्ति तानि तथोक्तान् लिङ्ग-
व्यत्ययेन चन्द्राग्राः तान्येव विशिष्यन्ते चायनीयाग्राणीति धियं
धियं सीषधाति कर्मवचनं च प्रसाधयतु पूषा ॥ ४२ ॥

धनानि दासत् ददातु लिङ्गव्यत्ययः । किम्भूताः शुरुधः ? खन्द्राग्राः
खन्द्रमाहावकमग्रं यासां ताः साधने कृते आहावो भवति । पुनः
पूषा धियं धियं कर्माणि सर्वाणि प्रसीषधाति प्रकर्षेण साधयतु ।
पथस्पयः धियं धियमिति नित्यवीप्सयोरिति (पा० ८, १, ४)
द्वित्वम् । वचस्या विभक्त्योदेशः । आनद् व्याप्तिकर्मसु दशस्वयं
पठितः (निष्ठा २, १८, ४) । सीषधाति साध संसिद्धौ श्लुष्टा-
न्दसः द्वित्वम् लेटोऽडाटौ तुजाद्रीनां दीर्घोऽभ्यासस्य उपवाहस्व-
दृष्टान्दसः ॥ ४२ ॥

त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो
धर्माणि धारयन् ॥ ४३ ॥

(१) त्रीणि पदा । वैष्णव्यौ गायत्र्यौ । द्वाभ्यामेकवाक्य-
म् । यः विष्णुः यज्ञः त्रीणि पदानि । विचक्रमे क्रान्तवान् अ-
ग्निवाय्वादित्याख्यानि । गोपाः गोपायिता च समस्तस्य जग-
तः । अदाभ्यः अनुपहिंस्यः । अतः अस्मादेव पदत्रयात् ध-
र्माणि । धर्मशब्द उभयलिङ्गः अर्द्धर्चादौ द्वि गणे पठितः । ध-
र्मान् धारयन् । कर्मपर्यायो वा । अतः एभ्यः पदेभ्यः कर्माणि
धारयन् ॥ ४३ ॥

वैष्णव्यौ गायत्र्यौ द्वयोर्ऋगोरेकवाक्यम् । यो विष्णुः यज्ञः त्रीणि
पदा पदानि विचक्रमे विक्रान्तवान् अग्निवाय्वादित्याख्यानि पदानि
व्याप्तवान् । किम्भूतो विष्णुः ? गोपाः जगतो रक्षकः अदाभ्यः

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । त्रीणि पदा वैष्णव्यौ गायत्र्यौ द्वाभ्यामेकवाक्ययो-
र्विष्णुर्यज्ञः त्रीणि पदानि विचक्रमे क्रान्तवान् अग्निवाय्वादित्या-
ख्यानि गोपाः गोपायिता समस्तस्य जगत् । अदाभ्यः अहिंस्यः
अतः अस्मादेव पदत्रयात् । धर्माणि धर्मशब्दः उभयलिङ्गः । अर्ध-
र्चादौ द्वि गणे पठितः । धर्मं धारयन् कर्मपर्यायो वा अत एभ्यः
पदेभ्यः कर्माणि धारयन् ॥ ४३ ॥

मर्हस्यः । किं कुर्वन् ? अतः अस्मादेव पदत्रयात् धर्माणि पुण्यानि कर्माणि आरयन् । धर्ममस्त्रियाम् ॥ ४३ ॥

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते ।
विष्णोर्यत् परमं पदम् ॥ ४४ ॥

(१) तद्विप्रासः । तस्य विष्णोर्यज्ञस्य यत् परमं पदं ब्रह्म-
लक्षणम् । तत् । विप्रासः ब्राह्मणाः विपन्यवः मेधाविनः ।
जागृवांसः असुप्ताः अप्रमत्ताः । ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः । स-
मिन्धते । संदीपयन्ति उपासनैर्निर्मलीकुर्वन्ति ॥ ४४ ॥

तस्य विष्णोः यज्ञस्य यत् परमं पदं ब्रह्मलक्षणम् तद्विप्रासः
विप्राः ब्राह्मणाः समिन्धते णिचो लोपः समिन्धयन्ति दीपयन्ति
उपासते इत्यर्थः । किम्भूताः विप्राः ? विपन्यवः विगतः पन्युः सं-
सारव्यवहारो येभ्यः निष्क्रामाः । जागृवांसः जागरणशीलाः अप्र-
मत्ताः ज्ञानकर्मसु समुच्चयकारिण इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

घृतवती भुवनानामभिध्रियोर्वी पृथ्वी मधुदुधे
सुपेशसा । द्यावापृथिवी वह्णस्य धर्मणा विष्काभिते-
अजरे भूरिरेतसा ॥ ४५ ॥

(२) घृतवती । द्यावापृथिवीया जगती । ये द्यावापृथिव्यौ

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । तद्विप्रासः तस्य विष्णोर्यज्ञस्य यत्परमं परं ब्रह्म-
लक्षणं तत् विप्रासः ब्राह्मणाः विपन्यवो मेधाविनो जागृवांसः
अप्रमत्ताः ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः समिन्धते । इन्धी दीप्तौ । णिचो
लोपः छान्दसः । सम्यक् दीपयन्ति उपासते निर्मलीकुर्वन्ति ॥ ४४ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । घृतवती । जगती द्यावापृथिव्यौ ये द्यावापृथिव्यौ
घृतवत्यौ उदकवत्यौ भुवनानामभिध्रियौ भूतजातानामभ्याभयणीये ।

घृतवत्यौ उदकवत्यौ । भुवनानामभिध्रिया । भूतजाताना-
मभ्याभ्रयणीये । उर्वी विस्तीर्णे । पृथ्वी पृथुले । मधुदुधे । म-
धूदकं तस्य दोग्ध्यौ । सुपेशसा सुरूपे । ते वरुणस्यादित्यस्य
धर्मणा धारणेन । विष्कभिते । स्कन्नोतिर्दृढीकरणार्थः । दृढी-
कृते । अजरे जरारहिते । भूरिरेतसा । बहुरेतस्के । सर्वभूता-
नां हि रेतंसि ताभ्यामेवोत्पद्यन्ते ॥ ४५ ॥

जगती द्याव्यापृथिवीदेवत्या । द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ वरु-
णस्यादित्यस्य धर्मणा धारणेन धरणशक्त्या विष्कभिते स्तम्भिते
स्कन्नोतिर्दृढीकरणार्थः वरुणेन स्वशक्त्या दृढीकृते इत्यर्थः । कि-
म्भूते ते ? घृतवती उदकवत्यौ घृतमित्युदकनाम (निघ० १, १२,
१०) । भुवनानां भूतजातानामभिध्रिया अभिध्रियौ आभ्रयणीये क-
र्मणि कृप् विभक्तंराकारः । उर्वी उर्व्यौ विस्तीर्णे पृथ्वी पृथ्व्यौ पृ-
थुले आयामविस्ताराभ्यां महत्त्वं विशेषणद्वयेनोक्तम् । मधुदुधं मधु
उदकं तस्य दोग्ध्यौ । सुपेशसा सुरूपे । अजरे जरारहिते । भू-
रिरेतसा भूरि रेतो ययोस्ते भूरिरेतसौ बहुरेतस्के सर्वभूतानां हि
रेतंसि ताभ्यामेवोत्पद्यन्ते ॥ ४५ ॥

ये नः सपत्ना अप ते भवन्तिवन्द्राग्निभ्यामवधा-
धामहे तान् । वसवो रुद्रा आदित्या उपरिस्पृशं मो
घं चेत्तारमधिराजमेकन् ॥ ४६ ॥

(१) ये नः जगती लिङ्गोक्तदेवता । ये नः अस्माकम्
उर्वी विस्तीर्णे पृथ्वी पृथुले मधुदुधे मधु उदकं दोग्ध्यौ सुपे-
शसा सुरूपे ते वरुणस्य आदित्यस्य धर्मणा धारणेन विष्कम्भिते
स्कन्नोतिर्दृढीकरणार्थः । दृढीकृते । अजरे जरारहिते भूरिरेतसा बहु-
रेतस्के सर्वभूतानां हि रेतंसि ताभ्यामेवोत्पद्यन्ते ॥ ४५ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । ये नः । जगती लिङ्गोक्तदेवता । ये नः अस्माकं स-
पत्नाः शत्रवः अपते भवन्तु । अपगतवीर्या निरुद्यमास्ते भवन्तु ।

सपत्नाः शत्रवः । अपते भवन्तु । अपगतवीर्या निरुद्यमास्ते भवन्तु । ततः । इन्द्राग्निभ्याम् अववाधामहे अवनाशयामः तान् शत्रून् । किञ्च वसवः रुद्राः आदित्याश्च । उपरिस्पृशम् उपरिस्थितं स्पृशतीति उपरिस्पृक् तमाधिपत्येऽवस्थितं पादेन स्पृशतीति उपरिस्पृक् तम् उपरिस्पृशम् माम् उग्रं च । चेत्तारं ज्ञातारं च ज्ञेयस्य । अधिराजम् अधिपतिमीश्वरं च अक्रन् कृतवन्तः कुर्वन्तु वा ॥ ४६ ॥

जगती लिङ्गोक्तदेवता । ये नोऽस्माकं सपत्नाः शत्रवः ते अपभवन्तु अपगतवीर्या निरुद्यमा भवन्तु परामर्शं यान्तिवत्यर्थः । यतो घयं तान् सपत्नान् इन्द्राग्निभ्यां कृत्वा अववाधामहे इन्द्राग्निबलेन नाशयामः । किञ्च वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादश आदित्या द्वादश एते मा मामेतादृशमक्रन् कुर्वन्तु । कीदृसमुपरिस्पृशम् उपरि स्पृशतीति उपरिस्पृक् तमुच्चस्थानस्थितम् । उग्रमुत्कृष्टम् । चेत्तारं ज्ञातारं ज्ञेयस्य । अधिराजम् अधिकश्चासौ राजा च अधिराजस्तम् अधिपतिमीश्वरं कुर्वन्तिवत्यर्थः ॥ ४६ ॥

आ नासत्या त्रिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातं म-
धुपेयमदिवना । प्रायुस्तारिष्टं नीरपांसि मृक्षत-
सेधतं द्वेषो भवतं सचाभुवा ॥ ४७ ॥

(१) आ नासत्या । आश्विनी जगती । आयातम् आग-

तत इन्द्राग्निभ्यामववाधामहे तान् । अवनाशयामः तान् शत्रून् । किञ्च वसवः रुद्रा आदित्याश्च उपरिस्पृशं मा उपरिस्थितं स्पृशतीति उपरिस्पृक् आधिपत्येऽवस्थितं पादेन स्पृशतीति उपरिस्पृक् तम् उपरिस्पृशं माम् उग्रं च चेत्तारं ज्ञातारं च ज्ञेयस्य अधिराजम् अधिपतिमीश्वरं चाक्रन् कृतवन्तः कुर्वन्तु वा ॥ ४६ ॥

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु० नास्ति तच्चथा । आ नासत्या । अश्विनोर्जगती । हे नासत्या नास-

ञ्जतम् हे नासत्यावश्विनौ । त्रिभिरेकादशैः त्रयस्त्रिंशद्भिर्देवैः स-
हितौ भूत्वा । तदुक्तम् । अष्टौ वसव इत्यादि । इह मधुपेयम् । मधुः
सोमः सोमपानम्प्रति । एत्य च । प्रायुस्तारिष्टम् । प्रतारिष्ट-
प्रवर्द्धयतम् आयुः । नीरपांसि मृक्षतम् । मृजृष् शुद्धौ । रपः
पापमुच्यते । निर्मृक्षतम् । निःशोधयतम् नाशयतम् । रपांसि
पापानि । सेधते द्वेषः । पिधु गत्याम् । गमय तम् दौर्भाग्यम्
भवतं च । सचा भुवा सहभुवौ सर्वकार्येषु संयुक्तौ ॥ ४७ ॥

जगती अश्विदेवत्या । हे नासत्या नासत्यौ ! हे अश्विनौ त्रिभिः
एकादशैः त्रिगुणैरेकादशभिः त्रयस्त्रिंशत्संख्याकैः देवेभिः देवैः इह
स्थाने मधुपेयं सोमपानं प्रति आयातमागच्छतम् मधुः सोमस्तस्य
पेयं पानम् । किञ्च आयुः प्रतारिष्टम् तरतिवृद्धयर्थः प्रवर्द्धयतम् । रपां-
सि पापानि निर्मृक्षतं निःशेषं शोधयतम् नाशयतमित्यर्थः । द्वेषः
दौर्भाग्यं सेधतं पिधु गत्याम् गमयतं नाशयतम् । सचाभुवा भवतम्
सचा इत्यव्ययं सहायं सचा सह भवतस्तौ सचाभुवा किप् कार्ये-
षु संयुक्तौ भवतम् । अष्टौ वसव इत्यादिना त्रयस्त्रिंशद्देवा गणिताः ।
तारिष्टम् तरतेर्लुङ् मध्यमद्विवचनम् बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगोऽपीति
(पा० ६, ४, ७५) अङ्भावः । मृक्षतम् मृजृष् शुद्धौ लेटोऽडाटौ
सिब्बहुलं लेटीति (पा० ३, १, ३४) सिप् तस्यस्थामिषामिति
पा० ३, ४, १०१) व्यत्ययेन थसः तमादेशः ॥ ४७ ॥

एष व स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्गस्य मान्यस्य

त्यौ हे अश्विनौ आयातं त्रिभिरेकादशैस्त्रयस्त्रिंशद्देवैः सहितौ भू-
त्वा । तदुक्तम् । अष्टौ वसव इत्यादि । इह मधुपेयं मधुः सोमः
सोमपानं प्रत्यागत्य प्रायुस्तारिष्टं प्रतारिष्टं प्रवर्द्धयतम् । आयुः नी-
रपांसि मृक्षतम् । मृजृष् शुद्धौ । रपः पापमुच्यते । निर्मृक्षतं नि-
श्चित्य शोधयतं नाशयतं रपांसि पापानि सेधतं द्वेषः । पिधु ग-
त्याम् । गमयतं नाशयतं द्वेषः दौर्भाग्यं भवतं सचाभुवा सहभुवौ
कार्येषु संयुक्तौ ॥ ४७ ॥

कारोः । एषा यासीष्ट तन्वेवयां विद्यामेवं वृजनं
जीरदानुम् ॥ ४८ ॥

(१) एष वः । मारुती त्रिष्टुप् । हे मरुतः एष स्तोमः वः
युष्माकम् इयं च गीः सत्या च प्रिया च । मम । मान्दार्यस्य
ऋषेः समेति । स्वस्वामिसंबन्धम् । हृणातीति मान्दार्यः ।
यद्वा । मान्दारयति मान्दारयतीत्येवं यः सपत्नानां प्रत्ययं द-
धाति स मान्दार्यः तस्य । मम च । मान्यस्य मानार्हस्य कारोः
कर्तुः तं स्तोमं तां च गिरम् उपश्रुत्य । एषायासीष्ट । आइषा-
यासीष्ट । आयासीष्ट । आयासीरन् । इति वचनव्यत्ययः आग-
च्छत । इषा अग्नेन निमित्तभूतेनाहूयमानाः । तन्वे वयां । शरी-
रस्थित्यर्थम् । वयोदृढीकर्तुम् । आयासीष्ट । किञ्च । विद्या-
म लभेमहि । इषमन्नम् वृजनं बलं च जीरदानुं जीवितदातृ
कर्म च ॥ ४८ ॥

मारुती त्रिष्टुप् । हे मरुतः । कारोः कर्तुर्यजमानस्य एषः स्तो-
मः इयञ्च गीः सत्या च प्रिया च वो युष्मभ्यं युष्मदर्थं वर्सत इति
शेषः । किम्भूतस्य कारोः ? मान्दार्यस्य मां ममेति स्वस्वामिस-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बार्० मु० पु०
नास्ति तद्यथा । एष वः । मारुती त्रिष्टुप् । हे मरुतः एष स्तोमः
वः युष्माकम् इयं च गीः सत्या प्रिया च मम । मान्दार्यस्य ऋषे-
र्ममेति स्वस्वामिसंबन्धं हृणातीति मान्दार्यः । अथवा मां दार-
यति मां दारयतीत्येवं यः सपत्नानां प्रत्ययमादधाति स मान्दार्यः ।
तस्य मम च मान्यस्य मानार्हस्य कारोः कर्तुः तं स्तोमं तां च गि-
रम् उपश्रुत्य एषायासीष्ट आ इषा आयासीष्ट । आगच्छत इषा
अग्नेन निमित्तभूतेन आहूयमानाः । तन्वेवयां शरीरस्थित्यर्थं वयां
वयोदृढीकर्तुम् आयासीष्ट किञ्च विद्याम लभेमहि इषमन्नं वृजनं
बलं च जीरदानुं जीवितदातृ ॥ ४८ ॥

इन्धं दास्यति इति मान्दार्थः तस्य वीतरागस्येत्यर्थः । यद्वा मां वारयतीत्येवं यः सन्नृणां प्रत्यक्षमादधाति मान्दार्थः । यद्वा मन्वारः कल्पवृक्षः तत्तुल्यो मान्दार्थः तस्य अथ कामपूरस्येत्यर्थः । मान्यस्य मानार्हस्य । किञ्च हे मरुतः ! यूयमिषा अग्नेन निमित्तेन आयासीष्ट आसृच्छत । किमर्थम् ? वयं वयसाम् आमि ढिलोप आर्षः बाल्ययौवनस्थाविराणां वयसां सम्बन्धिन्यै तन्वे शारीराय सर्वदा शरीरस्थित्यर्थमित्यर्थः अस्मच्छरीरं दृढीकर्तुमिति भावः । किञ्च इषमग्नं वृजनं बलं च वयं विद्याम लभेमहि । किम्भूतमिषं वृजनञ्च ? जीरदानुं जीवयतीति जीरदानुस्तम् जीवेरौणादिको रदानुप्रत्ययः लोपो व्योर्वलीति (पा० ६, १, ६६) वलोपः जीवितदानु बलमग्नं च वयं प्राप्नुयामेति प्रार्थना ॥ ४८ ॥

सहस्तोमाः सहच्छन्दस आवृतः सहप्रमा ऋषयः
सप्त दैव्याः । पूर्वेषां पन्थामनुदृश्य धीरा अन्वाल्लेभि-
रेरथ्यो न रश्मीन् ॥ ४९ ॥

(१) सहस्तोमाः । ऋषिसृष्टिप्रतिपादिका त्रिष्टुप् । सहस्तोमाः

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु० नास्ति तद्यथा । सहस्तोमाः । ऋषिसृष्टिप्रतिपादिका त्रिष्टुप् सहस्तोमाः स्तोमसहिताः । सहच्छन्दसः छन्दः सहिताः आवृतः सहावृताः । आवृच्छब्देन कर्माभिधीयते । श्रद्धासन्त्यप्रधानानां कर्मणामनुष्ठाताः सहप्रमाः प्रमाणं प्रमा शब्दप्रमाणपरीक्षणतत्पराः ऋषयः सप्त सप्तऋषय इति प्राप्ते व्यत्ययः । भरद्वाजकश्यपगौतमात्रिविश्वामित्रजमदग्निवसिष्ठाः दैव्याः प्रजापतिप्राणाभिमानिनः एते अभिव्यज्यमानाः पूर्वेषाम् अघस्तनः कल्पोत्पन्नानाम् । अवसिताधिकाराणां पन्थां पन्थानम् अनुदृश्यावलोक्यधीरा अन्वाल्लब्धवन्तः सृष्टवन्तः सृष्टियज्ञं कथमिव रथ्यो न रश्मीन् । रथे साधू रथ्यः सारथिः नकार उपमार्थीयः । यथा सारथिः इष्टदेशप्राप्त्यर्थं प्रथमं रश्मीन् आलभते स्पृशति एवं तेऽपि सृष्टियज्ञं सृष्टवन्तः ॥ ४९ ॥

स्तोमसहिताः । सह छन्दसः छन्दस्सहिताः । आवृतः आवृच्छ-
ब्देन कर्माभिधीयते । श्रद्धासत्यप्रधानानां कर्मणामनुष्ठातारः ।
सहप्रमाः । प्रमाणं प्रमा । शब्दप्रमाणपरीक्षणतत्पराः ऋषयः
सप्त सप्तऋषयः इति प्राप्ते व्यत्ययः । भरद्वाजकश्यपगौतमात्रि-
विश्वामित्रजमदग्निवसिष्ठाः । दैव्याः प्रजापतेः प्राणाभिमानिनः
एते अभिव्यज्यमानाः । पूर्वेषाम् अधस्तनकल्पोत्पन्नानाम् अव-
सिताधिकाराणाम् । पन्थाम् पन्थानम् । अनुद्श्य अवलोक्य ।
धीराः अन्वालेभिरे अन्वालभन्त सृष्ट्वन्तः सृष्टियज्ञम् कथमि-
व । रथ्यो न रश्मीन् । रथे साधुः रथ्यः सारथिः । नकार
उपमार्थीयः । यथा सारथिरिष्टदेशप्राप्त्यर्थं प्रथममश्वरश्मीनाल-
भते स्पृशति एवन्तेऽपि सृष्टियज्ञं सृष्ट्वन्तः ॥ ४९ ॥

ऋषिसृष्टिप्रतिपादिका त्रिष्टुप् । दैव्याः सप्त ऋषयः देवस्य
प्रजापतेः इमे दैव्याः प्रजापतिप्राणाभिमानिनः सप्त ऋषयः भरद्वा-
जकश्यपगौतमात्रिवसिष्ठविश्वामित्रजमदग्निसंज्ञाः । अन्वालेभिरे
सृष्ट्वन्तः सृष्टियज्ञमिति शेषः । किं कृत्वा ? पूर्वेषां पन्थां पन्थान-
मनुद्श्य अधस्तनकल्पोत्पन्नानामवसिताधिकाराणां मार्गं विलोक्य
पूर्वकल्पोत्पन्नैर्ऋषिभिर्यथा सृष्टं तथा सृष्ट्वन्त इत्यर्थः । सूर्या-
चन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदित्युक्तेः । कथमिव ? रथ्यो न
रश्मीन् नकार उपमार्थः रथे साधुः रथ्यः रथो यथा इष्टदेशप्रा-
प्त्यर्थं प्रथमं रश्मीन् प्रग्रहानालभते स्पृशति सृजति वा तथा ते-
ऽपि सृष्टियज्ञं सृष्ट्वन्तः । किम्भूता ऋषयः ? सहस्तोमाः स्तोमस-
हिताः । सहछन्दसः छन्दोभिर्गीयत्र्यादिभिः सहिताः । आवृतः
अत्रापि सहशब्दाध्याहरः आवृच्छब्देन कर्मोच्यते सहावृतः कर्म-
सहिताः श्रद्धासत्यप्रधानानां कर्मणामनुष्ठातारः । सहप्रमाः प्रमाणं
प्रमा तत्सहिताः शब्दप्रमाणपरीक्षणतत्पराः । धीराः धीमन्तः ॥४९॥

आयुष्यं वर्चस्युषं रायस्पोषमौद्भिदम् । इदं हि-
रण्यं वर्चस्वजैत्रायाविशतादु माम् ॥ ५० ॥

(१) आयुष्यम् । तिस्रः हिरण्यस्तुतिः उष्णिक्शक्करीत्रिष्टुभः । यदिदं हिरण्यम् । आयुष्यम् आयुषे हितम् । वर्चस्यं वर्चसे हितम् । रायस्पोषम् धनस्य वर्द्धयित् औज्जिदम् उद्भेत् । धनस्य स्वर्गस्य वा । वर्चस्वत् अन्नसंयुक्तम् । तत् जैत्राय विजयाय । आविशतात् आविशतु । उः पादपूरणार्थः । माम् । मय्यवस्थानं करोतु ॥ ५० ॥

त्रिस्रः उष्णिक्शक्करीत्रिष्टुभः दक्षदृष्टाः । हिरण्यस्तुतिः । इदं हिरण्यं कनकं जैत्राय जयाय मामु मामेवाविशतात् आविशतु मयि तिष्ठतु । कीदृशम् ? आयुष्यमायुषे हितम् वर्चस्यं वर्चसे तेजसे हितम् रायो धनस्य पोषं पोषयितु वर्चकम् औज्जिदम् उज्जिनर्त्तति अज्जित् उज्जिदेवौज्जिदमुद्भेत् धनस्य स्वर्गस्य वा प्रकाशकम् वर्चस्वत् अन्नसंयुक्तम् ॥ ५० ॥

न तद्रक्षां॑सि न पि॒शा॒चास्तर॑न्ति दे॒वाना॑मोजः
प्रथ॑मज॒म॒ ह्येतत् । यो बि॒भर्त्सि॑ दाक्षा॒यण॑म॒हिर॑ण्यं
स दे॒वेषु॑ कृणुते दी॒र्घमा॑युः स म॒नुष्येषु॑ कृणुते दी॒र्घमा॑युः ॥ ५१ ॥

(२) न तत् । न तत् हिरण्यं रक्षांसि नच पिशाचाः तर-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु० नास्ति तद्यथा । आयुष्यम् । तिस्रः दक्षदृष्टाः हिरण्यस्तुतिः । उ-
ष्णिक्शक्करीत्रिष्टुभः । यदिदं हिरण्यमायुष्यम् आयुषे हितं वर्चस्यं वर्चसे हितं रायस्पोषं धनस्य वर्द्धयित् । औज्जिदं उद्भेत् धनस्व स्वर्गस्य वा वर्चस्वत् अन्नसंयुक्तं ततः जैत्राय जयाय आविशतात् आविशतु मां मयि अवस्थानं करोतु । उः पादपूरणः ॥ ५० ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु० नास्ति तद्यथा । न तत् हिरण्यं रक्षांसि च न पिशाचाः तरन्ति हिंसन्ति देवानां प्रथमजम् ओजो हि एतत् यतश्चैतद्देवानामोजः

न्ति हिंसन्ति । देवानां प्रथमजम् ओजः हि एतत् । यतश्च
देवानामोजः प्रथमजम् अतः यो विभर्ति दाक्षायणं हिरण्यम् ।
दाक्षायणं हिरण्यम् । दाक्षायणमित्यलङ्कारविशेषः । स देवेषु
देवलोकेषु कुरुते दीर्घमायुः चिरं देवलोके वसतीत्यर्थः । स
मनुष्येषु कुरुते दीर्घमायुः । स च मानुष्यमायुरतिक्रम्य जी-
वतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

रक्षांसि पिशाचाश्च तत् हिरण्यं न तरन्ति न हिंसन्ति हि
यस्मात् एतत् हिरण्यं देवानां प्रथमजमोजः प्रथमोत्पन्नं देवानां तेज
एवेदम् । अत एव यो हिरण्यं दाक्षायणं विभर्ति अलङ्कारत्वेन धा-
रयति दाक्षायणशब्दोऽलङ्कारार्थः स देवेषु देवलोकेषु दीर्घमायुः
कृणुते कुरुते देवलोके चिरं वसतीत्यर्थः स च मनुष्येषु मनुष्य-
लोकेषु स्वमायुर्दीर्घं कृणुते मनुष्यायुरतिक्रम्य जीवति ॥ ५१ ॥

यदाबध्नन् दाक्षायणा हिरण्यं शतानि काय सु-
मनस्यमानाः । तन्म आबध्नामि शतशारदायुष्मान्
जरदंष्ट्रिर्थासम् ॥ ५२ ॥

(१) यदाबध्नन् । यत् हिरण्यम् आबध्नन् आबद्धवन्तः ।

प्रथमम् अतो यो विभर्ति दाक्षायणं हिरण्यं दाक्षायणमित्यलङ्कारवि-
षयः । स देवेषु देवलोकेषु कुरुते कुरुते आत्मनो दीर्घमायुः चिरं
देवलोके वसतीत्यर्थः । स च मनुष्येषु मनुष्यलोकेषु कुरुते दी-
र्घमायुः । मानुष्यमायुरतिक्रम्य जीवतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समंतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । यदाबध्नन् । यत् यदाबध्नन् हिरण्यम् आबद्धव-
न्तः दाक्षायणः दक्षस्यापत्यानि नडादिपाठात् फक् शतानि काय
राज्ञे शतं बहूनि अनीकानि यस्य स तथोक्तः सुमनस्यमानाः
शोभनं मनस्याध्यायन्तः तत् हिरण्यं मे मयि आत्मनीति सम्यगु-
क्तिः अहमाबध्नामि शतं शतशारदाय शतं शरदो जीवनाय अयुः

१६६४ मन्त्रभाष्य-वेवदीपसहिता शुक्लयजुःसंहिता ।

दाक्षायणः दक्षस्यापत्यानि बहूनि । नडादिपाठात्फक् । श-
तानीकाय राज्ञे । शतं बहूनि अनीकानि सेना यस्य स तथो-
क्तस्तस्मै शतानीकाय । सुमनस्यमानाः शोभनेन मनसा ध्याय-
न्तः । तत् हिरण्यम् । मे मयि । आत्मनीति सम्यगुक्तिः । अ-
हम् आबध्नामि । शतशरदाय । शतं शरदां जीवनाय । आयु-
ष्मान् च जरदष्टिः जरामश्नुते व्याप्नोतीति जरदष्टिः । यथा
येन प्रकारेण असं भूयासम् तथा बध्नामीति शेषः ॥ ५२ ॥

दाक्षायणाः दक्षस्यापत्यानि नडादित्वात् फक् दक्षवंशोत्पन्ना
प्राक्षणा यत् हिरण्यं शतानीकाय राज्ञे अबध्नन् बबन्धुः शतं बहूनि
अनीकानि सैन्यानि यस्य सः शतानीकस्तस्मै । किम्भूताः दाक्षा-
यणाः ? सुमनस्यमानाः मनसि शोभनं ध्यायन्तः शोभनं मनः कु-
र्वते सुमनस्यन्ते सुमनस्यन्ते सुमनस्यमानाः । तत् हिरण्यं मे
मयि आबध्नामि किमर्थं शतशरदाय शतं शरदो जीवनाय । यथा
येन प्रकारेण हिरण्यबन्धनाख्येन अहमायुष्मान् दीर्घजीवी ज-
रदष्टिश्च आसं भूयासम् तथा आबध्नामि । जरत् जरामश्नुते व्या-
प्नोति जरदष्टिः यद्वा जरन्ती जरां प्राप्ता अष्टिः शरीरं यस्य स
जरदष्टिः ॥ ५२ ॥

उत नोऽहिर्बुध्न्याः शृणोत्वज एकपात् पृथिवी सं-
मुद्रः । विश्वे देवा ऋतावृधो ह्रुवानाः स्तुता मन्त्राः
कविशस्ता अवन्तु ॥ ५३ ॥

उत नः । बहुदेवस्या त्रिष्टुप् । उत अपि च । नः अस्मा-
प्माश्च जरदष्टिः जरामश्नुते व्याप्नोति । जरदष्टिः यथा येन प्रका-
रेण आसं भूयासं तथा बध्नामीति सम्बन्धः ॥ ५२ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । उत नः बहुदेवत्या त्रिष्टुप् । उत नः अपि च नः
अस्माकं वचांसि अहिर्बुध्न्यः शृणोतु अज एकपाद् रुद्रः प्राणो वा
पृथिवी च शृणोतु समुद्रश्च शृणोतु श्रुत्वा च अवन्तु अवन्तु विश्वे

कम् । वचांसि अहिर्बुध्न्यः शृणोतु । अज एकपात् रुद्रः प्रा-
णो वा शृणोतु । पृथिवी च समुद्रश्च शृणोतु । श्रुत्वा च अव-
न्तु । विश्वे च देवाः ऋतावृधः सत्यवृधः यज्ञवृधो वा । हुवा-
ना आहूयमानाः । स्तुताश्च । मन्त्रा मन्त्रैरिति विभक्तिव्यत्य-
यः । कविशस्ता मेधाविशस्ताः अवन्तु पालयन्तु ॥ ५३ ॥

बहुदेवन्या त्रिष्टुप् । उत अपि च अहिर्बुध्न्यः रुद्रविशेषः शृणो-
तु नः अस्माकं वचांसीति शेषः अज एकपात् रुद्रः प्राणो वा शृ-
णोतु पृथिवी च शृणोतु समुद्रश्च शृणोतु विश्वे देवाश्च शृ-
ण्वन्तु । श्रुत्वा च ते अहिर्बुध्न्यादयः अवन्तु पालयन्तु अस्मान् ।
किम्भूतास्ते ? ऋतावृधः सत्यवृधो वा । हुवाना आहूयमानाः
मन्त्रैरिति विभक्तिव्यत्ययः स्तुताः । कविशस्ताः मेधाविभिः
पूजिताः ॥ ५३ ॥

इमा गिरं आदित्येभ्यो घृतस्नूः सनाद्राजभ्यो
जुह्वा जुहोमि । शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुवि-
जानो वरुणो दक्षो अंशः ॥ ५४ ॥

(१) इमा गिरः । आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । या इमा गि-

देवा ऋतावृधः । सत्यवृधो यज्ञवृधो वा हुवाना आहूयमानाः स्तु-
ताश्च मन्त्राः मन्त्रैरिति विभक्तिव्यत्ययः कविशस्ता मेधाविशस्ताः
अवन्तु पालयन्तु ॥ ५३ ॥

(१) अत्र वाराणसी-लि-पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु०पु०
नास्ति तद्यथा । इमा गिरः । आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् या इमा गि-
रो वाचः आदित्येभ्यः घृतस्नूः घृतश्राविणीघृतप्रसारिणीर्वा घृतहो-
मसहचरिताः सनात् चिरकालं राजभ्यः चिरराजभ्यो वा राज्ञो
दीप्ता दीपनशीलेभ्योऽर्थाय जुह्वा स्रुवा जुहोमि ताश्च शृणोतु मि-
त्रः अर्यमा च भगश्च नः अस्माकं तुविजाताश्च बहुजातवातो वा-
त्वष्टा वा स हि बहुशः प्रजायते वरुणश्च दक्षश्च अंशश्च व्यापनः ॥ ५४ ॥

१ः वाचः आदित्येभ्यः घृतस्नुः । घृतप्रस्राविणीः घृतप्रसारि-
णीर्वा । घृतहोमसहचरिताः । सनात् चिरम् चिरकालम् राज-
भ्यः चिरं राजभ्यो वा । जुहा स्नुचा जुहोमि । ताश्च । शृणोतु
मित्रः अर्यमा च । भगश्च नः अस्माकम् । तुविजातश्च धाता
च । सहि बहुशः प्रजायते । वरुणश्च दक्षश्च अंशश्च एते सूर्य-
विशेषाः ॥ ५४ ॥

आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । इमा गिरो वाचः जुहा स्नुचा कृत्वा
आदित्येभ्यो जुहोमि स्तुतिलक्षणा वाणीर्बुद्धिरूपया स्नुचादित्येभ्यः
समर्पयामीत्यर्थः । किम्भूता गिरः ? घृतस्नुः घृतं स्नुवन्ति स्रवन्ति-
ताः घृतस्नवः ता घृतस्नुः तुगभावश्चार्थः घृतप्रसारिणीर्घृतहोमस-
हचरिता वा । किम्भूतेभ्यः आदित्येभ्यः । सनात् चिरकालं राज-
भ्यः दीप्यमानेभ्यः । ताः स्नुचाह्वयमाना गिरो नोऽस्माकं गिरः शृ-
णोतु । कः ! मित्रः अर्यमा भगश्च । तुविजातो बहुजातः त्वष्टा
वातो वा स हि बहुशः प्रजायते । वरुणः दक्षः अंशश्च । एते सूर्य-
विशेषाः ॥ ५४ ॥

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सद्-
प्रमादम् । सप्तापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जागृतो
अस्वप्नजौ सत्र सदैव च देवौ ॥ ५५ ॥

(१) सप्त ऋषयः । अध्यात्मवादिनी जगती । सप्त प्राणाः

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु०पु०
भास्ति तद्यथा । सप्तऋषयः अध्यात्मवादिनी जगती ये सप्तऋषयः
सप्तप्राणाः षडिन्द्रियाणि मनःसप्तमानि प्रतिहिताः प्रतिनिहि-
ताः शरीरे व्यवस्थिताः ये त एव सप्त रक्षन्ति सद् सदाकालं श-
रीरप्रमादं प्रमादमकुर्वाणाः ता एव सप्त आपः आपनाः व्यापनाः
स्वपतः पुरुषस्य लोकमीयुः लोकशब्देन च ज्ञानात्मा बुद्ध्याकाशप्र-
तिष्ठ उच्यते । तत्र हि संबित् स्थानं तत्र तस्यामवस्थायां जागृतः

षडिन्द्रियानि मनःसप्तमानि । प्रतिहिताः प्रतिनिहिताः शरीरे
व्यवस्थिताः ये त एव । सप्त रक्षन्ति । सदं सदाकालम् शरी-
रम् । अप्रमादम् प्रमादमकुर्वाणः । ते एव सप्त आपः आपनाः
व्यापनाः । स्वपतः पुरुषस्य लोकम् ईयुः । लोकशब्देन विज्ञा-
नात्मा हृदयाकाशप्रतिष्ठित उच्यते । तत्र च संवित्स्थाने । त-
स्यामेवावस्थायाम् जाग्रतः जागरणं कुर्वते । अस्वप्नजौ । य-
योर्न जायते स्वप्नः तौ तथोक्तौ । सत्रसदौ । सत्रे सतां त्राणे
कृतावस्थानौ । देवौ जीवितदातारौ प्राणापानौ ॥ ५५ ॥

अध्यात्मवादिनी जगती । सप्त ऋषयः प्राणाः त्वक्चक्षुः श्रव-
णरसनाघ्राणमनोबुद्धिलक्षणाः शरीरे प्रतिहिताः व्यवस्थिताः ते
सप्त स्वपतौ नरस्य लोकमात्मानमीयुः प्राप्नुवन्ति लोकशब्देन
विज्ञानात्मा हृदयाकाशप्रतिष्ठित उच्यते । किम्भूताः सप्त ? आपः
आप्नुवन्ति देहमित्यापः व्यापनाः । तत्र तस्यामृषीणां लोकगम-
नावस्थायां देवौ दीप्यमानौ प्राणापानौ जागरणं कुर्वते । कीदृ-
शौ ? अस्वप्नजौ न स्वप्नो निद्रा जायते ययोस्तौ अस्वप्नजौ । तथा
सत्रसदौ सतां जीवानां त्राणं रक्षणं सत्रम् तत्र सीदतः तौ सत्र-
सदौ जीवितदातारावित्यर्थः ॥ ५५ ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वेमहे । उपप्रयन्तु म-
रुतः सुदानेव इन्द्रं प्राशूर्भवा सत्वा ॥ ५६ ॥

(१) उत्तिष्ठ । तिस्रो ब्राह्मणस्पत्यः द्वे बृहत्यौ तृतीया त्रि-

जागरणं कुर्वते अस्वप्नजौ ययोर्न जायते स्वप्नः तौ अस्वप्नजौ सत्रसदौ
सत्रदेवौ यत्रेशतां जीवानां त्राणे कृतावस्थानौ जीवितदातारौ प्रा-
णापानौ ॥ ५५ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्बर्हमु०पु०
नास्ति । तद्यथा । उत्तिष्ठ तिस्रो ब्राह्मणस्पत्यः द्वे बृहत्यौ तृतीया
त्रिष्टुप् हे ब्रह्मणस्पते उत्तिष्ठ ऊर्ध्वो भव आरब्धकार्यो भव यस्माद्
देवयन्तः देवान् कामयमानाः त्वा त्वां भवन्तम् ईमहे याचामहे

ष्टुप् । हे ब्रह्मणस्पते उत्तिष्ठ ऊर्ध्वो भव आरब्धकार्यो भव । य-
स्मात् देवयन्तः देवान् कामयमानाः यजमानाः त्वा भवन्तम् ईम-
हे । याचामहे आगच्छेति । भवन्तमागच्छन्तम् उपप्रयन्तु उप-
संगम्य आगच्छन्तु । मरुतः सुदानवः कल्याणदानाः । त्वञ्च
हे इन्द्र प्राशूः प्रकर्षेण शीघ्रो भव । सचा । सहगमनाय ॥५६॥

तृचो ब्रह्मणस्पतिदैवतः द्वे बृहत्यौ तृतीया त्रिष्टुप् । हे ब्रह्मणो
देवस्य पते पालक । उत्तिष्ठ ऊर्ध्वः आरब्धकार्यो भव । यतो व-
यं देवयन्तो देवान् कामयमानाः त्वा त्वामीमहे याचामहे आग-
च्छेति । मरुतः भवन्तमागच्छन्तमुप समीपे प्रयन्तु आगच्छन्तु ।
किम्भूताः मरुतः ? सुदानवः शोभनं ददति ते सुदानवः । हे इन्द्र !
त्वमपि सचा सह गमनाय प्राशूः । प्रकर्षेण शीघ्रो भव ॥ देवान् का-
मयन्ते देवयन्ति ततः शत्रुप्रत्ययः सुप आत्मनः क्यच् (पा० ३, १,
८) न छन्दस्यपुत्रस्येति (पा० ७, ४, ३५) निषेधात् क्यचि च-
तीत्वाभावः (पा० ७, ४, ३३) अश्वाघस्यादिति (पा० ७, ४, ३७)
अश्वाघयोरेवाकारविधानादकृत्सार्वधातुकयोरिति (पा० ७, ४, २५)
दीर्घोऽपि न स्यात् । ईमहे याचितिकर्मसु पाठनः (निघ० ३,
१९, १) ई गतौ विवादिन्वादागतस्य इयनश्छान्दसो लोपः ।
सुदानवः दाभाभ्यां नुः (उणा० ३, ३२) प्राशूः आशुदाच्यो दीर्घ-
श्छान्दसः । भवा संहितायां वृचचोऽतस्तिङ् इति (पा० ६, ३,
१३५) दीर्घः ॥ ५६ ॥

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम् । यस्मिन्नि-
न्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥५७॥

(१) प्रनूनम् । नूनमिति पादपूरणः । प्रवदति प्रोच्चारयति
आगच्छेति भवन्तमागच्छन्तम् उपप्रयन्तु उपसंगम्यागच्छन्तु मरुतः
सुदानवः कल्याणदानवः कल्याणदानाः त्वं च हे इन्द्र प्राशूः प्रकर्षे-
ण शीघ्रो भव सचा सहगमनाय ॥ ५६ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । प्रनूनम् । नूनमिति पादपूरणः । प्रवदति प्रोच्चार-

ब्रह्मणस्पतिः मन्त्रम् उक्थ्यम् उक्थमिति शस्त्रमुच्यते । तत्र सन्नमन्मन्त्रः उक्थ्यः । कथंभूतोऽसौ मन्त्रः । यस्मिन् मन्त्रे इन्द्रश्च वरुणश्च अर्यमा च अन्ये देवाश्च ओकांसि । ओक इति निवासनाम । निवासानि चक्रिरे कृतवन्तः ॥ ५७ ॥

ब्रह्मणस्पतिः नूनं निश्चितमुक्थ्यं शस्त्रयोग्यं मन्त्रं प्रवदति प्रक-
र्षेणोच्चारयति यस्मिन् मन्त्रे इन्द्रः वरुणः मित्रः अर्यमा अन्ये च देवा
ओकांसि निवासान् चक्रिरे कृतवन्तः । सर्वदेवाधारभूतं शस्त्रं प-
ठनीयं मन्त्रवदित्यर्थः ॥ ५७ ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च
जिन्व । विश्वं तद्भद्रं यद्वन्ति देवा बृहद्रदेम विदधे
सुवीराः ॥ य इमा विद्या । विश्वकर्मा । यो नः पि-
ता । अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि ॥ ५८ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

(१) ब्रह्मणस्पते । हे ब्रह्मणस्पते । त्वम् अस्य जगतः य-

यति ब्रह्मणस्पतिः मन्त्रम् उक्थ्यम् उक्थमिति शस्त्रमुच्यते तत्र साधु-
र्मन्त्र उक्थ्य उच्यते कथम्भूतोऽसौ मन्त्रः यस्मिन् मन्त्रे इन्द्रश्च वरु-
णश्च मित्रश्च अर्यमा च अन्ये च देवा ओकांसि ओक इति निवास-
नाम उच्यते निवासनानि चक्रिरे कृतवन्तः ॥ ५७ ॥

(१) अत्र चाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । ब्रह्मणस्पते हे ब्रह्मणस्पते त्वमस्य जगतः यन्ता
एवंचेद्विज्ञापयामि सूक्तस्य साधुवनस्य स्वरूपं बोधि बुध्यस्व अव-
गतार्थो भव तनयं च अपत्यानि च जिन्व जिन्वतिः प्रीतिकर्मा प्री-
णीहि विश्वं च तद्भद्रमस्माकम् अस्तु यद्वन्ति यत्पालयन्ति देवाः

न्ता । एवञ्चेत् विज्ञापयामि । सूक्तस्य साधुवचनस्य बोधि बु-
ध्यस्व अवगतार्थो भव । तनयञ्च । अपत्यानि च जिन्व ।
जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । प्रीणीहि । विश्वं च तत् भद्रं भन्दनीयम्
अस्माकम् अस्तु । यत् अवन्ति पालयन्ति देवाः त्वत्प्रसादात् ।
बृहत् महत् ऊर्जितम् । वदेम । दीयतां भुज्यतामिति । विदये
यज्ञे । सुवीराः कल्याणपुत्राः सन्तः । अथ चतस्रः प्रतीकोक्ताः ।
इमा विश्वा भुवनानि जुहत् । विश्वा कर्मा विमना । यो नः
पिता । अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीति ॥ ५८ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये चतुर्विंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

हे ब्रह्मणस्पते ! त्वं यतोऽस्य जगतो यन्ता नियन्ता अतः प्रा-
र्ध्यते सूक्तस्यास्मदुक्तस्य साधुवचनस्य कर्मणि षष्ठी सूक्तम् बोधि-
बुध्यस्व अस्मदुक्ता स्तुतिर्भवता ज्ञायतामित्यर्थः । तनयं च अस्म-
दपत्यानि जिन्व प्रीणीहि जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । देवा यत् भद्रं क-
ल्याणमवन्ति पालयन्ति तत् विश्वं सर्वं भद्रमस्माकमस्त्विति शे-
षः । किञ्च सुवीराः कल्याणपुत्राः सन्तो वयं विदये यज्ञे बृहत् म-
हत् वदेम दीयतां भुज्यतामित्यादि उच्चारयेम ॥ अथ चतस्रः क-
ण्डिकाः प्रतीकोक्ताः य इमा विश्वा भुवनानि जुहत् (१७, १७)
विश्वकर्मा विमनाः (१७, २६) यो नः पिता (१७, २७) अन्नप-
तेऽन्नस्य नो देहि (११, ८३) इति । ता ब्रह्मयज्ञेऽध्येयाः ॥ ५८ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

चतुर्विंशोऽयमध्यायो ब्रह्मयज्ञार्थकोऽगमत् ॥ ३४ ॥

त्वत्प्रसादात् बृहत् महत् ऊर्जितं वदेम दीयतां भुज्यतामिति विद-
ये यज्ञे आत्मीये वा वेदने सुवीराः कल्याणपुत्राः सन्तो वयम् ।
अथ चतस्रः प्रतीकोक्ताः । य इमा विश्वा भुवनानि जुहत् विश्वक-
र्मा विमनाः यो नः पिता अन्नपते अन्नस्य नो देहीति ॥ ५८ ॥

इत्युव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

अपेतो यन्तु पणयोऽसुम्ना देवपीयवंः । अस्य
लोकः सुतावतः ॥ शुभिरहोभिरक्तुभिर्न्यक्तं यमो
ददात्ववसानमस्मै ॥ १ ॥

(१) ओम् । अपेतः । पित्र्योऽध्यायः । आदित्यस्यार्धं
देवानां वा । गायत्री । पलाशशाखया व्यूहति । अपेतो य-
न्तु पणयः । अपयन्तु इतः स्थानात् पणयः असुराः । असु-
म्नाश्च असुखकराः । देवपीयवश्च । पीयतिर्हि साकर्मा । देवानां
हिसितारः देवद्विषः । किमिति । अस्य यजमानस्य लोकः स्था-
नमत्र सुतावतः सोमाभिषवं कृतवतः । परं यजुः । शुभिरहो-
भिरक्तुभिः । शुशब्देन श्रुतौ ऋतव उक्ताः ऋतुभिः अहोभिः
अक्तुभिः रात्रिभिः व्यक्तं स्पष्टीकृतम् । यमः ददातु अव-
सानम् अवस्यत्यस्मिन्नित्यवसानम् । अस्मै यजमानाय ॥ १ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्याये सर्वमेधसम्बन्धिनः कियतो मन्त्रानुक्ता प्र-
वायुमच्छेत्यारभ्य (३३, ५५) अनारभ्याधीतान्मन्त्रानुक्ता चतु-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । अपेतः पित्र्योऽध्यायः । आदित्यास्यार्धं देवानां वा-
गायत्री पलाशशाखया व्यूहति इतो यन्तु पणयः अपयन्तु इतः
स्थानात् पणयः असुराः असुम्नाश्च असुखकराः देवपीयवश्च पीयतिर्हि
साकर्मा देवानां हिसितारः देवद्विषः किमिति अस्य यजमानस्य लो-
कः स्थानं सुतावतः सोमाभिषवं कृतवन्तः परं यजुः शुभिरहो
भिरक्तुभिः व्युशब्देन श्रुतौ ऋतव उक्ताः ऋतुभिः अक्तुभिः रात्रि
भिर्न्यक्तं स्पष्टीकृत्वा यमः ददातु अवसानम् अवस्यत्यस्मिन्नित्यव-
सानम् यस्मै यजमानाय ॥ १ ॥

स्त्रिशोऽध्याये तानेव समाप्येदानीं पञ्चत्रिंशोऽध्याये पितृमेधसम्बन्धिनो मन्त्रा उच्यन्ते । स च पितृमेधो मृतस्य वर्षास्मरणे भवति वर्षस्मृतौ तु विषमवर्षेषु भवति एकतारकनक्षत्रे चित्रादौ दर्शो वा ग्रीष्मे शरदि माघे भवति ॥ पितृमेधं करिष्यता द्विजेन कुम्भेऽस्थिसञ्चयः कार्यः । मृतस्य च यावन्तोऽमात्यपुत्रपौत्रास्तावन्तः कुम्भाः कर्मदिने आनेयाः कुम्भेभ्योऽधिकानि छत्राणि च । ततोऽरण्ये कुम्भे कृतमस्थिसञ्चयनं ग्रामसमीपे समानीय शय्यायां कुम्भे संस्थाप्याहतवस्त्रैकदेशेन संवेष्ट्य मोहमयवादित्रेषु वाद्यमानेषु धीनायां च वाद्यमानायां मृतस्य पुत्रपौत्रा उत्तरीयैर्व्यजनैश्चास्थिकुम्भं वीजयन्तस्त्रिस्त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति । स्त्रियोऽपीति केचित् । रात्रेः पूर्वमध्यापरभागेषु तद्दिने बह्वन्नदानं कुर्वन्ति नृत्यगीतवादित्राणि च कारयन्ति अस्थिकुम्भायास्तमुपहरन्ति च । तत उपप्रातरस्थिकुम्भसंहिताः पूर्वोक्तान् कुम्भान् छत्राणि चादाय ग्रामादक्षिणस्यां बहिर्गच्छन्त्यध्वर्युयजमानामात्माः । इमशानान्तं कर्म कुर्वता यथा रविरुदयेत्तथा रात्रावारब्धव्यम् तत्र वने गत्वा ग्रामान्मार्गादश्वत्थतिल्वकहरिद्रुस्फूर्जकविभीतकश्लेष्मान्तककोविदारदिभ्यश्च दूरे अन्यवृक्षगुल्मादिवृते ऊपरं वादकप्रवणे दक्षिणप्रवणे समे वा सुखकारिणि रम्ये वनादुदकाद्वा पूर्वभागे वा वर्त्तमाने गर्त्तवति वीरणतृणवति प्रदेशे इमशानार्थं विक्कोणं पुरुषप्रमाणं क्षेत्रं मिमीते । पैतृक्यां द्विपुरुषं समचतुरस्रं कृत्वा करणीमध्येषु शङ्कुवः स समाधिरिति शुल्वोक्तविधिना (यजुः परिशिष्टं ७, २) तच्चतुरस्रमुत्तरतः पश्चाच्च पृथु भवति । तत्र साधनप्रकारः पूर्वदक्षिणपार्श्वयोर्नवाङ्गुलानि स्वत्रयोदशांशेनाङ्गुलचतुर्यभागसहितानि पुरुषप्रमाणमध्ये न्यूनानि कार्याणि पश्चिमोत्तरपार्श्वयोस्तावन्ति पुरुषप्रमाणादधिकानि तथाहि पुरुषमात्रक्षेत्रस्याष्टगुणां प्राचीं कृत्वा तत्प्रान्तयोः शङ्कुं निखाय सार्द्धाष्टदशाङ्गुलहीनां पुरुषद्वयप्रमाणाभुभयतःपार्शां रज्जुं मध्यमदेशे सलक्षणां कृत्वा पूर्वापरयोः शङ्कोस्तस्याः पार्श्वौ प्रतिमुच्य मध्यलक्षणेन दक्षिणत आयम्य दक्षिणः कोणः साधनीयः ततः सार्द्धाष्टदशाङ्गुलाधिकां पुरुषद्वयप्रमाणां रज्जुमुभयतःपार्शां मध्यलक्षणयुतां कृत्वा शङ्काः पार्श्वौ प्रतिमुच्य मध्यलक्षणेनोत्तरत आयम्योत्तरकोणः सा-

ध्य इति । ततःपूर्वाधिकोणेषु पालाशशमीवारणाश्ममयाश्चत्वारः शङ्ख-
 वो निखेयाः । एतत् कुर्वतां निकटे कश्चिद्यजमानपुरुषस्तृणपूलकमु-
 च्छित्त्वा धारयेत् । कर्मसमाप्तौ गृहमागत्य तं गृहेषूच्छयेत् प्रजावृ-
 ष्यै । इत्यादि बोध्यम् ॥ कात्यायनः (२१, ३, ३२) अपसलवि स्तु-
 ष्या रज्ज्वा परितत्यापेतो यन्त्विति पलाशशाखया व्युद्धतीति ।
 अपसलवि अप्रादक्षिण्येन निष्पादितया रज्ज्वा तत् क्षेत्रं सम-
 न्तादप्रदक्षिणं संवेष्ट्यापेतो यन्त्विति मन्त्रेण क्षेत्रमध्यपतितं
 तृणपर्णादिकं पलाशशाखया कृत्वा क्षेत्राद्वहिर्निः काशयतीति सूत्रा-
 र्थः ॥ अस्याध्यायस्य पितरो देवता आदित्या ऋषयो देवा वा । आ-
 द्या गायत्री । पणन्ति परद्रव्यैर्व्यवहरन्तीति पणयोऽसुराः इतोऽपय-
 न्तु अपगच्छन्तु व्यवहिताश्चेति (पा० १, ४, ८२) उपसर्गस्य य-
 न्त्विति क्रियापदेन व्यवधानम् । किम्भूताः पणयः ? असुप्ता सुप्त-
 मिति सुखनाम (निघ० ३, ६) नास्ति सुप्तं येभ्यस्ते असुखकराः ।
 तथा देवपीयवः पीयतिर्हिसाकर्मा देवान् पीयन्ति हिंसन्ति ते देव-
 पीयवः देवद्विषः । किमित्यसुराणामपगमोऽर्थात् तत्राह अस्य लोकः
 अस्य यजमानस्थास्थिभूतस्यायं लोकः स्थानम् । किम्भूतस्यास्य ?
 सुनवतः सोमाभिषवं कृतवतः सुपावेति सुतवान् तस्य पुञ् अमि-
 षवं कृतवतुप्रत्ययान्तः अश्वरश्मिमतिमुमतीत्यादिना प्रातिशाख्य-
 सूत्रेण (३, ६, २) संहितायां सुनशशब्दस्याकारे दीर्घः ॥ द्युभि-
 र्होभिरिति यजुः । यमोऽस्मै यजमानायावसानं ददातु अवस्यन्त्य-
 स्मिन्नित्यवसानं स्थानम् किम्भूतं द्युभिर्क्रतुभिः अहोभिः दिवसैः
 अक्रतुभिः रात्रिभिश्च व्यक्तं स्पष्टीकृतम् द्युशब्देन श्रुतौ क्रतवः उक्ताः
 तदेनमृतुमिश्राहोरात्रैश्च सलोकं करोतीति श्रुतेः (१३८, २, ३)
 कृत्वाद्यधिष्ठातृदेवताभिः प्रकटितमस्मै यमो ददात्वित्यर्थः ॥ १ ॥

सविता ते शरीरेभ्यः पृथिव्यां लोकमिच्छतु ।

तस्मै युज्यन्तामुस्त्रियाः ॥ २ ॥

(१) जपति । सविता ते । गायत्री । सविता ते तव शरीरे-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
 नास्ति तद्यथा । जपति । सविता ते । गायत्री । सविता ते तव यजन्मा

भ्यः शरीराणामिति विभक्तिव्यत्ययः । पृथिव्याम् लोकं स्थानम् इच्छतु । नहि सवित्राऽननुज्ञातेनावस्थातुं शक्यते । द्वितीयं वाक्यम् । तस्मै क्षेत्राय शरीराय संस्कारार्थम् युज्यन्तां शरीरे उस्त्रियाः अनङ्वाहः ॥ २ ॥

का० (२१, ३, ३४) औदुम्बरसीर उत्तरतो वा षड्वे युज्यमाने युङ्क्तेति सम्प्रेष्य सविता त इति जपतीति । ततोऽध्वर्युस्तां पलाशशाखां निरस्य परिश्रिद्धिर्वैष्टयित्वा तत्क्षेत्रस्य दाक्षिणत उत्तरतो वा षडभिरनङ्गिः सीरं युनक्ति तस्मिन् युज्यमाने युङ्क्तेति सम्प्रेष्य सवितेति मन्त्रं जपति ॥ गायत्री । हे यजमान ! सविता सूर्यः ते तव शरीरेभ्यः शरीराणां विभक्तिव्यत्ययः पृथिव्यां लोकं स्थानमिच्छतु सवित्रनुज्ञां विना न केनापि स्थातुं शक्यते । द्वितीयं वाक्यमाह तस्मै इति तस्मै सवित्रा दत्ताय क्षेत्राय संस्कारार्थम् उस्त्रियाः अनङ्वाहो युज्यन्तां युक्ता भवन्तु ॥ २ ॥

वायुः पुनातु । सविता पुनातु । अग्नेर्भ्राजसा । सूर्यस्य वर्चसा विमुच्यन्तामुस्त्रियाः ॥ ३ ॥

(१) वायुः पुनातु । चतस्रः सीताः कर्षति । चतुर्भिर्यजुर्भिः । वायुः पुनातु विदारयतु । सविता पुनातु विदारयतु अग्नेर्भ्राजसा दीप्त्या विदारयतु । सूर्यस्य वर्चसा भ्राजिष्णुतया वि-

नस्य शरीरेभ्यः शरीराणामिति विभक्तिव्यत्ययः पृथिव्यां लोकं स्थानमिच्छतु नहि सवित्राननुज्ञातेनावस्थातुं शक्यते द्वितीयं वाक्यमाह तस्मै क्षेत्राय शरीराय संस्कारार्थं युज्यन्तां शरीरे उस्त्रियाः अनङ्वाहः ॥ २ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु० नास्ति तद्यथा वायुः पुनातु । चतस्रः सीताः कृषति चतुर्भिर्यजुर्भिर्वायुः पुनातु विदारयतु सविता पुनातु विदारयतु अग्नेर्भ्राजसा दीप्त्या सूर्यस्य वर्चसा भ्राजिष्णुतया विदारयतु विमुञ्चत्यनङ्वाहः विमुच्यन्तां सीताः त उस्त्रियाः अनङ्वाहः ॥ ३ ॥

दारयतु । विमुच्यन्तामुस्त्रियाः विमुञ्चत्यनङ्गुहः । विमुच्यन्तां
शरीरात् उस्त्रियाः । अनङ्गुहः ॥ ३ ॥

का० (२१, ४, १—२) अनुरज्जु चतस्रः सीताः कृषति वायुः
पुनात्विति प्रतिमन्त्रमुत्तरतः प्रतीचीं प्रथमामिति । अध्वर्युः परितो
वेष्टितां रज्जुमनुलक्षीकृत्य वायुः पुनात्विति प्रतिमन्त्रं पादेन पादेन
चतस्रः सीताः अप्रदक्षिणं कृषति तत्र प्रथमां सीतामुत्तरपाद्वर्षे प्र-
तीचीं कृषति दक्षिणतः सीरयोजनपक्षेऽपि तत्सीरमप्रदक्षिणमु-
त्तरत आनीय प्रथममुत्तरत एव कृषति । तदपसलवि पर्याहृत्यो-
त्तरतः प्रतीचीं प्रथमां सीतां कृषति वायुः पुनात्विति सविता
पुनात्विति जघनार्द्धेन दक्षिणामग्रेष्ठां जसेति दक्षिणार्द्धेन प्राचीं
सूर्यस्य वर्चसेत्यग्रेणोदीचीमिति (१३, ८, २, ६) श्रुतेः ॥ चत्वारि
यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । हे पृथिवि ! वायुः त्वां पुनातु वि-
दारयतु सूर्यः त्वां पुनातु अग्रेष्ठां जसा दीप्त्या सूर्यस्य वर्चसा
तेजसा च त्वां विदारयतु ॥ का० (२१, ४, ४) अनङ्गुहो विमुच्य
विमुच्यन्तामिति । एवं पूर्वोक्तचतुर्मन्त्रैः पार्श्वचतुष्के कर्षणं कृत्वा
मध्येऽपि सर्वं क्षेत्रं यथा कृष्टं भवति तथा परिमिताः सीताः कृत्वा
वृषमान सीराद्विमुञ्चति ॥ यजुः वृषदैवतम् । उस्त्रा धेनुः तदपत्या-
नि उस्त्रियाः अनङ्गुहो विमुच्यन्तां सीराद्वियुज्यन्ताम् ॥ ३ ॥

अ॒श्व॒व॒त्थे वो॑ नि॒र॒द॒नं॒ पर्णे॑ वो॒ व॒स॒नि॒कृ॒ता गो॒भा॒ज
ह॒त्कि॒ला॒स॒थ॒ यत्स॒ न॒र्व॒थ॒ पू॒रु॒षम् ॥ ४ ॥

(१) अश्ववत्थे वः इति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

का० (२१, ४, ४) दक्षिणा सीरं निरस्याश्ववत्थे व इति सर्वो-
षधं वपतीति । हलं दक्षिणदिशि तूर्णीं प्रक्षिप्य कृष्टक्षेत्रमध्ये स-
र्वोषधं वपति ॥ अनुष्टुप् व्याख्याता (१२, ७९) ॥ ४ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तथथा । अश्ववत्थे वः इति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

सविता ते शरीराणि मातुरुपस्थ आवपतु ।
तस्मै पृथिवि शं भव ॥ ५ ॥

(१) शरीराणि निवपति । सविता ते । गायत्री । सविता ते तत्र शरीराणि अस्थीनि । मातुः पृथिव्याः उपस्थे उत्सङ्गे आवपतु स्थापयतु । तस्मै अस्थिरूपाय यजमानाय सवित्रा उप्ताय । हे पृथिवि शम्भव सुखरूपा भव ॥ ५ ॥

का० (२१, ४, ५) सविता त इति शरीराणि निवपति मध्ये इति । तस्य पुरुषमात्रस्य क्षेत्रस्य मध्ये शरीराणि मृतस्यास्थीनि राशिकरोति एतच्च सूर्योदयकालं कर्तव्यम् यथा कुर्वतोऽभ्युदियादिति (१३, ८, ३, २) श्रुतेः । गायत्री सवितृदेवत्या । हे यजमान ! सविता सूर्यः ते तत्र शरीराणि अस्थीनि मातुः पृथिव्याः उपस्थे उत्सङ्गे आवपतु स्थापयतु । हे पृथिवि ! भूमे ! तस्मै सवित्रोप्तायास्थिरूपाय यजमानाय शं भव सुखरूपा भव ॥ ५ ॥

प्रजापतौ त्वा देवतायामुपोदके लोके निदधाम्य-
सौ । अप नः शोशुचदधम् ॥ ६ ॥

(२) प्रजापतौ त्वा । यजुः कण्डिकाः । प्रजापतौ त्वाम्

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु०पु० नास्ति तद्यथा । शरीराणि निवपति । सविता ते । गायत्री तत्र यजमानशरीराणि अस्थीनि मातुः पृथिव्याः उपस्थे उत्सङ्गे आवपतु स्थापयतु तस्मै अस्थिरूपाय यजमानाय सवित्रा उप्ताय हे पृथिवि शं भव सुखरूपा भव ॥ ५ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु०पु० नास्ति तद्यथा प्रजापतौ च यजुः कण्डिका प्रजापतौ त्वां देवतायाम् उपोदके उप समीपम् उदकं यस्य स तथोक्तः लोके स्थाने निदधामि असाविति नामग्रहणम् अनुदात्तत्वात् आमन्त्रितम् तद्यथा हे देवदत्त । अप नः शोशुचदधम् अपेत्य अस्मात् अत्यर्थं दह-

देवतायाम् उपोदके उप समीपे उदकं यस्य स तथोक्तः । लो-
के स्थाने निदधामि । असाविति नामग्रहणम् अनुदात्तत्वा-
दामन्त्रितम् । तद्यथा हे देवदत्त । अप नः शोशुचदधम् । अ-
पेत्य नः अस्मान् अत्यर्थं दहतु पापम् द्वेष्टुन् । यद्वा । प्रजापतिः
अपशोशुचत् अत्यर्थं दहतु । नोऽस्माकमघं पापम् ॥ ६ ॥

उष्णिक् प्रजापतिदेवत्या अस्थिनिवापे एव विनियुक्ता । असा-
विति नामग्रहणम् अनुदात्तत्वादामन्त्रितम् हे देवदत्त ! उपोदके उ-
दकसमीपवर्तिनि लोके स्थाने प्रजापतौ देवतायां त्वां निदधामि-
स्थापयामि । स प्रजापतिर्नोऽस्माकमघं पापं शोशुचत् अत्यर्थं द-
हतु शुच शोके यङ्लुगन्तं रूपम् ॥ ६ ॥

परं मृत्यो अनु परं हि पन्थां यस्ते अन्य इतरो
देवयानात् । चक्षुष्मते शृण्वन् ब्रवीमि मा नः प्रजाप-
तीरिषो मोन वीरान् ॥ ७ ॥

(१) प्रत्यागते जपति । परं मृत्योः त्रिष्टुप् मृत्युदेवत्या ।
हे मृत्यो परं पन्थानमाश्रित्य । अनुपरा इहि । पराङ्मुखो
भूत्वा आगच्छ । तं शब्देन दर्शयति । योऽसौ ते तव स्वभूतः

तु पापं द्वेष्टुन् यद्वा प्रजापतिः अपशोशुचत् अत्यर्थं दहतु नः
अघं पापं प्रत्यागते जपति ॥ ६ ॥

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । परं मृत्यो । त्रिष्टुप् मृत्युदेवत्या हे मृत्यो परं प-
न्थानमाश्रित्य अन्विह पराङ्मुखो भूत्वा गच्छ तच्छब्देन दर्शय-
ति तत्र यः तव स्वभूतः अन्य इतरः देवयानात् पितृयानाख्यः च-
क्षुष्मते शृण्वन् ब्रवीमि षष्ठ्यर्थे चतुर्थी चक्षुष्मतः शृण्वतः तव
ब्रवीमि अतिशयार्थं पुनर्वचनं नहि तस्यादृष्टमश्रुतं वास्ति मा च
नः अस्माकं प्रजां रीरिषः हिंसीथाः मा च वीरान् पुत्रान् अनु-
ष्टुब्धवृहतीभ्यां यथाङ्गं कल्पयति अस्थनाम् ॥ ७ ॥

अन्यः इतरः देवयानात् पितृयानाख्यः । अपि च चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । चक्षुष्मतः शृण्वतः तव ब्रवीमि । अतिशयार्थे वचनम् । नहि तस्यादृष्टमश्रुतं चास्ति । मा च नः अस्माकं प्रजां रीरिषः । हिंसीथाः । मोत-वीरान् पुत्रान् ॥ ७ ॥

का० (२१, ४, ७) प्रत्यागते परं मृत्यविति जपतीति । दक्षिणां गत्वानुच्छंसन् कुम्भं प्रक्षिप्यैहीति कश्चिद्विप्रः प्रेषितोऽस्ति तस्मिन् कुम्भं क्षिया प्रत्यागते सति यजमानोऽध्वर्युर्वा जपति । मृत्युदेवत्या शिष्टदुष्टं सङ्कसुकदृष्टा । हे मृत्यो ! परा पराङ्मुखो भूत्वा परमन्यं पन्थां पन्थानं मार्गमन्विहि अनुगच्छ । तमेव दर्शयति यस्ते तव त्वदीयः पन्था देवयानात् पथः इतरः तुच्छः अन्यः पितृयानाख्यः देवा यान्ति यस्मिन् स देवयानः । किञ्च चक्षुष्मते ज्ञानिने शृण्वते च ते तुभ्यं मृत्यो ! किञ्चिद् ब्रवीमि भावार्थं वचनम् न हि तस्यादृष्टमश्रुतं चास्ति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी चक्षुष्मतः शृण्वतस्तव वदामि किम् ? हे मृत्यो ! नोऽस्माकं प्रजां सन्तति वंशपरम्परां मा रीरिषः मा हिंसीः रिष बध्रे स्वार्थे निजन्तस्य लुङि रूपम् उत अपि च वीरान् पुत्रान् मा हिंसीः ॥ ७ ॥

शं वातः शं हि ते घृणिः शं ते भवन्तिवष्टकाः ।
शं ते भवन्तवग्नयः पार्थिवासो मा त्वाभिशंशुचन् ॥ ८ ॥

(१) यथार्थं कल्पयति अनुष्टुप्बृहतीभ्याम् । शं वातः । सुखरूपो वातः ते भवतु । शं हि ते घृणिः सुखरूपश्च ते घृ-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु० नास्ति तद्यथा । शं वातः । सुखरूपो वातस्ते भवतु । शं हि ते घृणिः घृणिरित्यङ्नाम हीति स्वाध्यायार्थः । इष्टकाः सुखरूपास्ते भवन्तु अग्नयः पृथिव्यां भवाः पार्थिवाः मा च त्वा अभिशंशुचन् अभितापयन्तु ॥ ८ ॥

णिर्भवतु । घृणिरित्यर्हनाम हीतिस्वाध्यायार्थम् । सुखरूपाश्च ते भवन्तु इष्टकाः । सुखरूपाश्च ते भवन्तु अग्नयः पार्थिवाः पृथिव्यां भवाः पार्थिवासः । मा च त्वाम् अभिशूशुचन् अभितापयन्तु ॥ ८ ॥

का० (२१, ४, ८) शं वात इति यथाङ्गं कल्पयित्वेष्टकां निदधा-
ति मध्ये तूष्णीमिति । शं वात इति मन्त्रद्वयेन तानि मध्ये न्युत्तान्य-
स्थानि यथाङ्गं कल्पयित्वा यदस्थि यस्याङ्गस्य तेनास्थना तदङ्गक-
ल्पनया प्राक्शिरसं पुरुषाकृतिं कृत्वा तन्मध्ये पादमात्रीमिष्ट-
कां तूष्णीं निदधाति ॥ द्वे ऋचामनुष्टुब्बृत्यौ विद्वदेवदेवते । हे
यज्ञमान ! वानो वायुस्ते तव शं सुखरूपो भवतु । हि पुनः घृणिः
सूर्येकिरणः ते तव शं सुखरूपो भवतु । इष्टका मध्ये प्रतिदिशं
च तिस्रस्तिस्रः प्रक्षिप्तास्ते तव शं सुखरूपा भवन्तु । अग्नयश्च ते
शं भवन्तु । पार्थिवासः पृथिव्यां भवाश्चाग्नयः त्वा त्वां माभिशू शु-
चन् मा शोचयन्तु अभितापयन्तु ॥ ८ ॥

कल्पन्तां ते दिशस्तुभ्यमापः शिवतमास्तुभ्यं भ-
वन्तु सिन्धवः । अन्तरिक्षं शिवं तुभ्यं कल्पन्तां ते
दिशः सर्वाः ॥ ९ ॥

(१) किञ्च । कल्पन्तां ते दिशः । कृष्णास्ते दिशो भवन्तु ।
तुभ्यम् आपः शिवतमाः भवन्तु । तुभ्यं भवन्तु सिन्धवः समु-
द्राः शिवतमाः । अन्तरिक्षं शिवं तुभ्यं भवतु । कल्पन्तां ते
दिशः सर्वाः । आदरार्थं पुनर्वचनं कात्स्न्यार्थं वा ॥ ९ ॥

विशः (ते) तुभ्यं त्वदर्थं कल्पन्तां कृष्णा भवन्तु आपो जला-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । किञ्च कल्पन्तां ते दिशः कृष्णास्ते दिशो भवन्तु
तुभ्यं भवन्तु सिन्धवः समुद्राः शिवतमाः अन्तरिक्षं शिवं तुभ्यं
भवतु कल्पन्तां ते दिशः सर्वाः आदरार्थं पुनर्वचनं कृत्स्नार्थं वा ॥ ९ ॥

१६८० मन्त्रभाष्य-वेददीपसहिता शुक्लयजुःसंहिता ।

नि तुभ्यं शिवतमाः कल्याणकारिण्यो भवन्तु सिन्धवः समुद्राङ्ग
शिवतमास्तुभ्यं भवन्तु । अन्तरिक्षमाकाशं तुभ्यं शिवं कल्याण-
कारि भवतु सर्वाः दिशः ते तुभ्यं कल्पन्ताम् । आदरार्थं का-
रुण्यार्थं वा पुनर्वचनम् ॥ ९ ॥

अश्मन्वती रीयते स० र० मध्वमुत्तिष्ठत प्रनरता
सखायः अत्रा जहीमोऽशिवा ये असञ्छिवान्वयमु-
सोरमाभि वाजान् ॥ १० ॥

(१) अश्मन्वती रीयते । अश्मनस्त्रीस्त्रीन्विकिरन्ति ता
अभ्युत्तरन्ति । त्रिष्टुब्धैश्वदेवी । अश्मन्वती पाषाणवती इयं
नदी रीयते गम्यते अस्माभिः विषमम् । अतो ब्रवीमि । सं-
रम्भध्वम् । संरम्भश्चोत्तरणाय प्रयत्नकरणम् । उत्तिष्ठत अभिमुखा
भवत । प्रतरत । हे सखायः । किमित्यादरः । अत्राजहीमः ।
परित्यजामः । अशिवाः अशान्ताः । ये असन् स्युः वाजान् अन्न-
विशेषान् वयम् अभ्युत्तरेम ॥ १० ॥

का० (२१, ४, २१) अध्यधिगच्छन्त्यश्मन्वतीरिति । गर्तान्मु-
दमानाय पूर्ववर्जदिग्भ्यः कृष्टा वा मृदमानाय तन् इमशानं विप्र-
स्य मुखामितं शत्रुस्योरामितं वैश्यस्योरामितं स्त्रिया भगमितं शू-
द्रस्य जानुमितं सर्वेषां वा जानुमितं मृदा कृत्वा शबलैः कुशैश्च प्र-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समंतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा अश्मन्वती रीयते अश्मनः श्रौत्स्वान् प्रति किरन्ति ता
अभ्युत्तरन्ति त्रिष्टुप् वैश्वदेवी अश्मन्वती पाषाणवती या नदी
रीयते गम्यते अस्माभिर्विषमतो ब्रवीमि संरम्भध्वं संरम्भश्चोत्त-
रणाय प्रयत्नकरणम् उत्तिष्ठताभिमुखा भवत प्रतरत हे सखायः ।
किमित्यादरः अत्रा जहीमः परित्यजाम अशिवाः अशान्ताः ये
असन् स्युः शिवान् वाजान् अन्नविशेषान् वयमभ्युत्तरेम अपा-
मार्गेत्यमृजते ॥ १० ॥

कञ्चाद्य तदक्षिणतो गतौ जाता क्षीरोदकाभ्यां सम्पूर्य्य स्मशानोक्त
रे सप्त गतान् जाता दक्षिणोत्तरान् जलेन सम्पूर्य्योत्तरगतैषु अज्य-
र्घ्युज्जमानामाभ्यां क्षीन् पाषाणान् प्रक्षिप्याश्मन्वतीरिति मन्त्रेण तत्-
गतौपरि गच्छन्ति ॥ विश्वदेवदेवत्या त्रिष्टुप् सुचीकदष्टा । हे सखा-
यः । मित्राणि ! एषा अश्मन्वती पाषाणवती नदी रीयते गच्छति री
गतौ दिवादिः आत्मनेपदी अतो यूयं संरमध्वमुत्तरणाय प्रयतध्वम् ।
उत्तिष्ठत अभिमुखा भवत प्रतरत प्रकर्षेण तां नदीं तरय । किमि-
ति ? यतोऽत्र प्रदेशे ये अशिवाः अशान्ता दुष्टा राक्षसादयः अस-
न् स्युः तान् धयं जहीमः परित्यजामः तेषु त्यक्तेषु शिवान् सुखक-
रान् वाजान् भविषान् वयमुत्तरेम प्राप्नुयाम ॥ १० ॥

अपाघमप किल्विषमपं कृत्यामपो रपः अपामार्गं
त्वमस्मदपः दुःस्वप्न्यं सुव ॥ ११ ॥

(१) अपामार्गेणापमृजति । अपाघम् । अनुष्टुप् । हे अ-
पामार्गं त्वम् अस्मत् अस्मत्तः । अपसुव अपगमय अघं पापं
मानसम् । अपगमय च किल्विषं कीर्त्तिभेदकम् पापमेव का-
यिकम् । अपगमय च कृत्याम् अभिचारम् । अपगमय च
रपः । रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः । वाचिकम्पापम् ।
अपगमय च दुःस्वप्न्यम् दुःस्वप्ने भवं फलम् दुःस्वप्न्यम् ॥ ११ ॥

का० (२१, ४, २२) अपाघमित्यपामार्गैरपमृजत इति । ते अ-
मात्या यज्ञोपवीतिना भूत्वाप उपस्पृश्य हस्तगृहीतैरपामार्गैः स्व-
शरीरं शोधयन्ते अपामार्गर्षाजैरुद्धर्त्तयन्तीति केचित् ॥ लिङ्गोक्त-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
मास्तिन तद्यथा । अपाघम । अनुष्टुप् । हे अपामार्गं त्वम् अस्मत्तः
अपसुव अपगमय अघं पापं मानसम् अपगमय किल्विषं च कीर्त्ति-
भेदकं पापमेव कायिकम् अपगमय च कृत्यामभिचारम् अप उ रपः ।
अपगमय च रपः रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः वाचिकं पापम-
पगमय दुःस्वप्न्यं दुःस्वप्ने भवं फलं दुःस्वप्न्यम् ॥ ११ ॥

वैद्यतानुष्टुप् शुनः शेषहृष्टा दुःखप्रणाशनी । हे अपामार्ग ! इवमस्मत्
अस्मत्तः सकाशमद्वयं मानसं पापमपसुव न प्रेरणे अपगमयेत्यर्थः ।
किंत्विषं कीर्तिभेदकं काविकं च पापमपसुव । कृत्यां परकृतमभि-
चारमपसुव । अथ उ रपः रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति
(नि० ४, २१) यास्कः परः पापं वाचिकं च अपसुव उ चार्थः ।
दुःखप्यम दुष्टः स्वप्नो दुःखप्रः तत्र भवं दुःस्वप्नोत्थमसुववरूपं फलं-
वास्मत्तोऽपसुव ॥ ११ ॥

सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रि यस्त-
स्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यश्च वयं द्विष्मः ॥ १२ ॥

(१) सुमित्रिया न इति व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

का० (२१, ४, २३) सुमित्रिया न इति ज्ञात्वाहतवाससोऽनहु-
तपुच्छमन्वारभ्यान्द्वाहमित्युद्वयमित्यागच्छन्तीति । सुमित्रिया
इति मन्त्रेण ज्ञात्वा नूतनवस्त्राणि परिहितवन्तोऽनद्वाहमिति म-
न्त्रेण हृत्पुच्छमन्वारभ्य उद्वयं तमिति मन्त्रेण यजमानामात्वा
प्राप्तमागच्छन्ति यद्यप्यत्र सुमित्रिया इति मन्त्रेण ज्ञानमुक्तं तथापि-
सुमित्रिया इत्यपोऽञ्जलिनादाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं परिषिञ्चती-
ति (का० १९, ५, १५) द्वयं विधेयम् । दुर्मित्रिया द्विष्म इति याम-
स्य दिशं द्वेष्यः स्यात्तां दिशं परासिञ्चेत् तेनैव तं परामावयती-
ति (१३, ८, ४, ५) श्रुतेः ॥ व्याख्याता (६, २२ । २०, १९ ॥ १२ ॥

अनद्वाहमन्वारभामहे सौरभेयस्वस्तये । स न
इन्द्र इव देवेभ्यो वह्निः सन्तरणो भव ॥ १३ ॥

(२) अनहुत्पुच्छमन्वारभ्या आगच्छन्ति । अनद्वाहम् ।

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । सुमित्रिया न इति व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । अनहुत्पुच्छमन्वारभ्या आगच्छन्ति अनद्वाहम् आ
नहृही अनुष्टुप् उत्तरोऽर्धः प्रत्यङ्कृतः अतः सर्वनाम्नोऽप्यङ्गारेण

आनहुही अनुष्टुप् । उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः अतो यच्छ-
ब्दाध्याहारेण सामर्थ्यम् । यन्त्राम् अनङ्गाहम् अन्वारभा-
महे आलभामहे । सौरमेयम् सुरभ्या अपत्यम् स्त्रीभ्यो ढक् ।
स्वस्तये अविनाशाय । स त्वम् नः अस्माकम् इन्द्र इव देवेभ्यः
देवनामिति विभक्तिव्यत्ययः । वह्निर्वोढा संतारणश्च भव ॥ १३ ॥

अनुष्टुप् अनङ्गाहवत्या उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः ततः सर्वना-
म्नोऽध्याहारेण सामर्थ्यम् कथं यमनङ्गाहमन्वारभामहे आलभामहे
स्पृशामः । किम्भूतम् ? सौरमेयं सुरभ्याः अपत्यम् स्त्रीभ्यो ढगिति
(पा० ४, १, १२०) ढक् । किमर्थम् ? स्वस्तये अविनाशाय । हे
अनङ्गवन् ! स त्वं नोऽस्माकं संतारणः तारको दुःखनाशको भव ।
किञ्च त्वं वह्निः देवानां वोढा । तत्र दृष्टान्तः देवेभ्यः इन्द्र इव इन्द्रो
यथा देवार्थं तारको भवति ॥ १३ ॥

उद्वयं तमसस्पतिस्वः पश्यन्त उत्तरम् । देवं दे-
वन्ना सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ १४ ॥

उद्वयमिति व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

उद्वयं तमिति ग्राममागच्छन्ति । व्याख्याता (२०, २१) ॥ १४ ॥

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैवां नु गादपरो
अर्थमेतम् । शतं जीवन्तु शरदः पुरुचीरन्तमृत्युं दध-
तां पर्वतेन ॥ १५ ॥

सामर्थ्यं यं त्वाम् नङ्गाहम् अन्वारभामहे आलभामहे सौरमेयं सुर-
भ्या अपत्यं स्त्रीभ्यो ढक् स्वस्तये अविनाशाय स त्वं नः अस्माकम्
इन्द्र इव देवेभ्यः वह्निः वोढा संतारणश्च भव ॥ १३ ॥

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः सुम्भर्हो० मु० पु०
नास्ति तद्यथा । उद्वयमिति व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

(१) मर्यादाया एव लोष्टमाहृत्यान्तरेण तोरणे निदधाति । इमंजीवेभ्यः । त्रिष्टुप् मृत्युदेवत्या । इमं लोष्टं जीवेभ्यः अर्थाय । परिधिम् परिधीयत इति परिधिः तम्पारिधिम् दधामि स्थापयामि । किमर्थमिति चेत् । मा गात् मा गच्छतु एषा जीवानां मध्ये अरणः नु क्षिप्रम् । वेदोक्तादायुषोऽर्वाक् पितृलोकम् एतमर्थं पुरस्कृत्य सर्वथा शतं जीवन्तु शरदः । पुरुचीः बहुञ्चनाः दानाध्ययनयागानुकूलाः । अन्तर्मृत्युन्दधताम् अन्तर्दधातु मृत्युम् पर्वतेन इव लोष्टेन ॥ १५ ॥

का० (२१, ४, २४) ग्रामश्मशानान्तरे मर्यादालोष्टं निदधातीमं जीवेभ्य इति । स्थनिवासग्रामस्य श्मशानस्य च मध्ये मर्यादालोष्टं महत्तरं मृत्युखण्डमध्वर्युरेव निदधाति ॥ मनुष्यदेवत्या त्रिष्टुप् सङ्कलुकट्टा । जीवेभ्यः विद्यमानजन्तवर्धमिमं परिधिं मर्यादां दधामि स्थापयामि । कथमिति चेत् ? एषां जीवानां मध्ये अपरः कश्चित् नु क्षिप्रं वेदोक्तादायुषोऽर्वाक् एतमर्थं पितृलोकगमनलक्षणं कार्यमुद्दिश्य मा गात् मा गच्छतु । एते जीवाः शतं शरदः जीवन्तु शतवर्षायुषो भवन्तु । किम्भूताः शरदः ? पुरुचीः पुरुषदु अञ्जन्तीति पुरुच्यः दानाध्ययनयागानुकूलाः । किञ्च पर्वतेन लोष्टेनैव मृत्युमन्तर्दधताम् मृत्युमन्तर्हितं कुर्वन्तु एते जीवाः ॥ १५ ॥

अग्र आयूँषि पवस आसुवोर्जमिषं च नः ।

आरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥ १६ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुम्बई मु० पु० नास्ति तद्यथा । मर्यादाया एव लोष्टमाहृत्यान्तरेण निदधाति इमं जीवेभ्यः त्रिष्टुप् मृत्युदेवत्या इमं लोष्टं जीवेभ्योऽर्थाय परिधिं परिधीयत इति परिधिः तं परिधिं दधामि स्थापयामि कथमिति चेत् मा गात् मा गच्छतु एषां जीवानां मध्ये ऽपरः नु क्षिप्रं वेदोक्तादायुषोऽर्वाक् पितृलोकम् एतमर्थं पुरस्कृत्य सर्वथा शतं जीवन्तु शरदः पुरुचीः बहुञ्चना दानाध्ययनयागानुकूलाः अन्तर्दधताम् अन्तर्मृत्युं दधातु पर्वतेनैव लोष्टेनैव ॥ १५ ॥

(१) जुहोति द्वाभ्याम् । अग्न आयुं चि व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

का० (२१, ४, २५) आज्ञानाम्यजने कृत्वौपासनं परिस्तीर्य वारणान् परिधीन् परिधाय वारणेन श्रुवणैकामाहुतिं जुहोत्यग्न-
आयुं ध्यायुष्मानम् इति । कज्जलादिना नेत्राञ्जनमाञ्जनम् तै-
लेन पादाञ्जनमभ्यञ्जनम् तद्वह्यं कृत्वा औपासनं कर्तुरावसध्याग्नि-
दर्भैः परिस्तीर्य वारणवृक्षावयवांश्चतुरः परिधींश्चतुर्विंशु तूष्णीमेव
परिधाय वारणेन श्रुवणैकामाहुतिं जुहोति ऋग्वयेन । औपासनः
प्रेतस्यैव तस्यैवाग्नारेण निरसनीयत्वादिति हरिस्वामिनः कर्तुरेवौ-
पासने होमस्तस्यैकदेशनिरसनमिति कर्कादयः ॥ व्याख्याता (१९,
३८) ॥ १६ ॥

आयुष्मानग्ने हविषा वृधानो घृतप्रतीको घृतयो-
निरंघि । घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रमभि-
रक्षतादिमान् स्वाहा ॥ १७ ॥

(२) आयुष्मानग्ने । वसुरन्ता त्रिष्टुप् । इमान्स्वाहेति
यजुः । हे अग्ने यः त्वम् आयुष्मान् तं त्वां ब्रवीमि । हविषा
वृधानः वर्द्धमानः घृतप्रतीकः । प्रतीकं मुखम् । घृतयोनिः
घृतसंसृष्टस्थानः एधि भव । उत्तरवेद्यां धारणाभिमायमेतत्
घृतं च पीत्वा मधु मधुरसम् । चारु सुगन्धि । गव्यङ्गोविका-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । जुहोति द्वाभ्याम् अग्न आयुं चि व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । आयुष्मानग्ने । यजुरन्ता त्रिष्टुप् हे अग्ने यस्त्वमायु-
ष्मान् तं त्वां ब्रवीमि हविषा वृधानः वर्द्धमानः घृतप्रतीकः मुख-
प्रतीकः घृतयोनिः घृतसंसृष्टस्थानः एधि भव उत्तरवेद्यां धारणाभि-
मायमेतत् घृतं च पीत्वा मधुरसं चारु सुगन्धि गव्यं गोधिकारभूतं
पिता इव पुत्रमभिरक्षतात् तुह्योस्तातङ्काशिष्यम्यतरस्यामिति
तातङ्कादेशः अभिरक्षतात् इमान् जीवान् स्वाहा सुदुतमस्तु ॥ १७ ॥

रसम्भूतम् । पिता इव पुत्रम् अभिरक्षतात् । तुह्योस्तातङ्का-
शिष्यन्वतरस्यामिति तातङ्कादेशः । अभिरक्ष इमान् जीवान्
स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १७ ॥

अग्निदेवत्या त्रिष्टुब्धैस्त्रानसदृष्टा । हे अग्ने ! त्वमेवम्भूत एधि-
भव । किम्भूतः ? आयुष्मान् चिरञ्जीवी । तथा हविषा ब्रुधानः ब-
हुलं छन्दसीति (पा० २, ४, ७३) शानचि शपो लुक् । तथा घृत-
प्रतीकं मुखं यस्य । घृतयोनिः घृतं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य उत्तर-
वेद्याधारणामिप्रायमेतत् । स त्वं गव्यं गोसम्बन्धि घृतं पीत्वा इमा-
न् जीवान् अभिरक्षतादभिरक्ष तुह्योस्तातङ्काशिष्यन्वरस्यामिति
(पा० ७, १, ३५) हेस्तातङ्कादेशः । तत्र दृष्टान्तः पिता पुत्रमि-
व यथा पिता पुत्रं रक्षति । किम्भूतं घृतम् ? मधु मधुरं चारु सुग-
न्धि स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १७ ॥

परिमे गामनेषत पर्यग्निमहृषत । देवेव्वक्रत श्रवः
क इमाँर॥ आदर्धर्षति ॥ १८ ॥

(१) अथैषां परिदां दधाति । अनुष्टुभा । परीमे गामनेषत ।
इमे जीवाः परि सर्वतः गाम् अनेषत । नयतेर्लुङि सिचि एतद्रूपम्
परिणीतवन्तः गाम् अनहुत्पुच्छालम्बनाभिप्रायमेतत् । पर्य-

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु० ना०
तद्यथा । अथैषां परिदां दधाति अनुष्टुभा एन्त्या परीमे गामनेष
त इमे जीवाः परि सर्वतः गामनेषत नयतेर्लुङि सिच्येतद्रूपं परिणी-
तवन्तो गां परि अनेषत अनहुत्पुच्छालम्बनाभिप्रायमेतत् परि अहृ-
षत इत्येतेर्लुङ्येतद्रूपम् अभिहितवन्तोऽग्निं यस्मिन्नाग्नावेतत् कर्म क्रि-
यते तमग्निं परिहितवन्तः अद्वारेणोपासनं निरस्यतीत्येतदभिप्रायमे-
तत् देवेषु ऋत्विभ्यु अहुत अरुषतेति प्राप्ते सिच्यो लोपः अघो घञं
दक्षिणारुक्षणम् अथेदानीं कृतकृत्यानिमान् को नाम आदर्धर्षति आ-
दर्धर्षितुम् आक्रमितुं शक्नुयात् अशक्यप्रतिक्रिया ज्ञेते वर्तन्त इत्य-
भिप्रायमेतत् ॥ १८ ॥

ग्निमहृषत् । पर्य्यहृष्यत् हरतेरेतद्रूपम् । परिहृतवन्तः अग्निम् ।
यस्मिन्नावेतत्कर्म क्रियते तमग्निं परिहृतवन्तः । अद्वारेणोपा-
सनं निरस्यतीत्येतदभिप्रायमेतत् । देवेषु ऋत्विष्टु । अक्रत ।
अकृषतेति प्राप्ते सिचो लोपश्छान्दसः ॥ श्रवः धनं दक्षिणाल-
क्षणम् अयेदानीम् कृतकृत्यान् इमान् कः को नाम । आद-
र्षति । आधर्षयितुम् आक्रमितुम् शक्नुयात् अशक्यप्रतिक्रिया
क्षेते वर्त्तन्त इत्यभिप्रायः ॥ १८ ॥

का० (२१, ४, २६) अथैषां परिदां वर्त्तन्त परीमे गामनेषते-
ति । अध्वर्युयजमानामात्यानां परिदाम् परिदा रक्षणम् सत्संज्ञं
मन्त्रं वदति दाङ् पालने परिदीयते समन्ताद्रक्ष्यतेऽनेनेति परिदाः
रक्षणः तम् ॥ इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् भरद्वाजात्मजशिरिम्बिष्ठश्चा । इमे
जीवाः गामनइवाहं पर्यनेषत परिणीतवन्तः अनहुत्पुच्छालमनाभि-
प्रायम् नयतेर्लुङे ताङे सिचि प्रथमबहुवचने रूपम् व्यवहिताश्चेति
(पा० १, ४, ८२) परैर्व्यवधानं क्रियापदेन । इमे जीवाः अग्निञ्च
पर्य्यहृषत परिहृतवन्तः यस्मिन्नावेतत्कर्म कृतं तं परिजह्रुः अ-
द्वारेणोपासनं निरस्यतीत्येतदभिप्रायम् । इमे देवाः दीव्यन्तिकर्म-
सु दीप्यन्ते ते देवाः ऋत्विजः तेषु श्रवः धनं दक्षिणालक्षणमकृत कृ-
तवन्तः अकृषतेति प्राप्ते सिचो लोपे अक्रतेति रूपम् । अत एतैः क-
र्मभिः कृतकृत्यानिमान् जीवान् को नाम आदधर्षति आधर्षयितुं
शक्नुयात् अशक्यप्रतिक्रिया एते जाता इति भावः ॥ १८ ॥

क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु
रिप्रवाहः । इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं
ब्रह्म प्रजानन् ॥ १९ ॥

(१) अद्वारेणोपासनं निरस्यति । क्रव्यादमग्निम् । त्रिष्टु-

(१) अत्र वाराणसी-लि० पु० संग्रहोऽयं पाठक्रमः मुम्बई-मु० पु०
नास्ति तद्यथा । अद्वारेणोपासनं निरस्यति क्रव्यादमग्निम् अथ वेद

पू । अथ येन पुरुषं दहति स क्रव्यात् । क्रव्यादमग्निम् । परिहिणोमि प्रेषयामि दूरमपुनरगमनाय । यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः । रिप्रमिति पापनाम । रिप्रं मृतं वहति प्रापयति भस्मीभावमिति रिप्रवाहः । जपति । इह ब्रहे एव अयम् इतरः क्रव्यादादन्यः जातवेदाः जातप्रज्ञानः देवेभ्यः हव्यं हविः वहतु । प्रजानन् स्वमधिकारम् ॥ १९ ॥

का० (२१, ४, ३७) अद्वारेणौपासनं निरस्यति क्रव्यादमिति । आहुतिहोमानन्तरं यत्र हुतं तस्यौपासनस्यैकशेष निरस्यति प्रेतस्यैवोपासन इति पक्षे सर्वमपि निरस्यति ॥ अग्निदेवत्या विष्टुप् दमनहृष्टा । येन पुरुषो दहते स क्रव्यात् तं क्रव्यादमग्निमहं दूरम् अपुनरगमनाय परिहिणोमि प्रेषयामि स प्रहित क्रव्यादग्निः यमराज्यं गच्छतु यमस्य राज्यं प्रति व्रजतु । किम्भूतः ? रिप्रवाहः रिप्रमिति पापनाम (निरु० ४, २१) रिप्रं पापं वहति नाशयति रिप्रवाहः ॥ का० (२१, ४, २८) इहैवायामिति जपति । यजमानो जपति ॥ अयमितरः क्रव्यादादन्यो जातवेदाः जातप्रज्ञानोऽग्निः इहैवास्मिन्नेव गृहे सवने देवेभ्योऽर्थाय हव्यं हविः वहतु प्रापयते । किं कुर्वन् ? प्रजानन् स्वाधिकारं जानानः ॥ इति पितृमेधः समाप्तः । उपधानासम्पदीवृषमयवानजीर्णान् तदक्षिणात्वेन दद्यात् इच्छन् हेमाद्यपि दद्यात् ॥ १९ ॥

वहं वपां जातवेदः पितृभ्यो यत्रैनान्वेत्थ निहितान् पराके । मेदंसः कृत्या उप तान् अं वन्तु सत्या एषामाशिषः सन्नमन्तां स्वाहा ॥ २० ॥

पुरुषं दहति स क्रव्यात् परिहिणोमि प्रेषयामि दूरम् अपुनरगमनाय यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः रिप्रमिति पापनाम रिप्रं वहति मृतकं प्रापयति भस्मीभावमिति रिप्रवाहः । जपति इह गृहे एव अयमितरः क्रव्यादादन्यो जातवेदा जातप्रज्ञानः देवेभ्यो हव्यं हविः वहतु प्रजानन् स्वमधिकारम् ॥ १९ ॥

(१) वषां जुहोति । वह वषाम् । त्रिष्टुप् । वह प्रापय व-
षाम् हे जातवेदः पितृभ्यः । यत्र यस्मिन्प्रदेशे एतान् पितॄन् वे-
त्थ जानासि । निहितान् स्थापितान् पराके पराक्रान्ते सुदूरेऽपि
तस्याश्च वषायाः सकाशात् मेदसः कुल्या नद्यः निःसृत्य ।
उपस्रवन्तु पितॄन् प्रति । एषां च दातृणाम् सत्या अवितथा
माशिषः संनमन्ताम् प्रह्वीभवन्तु । स्वाहेति यजुः ॥ २० ॥

आवेदोवेद्यत्या त्रिष्टुप् । अस्या विनियोगः श्रौतसूत्रे नास्ति ।
गृह्यसूत्रेऽस्ति तथा हि (पारस्कर० ३, ३) मध्यमा गवा तस्यै वषां
जुहोति वह वषां जातवेदः पितृभ्य इति । अस्यार्थः मध्यमाष्टका गो-
पशुना कार्या तस्या धेनोर्वषां जुहोति वह वषामिति मन्त्रेणेत्यर्थः ॥
हे जातवेदः ! जातं वेद्यो धनं यस्मात् स जातवेदाः तत्सम्बोधने हे
जातवेदः । पितृभ्योऽर्थाय त्वं वषां धेनुसम्बन्धिनीं चर्मविशेषं त्वं वह
प्रापय । पराके पराक्रान्ते दूरेऽपि यत्र यस्मिन् देशे निहितान् स्थापि-
तानेनान् पितॄन् त्वं वेत्थ जानासि तत्र वहेत्यर्थः । तस्याः वषायाः
निःसृत्य मेदसः क्षानुविशेषस्य कुल्याः नद्यः तान् पितॄन् प्रति उपस्र-
वन्तु । किञ्च एषां दातृणामाशिषः मनोरथाः सत्याः अवितथाः स-
न्नमन्तां प्रह्वीभवन्तु । स्वाहा सुहुतमस्तु स्वाहेति ऋग्भिन्नं यजुः ॥ २० ॥

स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छां
नः शर्म सप्रथाः ॥ अप नः शोशुचदधम् ॥ २१ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । वषां जुहोति । वह वषां जातवेदसी त्रिष्टुप् वह
प्रापय वषां हे जातवेदः पितृभ्यः यत्र यस्मिन् पितॄन् वेत्थ विजाना-
सि निहितान् स्थापितान् पराके पराक्रान्ते सुदूरेऽपि तस्याश्च व-
षायाः सकाशात् मेदसः कुल्याः नद्यः निःसृत्य उपस्रवन्तु तान्
पितॄन् प्रति एषां दातृणां सत्या अवितथा आशिषः संनमन्तां प्र-
ह्वीभवन्तु स्वाहेति यजुः ॥ २० ॥

(१) स्योना पृथिवि । पार्थिवी गायत्री । स्योना सुखरूपा
हे पृथिवि नः अस्माकम् भव । अनुक्षरा च नृक्षरः कण्टकः अ-
नृक्षरा अकण्टका । निवेशनी च । साधुप्रतिष्ठाना । किञ्च ।
यच्छानः प्रयच्छ च नः अस्माकम् शर्म शरणम् सप्रथाः सर्वतः
पृथुः । अप नः शोशुचदधमिति व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

पृथिवीदेवत्या गायत्री मेघातिथिदृष्टा यजुरन्ता । अस्या अपि
धौते विनियोगो नास्ति स्मार्त्तं अस्तरारोहणे शयने विनियोगः ।
तथा हि (पारस्कर० ३, २) स्योना पृथिवि नो भवेति दक्षिणपा-
श्वं प्राक्शिरसः संविशन्तीति ॥ हे पृथिवि ! त्वं नोऽस्माकं स्योना
सुखरूपा भव । किम्भूता त्वम् ? अनुक्षरा ऋक्षरः कण्टकः ऋच्छतेः
कण्टकः कन्तपो वा कण्टतेर्वा कन्ततेर्वा स्यात्प्रतिकर्मण इति (नि-
रु० ९, ३२) यास्कः तदग्रहणं चौरदायादादिवुःखनिवृत्त्यर्थम् न-
सन्ति ऋक्षराः कण्टकाः दुःखदायिनो यस्यां सा अनुक्षरा । तथा
निवेशनी निविशन्ति जनाः यस्यां सा निवेशनी साधुप्रतिष्ठाना क-
रणाधिकरणयोश्चेति (पा० ३, ३, ११७) ल्युट् । तथा सप्रथाः प्रथ-
नं प्रथः विस्तारः प्रथसा सह वर्त्तमाना सप्रथाः सर्वतः पृथुः । कि-
ञ्च नोऽस्मभ्यं शर्म शरणं यच्छ देहि ॥ अतः परं यजुः तद्विनियो-
गो गृह्यसूत्रे सम्बन्धिमरणनिमित्ते ज्ञाने जलापनोदने । तथा हि
(पारस्कर० ३, १०) सव्यस्यानामिकया मपनोद्याप नः शोशुच-
दधमिति । इदं जलं नोऽस्माकमधं पापमपशोशुचत् अपशोचयतु
दहतु ॥ २१ ॥

अस्मात्त्वमधि जातोऽसि त्वदयं जायतां पुनः ।

(१) अत्र चाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः सुम्बर्हि सु० पु० ना०
तद्यथा । स्योना पृथिवि पृथिवी गायत्री । स्योना सुखरूपा । हे पृथिवि
नः अस्माकं भव अनुक्षरा च नृक्षरः कण्टकः अकण्टका नृक्षरग्रहणं
चौरदायादनिवृत्त्यर्थम् असुखकरत्वात् निवेशनी साधुप्रतिष्ठाना
यच्छ नः प्रयच्छ चास्मभ्यं शर्म शरणं सप्रथाः । सप्रथाः सर्वतः
पृथुः अप नः शोशुचदधमिति व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा ॥ २२ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

(१) अस्मात्त्वम् । गायत्री यजुरन्ता एवात्राहुतिः । अ-
निरुक्ताग्नेयी । अस्माद्यजमानात् । हे अग्ने त्वम् अधिजातो-
ऽसि यतः अतो ब्रवीमि । अयं पुनर्जायमानः त्वत् त्वत्तः
जायतामुत्पद्यताम् । असाविति नामग्रहणम् तद्यथा देवदत्तः ।
स्वर्गाय लोकाय स्वर्गलोकप्राप्त्यर्थम् । त्वत्तो ह्ययं जायमानः
त्वद्वंश्य एव स्यादित्यभिप्रायः । स्वाहेति संप्रदानमस्तु ॥ २२ ॥
इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये पञ्चविंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

का० (२५, ७, ३७) आहुतिं जुहोति पुत्रो भ्रातान्यो वा ब्रा-
ह्मणोऽस्मात्त्वमाधिजातोऽसीति । साम्निकस्य पात्रप्रतिपत्त्यन्ते दा-
हात् पूर्वमाज्याहुतिं पुत्रादिजुहोति ॥ अग्निदेवत्या गायत्री अनिरु-
क्ता । हे अग्ने । त्वमस्मात् यजमानात् आधानकाले अधिजातोऽसि
उत्पन्नोऽसि अतोऽयं यजमानः पुनः त्वत् त्वत्तः जायतामुत्पद्य-
ताम् । असाविति विशेषनामवचनः तथा हि देवदत्तः स्वर्गाय लो-
काय स्वर्गलोकप्राप्त्यर्थं त्वत्तो जायतां त्वद्वंश्य एव भवत्विति भा-
वः । स्वाहा जुहुतमस्तु ॥ २२ ॥

ध्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

पञ्चविंशोऽध्यायो पितृमेधाभिधोऽगमत् ॥ ३५ ॥

(१) अत्र करणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । अस्मात्त्वम् । गायत्री यजुरन्ता एवात्राहुतिः ।
अनिरुक्ताग्नेयी अस्मात् यजमानात् हे अग्ने त्वम् अधि जातोऽसि
आधानकाले यतः अतो ब्रवीमि अयं पुनर्यजमानः त्वत्तो जायतामु-
त्पद्यताम् असाविति विशेषनामवचनम् । तद्यथा देवदत्तः स्वर्गाय
लोकाय स्वर्गलोकप्राप्त्यर्थं त्वत्तो ह्ययं जातः त्वद्वंश्य एव स्यादित्य-
भिप्रायः स्वाहेति संप्रदानमस्तु ॥ २२ ॥

इत्युव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

ऋचं वाचं प्रपद्ये मनो यजुः प्रपद्ये सामं प्राणं प्र-
पद्ये चक्षुः श्रोत्रं प्रपद्ये । वागोजः सहोजो मयि प्राणा-
पानौ ॥ १ ॥

(१) इदानीं प्रवर्ग्याग्निकाश्वमेधोपनिषत्संबद्धा मन्त्रास्तान्
व्याख्यास्यामः । तत्राग्निका उग्रश्चेत्येवमादयः । तान्पुनः परमे-
ष्ठ्यपश्यत् । प्राजापत्यो विमुख इति तस्य मन्त्रगणस्य संज्ञा ।
अग्निं हृदयेनेत्याश्वमेधिकाः आ अध्यायात् प्रजापतेरार्षम् ।
परिशिष्टं दध्यङ्गार्थर्वणोऽपश्यत् । दध्यङ्ग इ वा आथर्वण इत्ये-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु०पु०
नास्ति । तद्यथा । इदानीम् आग्निकाः प्रवर्ग्याश्वमेधोपनिषत्संबद्धा म-
न्त्रा व्याख्येयाः । तत्राग्निकान् पुनः परमेष्ठ्यपश्यत् प्राजापत्यः विमुख
इति तस्य मन्त्रगणस्य संज्ञा अग्निं हृदयेनेत्याश्वमेधिका आ अ-
ध्यायात् प्रजापतेरार्षं तत् सकाशात् परिशिष्टं दध्यङ्गार्थर्वणोऽप-
श्यत् दध्यङ्ग इ वा आथर्वण इत्येवमादिकया श्रुत्या तस्यार्षं प्रतिपा-
द्यते ऋचं वाचं प्रवर्ग्यस्य आदावन्ते च शान्तिकरणोऽध्यायः । वैश्व-
देवः आग्निकानामाश्वमेधिकानां च मन्त्राणाम् इह समाज्ञातं दिवा-
कीर्तिसामान्यात् प्रथमा कण्डिका यजुः ऋचं वाचम् ऋग्वरूपां वाचं
प्रपद्ये प्रविशामि शरणं ब्रजामि एवं मनोयजुः साममयं प्राणं चक्षुः
श्रोत्रं व्याख्येयम् नहि त्रयीविद्याप्रपन्नस्य आयुषो विनाशं कुर्यात् प्र-
वर्ग्यः । तथा बाह्वनः प्राणाः चक्षुः श्रोत्राणि प्रपन्नस्य सप्तदशं ह्येत-
त्प्रजापतेर्लिङ्गमुपलक्षितम् अथैवं सति घाक् ओजो बलं मानसं गृह्य-
ते धृष्टतानाम् पुनरोजसो ग्रहणमादरार्थम् एतदुक्तं भवति घाक्
स्वातिशायिकं सौजः प्राणापानौ च सह एकीभूतोः मयि वर्त्तन्तेऽतः
प्रवर्ग्योऽस्माज् दिनस्ति ॥ १ ॥

वमादिकया श्रुत्या तद्भावं प्रतिपद्यते ऋचं वाचम् । प्रवर्ग्य-
स्यादावन्ते च शान्तिकरणोऽध्यायः । विश्वे देवा आम्भिकाना-
माश्वमेधिकानां च मन्त्राणाम् इह समाम्नातम् दिवाकीर्तिसा-
मान्यात् । प्रथमकण्डिका यजुः । ऋचं वाचं प्रपद्ये प्रविशामि
यामि वा । एवं मनोयजुः सामप्राणं चक्षुः श्रोत्रमिति व्याख्ये-
यम् । नहि त्रयीविद्याप्रपन्नस्य प्रवर्ग्य आयुषो विनाशं कुर्यात् ।
तथा वाक्पनःप्राणःचक्षुःश्रोत्राणि प्रपन्नस्य सप्तदशं ह्येतत्प्रजाप-
तेर्लिङ्गमुपलक्षितम् । अथैवं सति । वाक् ओजो बलं मानसं धृ-
ष्टानाम् । पुनरोजोग्रहणमादरार्थम् । एतदुक्तं भवति वाक् च
आतिशायिकमोजः प्राणापानौ च सह एकीभूताः मयि वर्तन्तेऽतः
प्रवर्ग्योऽस्मान्न हिनस्ति ॥ १ ॥

पञ्चाध्यायी आथर्वणेन दधीत्वा दृष्टा दध्यङ् ह वा आथर्वणेन
एतत् शुक्रमेतं यत्नं विदां चकारेति (१४, १, १, २०) श्रुतेः । उग्रभ्रे-
त्याम्भिको मन्त्रः (३९, ७, १७, ८६) अग्निं हृदयेनेत्याद्यध्यायसमा-
प्तिपर्यन्तमाश्वमेधिकम् (३९, ८—३३) तद्ब्रह्मं वर्जयित्वा ॥ का०
(अनुक्रमण्याम्) शान्तिकरणमाद्यन्तयोः । ऋचं वाचमित्यध्यायेन
शान्तिकरणं कार्यम् स्वाध्याये मन्त्रपाठे प्रवर्ग्यमन्त्रादावस्याध्या-
यस्य दर्शनात् ॥ अथ मन्त्रार्थः । पञ्च यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । ऋ-
चमृग्यां वाचमहं प्रपद्ये प्रविशामि शरणं व्रजामि । यजुः यजुरूपं
मनः प्रविशामि । प्राणं प्राणरूपं साम प्रपद्ये । चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रेन्द्रि-
यं च प्रपद्ये । वागादिग्रहणं सप्तदशावयवोपलक्षणम् सप्तदशावयवं-
प्रजापतेर्लिङ्गं प्रपद्ये इत्यर्थः । त्रयीविद्यां लिङ्गशरीरं च प्रपन्नं प्रवर्ग्यो
न नाशयेदिति भावः ॥ तथा वागिन्द्रियमोजो मानसं बलं धाष्ट्य-
म् । पुनरोजोग्रहणाच्छरीरं च बलम् प्राणापानौ उच्छ्वासनिश्वा-
सबायू च एते सह एकीभूताः सन्तो मयि वर्तन्ते । अतोऽपि प्रव-
र्ग्योऽस्मान्न हन्तीति भावः ॥ १ ॥

यन्मे छिद्रं चक्षुषो हृदयस्य मनसो वातितृणं वृ-

१६९४ मन्त्रभाष्य-वेददीपसहिता शुक्लयजुःसंहिता ।

हस्पतिर्मे तदधातु । शं नो भवतु भुवनस्य यस्पतिः॥२॥

(१) यन्मे बार्हस्पत्या पङ्क्तिः । यन्मे मम । छिद्रम्^१ अवखण्डितम् चक्षुषः हृदयस्य वा हृदयग्रहणेन बुद्धिरुक्ता । मनसो वा अतितृणम् अतिर्हिसितम् प्रवर्ग्याचरणेन । बृहस्पतिः मम तत् दधातु । अथैवं बृहस्पत्यनुग्रहीतानाम् । शं नः सुस्वरूपोऽस्माकम् भवतु । भुवनस्य भूतजातस्यः यः पतिः योऽधिपतिः प्रवर्ग्यरूपो यज्ञः ॥ २ ॥

बृहस्पतिदेवत्या पङ्क्तिः । मे मम चक्षुषः चक्षुरिन्द्रियस्य यत् छिद्रमवखण्डनं जातम् प्रवर्ग्याचरणेन । हृदयस्य बुद्धेर्वा यत् छिद्रं जातम् । मनसो वा यत् अतितृणमतिर्हिसितम् । प्रवर्ग्याचरणेन यत् चक्षुर्बुद्धिमनसां व्याकुलत्वं जातम् बृहस्पतिर्देवगुरुः मे मम तत् छिद्रमतितृणं च दधातु सन्वधातु छिद्रं निवर्त्तयतु । भुवनस्य भूतजातस्य यः पतिराधिपतिः प्रवर्ग्यरूपो यज्ञः स नोऽस्माकं शं सुस्वरूपो भवतु । बृहस्पतिना छिद्रापाकरणात् प्रवर्ग्यः कल्याणरूपोऽस्त्वित्यर्थः ॥ २ ॥

भूर्भुवः स्वः । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ३ ॥

(२) भूर्भुवः स्वः यजुषि । तत्सवितुरिति कथा नस्तिस्रश्च

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु० नास्ति । तद्यथा । बार्हस्पत्या पङ्क्तिः यन्मम छिद्रमवखण्डितं चक्षुषो हृदयस्य वा हृदयग्रहणेन बुद्धिरुक्ता मनसो वातितृणं अतिर्हिसितं प्रवर्ग्याचरणेन बृहस्पतिर्मे मम तत् दधातु तत् सन्वधातु अथैवं बृहस्पत्यनुग्रहीतानां शं नः सुस्वरूपोऽस्माकं भवतु भुवनस्य भूतजातस्य यः पतिः योऽधिपतिः प्रवर्ग्यरूपो यज्ञः ॥ २ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०

व्याख्याताः । ऋषिकृतो विशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

कया नश्चिन्न आर्मुषदूती सदावृधः सखा । कया
शचिष्ठया वृता ॥ ४ ॥

कस्त्वा सत्यो मदानां मण्डिष्ठो मत्सदन्धसः
दृढा चिदारुजे वस्तु ॥ ५ ॥

अभीषु णः सखीनामविता जरितृणाम् । शतं
भवास्पृतिभिः ॥ ६ ॥

भूर्मुषः स्वः ग्रीणि यजुंषि । तत्सवितुः कया नः कस्त्वा अभीषु
णः पताञ्जतस्त्र ऋचो व्याख्याताः (३, ३५, २७, ३९—४१)
अभीषु ण इत्यस्यामृचि शतं भवास्पृतिभिरिति बहुवचनम् पूर्व-
मृतय इत्येव पाठः ऊतिभिः अघनैर्हेतुभिः शतमसंख्यरूपो भवसी-
त्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

कया त्वं न ऊत्याभि प्रमन्दसे वृषन् । कया स्तो-
तृभ्य आभर ॥ ७ ॥

(१) कया स्वम् । गायत्री । ऐन्द्री अनिरुक्ता । हे इन्द्र

नास्ति । तद्यथा । भूर्मुषः स्वः यजुंषि तत्सवितुः कया नः कस्त्वा ऋचो
व्याख्याताः ऋषिकृतो विशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्भर्मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । कया त्वं गायत्री ऐन्द्री अनिरुक्ता । हे इन्द्र कया
ऊत्या केनागमनेन त्वं नः अस्मान् अभिप्रमन्दसे अभिमोदयासि । हे
वृषन् सेतः कया उत्था केनागमनेन स्तोतृभ्यो दातुं धनान्याभर
आहरसि नत्कथय येन तथानुतिष्ठामः । आभरेति च लङ्घ्यं लोद्॥७॥

कया ऊत्या केन वागमनेन स्वम् नः अस्मान् अभिप्रमन्दसे
अभिपोदयसि हर्षयसि । हे वृषन् शेक्तः । कया च ऊत्या केन
वागमनेन स्तोतृभ्यः दातुं धनानि आभर आहरसि । लडर्थे
लोद् । तत्कथय । येन तथानुतिष्ठामः ॥ ७ ॥

इन्द्रदेवस्या गायत्री अनिरुक्तेन्द्रपदहीना । आद्यपादे व्यूहव्र-
यम् । हे वृषन् ! वर्धतीति वृषा हे शेक्तः । इन्द्र ! वासवो वृषहा वृ-
षेत्यभिधानम् (अमर० १, १, ४२) कया ऊत्या केन तर्पणेन हवि-
र्दानेन नोऽस्मानभिप्रमन्दसे अभिपोदयसि मविस्तु स्वपने जाज्ये
मवे मोदे स्तुतौ गतौ लद् । कया च ऊत्या तृप्या स्तोतृभ्यः स्तुतिक-
र्तृभ्यो यजमानेभ्यः आभर आहर आहरसि धनं दातुमिति शेषः
तद्वद्वयेन तथा वयं कुर्म इति भावः ! आभरेति लडर्थे लोद् ॥ ७ ॥

इन्द्रो विश्वस्य राजति । शं नो अस्तु द्विपदे शं
चतुष्पदे ॥ ८ ॥

(१) इन्द्रो विश्वस्य द्विपदा विराद् । यो ऽयं महावीर इन्द्र
आदित्यो वा कस्याधिष्ठात्री देवता । विश्वस्य जगतः राजति
देदीप्यते ईष्टे वा । तस्य प्रसादात् । अस्माकम् अस्तु द्विपदे शं
चतुष्पदे । द्विपदाञ्चतुष्पदां चेति विभक्तिव्यत्ययः ॥ ८ ॥

द्विपदा विराद् इन्द्रदेवत्या । विश्वस्यक्षरा द्विपदा विराद् कथ्य-
ते । विश्वस्य सर्वस्य जगतः इन्द्रः इवि परमैश्वर्ये इन्दतीतीन्द्रः प-

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुख्यार्थमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । इन्द्रो विश्वस्य द्विपदा विराद् योऽयं महावीर इ-
न्द्रः आदित्यो वा कस्याधिष्ठात्री देवता विश्वस्य सर्वस्य जगतो रा-
जति देदीप्यते ईष्टे वा तस्य प्रसादात् शं सुखं नः अस्माकम् अस्तु
द्विपदे चतुष्पदे द्विपदां चतुष्पदां चेति विभक्तिव्यत्ययः ॥ ८ ॥

रमेवरा महावीरा आबिस्थे वा यो राजति देवीप्यग्रे ईष्टे
वा स नोऽस्माकं क्षिपदे विभक्तिव्ययस्यः क्षिपदां पुत्रादीनां शं
सुखरूपोऽस्तु चतुष्पदे चतुष्पदां गवादीनां च शं सुखरूपोऽस्तु ॥८॥

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वयमा शं न
इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुक्क्रमः ॥ ९ ॥

(१) शन्नो मित्रः । द्वे अनुष्टुभौ । महावीरप्रसादस्तु आ-
दौ च । शं सुखरूपः नोऽस्माकं भवतु मित्रः । शं च नः वरु-
णः भवतु । शं च नः इन्द्र बृहस्पतिः । शं च नः विष्णुः उरु-
क्रमः उरु विस्तीर्णः क्रमो यस्य स उरुक्रमः । शेषं दर्शितया
व्याख्येयम् ॥ ९ ॥

द्वे अनुष्टुभौ मित्रवरुणादयो देवताः । मित्रो देवो नोऽस्माकं
शं सुखरूपो भवतु महावीरप्रसादात् मेघति भक्तेषु क्षिप्यतीति-
मित्रः । वरुणः शं सुखरूपो भवतु वृणोत्यङ्गीकरोति भक्तमिति
वरुणः । अयमा नोऽस्माकं शं भवतु इयति गच्छति भक्तं प्रती-
त्ययमा । इन्द्रो देवेशो नोऽस्माकं शं भवतु । बृहस्पतिर्देवगुरुर्नः
शं भवतु बृहतां वेदानां पतिः पालकः । उरुर्विस्तीर्णः क्रमः पा-
दन्यासो यस्य स विष्णुः नोऽस्माकं शं भवतु वेवेष्टि व्याप्नोतीति
विष्णुः ॥ ९ ॥

शं नो घातः पवतां शं नस्तपतु सूर्यः । शं नः
कनिकद्देवः पर्जन्यो अभिर्वर्षतु ॥ १० ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति । तथा । शन्नो मित्रः । द्वे अनुष्टुभौ महावीरप्रसादस्तु आ-
दौ च शं सुखरूपो नः । अस्माकं मित्रो भवतु शं वरुणो नः शोभनो
भवतु अयमा शन्नः इन्द्रः बृहस्पतिः शन्नो विष्णुरुक्क्रमः उरुः वि-
स्तीर्णः क्रमो यस्य सः शेषं प्रदर्शितया व्याख्येयया व्याख्येयम् ॥ ९ ॥

(१) शन्नः । शं सुत्वरूपः नोऽस्माकम् वातः अपरुषः
अभ्याधिजनकश्च । पवताम् वातु । शं सुत्वरूपः अदहनः
भेषजरूपश्च नोऽस्माकं तपतु सूर्यः । शन्नः सुत्वरूपश्चास्माकम् ।
पर्जन्यो देवः काशनिक्षाररहितं पवित्रमुदकम् भेषजकर्तुं अभि-
वर्षतु । कनिकदत् । स्तनयित्नुम्वद् कुर्वन् ॥ १० ॥

वातो वायुर्नोऽस्माकं शं सुत्वरूपः अपरुषः अभ्याधिजनकश्च-
पवतां वहताम् पव गतौ लोद । सुवति जनान् स्वस्वव्यापारे-
षु प्रेरयति सूर्यः शं सुत्वरूपोऽदहनो भेषजरूपश्च नोऽस्माकं त-
पतु किरणान् प्रसारयतु । पर्जन्यः पिपिर्तिं पूरयति जनमिति पर्जन्यः ।
परोऽस्मः पूरो जम्यतेऽनेन वा । पर्जन्यौ रसवद्देन्द्राविति अभिधान-
म् (भमर० ३, ३, १५१) पर्जन्यः पर्जन्येशो देवः नोऽस्माकं शं सुत्वरूपं
काशनिक्षाररहितं यथा तथा अभिवर्षतु सिञ्चतु । कीदृशः ? कनि-
कदत् अत्यन्तं क्रन्दतीति शब्दं कुर्वन् दाधसिद्धर्षतीत्यादिना (पा०
७, ४, ६५) यज्जुगन्तो निष्पतः ॥ १० ॥

अहानि शं भवन्तु न शन्नं रात्रीः प्रतिधीयताम् ।
शं न इन्द्राग्नी भवतामवो भिः शं न इन्द्रावरुणा रा-
तहव्या । शं न इन्द्रापूषणा वाजसातौ शमिन्द्रासो-
मा सुविताय शं योः ॥ ११ ॥

शं नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये । शं
योरभिस्त्वन्तु नः ॥ १२ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्बर्हमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । शन्नो वातः । सुत्वरूपो वातोऽस्तु अपरुषः अभ्या-
धिजनकश्च अस्माकं पवतां वहतां च नः शं सुत्वरूपः अदहनो भेष-
जरूपश्चास्माकं तपतु सूर्यः । शं नः सुत्वरूपः नः अस्माकं पर्जन्यो
देवः करकाशनिक्षाररहितं गङ्गमुदकं भेषजस्य कर्तुं अभिवर्षतु क-
निकदत् शब्दं कुर्वन् ॥ १० ॥

(१) अहानि शम् । द्विपदा गायत्री । अहानि दिवसाः शं सुखरूपा भवन्तु नोऽस्माकम् । शं सुखरूपाः रात्रीः प्रतिधीयताम् प्रतिदधात्वस्मासु महावीरः । शं सुखरूपौ च इन्द्राग्नी भवताम् अबोभिः पालनैः सह । शन्नः सुखरूपौ चास्माकम् इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ रातहव्या दक्षहविष्कौ भवताम् । शं नः सुखरूपा चास्माकम् इन्द्रापूर्णा भवताम् वाजसातौ अक्षसंभजने निमित्तभूते । शं सुखरूपौ च इन्द्रासोमौ भवताम् सुविताय साधुगमनाय साधुप्रसवाय वा । शं योः क्षमनाय रोगाणाम् यावनाय पृथक्करणाय च भयानाम् ॥ ११ ॥

शन्नो देवीः । अन्वेक्ष्या गायत्री । सुखरूपा अस्माकम् देवीः देव्याः अभिष्टये अभिषेकाय अभीष्टाय वा । आपः भवन्तु । पीतये पानाय च । शं योः क्षमनाय रोगाणाम् यावनं पृथक्करणम् पृथक्करणाय भयानां वा । अभिस्तवन्तु नः अस्माकम् ॥ १२ ॥

द्विपदा गायत्री अहानि रात्रयश्च देवताः । अहानि विनानि

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु० नास्ति । तद्यथा । अहानि शम् । द्विपदा गायत्री अहानि दिवसाः शं सुखरूपा रात्रीः प्रतिधीयतां प्रतिदधात्वस्मासु महावीरः शन्नः सुखरूपौ नः अस्माकम् इन्द्राग्नी भवताम् । अबोभिः पालनैः सह शन्नः इन्द्रावरुणौ रातहव्यौ गृहीतहव्यौ दक्षहविष्कौ सुखरूपौ भवेतां शं शुक्लं नः सुखरूपौ चास्माकम् इन्द्रापूर्णा भवेताम् वाजसातौ अक्षसंभजने निमित्तभूते शं च नः सुखरूपौ च नः अस्माकम् इन्द्रासोमौ भवेताम् सुविताय साधुगमनाय साधुप्रसवाय वा शं योः क्षमनाय रोगाणां यावनाय यावने पृथक्करणम् पृथक्करणाय च भयानाम् शन्नो देवीः । अन्वेक्ष्या गायत्री सुखरूपा अस्माकं देव्यः अभिष्टये अभिषेकायाभीष्टाय वा आपो भवन्तु पीतये पानाय च शं योः क्षमनाय रोगाणाम् अभिस्तवन्तु नोऽस्माकम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

१७०० मन्त्रभाष्य-वेददीप्तिरहिता शुद्धवज्रसंहिता ।

नोऽस्माकं शं सुखरूपाणि भवन्तु रात्रीः शं सुखरूपाः अस्मासु
प्रतिधीयतां प्रतिवधानु महावीर इति शेषः कर्त्तरि यक् छान्दसः ॥
शं न इन्द्राग्नी । त्रिष्टुप् इन्द्राग्नी इन्द्रावरुणौ इन्द्रापूषणौ इन्द्रासोमी
देवताः । इन्द्राग्नी अथोभिः पालनैः कृत्वा नोऽस्माकं शं सुखरूपौ
भवताम् । रातं दत्तं हव्यं यथोस्तौ रातहव्यौ हविस्तौ इन्द्रावरुणौ
नः शं भवताम् । वाजसातौ वाजस्यान्नस्य सातौ दाने निमिषमूते
इन्द्रपूषणौ इन्द्रपूषसंभौ देवो नोऽस्माकं सुखरूपौ भवताम् । इन्द्रा-
सोमा इन्द्रसोमौ देवौ शं सुखरूपौ भवताम् । किमर्थम् ? सुविताय
सुष्ठु इतं सुवितम् साधुगमनाय साधुप्रसवाय वा । तथा शं रोगा-
णां शमनाय । योः यवमाय पृथक्करणाय च भयानाम् रोगं भयञ्च
निवर्त्य सुखरूपौ भवतामित्यर्थः । देवताग्रन्थे चेति (पा० ६, ३,
२६) सर्वत्र पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ ११ ॥

अध्वेवत्या गायत्री । देवीः देव्यो दीप्यमाना आपो नोऽस्माकं
मभिष्टये अभिषेकायामीष्टाय वा पीतये पानाय च शं सुखरूपा भ-
वन्तु अस्माकं स्नाने पाने चापः सुखयिज्यो भवन्तु । आपः शं योः
रोगाणां शमनं भयानां यवनं पृथक्करणं च अभिस्रवन्तु नोऽस्माकं
भयरोगनाशं कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ १२ ॥

स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी । य-
च्छा नः शर्म सप्रयाः ॥ १३ ॥

(१) स्योना पृथिवीति व्याख्यातम् ॥ १३ ॥

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे
रणाय चक्षसे ॥ १४ ॥

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशा-
तीरिब मानरः ॥ १५ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुख्यं मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । स्योना पृथिवीति व्याख्यातम् ॥ १३ ॥

तस्मा अरं गमाम बो यस्य क्षयाप जिन्वष । आ-
पो जनयथा च नः ॥ १६ ॥

(१) आपो हि ह्येति तिस्रश्च व्याख्याताः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
स्योना पृथिवि । व्याख्याता (३५, २१) ॥ आपो हि ह्य । ज्युचो
व्याख्याताः (११, ५०—५२) ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

धौः शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवी शान्ति-
रापः शान्तिरोषधयः शान्तिः । वनस्पतयः शान्ति-
विश्वेदेवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः सर्वं शान्तिः
शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरेवि ॥ १७ ॥

(२) धौः शान्तिः । या धुलोकरूपा शान्तिः या चान्तरिक्षरूपा
शान्तिः । या च पृथिवी । आपः ओषधयः । वनस्पतयः ।
विश्वेदेवाः । ब्रह्म त्रयीलक्षणं परं वा सर्वशान्तिः या च शान्ति-
रेव शान्तिः । या च स्वरूपत एव शान्तिः । सा । मा ममशान्ति
एवि । अस्त्विति पुरुषव्यत्ययः । त्वत्प्रसादादित्यपेक्षा ॥ १७ ॥

यजुषि संहशि जीव्यासमित्यन्तानि (क० १९) । एकाधिका
शकरी । धौः धुलोकरूपा या शान्तिः अन्तरिक्षरूपा च या शान्तिः
पृथिवी भूलोकरूपा या शान्तिः आपो जलरूपा या शान्तिः ओष-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । आपो हि ह्येति ऋचो व्याख्याताः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । धौः शान्तिः । धुलोकरूपा शान्तिः या चान्तरि-
क्षरूपा शान्तिः पृथिवी आपः ओषधयः वनस्पतयः विश्वेदेवाः ब्रह्म
त्रयीलक्षणं परं वा सर्वथा च स्वरूपत एव शान्तिः सा मा मम
शान्तिः एवि अस्त्विति पुरुषव्यत्ययः । त्वत्प्रसादादित्यपेक्षा यद्वा
धौरित्वादिषु विभक्तिव्यत्ययात्सप्तम्यर्थे प्रथमा ततश्च प्रभृतिषु शा-
न्तिः शान्तिरेव शान्तिः सा शान्तिः सा मयि अस्त्वित्यर्थः ॥ १७ ॥

ध्वयः ओषधिरूपा या शान्तिः वनस्पतयः वृक्षरूपा या शान्तिः विश्वेदेवाः सर्वदेवरूपा या शान्तिः ब्रह्म त्रयीलक्षणं परं वास्तव्यं या शान्तिः । सर्वे सर्वजगद्रूपा या शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः या स्वरूपतः शान्तिः सा शान्तिः मा मां प्रति पृथि अस्तु पुरुषव्यत्ययः । महावीरप्रसादस्तु सर्वे शान्तिकार्यं मां प्रत्यस्तिष्ठत्यर्थः । यद्वा घौरित्यादिषु विभक्तिव्यत्ययः सप्तम्यर्थे प्रथमा दिव्यन्तरिक्षे पृथिव्यामप्युपधिविषु वनस्पतिषु विश्वदेवेषु ब्रह्मणि सर्वस्मिन् या शान्तिः सा मां प्रत्यस्तिष्ठत्यर्थः ॥ १७ ॥

हते ह॒ह मा मि॒त्रस्य॑ मा चक्षु॑षा सर्वा॑णि भूता॒नि समी॑क्षन्ताम् । मि॒त्रस्या॒हं चक्षु॑षा सर्वा॑णि भूता॒नि समी॑क्षे । मि॒त्रस्य॑ चक्षु॑षा समी॑क्षामहे ॥ १८ ॥

(१) हते ह॒ह मा । हते यजुः । ह विदारणे विदीर्णेऽपि शरीरे जरया । हंह हृदीकुरु माम् । कथमिति । चेत् । मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि सम ईक्षन्ताम् पश्यन्तु । अहमपि मित्रस्य चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे पश्यामि । शान्तं हि मित्रस्य चक्षुः । न वै मित्रः कञ्चन हिनस्ति । न मित्रं कञ्चन हिनस्तीति । एवमर्हिस्यमाना अर्हिसन्तश्च परस्परमद्वेष्टे सर्वथा मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे ॥ १८ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु० नास्ति । तद्यथा । हते ह॒ह । यजुः । ह विदारणे हते विदीर्णेऽपि शरीरे जरया हंह हृदीकुरु माम् । यद्वा विदीर्णे शुभकर्मणि हृदीकुरु माम् यद्वा महावीरो हतिशब्देनोक्तः । स हि शुचिरः सेका च तेन हृदीकुरु माम् कथमिति चेत् मित्रस्य मा च चक्षुषा सर्वाणि भूतानि ईक्षन्तां पश्यन्तु अहमपि मित्रस्य चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे पश्यामि शान्तं हि मित्रस्य चक्षुः । न वै मित्रः कञ्चन हिनस्ति । न मित्रं कञ्चन हिनस्तीति एवम् अर्हिस्यमानाः अर्हिसन्तश्च परस्परमद्वेष्टे सर्वथा मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे ॥ १८ ॥

इते इ विदारे विदीर्णे खराज्जैरितेऽपि शरीरे हे महावीर !
मा मां त्वं हंह दृढीकुरु यद्वा इते विदीर्णे कर्मणि मां हंह अस्त्रिह्रं
कर्म कुरु यद्वा समुधिरत्वात् सेकत्वाच्च इतिशब्देन महावीरः हे
इते महावीर ! मां हंह दृढीकुरु । कथं शार्ङ्गम् तदाह सर्वाणि भूता-
नि प्राणिना मा मां मित्रस्य चक्षुषा समीक्षन्तां सम्यक् पश्यन्तु
मित्रदृष्ट्या सर्वे मां पश्यन्तु नारिदृष्ट्या सर्वेषां प्रियो भूयासमित्य-
र्थः । किञ्च अहमपि सर्वाणि भूतानि मित्रस्य चक्षुषा समीक्षे पश्या-
मि सर्वे मे प्रियाः सन्तु । मित्रचक्षुः शान्तं भवति मित्रः कञ्चन न
हन्ति मित्रं च कञ्चन न हन्ति एवं परस्पराद्रोहेण सर्वानहिंसन्तो
मित्रस्य चक्षुषा वयं समीक्षामहे पश्यामः ॥ १८ ॥

इते हंह मा । ज्योक्ते संदशि जीव्यासं ज्योक्ते
संदशि जीव्यासम् ॥ १९ ॥

(१) इते हंह । यजुः । इते हंह मा । अतिशयार्थं पुनर्व-
चनम् । ज्योक् चिरम् ते तव संदशि संदर्शने जीव्यासजीवेयम्
आदरार्थम् पुनर्वचनम् ॥ १९ ॥

हे इते वीर ! मां हंह आदरार्थं पुनर्वचनम् । हे महावीर ! ते
तव संदशि संदर्शने अहं ज्योक् चिरं जीव्यासं जीवेयम् जीवेरा-
शीर्लिङ्गि रूपम् । ज्योगिति निपातस्त्रिरार्थः । पुनरुक्तिरादरार्थं ते
संदशि ज्योक् जीव्यासम् ॥ १९ ॥

नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्ते अस्त्वर्चिषे । अ-
न्यास्ते अरमसपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यं शिबो
भव ॥ २० ॥

(१) अत्र बाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । इते हंह यजुः । हे इते हंह मामतिशयार्थं पुनर्व-
चनं ज्योक् चिरं ते तव संदशि संदर्शने जीव्यासं जीवेयं पुनर्वच-
नमादरार्थम् ॥ १९ ॥

(१) नमस्ते हरसे इति व्याख्यातम् ॥ २० ॥

व्याख्याता (१७, ११) ॥ २० ॥

नमस्ते अस्तु विद्युते नमस्ते स्तनयिन्नवे । नमस्ते
भगवन्नस्तु यतः स्वः समीहसे ॥ २१ ॥

(२) नमस्ते । द्वे अनुष्टुभौ । नमः ते तुभ्यम् अस्तु । विद्युते
विद्युद्रूपाय । नमस्ते स्तनयिन्नवे स्तनयित्नुरूपाय नमः ते हे भ
गवन् अस्तु । यतः यस्मात् स्वः स्वर्गं लोकं गन्तुम् समीहसे
चेष्टसे । अमर्त्यत्वमित्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

द्वे अनुष्टुभौ विद्युत्स्तनयित्नुरूपभगवद्देवते । हे भगवन् महा-
वीर ! विद्युद्रूपाय ते तुभ्यं नमोऽस्तु स्तनयिन्नवे स्तनयित्नु रीक्षितं
तद्रूपाय ते नमोऽस्तु । यतः कारणात् स्वः स्वर्गं गन्तुं त्वं समीहसे
चेष्टसे अतस्ते तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ २१ ॥

यतो यतः समीहसे ततो नो अभयं कुरु । शं नः
कुरु प्रजाभ्योऽभयं नः पशुभ्यः ॥ २२ ॥

(३) यतो यतः । यस्माद्यस्मात् दुश्चरितात् अपाकर्तुं समीहसे

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु० ना०
तद्यथा । नमस्ते व्याख्यातम् ॥ २० ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । नमस्ते द्वेऽनुष्टुभौ नमस्ते तुभ्यमस्तु विद्युते वि-
द्युद्रूपाय नमस्ते स्तनयिन्नवे स्तनयित्नुरूपाय नमः ते हे भगवन्
अस्तु यतः यस्मात् स्वः स्वर्गं गन्तुं समीहसे चेष्टसेऽमर्त्यत्वमित्य-
भिप्रायः ॥ २१ ॥

(३) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । यतो यतः । यस्मात् दुश्चरितात् अपाकर्तुं समीह-
से चेष्टसे ततस्ततः नः अस्माकम् अभयं कुरु किञ्च शं सुखं नः अ-
स्माकं कुरु प्रजाभ्यश्चाभयं च नः पशुभ्यः कुरु ॥ २२ ॥

वेष्टसे ततस्ततः न अस्माकम् अभयंकुरु । किञ्च । शत्रुः सु-
खमस्माकम् कुरु प्रजाभ्यः अभयञ्च कुरु ॥ २२ ॥

हे महावीर ! यतो यतः यस्माद् यस्माद् दुश्चारितास्त्वं समीहसे
अस्मात्स्वपकर्तुं वेष्टसे ततस्ततो नोऽस्माकमभयं कुरु । किञ्च नोऽ-
स्माकं प्रजाभ्यः शं सुखं कुरु नोऽस्माकं पशुम्यश्चामयं भोक्तव्यमा-
यं कुरु ॥ २२ ॥

सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियस्त-
स्मै सन्तु द्रोऽस्मान् द्रोष्टिं यं च यं चिन्मः ॥ २३ ॥

(१) इत उत्तरं यजुषि व्याख्यायन्ते आ अध्यायात् । तत्र
सुमित्रिया न इति व्याख्यातम् ॥ २३ ॥

यजुः व्याख्यातम् (६, २२) ॥ २३ ॥

तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम शर-
दः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतं
प्रब्रूयाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च
शरदः शतात् ॥ २४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

तच्चक्षुः । योऽयं महावीरोऽस्माभिस्तुतः तत् आदित्यरूपं

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समंतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । सुमित्रिया न इति व्याख्यातम् ॥ २३ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समंतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । तच्चक्षुः । पुर उष्णिक् सौरी । योऽयं महावीरोऽस्मा-
भिः स्तुतः तदादित्यरूपं चक्षुः देवहितं देवैर्निहितं स्थापितं देवानां

चक्षुः । देवहितम् देवैर्निहितं स्थापितम् देवानां वा हितम् । पुरस्तात् प्राच्यां दिशि । शुक्रं शुक्लम् असंसृष्टं पाप्मभिः । शोचिष्मद्वा । उच्चरत् उदितम् । तत्प्रसादाच्च । पश्येम शरदः शतम् । जीवेम शरदः शतम् । शृणुयाम शरदः शतम् । प्रब्रवाम शरदः शतम् । अस्खलितवाग्निन्द्रिया भवामः । अदीनाः स्याम शरदः शतम् भूयश्च बहुतरं कालञ्च शरदः शतात् ॥ २४ ॥

इति उक्त्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सूर्यदेवत्या ब्राह्मी त्रिष्टुप् एतैर्मन्त्रैर्यो महावीरोऽस्मात्ति स्तुतः तत् चक्षुर्जगतां नेत्रभूतमादित्यरूपं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि उच्चरत् उच्चरति उदेति इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति (पा० ३, ४, ९७) इकारलोपः । कीदृशं तत् ? देवहितं देवैर्हितं स्थापितम् यद्वा देवानां हितं प्रियम् शुक्रं शुक्लं पापासंसृष्टं शोचिष्मद्वा । तस्य प्रसादात् शतं शरदः वर्षाणि वयं पश्येम शतवर्षपर्यन्तं वयमव्याहतचक्षुरिन्द्रिया भवेम प्रार्थनायां लिङ् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । शतं शरदः जीवेम अपराधीनजीवनो भवेम । शतं शरदः शृणुयाम स्पृष्टभ्रोत्रेन्द्रिया भवेम । शतं शरदः प्रब्रवाम अस्खलितवाग्निन्द्रिया भवेम । शतं शरदः अदीनाः स्याम न कस्याप्यग्रे दैन्यं कुर्याम । अस्मात् शरदः शतवर्षोपर्येषि भूयश्च बहुकालम् पश्येमस्मादिषोऽज्यम् ॥ २४ ॥

भीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

अध्यायः शान्तिपाठार्थः षट्त्रिंशोऽयं प्रकाशितः ॥ ३६ ॥

वा हितं पुरस्तात् प्राच्यां दिशि शुक्रं शुक्लम् असंसृष्टं पाप्मभिः शोचिष्मद्वा उच्चरत् उदितं तत्प्रसादात् च पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम अस्खलितवाग्निन्द्रिया भवामः अदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च बहुतरं कालञ्च शरदः शतात् ॥ २४ ॥

इत्युक्त्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽद्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् । आर्ददे नारिरसि ॥ १ ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो
विपश्चितः । वि होत्रां दधे वयुनाविदेक इन्मही देव-
स्य सवितुः परिण्डुतिः स्वाहा ॥ २ ॥

(१) मङ्गलीरसम्भरणम् अभ्यादानम् । देवस्य त्वेति
व्याख्यातम् नारिरसीति विशेषः ॥ १ ॥

(२) आलभ्य जपति । युञ्जते मन इति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

का० (२६ १, ३) देवस्य त्वेत्यग्निमादायौदुम्बरीं वैकङ्कतीं वा-
रक्षिमात्रीं सव्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपति युञ्जत इति । उदुम्ब-
रतकृतां विकङ्कतकृतां वा हस्तप्रमाणामग्निं देवस्य त्वा नारिर-
सीति मन्त्रेणादाय वामहस्ते तां कृत्वा दक्षिणहस्तेन स्पृष्ट्वा युञ्जते
मन इति मन्त्रं जपतीति सूत्रार्थः ॥ देवस्य त्वा अग्निदेवस्य यजुः । हे
अग्ने ! सवितुर्देवस्याङ्गायां स्थितोऽद्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां
त्वामावदे गृह्णामि त्वं च नारिरसि स्त्रीनाम्नी भवसि ॥ युञ्जते मनः ।
व्याख्याता (५, १४) ॥ १ ॥ २ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । मङ्गलीरसम्भरणम् अभ्यादानम् । देवस्य त्वेति
व्याख्यातम् । नारिरसीति विशेषः ॥ १ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । तामुपलभ्य जपति युञ्जते मन इति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

देवीं द्यावापृथिवीं मखस्य यज्ञस्य शिरो राध्यासं
देवयजने पृथिव्याः । मखाय त्वा मखस्य त्वा
शीर्णे ॥ ३ ॥

(१) मृत्पिण्डान्कुरुतीति । देवी द्यावापृथिवी हे देव्यौ
द्यावापृथिव्यौ । मखस्य यज्ञस्य वां युवाम् उपादाय । मृदुओदकं
चादायेत्यर्थः । अद्य शिरः राध्यासम् राध साध संसिद्धौ । सं-
साधयेयम् देवयजने देवा अस्मिन्निज्यन्ते इति देवयजनम् ।
पृथिव्याः मखाय यज्ञाय त्वा परिगृह्णामि । ततोऽपि विशेषा-
पेक्षायामाह । मखस्य शीर्णे त्वां परिगृह्णामीति ॥ ३ ॥

द्यावापृथिवीदेवते यजुः ब्राह्मी गायत्री ॥ का० (२६, १, ४) मृ-
दमादत्ते पिण्डं देवी द्यावापृथिवी इति । अध्वर्युर्देवीति मन्त्रेण वि-
घ्नं मृत्पिण्डमादत्ते पिण्डवदिति पाणिभ्यां गृह्णाति दक्षिणः सा-
ग्निरिति लभ्यत इति सूत्रार्थः ॥ मन्त्रार्थस्तु हे देवी देव्यौ दीप्यमाने
द्यावापृथिव्यौ । अद्यास्मिन् दिने पृथिव्याः देवयजने देवा इज्यन्ते
अत्रेति देवयजनस्थाने मखस्य यज्ञस्य शिरो राध्यासं साधयेयम् रा-
ध साध संसिद्धौ । महावीरो यज्ञशिरः किं कृत्वा ? वां युवां द्या-
वापृथिव्यौ आदायेति शेषः दिवोऽंशं जलं पृथिव्यंशं मृदमादायेत्यर्थः
एवं द्यावापृथिव्यौ प्रार्थ्य मृदमाह मखाय हे मृत् ! यज्ञाय त्वां गृह्णा-
मि । एवं सामान्येनोक्त्वा विशेषमाह मखस्य यज्ञस्य शीर्णे शिरसे
महावीराय त्वां गृह्णामीति शेषः । तं मृत्पिण्डमुत्तरस्थापिते कृष्ण-
जिने निदध्यात् ॥ ३ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुम्बईमु० पु०
नार्स्त तद्यथा । मृत्पिण्डान् परिगृह्णाति देवी द्यावापृथिवी हे देव्यौ
द्यावापृथिव्यौ मखस्य यज्ञस्य वां युवाम् उपादाय मृदुं ओदकं चा-
दायेत्यर्थः । अद्य शिरः राध्यासं राध साध संसिद्धौ संसाधयेयं
देवयजने देवा अस्मिन् इज्यन्ते इति देवयजनं पृथिव्याः मखाय
यज्ञाय त्वां परिगृह्णामि ततो विशेषापेक्षार्थं मखस्य शीर्णे त्वां प-
रिगृह्णामीति ॥ ३ ॥

देव्यो वस्यो भूतस्य प्रथमजा मखस्य वोऽथ शि-
रो राध्यासं देवयजने पृथिव्याः । मखाय त्वा मखस्य
त्वा शिर्ष्णे ॥ ४ ॥

(१) अथ वल्मीकवर्षा गृह्णाति । देव्यो वस्यः । हे देव्यः
वस्यः । उपजिहिकाः सीमका इति पर्यायाः । या यूयं भूतस्य
प्रथमजाः । पृथिवीभूतानां प्रथमजा तत्संबन्धाद्वस्योऽपि प्रथमजा
उच्यन्ते । मखस्य शिरः राध्यासम् अथ वः ताः युष्मान् उ-
पादायेति शेषः । देवयजन इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

का० (२६, १, ५—६) उत्तरतो देव्यो वस्य इति वल्मीकवर्षा-
म् । उपदीकृतो मृत्सञ्चयो वल्मीकस्तस्य वपेव वर्षा तां मध्यस्थं
लोष्टमावाय कृष्णाजिने मृत्पिण्डादुत्तरे तूर्णो निवध्यादिति सूत्रार्थः ॥
वल्मीकवर्षादेवता आर्षी पङ्क्तिः । हे देव्यो दीप्यमानाः वस्यः उ-
पजिहिकाः । वो युष्मानादाय पृथिव्याः देवयजने मखस्य शिरो म-
हावीरमथ राध्यासं सम्पादयेयम् । मखाय त्वामाददे मखस्य शि-
र्ष्णे त्वामाददे इति व्याख्यातम् । किम्भूता वस्यः ? भूतस्य प्राणि-
जातस्य प्रथमजाः प्रथमोत्पत्ताः पृथिवी जन्तूनां प्रथमजा तत्सम्ब-
न्धात् वस्योऽपि प्रथमजा उच्यन्ते ॥ ४ ॥

इत्यग्ने आसीन्मखस्य तेऽथ शिरो राध्यासं
देवयजने पृथिव्याः । मखाय त्वा मखस्य त्वा शिर्ष्णे ॥ ५ ॥

(१) अथ वाराणसी० लि० पु० संमत्सोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
वास्ति तथा । अथ वल्मीकवर्षा गृह्णाति देव्यो वस्यः हे देव्यः
वस्यः उपजिहिकाः सीमिका उपजिहिकाः सीमिका इति पर्या-
यः । या यूयं भूतस्य प्रथमजाः पृथिवी भूतानां प्रथमजा तत्सम्ब-
न्धात् वस्योऽपि प्रथमजा उच्यन्ते मखस्य शिरः राध्यासम् अ-
थ वः युष्मान् उपादायेति शेषः । देवयजन इत्यादि व्या-
ख्यातम् ॥ ४ ॥

(१) वराहविहतमादत्ते । इयत्यग्रे युष्मदः संबन्धान्मध्य-
मोऽत्र पुरुषः । या स्वम् इयती प्रादेशमात्रा अभिनयेन नि-
र्दिश्यते । अग्रे वराहस्योद्धरतः आसीत् आसीः अभूः । इयती-
ह वा इयमग्रे पृथिव्यास । प्रादेशमात्रात्युपक्रम्य वराह उज्ज-
घानेत्याह । तां त्वां ब्रवीमि मखस्य ते त्वामुपादाय अद्य शिरः
राध्यासम् देवयजने पृथिव्याः मखाय त्वेति व्याख्यातम् ॥५॥

का० (२६, १, ७,) इयत्यग्र इति वराहविहतम् । वराहोत्खा-
तमृदमादाय तूष्णीं कृष्णाजिने वल्मीकवपुस्तरे निवृध्यादिति सूत्रा-
र्थः ॥ वराहविहतमृदेवतं यजुः ब्राह्मी गायत्री । हे पृथिवि ! भवती-
अग्रे आदौ वराहोद्धरणसमये इयती प्रादेशमात्राभिनयेन प्रवर्ष्यते ए-
तत्प्रमाणा आसीत् इयती ह वा इयमग्रे पृथिव्यास प्रादेशमात्रात्या-
दि वराह उज्जघानेति श्रुतेः (१४, १, २, १२) । ते इति द्वितीयायें
षष्ठी तां त्वामादाय पृथिव्याः देवयजनेऽद्य मखस्य शिरो राध्यासम् ।
मखायेति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

इन्द्रस्यौजं स्थ मखस्य वोऽद्य शिरो राध्यासं दे-
वयजने पृथिव्याः । मखाय त्वा मखस्य त्वा शिर्षे
मखाय त्वा मखस्य त्वा शिर्षे मखाय त्वा मखस्य
त्वा शिर्षे ॥ ६ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । राहविहतमृदत्ते इयत्यग्रे युष्मदः सम्बन्धात्
मध्यमोऽत्र पुरुषः स्यात् या स्वमीयती प्रादेशमात्राभिनयेन प्रव-
र्ष्यते अग्रे वराहस्योद्धृतवतः आसीत् अभूः इयती ह वा इयमग्रे
पृथिव्या सप्रादेशमात्रात्युपक्रम्य वराह उज्जघानेत्याह तां त्वां
ब्रवीमि मखस्य शिरः ते त्वामुपादाय अद्य राध्यासं देवयजने
पृथिव्याः मखाय त्वेति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

(१) आदारानादत्ते । इन्द्रस्यौजस्य ये यूयम् इन्द्रस्य ओजो भवथ तान्युष्मान् अद्य उपादाय शिरः राध्यासमित्यादि व्याख्यातम् । अजाक्षीरमादत्ते मखाय त्वेत्युक्तम् । सम्भृतानभिमृशति मखाय त्वेत्युक्तम् ॥ ६ ॥

का० (२६, १, ८) इन्द्रस्यौजः स्येति पूतीकान् । पूतीकान् रोहिषतृणान्यादाय तूष्णीं कृष्णाजिने वराहविहतोत्तरे निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ आदारदेवत्यम् आक्षिप्रदुष् । हे पूतीकाः ! यूयमिन्द्रस्य ओजः तेजोरूपाः स्य भवथ वो युष्मानादाय पृथिव्याः देवयजने अद्य मखस्य शिरो राध्यासम् मखाय वा गृह्णामि मखस्य शीर्ष्णे म-
ह्यमिच्छामि च गृह्णामीत्युक्तम् ॥ का० (२६, १, ९) मखायेति पयः । पय आदाय तूष्णीं कृष्णाजिने पूतीकोत्तरे निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ पयोदेवत्यम् । हे पयः ! मखाय मखशीर्ष्णे त्वां गृह्णामि ॥ तूष्णीं गवेधुका अपि ग्राह्याः ॥ का० (२६, १, ११) सम्भृतानभिमृशति मखायेति । सम्भृतान् सम्भारान् करेण स्पृशेदित्यर्थः ॥ सम्भारदेव-
त्यम् । हे सम्भाराः ! मखाय तच्छीर्ष्णे च वः स्पृशामि ॥ ६ ॥

प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु मूचता । अच्छां वीरं नर्यं पञ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः ॥ मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ ७ ॥

(१) परिश्रितमभिगच्छन्तो जपन्ति । प्रैत्विति व्याख्या-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु० नास्ति । तद्यथा । आदारानादत्ते आदाराः तृणविशेषमज्यैः । इन्द्रस्यौजः ये यूयम् इन्द्रस्य तेजो भवथ तान् ब्रवीमि मखस्य वः युष्मानुपादाय शिरो राध्यासमित्यादि व्याख्यातम् अजाक्षीरमादत्ते मखाय त्वेत्युक्तं संभृतानभिसंभृशति । मखाय त्वेत्युक्तम् ॥ ६ ॥ नास्ति । तद्यथा । परिश्रितमभिगच्छन्तो जपन्ति प्रैत्विति व्याख्यातम् खरे सादयति मखाय त्वेत्युक्तम् प्रयौति मखाय त्वेति व्याख्यातम्

तम् । स्वरे सादयति । मन्त्राय त्वेत्युक्तार्थम् मृत्पिण्डमादाय
महावीरं करोति । मन्त्राय त्वेत्युक्तम् ॥ ७ ॥

का० (२६, १, १२) कृष्णाजिनं परिगृह्णोत्तरतिः परिवृतं गच्छ-
न्ति प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरिति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रादयः कृष्णाजिनं
समन्तादादाय प्रैत्विति जपन्तोऽन्तःपात्यादुत्तरे परिवृतं प्रति ग-
च्छन्ति । पञ्चाराजिमितः समचतुरस्रः प्राग्द्वारः सिकतोपकीर्णः
पूर्वमेव कृतः सप्तभूसंस्कारसंस्कृतशङ्खादितप्रवेशः परिवृत उच्यते ।
इति सूत्रार्थः ॥ बृहती । व्याख्याता (३३, ८९) ॥ का० (२६, १, १३-
१४) परिवृते निदधाति सम्भारानुद्धतावीक्षिते सिकतोपकीर्णे प्रा-
ग्द्वारे मन्त्रायेति । अध्वर्युः कृष्णाजिनस्थानेव सम्भारान् परिवृते
निदधाति । कीदृशे ? उद्धतावीक्षिते उल्लिखितजलसिके एतत्सं-
स्कारद्वयं पञ्चाधिकम् सिकतायुक्ते प्राग्द्वारे चेति सूत्रार्थः । हे स-
म्भाराः ! मन्त्राय युष्माञ्निदधामि ॥ का० (२६, १, १५) सम्भारैः
संस्तुजति मन्त्रायेति । गवेषुकाज्जापयसी पृथक्कृत्य बल्मीकवपा-
दिभिसम्भारैर्मृत्पिण्डं मिश्रयतीत्यर्थः ॥ हे सम्भाराः । युष्मान् म-
न्त्राय मृत्पिण्डेन संस्तुजामि ॥ का० (२६, १, १६) मृदमादाय म-
न्त्रायेति महावीरं करोति प्रादेशमात्रमूर्ध्वमासेचनवन्तं मेखलावन्त
मध्यसंगृहीतमूर्ध्वं मेखलायास्त्यङ्गुलम् । महावीरपर्याप्तं तूर्णं मृत्-
पिण्डमादाय मन्त्रेण महावीरं करोति । कीदृशम् ? प्रादेशोक्तं गर्त-
वन्तं मेखलायुतं मध्ये सङ्कुचितं मेखलोपरि द्यक्कुलोक्तमिति सूत्रा-
र्थः ॥ हे महावीर ! मन्त्राय तच्छीर्ष्णं त्वां करोमि ॥ ७ ॥

मन्त्रस्य शिरोऽसि । मन्त्राय त्वा मन्त्रस्य त्वा शी-
र्ष्णे । मन्त्रस्य शिरोऽसि । मन्त्राय त्वा मन्त्रस्य त्वा शी-
र्ष्णे । मन्त्रस्य शिरोऽसि । मन्त्राय त्वा मन्त्रस्य त्वा शीर्ष्णे ।
मन्त्राय त्वा मन्त्रस्य त्वा शीर्ष्णे । मन्त्राय त्वा मन्त्रस्य
त्वा शीर्ष्णे । मन्त्राय त्वा मन्त्रस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ ८ ॥

मृत्पिण्डमादाय महावीरं करोति मन्त्राय त्वेति व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

(१) निष्ठितममिमृशति । मखस्य शिरोऽसीत्युक्तार्थम् एवं द्वितीयतृतीयौ । गवेधुकाभिः इलक्षयति । मखाय त्वेति नि-
मिर्गन्धैर्वीर्यमहावीरान् ॥ ८ ॥

का० (२६, १, १७) निष्ठितममिमृशति मखस्य शिर इति ।
निष्पन्नं महावीरं वामकरस्थं दक्षिणेन स्पृशतीत्यर्थः ॥ हे महावीर !
त्वं मखस्य शिरो मूर्च्छसि भवसि ॥ का० (२६, १, १९) एवमि-
तरो प्रतिमन्त्रम् । इतरो द्वौ महावीरौ प्रतिमन्त्रमेवमेव करोति अ-
मिमृशति चेत्पर्यः ॥ मखाय द्वितीयं महावीरं करोमि मखस्य नि-
ष्पन्नं स्पृशामि मखाय तृतीयं महावीरं करोमि मखस्येति निष्पन्नं
स्पृशति । मखस्य शिरोऽसि मखाय त्वा मखस्य शीर्ष्णे त्वाममिमृशा-
मि ॥ का० (२६, १, २२) गवेधुकाभिः इलक्षयति मखायेति प्रतिमन्त्रम् ।
गवेधुकाभिः महावीरान् वर्धनेन सुदृक् करोति मखायेति प्रतिमन्त्र-
मेकैकम् ॥ मखाय मखस्य शीर्ष्णे च त्वां गवेधुकाभिः इलक्षयामि ।
एवमग्निमी मन्त्री ॥ ८ ॥

अद्वयस्य त्वा वृष्णः कर्माभ्युपस्थामि देवयजने वृ-
धिष्याः । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय
त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मखस्य त्वा
शीर्ष्णे । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा
मखस्य त्वा शीर्ष्णे । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ ९ ॥

(२) अश्वबहुतावधूषयति । अश्वस्य त्वा त्वाम् हे महा-

(१) मन्त्र वाराणसी० छि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्बर्ह सु० पु०
नास्ति तथाथा । निष्ठितममिमृशति त्वमश्वस्य शिरोऽसीत्युक्तार्थम्
एवं द्वितीयम् एवं तृतीयं गवेधुकाभिः इलक्षयति मखाय त्वेति
निमिर्गन्धैर्वीर्यमहावीरान् ॥ ८ ॥

(२) मन्त्र वाराणसी० छि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्बर्ह सु० पु०

वीर वृष्णः सेक्तुः । शक्ता शकुच्छब्दस्य शकभादेशः । धूप-
यामि देवयजने पृथिव्याः । मस्त्राय त्वा मस्त्रस्य त्वा शीर्ष्णे ।
एवं द्वितीयतृतीयौ । अथयति त्रीन्महावीरान् त्रिभिर्मन्त्रैः मस्त्राय
त्वेति प्रति मन्त्रम् ॥ ९ ॥

का० (२६, १, २३) अश्वशक्ता धूपयत्यश्वस्येति प्रतिमन्त्र-
म् । दक्षिणाग्निदीप्तेनाश्वपुरीषेण त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रीन्महावीरान् धूपयेत्
एकैकधूपने सप्तसप्ताश्वशक्नन्ति शृङ्गाति ॥ हे महावीर । पृथिव्याः
देवयजने मस्त्राय मस्त्रस्य शीर्ष्णे च वृष्णः सेक्तुरश्वस्य शक्ता शकु-
ता पुरीषेण त्वा त्वां धूपयामि पदञ्च इति सूत्रेण (पा० ६, १, ६३)
शकुच्छब्दस्य शकभादेशः । एवमितरमन्त्राभ्यामितरौ धूपयेत् ॥
का० (२६, १, २४) प्रदहनं च मस्त्रायेति प्रतिमन्त्रम् । मस्त्रायेति
त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रीन्महावीरानुस्त्रायत् अथयेत् पितृवन्नरौहिणैः सहेत्यर्थः ॥
मस्त्राय मस्त्रस्य शीर्ष्णे त्वा त्वां निर्दहामि । एवमितरौ ॥ ९ ॥

ऋजवे त्वा । साधवे त्वा । मुक्षित्यै त्वा । मस्त्राय
त्वा मस्त्रस्य त्वा शीर्ष्णे मस्त्राय त्वा मस्त्रस्य त्वा शी-
र्ष्णे मस्त्राय त्वा मस्त्रस्य त्वा शीर्ष्णे ॥ १० ॥

(१) पकानुद्धरति । ऋजवे त्वेति प्रतिमन्त्रम् । ऋजवे त्वा

नास्ति तद्यथा । अश्वशक्ता धूपयति त्रिभिर्मन्त्रैः अश्वस्य त्वा अ-
श्वस्य त्वां हे महावीर वृष्णः सेक्तुः शक्ता शकुच्छब्दस्य शकभा-
देशः । धूपयामि देवयजने पृथिव्याः मस्त्राय त्वा मस्त्रस्य त्वा शीर्ष्णे
एवं द्वितीयतृतीयौ अथयति त्रीन् महावीरान् त्रिभिर्मन्त्रैर्मस्त्राय त्वे-
ति प्रति मन्त्रम् ॥ ९ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । पकानुद्धरति ऋजवे त्वेति प्रति मन्त्रम् अस्ती लोकः
ऋजुः सत्यमेव तत्र कौटिल्यरहितं सत्यं वा आदित्यः ऋजवे त्वा आ-
दित्याय त्वामुद्धरामीति शेषः । एषः प्रथमः प्रवर्त्यः साधवे त्वा अयं
वै साधुर्वायुः एष हीमान् लोकान् सिद्धोऽतिप्रतिहतः पयत एष उ

असौ वै लोकः ऋजुः । सत्यमेव तत्र कौटिल्यरहितम् । सत्यम्वा
आदित्यः ऋजवे त्वा आदित्याय त्वाम् उद्धरामीति शेषः । एष उ
प्रथमः प्रवर्ग्यः । साधवे त्वा अयं वै साधुर्वायुः । एष हीमान् लोकान्
सिद्धोऽप्रतिहतः पवते । एष उ द्वितीयः प्रवर्ग्यः । सुक्षित्यै
त्वा अयं वै लोकः सुक्षितः । अस्मिन् हि लोके सर्वाणि भूतानि
क्षियन्ति । अग्निर्हि वा सुक्षितः । अग्निर्हि अस्मिन् लोके सर्वा-
णि भूतानि परिगृह्य वसति । एष उ तृतीयः प्रवर्ग्यः । अजा-
पयसा परि सिञ्चति महावीरान् मखाय त्वेति प्रतिमन्त्रम् ।
महावीरसंभरणं समाप्तम् ॥ १० ॥

का० (२६, १, २५) पक्कानुद्धरत्यृजवे त्वेति प्रतिमन्त्रम् । पक्का-
न्महावीरानापाकादिवोद्धरति त्रिभिर्मन्त्रैरित्यर्थः ॥ ऋजवे । असौ-
लोकः ऋजुः तत्र सत्यमेव न तु कौटिल्यम् सत्यमादित्यः हे महावी-
र ! ऋजवे सत्यायादित्याय त्वा त्वामुद्धरामीति शेषः । तथा च
श्रुतिः (१४, १, २, २२) स उद्धपत्यृजवं त्वेत्यसौ वै लोकः ऋजुः
सत्यं ह्यृजुः सत्यमेष य एष तपत्येष उ प्रथमः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवै-
तत् प्रीणाति तस्मादाहर्जवे त्वेति ॥ अथ द्वितीयम् साधवे त्वा ।
साधवे वायवेऽर्थाय वायुप्रीत्यै त्वामुद्धरामि । तथा च श्रुतिः (१४,
१, २, २३) साधवे त्वेत्ययं साधुर्योऽयं पवत एष हीमां लोकान्
सिद्धोऽनुपवत एष उ द्वितीयः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत् प्रीणाति तस्मा-
दाह साधवे त्वेति ॥ अथ तृतीयम् सुक्षित्यै त्वा । सुतरां क्षियन्ति
निवसन्ति सर्वभूतानि यस्यां सा सुक्षितिर्भूमिः । तथा च श्रुतिः
(१४, १, २, २४) सुक्षित्यै त्वेत्ययं वै लोकः सुक्षितिरस्मिन् हि
लोके सर्वाणि भूतानि क्षियन्त्यथोऽग्निर्वै सुक्षितिरग्निर्होवास्मिन् लो-

द्वितीयः प्रवर्ग्यः सुक्षित्यै त्वा अयं लोकः सुक्षितिरस्मिन् हि लोके
सर्वाणि भूतानि क्षियन्ति निवसन्ति । अग्निर्हि वा सुक्षितिः अग्निर्हि
वा अस्मिन् लोके सर्वाणि भूतानि क्षियति परिगृह्य वसति एष
उ तृतीयः प्रवर्ग्यः अजापयसावसिञ्चति महावीरान् मखाय त्वेति
प्रति मन्त्रं महावीरसंभरणं समाप्तम् ॥ १० ॥

के सर्वाणि भूतानि क्षियत्येष उ तृतीयः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत् प्रीणा-
ति तस्मादाह सुक्षित्यै त्वेति ॥ का० (२६, १, २६) अजापयसाव-
सिञ्चति मखायेति प्रतिमन्त्रम् । अजानुग्धेन श्रीन्महावीरान्क्षिभिः
तुङ्गवन्त्रैः सिञ्चतीत्यर्थः ॥ मखाय मखाशीर्ष्णे अजापयसा त्वां
सिञ्चामीत्यर्थः ॥ १० ॥

इति महावीरसंस्कारार्चं समाप्तम् ॥

यमाय त्वा । मखाय त्वा । सूर्यस्य त्वा तपसे ।
देवस्त्वा सविता मध्वानक्तु । पृथिव्याः संस्पृशस्पा-
हि । अर्चिरसि शोचिरसि तपोऽसि ॥ ११ ॥

(१) महावीरं प्रोक्षति । यमाय त्वा मखाय त्वा सूर्यस्य-
त्वा तपसे । प्रोक्षामीति शेषः । महावीरमनक्ति । देवस्त्वा स-
विता मध्वानक्तु इति व्याख्यातम् । रजतशतमानं खरे उप-
गूहति । पृथिव्याः संस्पृशः । संस्पृशतीति संस्पृक् क्तिबन्त-
स्यैतद्रूपम् । हे रजत पृथिव्याः संस्पृशो राक्षसात् महावीर-
म्पाहि गोपाय । महावीरमाज्यवन्तं निदधाति । अर्चिरसि शो-
चिरसि तपोऽसि ऋज्वर्थम् ॥ ११ ॥

का० (२६, २, १३) ब्रह्मानुजातो यमाय त्वेति महावीरं प्रोक्ष-
ति । प्रचरेति ब्रह्मणानुजातोऽध्वर्युरपविश्य यमाय त्वेति मन्त्रत्रयेण

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
भास्ति । तद्यथा । महावीरं प्रोक्षति यमाय त्वा मखाय त्वा मखाय
त्वा सूर्यस्य त्वा तपसे त्वां प्रोक्षामीति शेषः । महावीरमनक्ति देवस्त्वा
सविता मध्वानक्ति इति व्याख्यातम् रजतशतमानं खरे उपगूहति ।
पृथिव्याः संस्पृशः संस्पृशतीति संस्पृक् क्तिबन्तस्यैतद्रूपम् । हे रज-
त पृथिव्याः संस्पृशो राक्षसात् महावीरं पाहि गोपाय महावीरमा-
ज्यवन्तं निदधाति अर्चिरसि शोचिरसि तपोऽसि यजुषि अन्यदज्य-
र्थम् ॥ ११ ॥

प्रचरणीयं महावीरं वारभयं प्रोक्षतित्यर्थः । त्रीणि यजुषि । यमयति
नियच्छति सर्वमिति यम आदित्यस्तत्प्रीत्यै त्वा त्वां प्रोक्षामि ।
तथा च श्रुतिः (१४, १, ३, ४) स प्रोक्षति यमाय त्वेत्येष वै यमो
य एष तपत्येष हीदं सर्वं यमयत्येतेनेदं सर्वं यतमेष उ प्रव-
ग्यस्तदेतमेवैतत् प्रीणाति तस्मादाह यमाय त्वेति । मन्त्राय त्वा ।
मन्त्रो यज्ञः प्रवर्ग्यः सूर्यरूपस्तस्मै त्वां प्रोक्षामि । तथा च श्रुतिः
(१४, १, ३, ५) एष वै मन्त्राय एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवै-
तत् प्रीणाति तस्मादाह मन्त्राय त्वेति । सूर्यस्य त्वा तपसे ।
तपतीति तपस्तेजः सूर्यतेजोरूपाय प्रवर्ग्याय त्वां प्रोक्षामि । तथा
च श्रुतिः (१४, १, ३, ६) एष वै सूर्यो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्य-
स्तदेवमेवैतत् प्रीणाति तस्मादाह सूर्यस्य त्वा तपसे इति । का०
(२६, २, २०) अञ्जन्तीत्युच्यमाने देवस्त्वेत्यनक्ति महावीरमाज्यं सं-
स्कृत्य । होत्रा अञ्जन्ति यं प्रथयन्तीति मन्त्रे पठ्यमानेऽध्वर्जुराज्यं
विधिना संस्कृत्य तेनाज्येन प्रचरणीयं महावीरं मन्त्रेणानक्ति ।
सविता देवः मध्वा मधुना मधुरेण सर्वजगद्रूपेणाज्येन हे महावीर !
त्वामनक्तु लिप्पतु मध्वेति नुमभावः आगमस्यानित्यत्वात् । तथा
च श्रुतिः (१४, १, ३, १३,) सर्वं वा इदं मधु यदिदं किञ्च
तदेनमनेन सर्वेण समनक्तीति । का० (२६, २, २१) रजतशतमानं
खर उपगूहति पृथिव्याः संपृश इति । रजतस्य शतमानं शत-
रक्तिकामितं रजतं खरे सिकतान्तरूपगूहतीत्यर्थः । प्राजापत्या
गायत्री रजतदेवत्या । संपृशति उपद्रवार्थं स्पर्शं करोति संपृक्
राक्षसः क्लिबन्तम् पृथिव्याः सम्बन्धिनः संपृशः राक्षसात् महा-
वीरं हे रजत ! त्वं पाहि रक्ष । देवा राक्षसेभ्यो भीताः सन्तो
यज्ञरक्षार्थमग्नेरपत्यं रजतं रक्षसां घाताय खरे निदधुः अथ च
पृथिवी महावीरपाकेऽग्नेर्भीता ततोऽसौ मा दह्यतामिति रजतं
खरेऽन्तर्हितमिति भुनो कथा । तथा च श्रुतिः (१४, १, ३, १४) दे-
वा अबिभयुर्यद्वै न इममधस्ताद्रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरित्यग्नेर्वा
एतद्रेतो यद्विरण्यं नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्या इति तथा (१४, १,
३, १४) अपो पृथिव्यु ह वा एतस्माद्विभयाञ्चकार यद्वै मायं त-
सः शुशुब्धानो न हिऽस्यादिति तदेवास्या एतदन्तर्देवाति रजत-
मिति ॥ का० (२६, ३, ३, ४) संपृसीदस्वेत्युच्यमाने मुञ्जप्रलवान्

द्विगुणानादीप्य प्रतिविशं खरे करोति तेषु महावीरमाज्यवक्त्रम-
चिरसीति । होत्रा संसीदस्वेति (११, ३७) पठ्यमानेऽध्वर्युर्द्वि-
गुणितान् मुञ्जखण्डान् गार्हपत्ये प्रदीप्य खरे चतुर्विधुं कृत्वा ते-
षु मुञ्जेषु संस्कृताज्यपूर्णं प्रचरणीयं महावीरं निदधातीति सू-
त्रार्थः ॥ यजुस्त्रिष्टुप् धर्मदेवत्या । हे महावीर ! त्वमर्चिं ह्यन्द्रका-
न्तिरूपोऽसि शोचिराग्नितेजोरूपोऽसि तपः सूर्यतपरूपोऽसि एष वै
धर्मो य एष तपति सर्वं वा एतदेव तदेतमेवैतत् प्रीणातीति भु-
तेः (१४, १ ३ १७) यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकमिति स्मृतेश्च (भगव-
द्गीता० १५, १२) ॥ ११ ॥

अनाधृष्टा पुरस्तादग्नेराधिपत्य आयुर्मे दाः । पुत्र-
वती दक्षिणत इन्द्रस्याधिपत्ये प्रजां मे दाः सुषदा प-
श्चाद् देवस्य सवितुराधिपत्ये चक्षुर्मे दाः । आश्रु-
तिरुत्तरतो धातुराधिपत्ये रायस्पोषं मे दाः । विष्टुतिरु-
परिष्टाद् बृहस्पतेराधिपत्य ओजो मे दाः । विश्वा-
भ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्पाहि । मनोरश्वांसि ॥ १२ ॥

(१) अनाधृष्टेति वाचयति प्रादेशमध्ये विधारयन् । हे पृ-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । अनाधृष्टेति वाचयति प्रादेशमभ्यं विधारयन् हे
पृथिवि या त्वम् अनाधृष्टा अनाधारिता रक्षोभिः पुरस्तात् तां त्वां
ब्रवीमि अग्नेः आधिपत्ये सति आयुर्मे दाः देहि या त्वं पुत्रवती दक्षि-
णतो भवसि तां त्वां ब्रवीमि इन्द्रस्याधिपत्ये सति प्रजां मे मया द-
द्याः । या त्वं सुषदां स्वास्थेया साधु अस्मिन् सीदन्तीति सुषदा
पश्चाद् भवसि तां त्वां ब्रवीमि । देवस्य सवितुः आधिपत्ये सति च-
क्षुर्मे दाः दद्याः या त्वम् आश्रुतिः आश्रयन्त्यास्मिन् यजमाना इति
आश्रुतिः । यज्ञियोऽसौ देशः या त्वमुत्तरतो भवसि तां त्वां ब्रवीमि
धातुराधिपत्ये सति रायस्पोषं मे दाः धनस्य पुष्टिं मया देहि या त्वं

विवि या त्वम् अनाधृष्टा अधर्षिता रक्षोभिः पुरस्तात् तां त्वां
ब्रवीमि । अग्नेः आधिपत्ये सति आयुर्मे दाः देहि । या त्वं पु-
त्रवती दाक्षिणतो भवासि । तां त्वां ब्रवीमि इन्द्रस्याधिपत्ये स-
ति प्रजाम्मे दाः मह्यं देहि । या त्वं सुपदा स्वास्थेया साध्व-
स्मिन्सीदतीति सुषदा । पश्चाद्भवसि तां त्वां ब्रवीमि । देव-
स्य सवितुः आधिपत्ये सति चक्षुर्मे दाः देहि । या त्वम् आ-
श्रुतिः । आश्रयन्त्यस्मिन्यजमाना इत्याश्रुतिः । यज्ञियो ह्यसौ
देवः । उत्तरतो भवासि । तां त्वां ब्रवीमि । धातुराधिपत्ये स-
ति रायस्पोषम् धनस्य पुष्टिम् मे दाः देहि । या त्वं वि-
धृतिः विधारिणी उपरिष्टाद्भवसि तां त्वां ब्रवीमि बृहस्पतेः आ-
धिपत्ये सति ओजो मे दाः । दक्षिणत उत्तानेन पाणिना नि-
हनुते । विश्वाभ्यो मानाष्ट्राभ्यस्पाहि । सर्वाभ्यः माम् अर्त्ति-
भ्यः गोपायेति । इमामभिमृश्य जपति । मनोरश्वासि । अश्वा
ह वा इयं भूत्वा मनुमुवाहेति श्रुतिः ॥ १२ ॥

का० (२६, ३, ५) अनाधृष्टेति वाचयति प्रादेशमध्याधि धारय-
स्तम् महावीरोपर्य्यङ्मुष्टाङ्गुलिदेशं धरन्तं यजमानमध्वर्युर्मेन्त्रान् वा-
चयतीति सूत्रार्थः ॥ सप्त यज्ञं पृथिवीदेवत्यानि यजमानस्याशीः ।
हे पृथिवि ! या त्वं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि अनाधृष्टा रक्षोभिरना-
धर्षिता अग्नेराधिपत्ये स्वामित्वं सति मे मह्यमायुर्दाः देहि ददातेर्तु-
कि मध्यमैकवचनेऽङ्गभाव आर्षः अग्निमेवास्या अधिपतिं करोती-
ति (१४, १, ३, १९) श्रुतेः ॥ या त्वं दक्षिणस्यां दिशि इन्द्रस्या-
धिपत्ये सति पुत्रवती पुत्रयुता सा मे मह्यं प्रजां पुत्रादिकां दाः देहि
इन्द्रमेवास्या अधिपतिं करोति नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्या इति

विधृतिः विधारिणी उपरिष्टाद्भवसि तां त्वां ब्रवीमि बृहस्पतेराधिपत्ये
सति ओजो मे दाः दक्षिणत उत्तानेन पाणिना निहनुते विश्वाभ्यो
मानाष्ट्राभ्यस्पाहि सर्वाभ्यो माम् अर्त्तिभ्यो गोपाय पाहि इमामभिमृश्य
जपति मनोरश्वासि अश्वा ह वा इयं भूत्वा मनुमुवाहेति श्रुतिः ॥ १२ ॥

१७२० मन्त्रभाष्य-वेददीपसंहिता शुक्लयजुःसंहिता ।

(१४, १, ३, २०) श्रुतेः ॥ या त्वं पश्चात् पश्चिमायां दिशि सुषदा भवासि सुष्ठु अस्यां सीदन्ति जना इति सुषदा इषद्दुःसुष्ठिति (पा० ३, ३, १२६) खलूपत्ययः सवितुर्देवस्याधिपत्ये सति सा त्वं मे चक्षुः नेत्रेन्द्रियं दाः देहि देवमेवास्यै सवितारमधिपतिं करोतीति (१४, १, ३, २१) श्रुतेः हे पृथिवि ! या त्वमुत्तरतः उत्तरस्यां दिशि धातुर्ब्रह्मण आधिपत्ये सति आधुतिरसि आभावयन्ति ऋत्विजो यस्यां सा आधुतिः यन्नियो ह्युत्तरदेशः सा त्वं मे रायो धनस्य पोषं पुष्टिं दाः देहि धातारमेवास्य आधिपतिं करोतीति (१४, १, ३, २२) श्रुतेः ॥ या त्वमुपरिष्ठादुपरिप्रदेशे बृहस्पतेराधिपत्ये सति विधृतिरसि विशेषेण धारयतीति विधृतिः उपरिष्ठाज्जुह्वादिकं भ्रियते सा त्वं मे मष्टमोजो बलं दाः देहि बृहस्पतिमेवास्य आधिपतिं करोतीति (१४, १, ३, २३) श्रुतेः ॥ २६, ३, ७) विश्वाभ्यो मेति दक्षिणत उत्तानं पाणिं निदधाति । महावीरादक्षिणभूमौ यजमानो मन्त्रं पठन् स्वकरं निदधात्युत्तानम् ॥ यजुर्बृहती । हे महावीरदक्षिणभूमे ! विश्वाभ्यः सर्वाभ्यः नाष्टाभ्यः नाशकर्त्रीभ्यः पिशाचादिभ्यो लोकप्रसिद्धं नोऽस्मान् पाहि रक्ष सर्वाभ्यो मार्त्तिभ्यो गोपायेति (१४, १, ३, २४) श्रुतेः । छन्दसि वाप्राप्तेऽङ्गितयोरिति (पा० ८, ३, ४९) विसर्गस्य सत्वम् ॥ का० (१६, ३, ८) मनोरश्वेति प्रवेशमुत्तरः । महावीरादुत्तरतो यजमानो निजप्रदेशं निदधातीति सूत्रार्थः देवी पङ्क्तिः । हे यमोत्तरभूमे । त्वं मनोः राक्षः अश्वा वडवासि वहनाय अश्वा ह वा इयं भूत्वा मनुमुवाहेति (१४, १, ३, २५) श्रुतेः ॥ १२ ॥

स्वाहा मरुद्भिः परिश्रयिस्व । दिवः स ऽस्पृशंस्पा-
हि । मधु मधु मधु ॥ १३ ॥

(१) विकङ्कतशकलैः परिश्रपयति स्वाहा मरुद्भिः परि-

(१)अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु०पु० नास्ति । तद्यथा । विकङ्कतशकलैः परिश्रपयति स्वाहा मरुद्भिः परिश्रयिस्व हे प्रवर्ये यः त्वं स्वाहाकारः तं त्वां ब्रवीमि मरुद्भिर्विशो वै मरुत इति श्रुतिः । यतामिः परिश्रयिस्व

श्रीयस्व । हे प्रवर्ग्य यस्त्वं स्वाहाकारः तं त्वां व्रवीमि । मरु-
द्भिः रश्मिभिः यद्वा विशो वै मरुत इति श्रुतिः ताभिः परिश्री-
यस्व । कर्मणि यक् । आश्रीयस्व । मरुतस्त्वामाश्रयन्तिवत्यर्थः ।
सुवर्णशतमानेनापि दधाति । दिवः द्युलोकस्य संस्पर्शनो
रक्षसो महावीरे पाहि गोपाय । अथवा । द्युलोकस्य संस्पर्श-
नकर्तृन् देवांस्त्वं हे महावीर पाहि । धवित्रैराधुनोति । मधु
मधु मधु । मधु प्राणो मधुसामान्यादुच्यते । स ब्रह्मज्ञानां रसः तं
महावीरे स्थापयति ॥ १३ ॥

का० (२६, ३, ९, १०) घृष्टिभ्यां भस्मना परिकीर्त्याङ्गारैश्च
विकङ्कतशकलैः परिधयति त्रयोदशभिः प्रागुदग्भिः स्वाहा मरु-
द्भिरित्याधिकं दक्षिणतो ह्यौ मन्त्रेण । अर्धयुर्घृष्टिभ्यां गार्हपत्य-
स्य भस्माङ्गारांश्च महावीरं परितो निक्षिप्य प्रागग्रं रुदगग्रैश्च त्रयोद-
शविकङ्कतशकलैर्महावीरं वेष्टयति अङ्गारोपरि शकलान्निक्षिपती-
त्यर्थः तन्मध्याद् ह्यौ शकलौ मन्त्रेण प्राञ्चौ निदधाति शेषांस्तु-
ष्णीम एव प्रतिदिशं त्रिषु त्रिषु स्थितेषु अधिकं त्रयोदशं दक्षिण-
तो निदधातीति सुमार्थः ॥ मासानां त्रयोदशत्वात् त्रयोदशशकलै-
राच्छादनम् त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सर एष य एष
तपत्येष उ प्रवर्ग्य इति (१४, १, ३, २) श्रुतेः । यजुःपङ्क्तिर्धर्म-
देवत्या । हे धर्म ! त्वं स्वाहाकारोऽसि हविराधारत्वात् सूर्य-
रूपोऽसि एष वै स्वाहाकारो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्य इति
(१४, १, ३, २६) श्रुतेः अतस्त्वं मरुद्भिः प्रजाभिरस्मद्द्रूपाभिः
परिश्रीयस्व सेव्यस्व कर्मणि यक् मरुतस्त्वामाश्रयन्तिवत्यर्थः विशो
वै मरुतो विशैवैतत् क्षत्रं परिवृत्तं हति तदिदं क्षत्रमुमयतो विशा-

कर्मणि युक् आश्रीयस्व मरुतस्त्वामाश्रयन्तिवत्यर्थः । सुवर्ण-
शतमानेनापि दधाति दिवः द्युलोकस्य संशिनो रक्षसो महा-
वीरं पाहि गोपाय अथवा द्युलोकस्य संस्पर्शकर्तृन् देवादीन् त्वं महा-
वीरं पाहि गोपाय अथ धवित्रैराधुनोति मधु रसः प्राणो मधु रसस्त-
त्सामान्यादुच्यते । स ब्रह्मज्ञानां रसस्तं महावीरं स्थापयति ॥ १३ ॥

परिवृद्धामिति (१४, १, ३, २७) श्रुतिः ॥ का० (२६, २, १०) सु-
वर्णशतमानेनापिदधाति दिवः संप्रस्पृश इति । शतरक्तिकामिते-
न सुवर्णेन महावीरमाच्छादयतीति सूत्रार्थः ॥ देवी जगती सु-
वर्णदेवत्या । हे शतमान ! दिवः सुलोकसम्बन्धिनः संस्पृशः स्पर्श-
कर्त्रीन् देवान् पाहि देवा राक्षसेभ्यो भीता महावीररक्षायै स्वर्णं दद्या-
पितवन्त इति श्रुतौ कथा देवा अबिमयुरित्यादिकार्या (१४, १, ३, २९) ।
का० (२६, ४, २) कृष्णाजिनावरुत्तैर्धवित्रैरुपवीजयति त्रिभिर्दण्ड
वद्भिर्मधु मध्विति । कृष्णाजिनकृतैर्दण्डयुक्तैस्त्रिभिर्व्यजनैरग्निं वीज-
यति दीपनायेति सूत्रार्थः ॥ श्रीणि यजुंषि प्राणदेवत्यानि वैव्युष्णिक् ।
मधुररससाम्यात् प्राणो मधु उच्यते मधु मधु मधु प्राणोदानव्या-
नत्रयं महावीरे स्थापयामीत्यर्थः तथा च श्रुतिः (१४, १, ३, ३०)
अथ धवित्रैराधुनोति मधु मध्विति त्रिः प्राणो वै मधु प्राणमेवा-
स्मिन्नेतदधाति श्रीणि भवन्ति त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यान-
स्तानेवास्मिन्नेतदधातीति ॥ १३ ॥

गर्भो देवानां पिता मतीनां पतिः प्रजानाम् । सं-
देवो देवेन सवित्रा गत संप्र सूर्येण रोचते ॥ १४ ॥

(१) महर्षिमुपतिष्ठते । गर्भो देवानामित्यवकाशैः तेन त्वष्टृ-
मन्त इत्यतः प्राक् । यो गर्भो देवानाम् गृह्णातीति गर्भः आदि-
त्यात्मना महावीरः । यश्च पिता मतीनां गोपायिता बुद्धीनाम् ।
यश्च पतिरधिपतिः प्रजानाम् । यश्च । सन्देवो देवेन सवित्रा

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । महावीरमुपतिष्ठन्ते गर्भो देवानामित्यवकाशैः ।
तेन त्वष्टृमन्त इत्यतः प्राक् यां गर्भो देवानां गृह्णातीति गर्भः आ-
दित्यात्मना महावीरः । यश्च पिता मतीनां गोपायिता बुद्धीनां यश्च
पतिरधिपतिः प्रजानां यश्च सन्देवो देवेन सवित्रा गतः संगच्छते दे-
वः प्रवर्ग्यः । देवेन सवित्रा सह संगच्छते यश्चापि संरोचते गर्भः
सूर्येण सहैकमृतः तं वयं स्तुम इति शेषः ॥ १४ ॥

गत । सङ्गत । सङ्गच्छते देवः प्रवर्ग्यः देवेन सवित्रा सह ।
यश्च संरोचते धर्मः सूर्येण सह एकीभूतः तं वयं स्तुम इति वा-
क्यशेषः ॥ १४ ॥

का० (२६, ४, ११) परिक्रम्योपतिष्ठन्तेऽकृतं चेद् गर्भो देवाना-
मिति । धवित्रैर्वीजनसमये उत्तरं देववत् परिक्रमणं प्रागकृतं चे-
दिह त्रिः परिक्रम्येतरथावृत्तिं सकृत् कृत्वा गर्भो देवानामित्यादिभि-
र्नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरित्यन्तैरवकाशसंज्ञकैर्मन्त्रैः सयजमाना
ऋत्विजो महावीरमुपतिष्ठन्त इति सूत्रार्थः ॥ धर्मदेवत्या अवका-
शमन्त्रा मा मा हिंसीरित्यन्ताः आद्या ऋचां पङ्क्तिः । अथ मन्त्रार्थः
देवी दीप्यमानो महावीरः सवित्रा देवेन सह सङ्गत सङ्गच्छते
गमेर्लुङि वा गम इति (१, २, १३) आत्मनेपदे विकल्पेन सिचः
किस्वादनुदात्तोपदेशेति (पा० ६, ४, ३७) मलोपे ह्रस्वादङ्गादिति
(पा० ८, २, २७) सिचो लोपः बहुलं छन्दस्यमाद्ययोगेऽपीति
(पा० ६, ४, ७५) अङ्गभावः समो गमीत्यादिना (पा० १, ३, २९)
तङ् । यश्च धर्मः सूर्येण सहैकीभूतः सन् संरोचते सम्यग् दीप्यते
तं वयं स्तुम इति शेषः । कीदृशः ? देवानां दीप्तानां रश्मीनां
दृश्यमानानां सर्वेषां वा गर्भः गृह्णातीति गर्भः प्रहीता एष वै गर्भो-
देवानां य एष तपत्येष हीदृं सर्वं संगृभ्णात्येतेनेदं सर्वं गृ-
भीतमेव उ प्रवर्ग्य इति (१४, १, ४, २) श्रुतिः । तथा मतीनां बु-
द्धीनां पिता पालकः बुद्धिप्रवर्त्तकः प्रजानां पतिः पालकः ॥ १४ ॥

समग्रिरग्निना गतं सं दैवेन सवित्रा सूर्ये-
णारोचिष्ट । स्वाहा समग्रिस्तंसा गतं सं दैव्येन स-
वित्रा सूर्येणारुरुचत ॥ १५ ॥

(१) समग्रिः । अनुष्टुप् ब्राह्मी । यश्च । सङ्गत सङ्गच्छते

(१) अत्र चाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । समग्रिः । ब्राह्मी अनुष्टुप् यश्च संगतः संगच्छते-
ऽग्निः धर्मः अग्निना सूर्यारूपेण संगच्छते च दैवेन सवित्रा समरोचि-

अग्निः घर्मः अग्निना सूर्यार्येण सह । यश्च सङ्गत सङ्गच्छते
दैवेन सवित्रा सह । यश्च समरोचिष्ट संरोचते दीप्यते सूर्येण
सह स्पर्द्धयन् । तं वयं स्तुम इति वाक्यशेषः । स्वाहाकारः ।
आदित्यप्रीणनार्थः । यश्च स्वाहा अग्निः सङ्गत । सङ्गच्छते ।
तपसा आदित्यसम्बन्धिना सह । यश्च सङ्गत । सङ्गच्छते दै-
व्येन सवित्रा सह । यश्च समरुरुचत । समरोचत संरोचते
सूर्येण सह स्पर्द्धयन् । तं वयं स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ १५ ॥

ब्राह्मणनुष्टुप् । यः अग्निः घर्मः अग्निना सह सङ्गत सङ्गच्छते
एकीभवति देव एव दैवः सवित्रा दैवेन देवेन सह सङ्गच्छते य-
श्च सूर्येण सह समरोचिष्ट संरोचते ॥ अवरं स्वाहाकारं करोति
परां देवतामसावेव बन्धुरिति (१४, १, ४, ६) भुतेः । स्वाहा अ-
ग्निः । स्वाहासहितोऽग्निर्घर्मस्तपसा सूर्ययतेजसा सङ्गत सङ्गच्छते
दैव्येन देवेन सवित्रा च सङ्गच्छते सूर्येण सह समरुरुचत सर्वं
सम्यक् रोचयति प्रकाशयति रोचतेर्णिजन्ताल्लुङ् वयं तं स्तुम
इति शेषः ॥ १५ ॥

धर्ता दिवो विभ्राति तपसस्पृथिव्यां धर्ता देवो
देवानाममर्त्यस्तपोजाः । वार्चमस्मे नियच्छ देवा-
युवम् ॥ १६ ॥

(१) धर्ता दिवः । ऊर्ध्वबृहती । घर्मस्तुतिः । योऽयं धर्ता

ह यश्च संरोचते दीप्यते सूर्येण सह स्पर्द्धया तं वयं स्तुम इति वा-
क्यशेषः । स्वाहाकार आदित्यप्रीणनार्थः । यमग्नि सङ्गत सङ्गच्छते
आदित्यसम्बन्धिना तपसा यः सङ्गच्छते देवेन सवित्रा समरुरुचत
समारोचते स्म सूर्येण स्पर्द्धया तं वयं स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ १५ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । धर्ता दिवः । ऊर्ध्वबृहती घर्मस्तुतिः । योऽयं
धर्ता धारायिता दिवः पुलोकस्य तपसश्च रश्मिब्राह्मणस्य धारायिता

धारयिता दिवः द्युलोकस्य । यश्च तपसः रश्मिजालस्य धर्ता ।
विभाति च पृथिव्याम् अवास्थितः । धर्ता धारयिता च दे-
वानाम् । स्वयं च देवः अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः । तपोजाः ।
तपः आदिश्यः तस्माज्जायते । सोऽयम् वाचम् अस्मे अस्मासु ।
नियच्छ । नियच्छत्विति पुरुषव्यत्ययः । निगृह्णातु स्थाप-
यतु । देवायुवम् । या देवान् यौति मिश्रयति आगमयति सा
तथोक्ता तां देवा युवम् ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वबृहती । त्रिजागतोर्ध्वबृहती अत्राद्यौ त्रयोदशवर्णौ तृतीय
एकादशवर्णस्तेनैकाधिका । स देवो धर्मः अस्मे अस्मासु विभक्तेः
शे-आदेशः वाचं नियच्छ पुरुषव्यत्ययः यज्ञं नियच्छतु स्थापयतु ।
किम्भूतां वाचम् ? देवयुवं देवान् यौति मिश्रयति देवयुः ताम् कि-
पि तुगभाच्च आर्पः अनित्यमागमशासनमिति वचनात् देवसमूह-
माह्वयन्तं यज्ञं समापयत्वित्यर्थः यज्ञो वै वाग्यज्ञमस्मभ्यं प्रयच्छ येन
देवान् प्रीणामेत्येवैतदाहेति (१४, १, ४, ८) श्रुतेः देवयुवमित्यत्र
संहितायां घकारस्य दीर्घः । स कः ? यो देवः पृथिव्यां विभाति
शोभते ॥ कीदृशः ? दिवो धर्ता द्युलोकस्य धारयिता । तपसः र-
श्मिजालस्य च धर्ता । देवतानाञ्च धर्ता । अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहि-
तः अजरामरः । तपोजाः तप आदित्यस्तस्माज्जायत इति तपोजाः
सूर्योत्पन्नः ॥ १६ ॥

अर्पद्वयं गोपामनिपद्यमानमा च परी च पथिभि-
स्वरन्तम् । स सध्रीचीः स विपूचीर्वसान् आवरीवर्त्ति
सुवेनेष्वन्तः ॥ १७ ॥

विभाति च पृथिव्यामवास्थितः यः धर्ता धारयिता च देवानां स्वयं
च देवः अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः तपोजाः तप आदित्यः तस्मा-
ज्जायते सोऽयं वाचमस्मे अस्मासु नियच्छ नियच्छत्विति पुरुष-
व्यत्ययः निगृह्णातु स्थापयतु देवायुवं देवान् या मिश्रयति आगम-
यति सा तथोक्ता ॥ १६ ॥

(१) अपश्यम् । त्रिष्टुप् । आदित्यात्मना घर्मस्तुतिः ।
यमदमपश्यम् । गोपां गोप्सारम् । अनिपद्यमानम् अनालम्बने
अन्तरिक्षे गच्छन्नासौ पतति । आच परा च पथिभिश्चरन्त-
म् । आचरन्तं च आगच्छन्तं च पराचरन्तं च । परागच्छन्तं
च । पथिभिः देवैः सह । स सध्रीचीः । स एव स सध्रीचीः
सहस्य सध्रिरादेशः । सहाञ्जनाः दिशो रश्मीन् वा सहस्रम् ।
स विषूचीः । विषु इति निपातो नानावचनः । अञ्जतेः परं
क्विप् । नानाञ्जनाः दिशः नानाञ्जनान्वा रश्मीन् । वसानः
आच्छादयन् । आवरीवर्त्ति । पुनः पुनरावर्त्तते । भुवनेषु त्रिषु
लोकेषु । अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः ॥ १७ ॥

त्रिष्टुब्दीर्घतमोदृष्टा । स घर्मो भुवनेषु त्रिलोकेषु अन्तर्मध्ये
व्यवस्थितः आवरीवर्त्ति पुनः पुनरावर्त्तते इत्येयं ह्रस्वकृति रूपम् । की-
दृशः ? सध्रीचीः सह अञ्जन्तीति सध्रीच्यः सहस्य सध्रिरादेशः स-
हाञ्जना दिशो रश्मीन् वा वसानः आच्छादयन् वस आच्छादने
शानच्प्रत्ययः । विषूचीः विषु निपातो नानार्थः । विषु अञ्जन्तीति
विषूच्यः ताः नानाञ्जना दिशो रश्मीन् वा वसानः किवन्तादुगित-
ञ्चेति (पा० ४, १, ६) डीपि अचञ्चेति (पा० ६, ४, १३८) अ-
लोपे चाविति (पा० ६, ३, १३८) पूर्वपददीर्घः । सध्रीचीश्च ह्येष

(१)अत्र वाराणसी० लि०पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई०मु०पु०
नास्ति । तद्यथा । अपश्यम् । त्रिष्टुप् । आदित्यात्मना घर्ममिममह-
मपश्यं गोपां गोप्सारम् अनिपद्यमानम् अनालम्बनम् अन्तरिक्षे ग-
च्छन् नासौ नीचैः पतति आच पराच पथिभिश्चरन्तम् आगच्छन्तं
परागच्छन्तं च पथिभिः देवैः स एव सध्रीचीः सहस्य सध्रिः
आदेशः । सहाञ्जनाः दिशो रश्मीन् वा सहाञ्जनाः स एव विषूचीः
विषु इति निपातो नानावचनः । अञ्जतेः परं क्विप् अनुनासिक-
लोपः । स्त्रीप्रत्ययः अकारलोपः क्वाविति पूर्वपदस्य दीर्घः । नाना-
ञ्जनाः दिशः नानाञ्जनान् वा रश्मीन् वसानः । आच्छादयन् अव-
रीवर्त्ति पुनः पुनः आवर्त्तते । भुवनेषु त्रिलोकेषु अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः ॥ १७ ॥

विष्वचींश्च दिशो वस्तेऽणो रप्मीनिति (१४, १, ४, १०) श्रुतिः । एकः सशब्दः पादपूरणः । स कः ? यमहमपश्यमादित्यरूपं पश्यामि । कीदृशम् ? गोपाम गोपायतीति गोपास्तम् क्तिपि यलोपः । अनिपद्यमानं निपद्यते पततीति निपद्यमानः न निपद्यमानोऽनिपद्यमानस्तम् अन्तरिक्षे गच्छन्तमापि नाधः पतन्तम् । च पुनः पथिभिः देवमार्गैः आचरन्तमागच्छन्तम् पराचरन्तं परागच्छन्तं च गमनागमने कुर्वाणम् ॥ १७ ॥

विश्वासां भुवां पते विश्वस्य मनसस्पते विश्वस्य वचसस्पते सर्वस्य वचसस्पते । देवश्रुत्वं देव धर्मदेवो देवान् पाहि । अत्र प्राचीरनु वां देववीतये । मधु माध्वीभ्यां मधु माध्वीभ्याम् ॥ १८ ॥

(१) विश्वामां भुवाम् । सर्वामां पृथिवीनां पते हे प्रवर्य । विश्वस्य मनसः सर्वस्य प्राण्याश्रयस्य मनसः पते । विश्वस्य वचसः सर्वस्य त्रयीलक्षणस्य वचसः पते सर्वस्य वचसः सर्वस्य लौकिकस्य वचसः पते । त्वां स्तुम इति शेषः ।

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु० नाम्ति । तद्यथा । विश्वासां भुवां सर्वासां पृथिवीनां पते प्रवर्य विश्वस्य मनसः सर्वप्राण्याश्रयस्य मनसः पते विश्वस्य वचसः पते सर्वस्य त्रयीलक्षणस्य वचसस्पते सर्वस्य लोकस्य वचसस्पते त्वां स्तुम इति शेषः । यतश्च त्वं देवश्रुत्वं देवैः श्रुतः अतो याचे हे देव धर्म देवान् पाहि गोपाय अत्र प्राचीरनु वां देववीतये अस्मिन् सन्ने यत्र अस्मिन्नवसरे प्राचीरिति पुरुषस्य व्यत्ययः । प्राचीस्तर्पयतु धर्मो वा युषां हे अश्विनौ अनुदेववीतये अनन्तरं देवतर्पणाय नमः । करोत्विति शेषः । मधुमाध्वीभ्यां मधुनाम ब्राह्मणं तदश्विभ्यां देवौ दध्यङ्गार्थवणस्तदेतदुक्तं मधुमाध्वीभ्यां मधुब्राह्मणं प्रति यौ चक्षतः तौ मध्वञ्जनौ ताभ्यां शेषश्च पूर्व व्याख्यातः ॥ १८ ॥

यतश्च त्वं देवश्रुत् देवैः श्रुतः अतो त्वां याचे । हे देव धर्मं त्वं देवः सन् देवान् पाहि गोपाय । अत्र प्रावीरनु वां देववीतये । अत्र सत्रे अस्मिन्नमरे वा । प्रावीरिति पुरुषव्यत्ययः । प्रावतु तर्पयतु धर्मः । वां युवाम् हे अश्विनौ । अनुदेववीतये । ततोऽनन्तरम् देवतर्पणाय नमस्करोष्विति वाक्यशेषः । मधुमाध्वीभ्याम् । मधुनाम ब्राह्मणं तदश्विभ्यां ददौ दध्यङ्गार्धवर्णः । तदेतदुक्तम् । मधुमाध्वीभ्याम् । मधुब्राह्मणं प्रति अञ्जतो गच्छतः तौ ताभ्यां मध्वञ्चनाभ्याम् । शेषं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ १८ ॥

अत्यष्टिः । हे विश्वासां भुवां पते सर्वासां पृथिवीनां स्वामिन् ! विश्वस्य सर्वप्राणिगतस्य मनसः पते ! अधिपते ! विश्वस्य वचसः पते ! सर्वप्राणिष्वनस्य पालक ! सर्वस्य प्रथीलक्षणस्य वचसः पते ! प्रवर्त्तक ! हे देवश्रुत् ! देवैः श्रूयत इति देवश्रुत् देवप्रसिद्धः हे देव ? दीप्यमान ? हे धर्म ? देवस्त्वं देवान् पाहि रक्ष । एवं धर्मं सम्प्रार्थोद्विनावाह हे अश्विनौ । अत्र यज्ञे देववीतये देवतर्पणाय अनु अनन्तरं धर्मो वां प्रावीः प्रावीत् तर्पयतु लोडधे लुङ् पुरुषव्यत्ययश्च युवयोस्तृप्त्या सर्वदेवास्तृप्यन्तीति भावः याभ्यां युवाभ्यां दध्यङ्गार्धवर्णो मधुसंज्ञकं ब्राह्मणमुवाच दध्यङ् ह वा आभ्यामाध्वर्णो मधुनाम ब्राह्मणमुवाचेति (१४, १, ४, १३) श्रुतेः । कीदृशाभ्यां युवाभ्याम् ? माध्वीभ्यां मधुब्राह्मणमीयाते तौ माध्वयौ ताभ्याम् ई गतौ क्तिप् । तथा माध्वीभ्यां मधुब्राह्मणमञ्जतः पूजयतस्तौ मध्वञ्चौ ताभ्यां मध्वग्भ्यामिति प्राप्ते ङीपि अलोपे मध्वीभ्यामिति लिङ्गव्यत्ययः आदिदीर्घदृष्टान्वसः ॥ १८ ॥

हृदे त्वा मनस्से त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा । ऊर्ध्वो अर्ध्वरं दिवि देवेषु धेहि ॥ १९ ॥

(१) हृदे त्वा । परोष्णिक् । हृदे त्वा हृदयार्थं त्वां स्तुम

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुम्बईमु० पु०

इति शेषः । एवं मनसे त्वां स्तुमः । दिवे अर्थाय त्वां स्तुमः
इति शेषः । सूर्याय त्वा सूर्यतर्पणाय त्वां स्तुमः । यस्माच्च
सर्वकार्येषु त्वामेव स्तुमः । अतो ब्रूमः । ऊर्ध्वः अवहितचित्तः
सन् अध्वरन्दिवि देवेषु धेहि निधेहि स्थापय ॥ १९ ॥

परोष्णिक् । आद्यावष्टाणौ तृतीयो द्वादशार्णः सा परोष्णिक्
परोष्णिक् परत इत्युक्तः । आद्ययोर्व्यूहः । हे घर्म ! हृदे त्वा हृद-
यस्वास्थ्याय त्वा त्वां स्तुम इति शेषः मनसे मनःशुद्ध्यर्थं त्वा
त्वां स्तुमः दिवे स्वर्गप्राप्त्यै त्वा त्वां स्तुमः सूर्याय सूर्यतृप्त्यै त्वा
त्वां स्तुमः हृदयं संशोध्य मनो निर्मलं कृत्वा दिवमस्मान्नित्वा
सूर्यं तर्पयेति भावः । किञ्च ऊर्ध्वः सावधानः सन् अध्वरमस्मदीयं
यज्ञं दिवि घुलोके वर्त्तमानेषु देवेषु धेहि स्थापय यज्ञे गते यजमानो
गच्छत्येवेति भावः ॥ १९ ॥

पिता नोऽसि पिता मां बोधि नमस्ते अस्तु मा
मां हिंसीः । त्वष्टृमन्तस्त्वा सपेम पुत्रान् पशून्
मयि धेहि प्रजामस्मासु धेद्यरिष्टाहं सहपत्या भू-
यासम् ॥ २० ॥

(१) पिता नोऽसि । गायत्री । यतश्च त्वम् पिता नः

नास्ति । तद्यथा । हृदे त्वा । परोष्णिक् हृदे त्वा हृदयार्थं त्वा स्तुम
इति शेषः । मनसे त्वां स्तुमः दिवेऽर्थाय त्वां स्तुमः । सूर्याय त्वां
सूर्यतर्पणाय त्वामेव स्तुमः । यस्माच्च सर्वकार्येषु त्वामेव स्तु-
मः अतो ब्रूमः ऊर्ध्वः अवहितचित्तः सन् अध्वरं दिवि देवेषु धे-
हि स्थापय ॥ १९ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । पिता नः ऋग् गायत्री यस्त्वं नः अस्माकं पिता
भवसि अतो ब्रवीमि पितेव भूत्वा अस्मान् बोधय सर्वथा-
नमस्तेऽस्तु मा मा हिंसीथाः पत्नीं वाचयति महावीरं वीक्षमाणं
त्वष्टृमन्तः यजुः यतश्च त्वष्टा संयुक्ताः त्वष्टा रेतसामधिकर्ता

अस्माकमासि भवासि । अतो ब्रवीमि । पितेव भूत्वा नः अ-
स्मान् बोधि बोधय सर्वथा । नमः ते अस्तु मा मा हिंसीः
हिंसीथाः । पर्त्नी वाचयति महावीरमीक्षमाणाम् । त्वष्टृमन्त-
स्त्वा । यजुः । यतश्च त्वाष्ट्रसंयुक्ताः । त्वष्टा हि चेतसां विक-
र्त्ता । त्वामेव सपेम । सपतिः स्पृशतिकर्मा । मैथुनार्थमुपस्पृ-
शामः । अतः पुत्रान् पशून् मयि धेहि स्थापय । प्रजां च भू-
योभूयः अस्मासु धेहि स्थापय । किञ्च । अरिष्टा अनुपहिंसिता
अहम् । सहपत्या सह भर्त्रा भूयासम् । आशीः ॥ २० ॥

ऋगायत्री । हे महावीर ! त्वं नोऽस्माकं पितासि पालको भ-
वसि पितेव नोऽस्मान् बोधि बोधय सर्वथा नमस्ते अस्तु मा मां
मा हिंसीः मा जहि ॥ महावीरस्येपस्थानं समाप्तम् ॥ का० (२६, ४, १३)
त्वष्टृमन्त इत्येनां वाचयति । महावीरमीक्षमाणामपनीतशिरोव-
ह्नां घर्म पश्यन्तीं पर्त्नीमध्वर्युर्वाचयतीत्यर्थः ॥ ऋचां त्रिष्टुप् घर्म-
वेधत्या पत्न्याशीः । हे घर्म ! वयं त्वा त्वां सपेम सपतिः स्पृशति-
कर्मा मैथुनाय त्वामुपस्पृशामः । कीदृशा घयम् ? त्वष्टृमन्तः त्वष्टा
विद्यते येषां ते त्वष्टृमन्तः त्वष्टा रेतसामधिकारी तत्सहिताः मै-
थुनार्थोपस्पर्शं वीर्याधिष्ठातापेक्षितोऽत एतद्युताः । अतः पुत्रान्
पशून् च मयि विषये त्वं धेहि स्थापय प्रजामुत्तरोत्तरवंशवृद्धिम-
स्मासु धेहि स्थापय । किञ्च पत्या भर्त्रा सहारिष्टा अनुपहिंसिता अहं
भूयासं भवेयम् भर्तृमती चिरं जीवेयमित्यर्थः । वृषा वै प्रवर्ग्यो योषा
पर्त्नी मिथुनमेवैतत् प्रजननं क्रियत इति (१४, १, ४, १६) श्रुतेः ॥ २० ॥

अहं केतुना जुषतां सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वा-
हा । रात्रिः केतुना जुषतां सुज्योतिर्ज्योतिषा

त्वामेव सपेम सपति स्पृशतिकर्मा मैथुनार्थमुपस्पृशामः अतः पु-
त्रान् पशून् मयि धेहि स्थापय प्रजां च भूयो भूय अस्मासु धे-
हि स्थापय किञ्च अरिष्टा अनुपहिंसिता सह पत्या सह भर्त्रा
भूयासम् आशीः ॥ २० ॥

स्वाहा ॥ २१ ॥

इति माध्यन्दिनयायां वाजसनेयिसंहितायां

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

(१) रौहिणं जुहोति । अहः केतुना प्रज्ञया कर्मणा वा सहितम् जुषताम् । परिगृह्णातु । कथम्भूतम् । यदहः सुज्योतिः । ज्योतिषां शोभनज्योतिष्कम् केन ज्योतिषा स्वकीयेनैव । स्वाहा सुहुतं चैतद्धविर्भवतु । रात्रिः केतुना । अघस्तनेन व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

इति उव्वटकुतौ मन्त्रभाष्ये सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

का० (२६, ४, १४) अहः केतुनेति दक्षिण^७ रौहिणं जुहोति । उपस्थानगानयोः समाप्तौ रौहिणहवन्त्या क्षुचा दक्षिणं रौहिणं पुरोडाशं सर्वहुतं जुहोतीत्यर्थः ॥ धर्मदेवत्ये यजुषी सामानुद्भौ । केतुः प्रज्ञा कर्म वा केतुना प्रज्ञया कर्मणा वा सहितमहः दिनं जुषतां रौहिणहोमेन प्रीयताम् । कीदृशमहः ? ज्योतिषा स्वकीयेनैव तेजसा सुज्योतिः शोभनं ज्योतिर्यस्य तत् विशिष्टतेजस्कम् स्वाहा एतद्धविः सुहुतमस्तु । रोहति स्वर्गं यजमानो याभ्यां तौ रौहिणौ अग्न्यादित्यौ अहोरात्रे वा इमौ लोकौ वा चक्षुषी वा शिरः प्रवर्ग्यौ रौहिणौ चक्षुषी तत्र दधातीत्यादिरौहिणप्रशंसा श्रुतौ (१४, २, १, १—५) ज्ञेया ॥ का० (२६, ४ १४) रात्रिरिति सायम् । सायंकालीने प्रवर्ग्य रात्रिरिति मन्त्रेण द्वावपि प्रवर्ग्यौ यथाकालं जुहोतीत्यर्थः ॥ केतुना सहिता रात्रिः जुषतां प्रीयताम् ज्योतिषा कृत्वा सुज्योतिरित्युक्तम् ॥ २१ ॥

ध्रीमन्महीधरकृते षेद्वीपे हरिप्रिये ।

अभ्युदितरौहिणान्तोऽयं सप्तत्रिंशो निरूपितः ॥ ३७ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुख्यमु० पु० नास्ति तद्यथा रौहिणं जुहोति अहः केतुना । केतुना प्रज्ञया कर्मणा वा सहितम् अहः जुषतां परिगृह्णातु कथम्भूतं यदहः सुज्योतिर्ज्योतिषा शोभनज्योतिष्कं यदहः । केन ज्योतिषा स्वकीयेनैव स्वाहा सुहुतं चैतद्धविर्भवतु रात्रिः केतुना अघस्तनेन व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

इति धीमदुव्वटकुतौ मन्त्रभाष्ये सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टात्रिंशोऽध्यायः ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽदिवनां बाहुभ्यां पूष्णा
हस्ताभ्याम् । आददेऽदित्यै रास्नासि ॥ १ ॥

(१) अथ धर्मधुग्दोहनार्थं रज्जुमादत्ते ॥ देवस्य त्वेति
व्याख्यातम् । आददे गृह्णामि । यतस्त्वम् । अदित्यै रास्नासि ॥ १ ॥

का० (२६, ५, १) देवस्य त्वेति रज्जुसन्दानमादायेड एहीति
गामाह्वयति नाम्ना च त्रिरुच्चैरपरेण गार्हपत्यं गच्छन् । अध्वर्युर्देवस्य
त्वेति रज्जुसन्दानमादाय गार्हपत्यस्य पश्चाद् गच्छन् इड एहीति
वाक्पत्रयेण धर्मधुग्दोहां गामाह्वयति असावेहीति गोर्नाम्ना चोच्चैस्त्रि-
वारमाह्वयतीति सूत्रार्थः ॥ रज्जुदेवत्यं यजुः प्राजापत्या गायत्री ।
हे रज्जो ! सवितुर्देवस्याज्ञायां वर्त्तमानोऽदिवनोर्बाहुभ्यां पूष्णो ह-
स्ताभ्यां त्वामाददे गृह्णामि यतः त्वमदित्यै अदित्या देवमातुः रास्ना
रसना मेखलासि भवसि षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ १ ॥

इड एहि । अदिन एहि । सरस्वत्येहि । असा-
वेहि । असावेहि । असावेहि ॥ २ ॥

(२) गामाह्वयति । इड एहि । अतस्मिंस्तच्छब्दस्तदतिदे-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समंतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । धर्मधुग्दोहनार्थं रज्जुमादत्ते । देवस्य त्वेति व्या-
ख्यातम् । आददे गृह्णामि यतस्त्वमदित्यै रास्नासि ॥ १ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० समंतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । गामाह्वयति इड एहि अदिते एहि सरस्वति एहि
अतस्मिंस्तच्छब्दस्तदतिदेशार्थः । हे इडे मानवि आ इहि आग-
च्छ । दोहाय अदिते देवमातः एहि सरस्वति वाक् एहि । नाम्ना-
त्रिरुच्चैरसौ भवसि एहि त्रिः आमन्त्रितस्येत्यादिरुदात्तः ॥ २ ॥

शार्थः । हे इडे मानवि आ इहि आगच्छ दोहाय । हे अदिते देवमातः एहि । हे सरस्वति वाक् एहि असाविति नामग्रहण-
न्त्रिरुच्चैः असौ धवले एहि । त्रिः । आमन्त्रितस्येत्यादिरुदात्तः ॥ २ ॥

हे इडे मानवि ! एहि आगच्छ, हे अदिते देवमातः ! एहि हे सरस्वति वाक् ! एहि । अतस्मिस्तच्छब्दस्तत्सादृश्यार्थः । इडा हि गौरादितिर्हि गौः सरस्वती हि गौरिति (१४, २, १, ७) श्रुतेः ॥ नाम्ना त्रिरुच्चैराह्वयति असौ धवलि एहि एवं त्रिः ॥ २ ॥

अदित्यै रास्नासीन्द्राण्या उष्णीषः । पूषासि ।
घर्माय दीष्व ॥ ३ ॥

(१) अदित्यै रास्नासीति गां पाशेन प्रतिमुञ्चति अदित्यै रास्नासि । इन्द्राण्या उष्णीषः इन्द्राणी इन्द्रस्य पत्नी तस्याः शिरोवेष्टनं त्वमसि ॥ वत्समुत्सृजति । पूषासि । यथा पूषा वायुपुष्टिमाप्याययति । एवं त्वमपि प्रस्रावनेन जगदुत्पत्तिबीजं पय आप्याययसि । वत्समुन्नयति । घर्माय दीष्व । दयसि । रूपदयाकर्मापि यस्य उपदयां कुरु मा सर्वमुपासीः ॥ ३ ॥

का० (२६, ५, ३) अदित्यै रास्नेति गां पाशेन प्रतिमुच्य स्थूणायां बध्वा पूषासीति वत्समुत्सृजति । आगतां गामदित्या इति मन्त्रेण पाशेन बध्वा तं पाशं स्तम्भे बध्वा पूषासीति वत्सं मुञ्चतीत्यर्थः ॥ हे रज्जुपाश ! त्वमदित्यै रास्ना रसनासि इन्द्राण्या इन्द्रपत्न्याः उष्णीषः शिरोवेष्टनमसि एतेन पाशमिन्द्राण्युष्णीषं करो-

(२) अथ वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु० नास्ति तद्यथा । अदित्यै रास्नेति आगतां गां पाशेन प्रतिमुञ्चति अदित्यै रास्नासीन्द्राण्या उष्णीषः इन्द्राणी इन्द्रस्य प्रिया पत्नी तस्याः उष्णीषः शिरोवेष्टनं त्वमसि । वत्समुत्सृजति पूषासि यथा पूषा वायुः वृष्टिमाप्याययति एवं त्वमपि प्रस्रावनेन जगदुत्पत्तिबीजं पय आप्याययसि वत्समुन्नयति घर्माय दीष्व घर्माय दीष्व दयतिर्दानकर्मा यस्य उपशेषं कुरु मा सर्वं पासीः ॥ ३ ॥

तीत्यर्थः तमेवैनमेतत्करोतीति (१४, २, १, ८) श्रुतेः । वत्सं मुञ्च-
ति पूषसि दैव्यनुष्टुप् वत्सो देवता हे वत्स ! त्वं पूषा वायुरसि
वायुर्यथा वृष्टिमाप्याययति तथा त्वं प्रस्रवेण पय आप्याययस्वेति ।
भावः अयं वै पूषा योऽयं पवत एष हीदं सर्वं पुष्यत्येष उ प्रवर्ग्य
इति (१४, २, १, ९) श्रुतेः ॥ का० (२६, ५, ४) सन्दाय घर्माय
दीप्वेति वत्समुन्नयति । घेनुं रज्ज्वा पश्चिमपादयोर्बध्वा वत्समपा-
करोतीत्यर्थः ॥ दैवी पङ्क्तिः वत्सो देवता हे वत्स ! घर्माय घर्मार्थं
दीप्स्व देहि पयः पयः शेषय मा सर्वं पासीरित्यर्थः दो दाने बहुलं
छन्दसीति (पा० २, ४, ७३) शपो लुक् ॥ ३ ॥

अश्विभ्यां पिन्वस्व । सरस्वत्यै पिन्वस्व । इन्द्राय
पिन्वस्व । स्वाहेन्द्रवत् । स्वाहेन्द्रवत् । स्वाहेन्द्रवत् ॥ ४ ॥

(१) पिन्वने दोग्धि । अश्विभ्यां पिन्वस्व । अश्विभ्याम-
र्थाय पिन्वस्व प्लावयस्व । एवमेव सरस्वत्यै इन्द्राय च । वि-
प्रुषाभिमन्त्रयते । स्वाहेन्द्रवदिति । यद् दुह्यमानं स्कन्नं तत्सुहुत-
मस्तु इन्द्रवत् इन्द्रसंयुक्तम् इति त्रिः ॥ ४ ॥

का० (२६, ५, ५) अश्विभ्यां पिन्वस्वेति पिन्वने दोग्धि । पि-
न्वने पात्रे प्रतिमन्त्रं गां दोग्धीत्यर्थः ॥ अश्विभ्यां पिन्वस्व इन्द्राय
पिन्वस्व यजुर्गायत्री सरस्वत्यै पिन्वस्व यजुरनुष्टुप् लिङ्गोक्ता दे-
वताः । हे पयः ! अश्विभ्यामर्थाय त्वं पिन्वस्व संप्लवस्व सरस्वत्यै
च पिन्वस्व अश्विनां वा एतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां तावेवैतत् प्री-
णातीति श्रुतिः (१४, २, १, १३) सरस्वत्या वाचा कृत्वा इन्द्राय
यज्ञशिरोऽश्विभ्यां सहितमिति तयोरर्थे क्षरस्वेति भावः ॥ का० २६,
५, ६) स्वाहेन्द्रवदिति विप्रुषोऽभिमन्त्रयते । पिन्वनपतितान् पयः

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा पिन्वने दोग्धि अश्विभ्याम् । अश्विभ्यामर्थाय पि-
न्वस्व संप्लवस्व एवमेव सरस्वत्यै इन्द्राय च विप्रुषोऽभिमन्त्रयते
स्वाहा इन्द्रवत् यत् दुह्यमाने स्कन्नं तत् सुहुतमस्तु । इन्द्रसं-
युक्तं च ॥ ४ ॥

कणानभिमन्त्रयत इत्यर्थः ॥ यजुर्जगती विष्णो देवता । यत् दुह्यमाने
स्कन्नं तत् स्वाहा सुहुतमस्तु इन्द्रघत् इन्द्रसंयुक्तं चास्तु ॥ ४ ॥

यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूयो रत्नधा वसु वि-
द्यः सुदन्नः । येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति
तमिह धातवेऽकः ॥ उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥ ५ ॥

(१) स्तनमालभते । यस्ते स्तनः । त्रिष्टुब्बाग्देवत्या ।
वाग्देवी सरस्वतीति श्रुतिः । यः ते तव स्तनः । कथम्भूतः ।
शशयः । शीङ् स्वप्ने । सुप्त । इवास्ते अनुपभुक्तोऽन्यैः । यश्च-
मयोभूः मयः सुखम्भावयति सर्वभूतानाम् । यश्च रत्नधाः ।
रमणीयानां धनानां धारयिता । यश्च वसुवित् वसु विन्दति ।
यश्च सुदन्नः कल्याणदानः । धनवानपि सन् कश्चिन्नोत्सहते
दातुम् । अत एव विशेष्यते । येन विश्वा । येन च विश्वा वि-
श्वानि पुष्पासि वार्याणि वरणीयानि । हे सरस्वति तं स्त-
नम् इह । धातवे । धेद् पाने । पानाय । अकः कुरु । गच्छति ।
उर्वन्तरिक्षमिति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । स्तनमालभते यस्ते त्रिष्टुप् । वाग्देवत्या वाग्वै सर-
स्वतीति श्रुतिः यस्ते तव स्तन इव स्तनतः कथम्भूतः शशयः शीङ्
स्वप्ने सुप्त इवास्तेऽनुपभुक्तोऽन्यैः यश्च मयोभूः मयः सुखं भावयति
सर्वभूतानां यश्च रत्नधाः रमणीयानां धनानां धारयिता यश्च व-
सुवित् वसु च विन्दति यश्च सुदन्नः कल्याणदानः धनवानपि क-
श्चिन्नोत्सहते दातुम् अत एव विशेष्यते येन येन च विश्वा विश्वा-
नि पुष्यसि पुष्पासि वार्याणि वरणीयानि हे सरस्वति तं स्त-
नम् इह धातवे धेद् पाने पानाय अकः कुरु गच्छति उर्वन्तरिक्षमि-
ति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

का० (२६, ५, ७) यस्ते स्तन इति स्तनमालभते । गोस्तना-
नालभते जातावकवचनमित्यर्थः ॥ वाग्देवत्या त्रिष्टुप् दीर्घतमा-
दृष्टा ! हे सरस्वति ! तं स्तनमिहास्मिन् स्थाने धातवे धेद् पाने
तुमर्थे तवेप्रत्ययः पानार्थमकः कुरु मम पानाय प्रयच्छेत्यर्थः लो-
डर्थे लङ् शपि लुप्ते गुणः । तं कम् ? यस्ते तव स्तनः स्तन इव
स्तनः शशयः शंते इति शशयः अच्प्रत्यये द्वित्वम् पूर्वस्यात्वं च
छान्दसम् सुप्त इवास्ते अन्यैरनुपभुक्तत्वात् यस्ते स्तनो निहितो
गुहायामिति (१४, २, १, १५) श्रुतः । यश्च स्तनो मयोभू मयः
सुखं भावयति प्रापयति सर्वभूतानामिति मयोभूः । यश्च रत्नधाः
रत्नानि दधाति रत्नधाः रमणीयानां धनानां धारयिता । यश्च वसु-
वित् वसु धनं विन्दति वेत्ति वा वसुवित् । यश्च सुदन्नः सुष्ठु ददा-
तीति सुदन्नः दाता धनवानन्यो दातु न शक्नोति त्वत्स्तनस्तु ध-
नवान् दाता चेति अन्येभ्य आधिक्यम् । किञ्च येन स्तनेन विद्वा
विश्वानि सर्वाणि वार्याणि वरणीयानि वस्तूनि त्वं पुष्यसि पु-
ष्णासि तं स्तनं मत्पानाय प्रयच्छेत्यर्थः ॥ का० (२६, ५, ११)
उपद्रव पयसेत्युच्यमाने गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति । उपद्रवति मन्त्रे
होत्रोच्यमाने उर्विति मन्त्रेणाध्वर्युर्गोसमीपाद् गार्हपत्यं प्रति
गच्छतीत्यर्थः ॥ प्राजापत्या गावत्री । विशालमन्तरिक्षमनु पमि
गच्छामि ॥ ५ ॥

गायत्रं छन्दोऽसि । त्रैष्टुभं छन्दोऽसि । द्यावापृ-
थिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामि । अन्तरिक्षेणोपयच्छामि ।
इन्द्रादिवना । मधुनः सारघस्य घर्मं पानं वसंवो यज-
त वाद् । स्वाहा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनये ॥ ६ ॥

(१) परीशासावादत्ते । गायत्रं छन्दोऽसि त्रैष्टुभं छन्दो-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । परीशासावादत्ते । गायत्रं छन्दोऽसि त्रैष्टुभं छ-
न्दोऽसि ऋजुर्मेहावीरं गृह्णाति द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामि
परीशासयोर्द्यौश्च पृथिवी द्याध्यास्ते महावीरे चादित्यः उपय-

ऽसि ॥ ऋक्षु महावीरं गृह्णाति । द्यावापृथिवीभ्यां त्वां परिगृह्णामि । परीशासयोः द्यौश्च पृथिवी च अध्यस्ते महावीरे चादित्यः । उपयमन्या उपगृह्णाति । अन्तरिक्षेणोपयच्छामि । अन्तरिक्षेण उपगृह्णामि । उपयमन्या अन्तरिक्षरूपेण संस्तवः । पयसा सिञ्चति ॥ इन्द्राश्विनौ । हे इन्द्र हे अश्विनौ । मधुनः सारघस्य । सरघा मधुकृतः भ्रमरा इव ऋत्विजः तैः कृतस्य सारघस्य मधुनः घर्मं पात रसं पिबत । हे वसवः वासयितारः । यजत च वाद् वषट्कारेण । स्वाहा सुहुतमस्तु । सूर्यस्य । रश्मये । वृष्टिवनये । वृष्टेः संभक्तये दात्रे वा । सूर्यस्य ह वा एको रश्मिवृष्टिवनिर्नामेति श्रुतिः ॥ ६ ॥

का० (२६, ५, १२) परीशासावादत्ते गायत्रं छन्दोऽस्मीति प्रतिमन्त्रम् । गायत्रमिति मन्त्राभ्यां परीशासौ गृह्णातीत्यर्थः ॥ यजुर्गायत्र्यौ परीशासौ देवते । हे परीशास ! त्वं गायत्रं छन्दोऽसि गायत्र्येव गायत्रं सार्थेऽण् गायत्रीच्छन्दरूपोऽसि । त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभं त्रिष्टुपच्छन्दरूपोऽस्मीति द्वितीयम् ॥ का० (२६, ५, १४) ताभ्यां महावीरं परिगृह्णाति द्यावापृथिवीभ्यां त्वां परिगृह्णामीति । ताभ्यां परीशासाभ्यां महावीरमादत्त इत्यर्थः ॥ यजुर्जगती महावीरो देवता । हे महावीर ! द्यावापृथिवीभ्यां द्युभूमिभ्यां कृत्वा त्वा त्वां परिगृह्णामि परीशासयोर्द्यावाभूमौ अध्यस्ते महावीरे चादित्योऽध्यस्तः । तथा च श्रुतिः । १४, २, १, १६) इमे वै द्यावापृथिवी परीशासावादित्यः प्रवर्ग्योऽमुं तदादित्यमाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां परि-

मन्या उपगृह्णाति अन्तरिक्षेणोपयच्छामि अन्तरिक्षेणोपगृह्णामि । उपयमन्या अन्तरिक्षरूपेण संस्तवः । पयांसि सिञ्चति इन्द्राश्विनौ हे इन्द्राश्विनौ मधुनः मध्विव मधुसारघस्य वा सारघा मधुकृतः भ्रमरा इव ऋत्विजः ऋत्विग्भिः कृतं सारघं मधु यस्यस्य घर्मं रसं पात पिबत वसवः हे वसवो वासयितारः यजत वाद् वषट्कारेण स्वाहा सुहुतमस्तु सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनये वृष्टेः सम्भक्तये दात्रे वा वृष्टेः सूर्यस्य ह वा एको रश्मिवृष्टिवनिर्नामेति श्रुतिः ॥ ६ ॥

गृह्णातीति ॥ का० (२६, ५, १५) उद्यम्य मुञ्जवेदेनोपमृज्योपयम-
न्योपगृह्णात्यन्तरिक्षेणोपयच्छामीति । परीसासगृहीतं महावीरमुर्ध्वं
कृत्वा मुञ्जकृतवेदेन सम्माज्योपयमन्या क्षुचा तं गृह्णातीत्यर्थः ॥
यजुर्वृहती घर्मो देवता । हे घर्मान्तरिक्षेणाकाशेनोदरेण वा त्वामु-
पयच्छामि निगृह्णामि उपयमन्यन्तरिक्षत्वेनोदरत्वेन च स्तूयते ।
तथा च श्रुतिः (१४, २, १, १७) अन्तरिक्षं वा उपयमन्यन्तरिक्षेण
हीद^७ सर्वमुपयतमथो उदरं वा उपयमन्युदरेण हीद^७ सर्वमन्ना-
द्यमुपयतं तस्मादाहान्तरिक्षेणोपयच्छामीति ॥ का० (२६, ५, १६)
अजापयसावसिच्य शान्ते गोः पयोऽवनयतीन्द्राश्विनंति । अजा-
दुग्धे न महावीरं तूष्णीं सिक्त्वा शान्ते क्षीणज्वाले तत्र गोपयः सिञ्च-
तीत्यर्थः । ब्राह्मी गायत्री विश्वे देवा देवताः । हे इन्द्र ! हे अश्विना
अश्विनौ ! हे वसवः वासयितारः ! यूयं मधुनो मधुरस्य पयसां घर्म
रसं पात पिबत पिबादेशाभावश्छान्दसः । कीदृशस्य मधुनः ? सार-
घस्य सरघा मधुमक्षिका अत्र सरघा मधुकृतो धमरा इव ऋत्विजः
तैः कृतं सारघं तस्य । घर्मं पातेति रसं पातित्वैतदाहेति (१४, २,
१, २०) श्रुतिः । किञ्च हे इन्द्रादयः ! वाद् वषट्कारेण स्वाहा सुष्ठु
हुतं सारघं मधु सूर्यस्य रश्मये किरणाय यूयं यजत दत्त यजति-
र्दानार्थः वषट्कृत^७ हुतमेवमस्यैतद्भवतीति श्रुतेः (१४, २, १, २०)
किम्भूताय रश्मये ? वृष्टिवनये वृष्टिं वनति ददाति वृष्टिवनिस्तस्मै-
यो रश्मिर्बृष्टिं दत्ते तस्मै मधु दत्तेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः (१४, २,
१, २१) सूर्यस्य ह वा एको रश्मिर्बृष्टिवनिर्नाम येनेमाः सर्वाः प्र-
जा बिभर्त्ति तमेवैतत्प्रीणातीति ॥ ६ ॥

समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा । सरिराय त्वा वा-
ताय स्वाहा । अनाभृष्याय त्वा वाताय स्वाहा । अ-
प्रतिघृष्याय त्वा वाताय स्वाहा । अवस्पवे त्वा वा-
ताय स्वाहा । आशि मिदाय त्वा वाताय स्वाहा ॥७॥

(१) इत उत्तरं द्वादशवातनामानि यजत्यध्वर्युः । समुद्राय

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०

त्वेति । एतस्माद्वै समुद्रात्सर्वाणि भूतानि समुद्रवन्तीति स-
मुद्रो वातः । समुद्राय त्वां हे प्रवर्य वाताय स्वाहा जुहोमि ।
इयमेवोत्तरत्रापि योजना । सरिराय । एतस्मात्सरिरात्सर्वाणि
भूतानि लब्धकार्याणि सन्ति । सह ईरते गच्छति । अनाधृ-
ष्याय अशक्याय आधर्षितुम् । अप्रतिधृष्याय अशक्याय प्र-
तिधर्षितुम् । अवस्यवे अवनशीलाय । अशिमिदाय । शिमीति
कर्मनाम । क्लेशात्मकश्चैतत् अक्लेशदाय ॥ ७ ॥

का० (२६, ६, १) प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्युच्यमाने समुद्राय त्वेति
वातनामानि जपति गच्छन्नाहवनीयम् । प्रैत्विति होत्रोच्यमाने आ-
हवनीयं प्रति गच्छन्नध्वर्युः समुद्रायेत्यादीनि द्वादश वातनामानि
स्वरेण जपतीत्यर्थः ॥ द्वादश यज्ञाणि वातनामदेवत्यानि । हे घर्म ?
वाताय त्वा त्वां स्वाहा जुहोमि कीदृशाय वाताय ? समुद्राय स-
मुद्रवन्त्युद्भवन्ति सर्वाणि भूतानि यस्मात् स समुद्रस्तस्मै
अयं वै समुद्रो योऽयं पवत एतस्माद्वै समुद्रात् सर्वे देवाः सर्वाणि
भूतानि समुद्रवन्ति तस्मा एवेनं जुहोतीति (१४, २, २, २) श्रुतेः ॥
सरिराय । सह ईरते गच्छन्ति सर्वभूतानि सिद्धार्थानि यस्मात्
सरिरस्तस्मै वाताय घर्म त्वां जुहोमि अयं वै सरिरो योऽयं पवत
एतस्माद्वै सरिरात् सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सहेरत इति (१४, २, २, ३)
श्रुतेः ॥ अनाधृष्याय । न आधर्षितुं पराभवितुं शक्योऽनाधृष्यः त-
स्मै । अप्रतिधृष्याय न प्रतिधर्षितुं प्रतियोद्धुं शक्योऽप्रतिधृष्यस्त-

नास्ति तद्यथा । इत उत्तरं द्वादशवातनामानि यजत्वध्वर्युः समु-
द्राय त्वा एतस्माद्वै समुद्रात् सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि समुद्रव-
न्ति इति समुद्रो वातः समुद्राय त्वा हे प्रवर्य वाताय स्वाहा जु-
होमि इयमेव उत्तरत्रापि योजना सरिराय एतस्मात् सरिरात् स-
र्वाणि भूतानि लब्धकार्याणि सन्ति स हि ईरते गच्छति अनाधृ-
ष्याय अशक्याय आधर्षयितुम् अप्रतिधृष्याय अशक्याय प्रतिध-
र्षयितुम् अवस्यवे अवनशीलाय अशिमिदाय शिमीति कर्मनाम ।
क्लेशात्मकं चैतत् । अक्लेशदाय ॥ ७ ॥

स्मै वातायेत्युक्तम् अयं वा अनाघृष्योऽप्रतिघृष्यो योऽयं पवत
इति (१४, २, २, ४) भुतेः ॥ अवस्यधे । अधो रक्षणमिच्छति
अवस्यति अवस्यतीत्यवस्युः सुप आत्मनः क्यच् कयाच्छन्दसीति
(पा० ३, २, १७०) उपत्ययः अवनशीलाय ॥ अशिमिदाय । क्लेशा-
त्मकं कर्म शिमि तन्न ददातीत्यशिमिदस्तस्मै क्लेशनिवर्त्तकाय वाताय
अयं वा अवस्युराशिमिदो योऽयं पवत इति (१४, २, २, ५) भुतेः ॥ अ॥

इन्द्राय त्वा वसुं मने रुद्रवते स्वाहा । इन्द्राय
त्वान्दित्यवते स्वाहा । इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने स्वाहा ।
सवित्रे त्वा ऋभुमते विभुमते वाजवते स्वाहा । बृह-
स्पतये त्वा विश्वदेव्यावते स्वाहा ॥ ८ ॥

(१) इन्द्राय त्वा । इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते स्वाहा ।
इन्द्राय त्वा आदित्यवते स्वाहा । इन्द्राय त्वा अभिमातिघ्ने ।
सपन्नो वा अभिमातिः । सवित्रे त्वा ऋभुमते विभुमते वाजवते
स्वाहा । ऋभुर्विभुर्वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा
बभूवुः । तेषामयं संस्तवः । बृहस्पतये त्वा विश्वदेव्यावते
स्वाहा ॥ ८ ॥

धसवो विद्यन्ते यस्य स वसुमान् रुद्रा विद्यन्ते यस्य रुद्रवान्
तस्मै वसुयुताय रुद्रयुतायेन्द्राय वाताय हे धर्म ? त्वां स्वाहा
जुहोमि अयं वा इन्द्रो योऽयं पवत इति (१४, २, २, ६)
भुतेः ॥ आदित्या विद्यन्ते यस्य स आदित्यवान् तस्मै आदित्ययुक्ता-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते स्वाहा । इन्द्राय त्वा-
दित्यवते स्वाहा । इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने स्वाहा । सपन्नो वाभि-
मातिः । सवित्रे त्वा ऋभुमते विभुमते वाजवते स्वाहा । ऋभुर्विभु
र्वाज इति सुधन्वनः आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्राः बभूवुः तेषामयं सं-
स्तवः बृहस्पतये त्वा विश्वदेव्यावते सर्वदेव्यावते स्वाहा ॥ ८ ॥

येन्द्राय वाताय स्वाहा ॥ अग्निमातीन् सपत्नान् हन्तीत्यग्निमातिहा
सपत्नो वा अग्निमातिरिति (१४, २, २, ८) श्रुतेः । शत्रुनाशकाये-
न्द्राय वाताय त्वां जुहोमि ॥ सूते स सविता तस्मै चेष्टयित्रे वाताय
त्वां जुहोमि अयं वै सविता योऽयं पवत इति (१४, २, २, ९) श्रुतेः ।
कीदृशाय ? ऋभुमते ऋभुरस्यास्ति ऋभुमान् विभुरस्यास्ति विभुमा
न् वाजोऽस्यास्ति वाजवान् आङ्गिरसस्य सुधन्वनस्य पुत्रा ऋ-
भुविभुवाजास्तद्युक्ताय वाताय ॥ बृहस्पतये बृहतां महतां पतिर्वा-
तस्तस्मै अयं बृहस्पतियोऽयं पवत इति (१४, २, २, १०) श्रुतेः ।
कीदृशाय ? विश्वदेव्यावते विश्वेषां देवानां समूहो विश्वदेव्यम्
तदस्यास्ति विश्वदेव्यवान् तस्मै मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य
मताविति (पा० ६, ३, १३१) दीर्घः सर्वदेवसहिताय जुहोमि ॥ ८ ॥

यमाय त्वाङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहा । स्वाहा घ-
र्माय । स्वाहा घर्मः पित्रे ॥ ९ ॥

(१) यमाय त्वा । अङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहा । उपयमन्या
आसिञ्चति । स्वाहा घर्माय मुहुतो घर्माय चैतत्स्यात् । स्वाहा
घर्मः मुहुतो घर्मः पित्रे स्यादिति शेषः ॥ ९ ॥

यमाय वायवे हे घर्म ? त्वां जुहोमि अयं वै यमो योऽयं पवत
इति (१४, २, २, ११) श्रुतेः । कीदृशाय यमाय ? अङ्गिरस्वते अ-
ङ्गिरसो मुनयोऽस्य सन्ति अङ्गिरस्वान् अयस्मयादीनि छन्दसीति
(पा० १, ४, २०) मसंज्ञायां सस्य विसर्गाभावः पितृमते
पितरोऽस्य सन्ति । पितृमान् आङ्गिरः पितृयुताय वाता-
येत्यर्थः । वातनामानि समाप्तानि । का० (२६, ६, २)
स्वाहा घर्मायेत्युपयमन्या सिञ्चति घर्मे । उपयमन्या स्तुत्वा
स्तुक्स्थं वृतं घर्मे सिञ्चतीत्यर्थः । घर्माय स्वाहा पतद्वान्यं सुहु-

(१) अथ वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । यमाय त्वा । अङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहा । उपय-
मन्या सिञ्चति । घर्माय स्वाहा सुहुतं घर्माय तत् स्यात् । पतञ्ज-
पति स्वाहा घर्मः सुहुतो घर्मः पित्रे स्यादिति सम्बन्धः ॥ ९ ॥

तमस्तु । का० (२६, ६, ३) स्वाहा घर्मः पित्र इति जपिष्वातिक-
म्याभ्याव्याह घर्मस्य यजेति । अपसव्यवान् दक्षिणास्यः स्वाहेति
मन्त्रं स्वरेण जपित्वा सव्येन जलं स्पृष्ट्वा घर्महस्तोऽतिक्रम्याभ्याव्य
घर्मस्य यजेत्याहेत्यर्थः । स्वाहा घर्मः पित्रे पित्रर्थायास्तु ॥ ९ ॥

विश्वा आशाः दक्षिणसाक्षिद्वान् देवानयाङ्गिह ।
स्वाहाकृतस्य घर्मस्य मधोः पिबतमदिवना ॥ १० ॥

(९) वषट्कृते जुहोति । विश्वा आशाः । अनुष्टुप्वाश्वि-
नी । विश्वाः सर्वाः आशाः काष्ठाः । दक्षिणसत् । दक्षिणसद्
इति वचनव्यत्ययः । दक्षिणासीदन्ति । कस्मात् । यतः वि-
श्वान् सर्वान्देवान् अयाद् । यजतेरेतद्रूपम् । अयाक्षीत् इष्टवान्
इह स्थितः । दक्षिणतो हि स्थित आहुतीर्जुहोति । आहुतिश्च
यज्ञः । यत एवमतो ब्रवीमि । दक्षिणतोऽग्नेरस्माभिः स्वाहाकृत-
स्य । वषट्कारानन्तरं स्वाहाकृतस्य घर्मस्य मधोः पिबतम् म-
ध्वाश्वादस्य पिबतम् अश्विनौ ॥ १० ॥

का० (२६, ६, ४,) वषट्कृते जुहोति विश्वा आशा इति ।
वषट्कृते सति घर्मं जुहोतीत्यर्थः । अश्विदेवत्यानुष्टुप् । इह यज्ञे
दक्षिणसत् दक्षिणस्यां दिशि सीवति तिष्ठति दक्षिणसत् सर्वनाम्नो
वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः दक्षिणतः स्थितोऽध्वर्युर्विश्वाः सर्वाः आशाः
दिशो विश्वान् सर्वान् देवान् च अयाद् अयाक्षीत् यजेत्कुङ्कि कले-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संप्रतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा । वषट्कृते जुहोति । विश्वा आशाः । अनुष्टुप् आ-
श्विनी । विश्वाः सर्वाः आशाः कामाः दक्षिणसत् इति वचनव्य-
त्ययः । दक्षिणां सीदन्ति कस्मात् यत् विश्वान् सर्वान् देवान्
अयाद् यजतेरेतद्रूपम् । अयाक्षीत् यष्टवान् इह स्थितः । दक्षिणतो
हि स्थितः आहुतीर्जुहोति । आहुतिश्च यज्ञः यत एवमतो ब्रवीमि
दक्षिणतोऽग्नेरस्माभिः । स्वाहाकृतस्य वषट्कारानन्तरं स्वाहाकृतस्य
घर्मस्य मधोः मध्वाश्वादस्य पिबतम् अश्विना । हे अश्विनौ ॥ १० ॥

लौये रूपम् इष्टवान् दक्षिणतः स्थितो ह्याहुतीं जुहोति । अतो ब्रवी-
मि हे अश्विना अश्विनी ! स्वाहाकृतस्य वषट्कारानन्तरं हुतस्य
मधोर्मधुरास्वादस्य घर्म युवां पिबतम् कर्मणि षष्ठी ॥ १० ॥

दिवि धा इमं यज्ञमिमं यज्ञं दिवि धाः । स्वाहा-
ग्रये यज्ञियाय शं यजुर्भ्यः ॥ ११ ॥

(१) त्रिरुत्कम्पयति । दिविधाः । सुलोके स्थापय इमं
यज्ञम् इमं यज्ञं दिविधाः । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते । अनु-
वषट्कृते जुहोति । स्वाहाग्रये यज्ञियाय यज्ञहिताय । शं सुखं
च यजुर्भ्यः सकाशात् अस्माकमस्त्विति शेषः । यद्वा शं यजु-
र्भ्यो देहि ॥ ११ ॥

का० (२६, ६, ६) दिवि धा इति त्रिरुत्कम्पयति । महावीरं
त्रिरुध्वं कम्पयति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमिति सूत्रार्थः । यजुर्घर्म-
देवत्यं सामोपिणक् ! हे महावीर ! इमं मदीयं यज्ञं त्वं दिवि सु-
लोके धाः धाहि स्थापय इमं यज्ञं दिवि धा इति पुनर्हाकरादर्थो
अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति (निघ १०, ४२) वचनात् ।
का० (२६, ६, ६) स्वाहाग्रये इत्यनुवषट्कृते । अनुवषट् स्वाहोति
मन्त्रेण घर्मं जुहोतीत्यर्थः । यज्ञियाय यज्ञहितायाग्रये स्वाहा सुहु-
तमस्तु यजुर्भ्यः सकाशात् अस्माकं शं सुखमस्तु ॥ ११ ॥

अश्विना घर्मं पातुं हाद्वानिमहर्दिवाभिलुतिभिः ।
तन्त्रायिणे नमो आवांष्टुथिवीभ्याम् ॥ १२ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
[अस्ति तद्यथा । दिवि धाः । सुलोके इमं यज्ञं दिविधाः अभ्यासे
[भूयांसमर्थं मन्यन्ते अनुवषट्कृते जुहोमि स्वाहाग्रये स्वाहा सुहुत-
स्तु अग्रये यज्ञियाय यज्ञहिताय शं सुखं यजुर्भ्यः सकाशात् अस्मा-
कमस्त्विति शेषः । यद्वा शं यजुर्भ्यो देहि ॥ ११ ॥

(१) ब्रह्मानुमन्त्रयते । अश्विना घर्मम् । उष्णिगाश्विनी
हेऽश्विनौ घर्मं पातं पिबतम् हार्द्धानम् हृदयस्य प्रियम् हृदयं वा
योऽनुवर्त्तते । अहर्दिवाभिः । अहःशब्दः पूर्वाह्नवचनः । दि-
वाशब्दस्तु सायाह्नवचनः । स हि प्रवर्ग्याय कालः । एतत्का-
लोपलक्षिताभिः ऊतिभिः अवनेर्निमित्तभूतैः । तन्त्रायिणे नमो
द्यावापृथिवीभ्याम् । तन्त्रायिणे । लोके ये प्रसारिताः तन्त्रवः
तुरीशलाकाप्रोताः ते तन्त्रमित्युच्यन्ते । तन्तुनालिरिव सूत्रपूर-
णाय एति त्रीन् लोकान् स तन्त्रायी आदित्यः तस्मै नमः ।
उत्तरत्राप्यनुषङ्गः । द्यावापृथिवीभ्याम् नमः अस्तु ॥ १२ ॥

का० (२६, ६, ७) अश्विना घर्ममिति ब्रह्मानुमन्त्रयते । ब्रह्मा
घर्ममभिमन्त्रयत इत्यर्थः । स्वरादुष्णिक् । अश्विनावादित्यो द्यावा-
पृथिव्यौ च देवता । हे अश्विना ! अश्विनौ ? युष्मां घर्मं पातं
पिबतम् । काभिः ? ऊतिभिरवनेः निमित्तैः अवने कृत्वा पिबत-
मित्यर्थः । कीदृशीमिहानभिः ? अहर्दिवाभिः अहःशब्देन प्रातः
कालः दिवाशब्देन सायंकालः प्रातःसायंकालोपलक्षिताभिः प्रव-
र्ग्यकालः स एव यतः । कीदृशम् घर्मम् ? हार्द्धानम् गतिगन्धनयोः
ल्युट् हृदि वानं गमनं यस्य स हृद्धानः हृद्धान एव हार्द्धानस्तम्
स्वार्थेऽण् हृदयप्रियमित्यर्थः ! एवं घर्मपानायाश्विनौ सम्प्रार्थ्य

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । ब्रह्मानुमन्त्रयते अश्विनौ घर्मम् । उष्णिक् आश्विनी
हे अश्विनौ घर्मं पातं पिबतम् । हार्द्धानं हृदयस्य प्रियं हृदयं वा-
योऽनुवर्त्तते । अहर्दिवाभिः अहः शब्दः पूर्वाह्नवचनः । दिवाशब्द-
स्तु सायंकवचनः स हि प्रवर्ग्यायकालः । एतत्कालोपलक्षिताभिः
ऊतिभिरवनेः निमित्तभूतैः तन्त्रायिणे नमो द्यावापृथिवीभ्यां तन्त्रा-
यिणे लोके ये प्रसारितास्तन्त्रवः तुरी शलाका प्रोक्तास्तन्त्रमित्यु-
च्यते तन्तुनालिरिव सूत्रपूर्णाय एतत् त्रिलोकीमावृत्यस्तन्त्रायी ।
एष हीमालोकांस्तन्त्रांमवानुसंचरतोति श्रुतिः तस्मै नमः । उत्तर-
त्रानुषङ्गः नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ॥ १२ ॥

तस्मादाध्याय सूर्यादीन्मति तन्त्राधिणे नमः तस्यते तन्त्रम् पटव-
नाय तुरीशलाकाप्रोतास्तन्त्रस्तन्त्रमुच्यते तद्वज्रमसि कालचक्रमपि
तन्त्रमुच्यते तथा चाभिधानम् तन्त्रे राष्ट्रे परच्छन्दाप्रधानयोः अ-
गदे कुटुम्बकृत्ये तन्त्रवाने परेच्छदे श्रुतिशास्त्रान्तरे शास्त्रे करणे
अर्थसाधके इतिकस्त्रयतातन्त्रोरिति तन्त्रे कालचक्रे एति निरन्तरं
गच्छति तन्त्रायी तस्मै आदित्याय नमोऽस्तु एष वै तन्त्रायी य एष
तपस्व्यः हीमान् लोकैस्तन्त्रमिवानुसञ्चरतीति (१४, २, २, २२) श्रुतेः ।
द्यावापृथिवीभ्यामुमाभ्यां लोकाभ्यां तदधिष्ठात्रीभ्यां नमः ॥ १२ ॥

अपातामश्विनो घर्ममनु द्यावापृथिवी अमंसा-
ताम् । इहैव रातयः सन्तु ॥ १३ ॥

(१) यजमानोऽनुमन्त्रयते । अपाताम् । आश्विनी क-
कुप् । अपाताम् पीतवन्तौ अश्विनौ घर्मम् । अनुद्यावापृथिवी
अमंसाताम् । तच्च घर्मपानमश्विनोः द्यावापृथिवी अपि
अमंसाताम् अनुमतवत्यौ साध्वभूदिति । यत एवमतो ब्रवी-
मि । इह एव अवस्थितानामस्माकम् रातयः धनानि सन्तु ॥ १३ ॥

का० (२६, ६, ८) अपातामिति यजमानः । यजमानः घर्ममन्त्रि-
मन्त्रयत इत्यर्थः । ककुब्जिण् अश्विदेवत्या मध्यमपादो द्वाद-
शार्णः आद्यन्तावर्णौ सा ककुप् मध्यमश्चान् ककुब्जित्युक्तः । अ-
श्विना घर्ममपातामपिश्रतां लुक् द्यावापृथिवी अन्वमंसातामनुमत-
वत्यौ साधु कृतमिति अनुमेनाते इत्यर्थः अत एवाश्व्यादिप्रसादात्
इहैवास्मद्गृहे स्थितानामस्माकं रातयो धनानि सन्तु इहैव रा-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति तद्यथा : यजमानोऽनुमन्त्रयते । अपाताम् आश्विनी क-
कुप् । अपातां पीतवन्तौ अश्विनौ घर्ममनुद्यावापृथिवीम् अमंसा-
ताम् अनुमतवत्यौ तथा घर्ममपातामश्विनौ द्यावापृथिव्यावपि अ-
मंसाताम् अनुमतवत्यौ द्यावापृथिव्यौ साध्वभूदिति । यत एवमतो
ब्रवीमि इहावस्थितानामस्माकं रातयो धनानि सन्तु ॥ १३ ॥

तयःसन्वितीहैष नो धनानि सन्विष्येवैतद्वाहेति (१४, २, २, २६)
धृतेः ॥ १३ ॥

इषे पिन्वस्व । ऊर्जे पिन्वस्व । ब्रह्मणे पिन्वस्व ।
क्षत्राय पिन्वस्व । द्यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्व धर्मासि
सुधर्म । अमे न्यस्मे नृम्णानि धारय ब्रह्म धारय क्षत्रं
धारय विशं धारय ॥ १४ ॥

(१) पिन्वमानमनुमन्त्रयते । इषे पिन्वस्व । वृष्टितर्पणाय
विपुषो मुञ्च । एवम् ऊर्जे अन्नाय । ब्रह्मणे ब्राह्मणेभ्यः ।
क्षत्राय क्षत्रियेभ्यः द्यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्वेति । उत्क्रामत्युत्त-
रपूर्वाद्धम् । धर्मासि सुधर्म । धर्मासि धारणं समस्तस्य जग-
तोऽस्याहुतिपरिणामद्वारेण । हे सुधर्म साधुधारणशील । स्वरे
सादयति । अमेनि । मिह हिंसायाम् । अहिंसन् अकुध्यन् ।
अस्मे अस्मासु । नृम्णानि । नृन्नमयन्तीति नृम्णानि धनानि ।
धारय स्थापय । ब्रह्म धारय क्षत्रं धारय विशन्धारय । त्रैव-
र्णिकानस्मासु स्थापय ॥ १४ ॥

का० (२६. ६, ९) इषे पिन्वस्वेति । पिन्वमानमनुमन्त्रयते ।

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुख्यं मु० पु०
नास्ति तद्यथा । पिन्वमानमनुमन्त्रयते । इषे पिन्वस्व वृष्टितर्पणाय
विपुषो मुञ्च ऊर्जे अन्नाय ब्रह्मणे ब्राह्मणेभ्यः क्षत्राय क्षत्रियेभ्यः
द्यावापृथिवीभ्यां तर्पणाय पिन्वस्व । उत्क्रामत्युत्तरपूर्वाद्धं धर्मासि
सुधर्म धारणं समस्तस्य जगतोऽसि । आहुतिपरिणामद्वारेण सु-
धर्म । हे सुधर्म साधुधारणशील स्वरे सादयति अमेनि । मिह हिं-
सायाम् । अहिंसन् अकुध्यन् अस्मे अस्मासु नृम्णानि धनानि नृन्
नमयन्तीति नृम्णं धनं धारय स्थापय ब्रह्म धारय क्षत्रं धारय विशं
धारय त्रैवर्णिकान् अस्मासु स्थापय ॥ १४ ॥

पिन्वमानमतितप्तं धर्ममभिमन्त्रयन् इत्यर्थः ॥ अत्रां पक्लि. धर्मदेव-
त्या । हे पिन्वमान धर्म ! इषे वृष्ट्यै पिन्वस्व पुष्टो भव वृष्ट्यर्थम्
ऊर्जेऽन्नाय पिन्वस्व अन्नं वध्न्य ब्रह्मणे ब्राह्मणेभ्यः पिन्वस्व क्षत्राय
क्षत्रियेभ्यः पिन्वस्व यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्व ब्राह्मणक्षत्रियद्या-
वापृथिवीस्तर्पयेत्यर्थः ॥ का० (२६, ६, १०) धर्मासीत्युत्काम-
त्युत्तरपूर्वाधर्मम् । ऐशानीं दिशं प्रत्युत्कामतीत्यर्थः ॥ यजुर्गायत्री
धर्मदेवत्या । हे धर्म ! हे सुधर्म ! सुष्ठु धारयतीति सुधर्मः हे सा-
धुधारणशाल ! त्वं धर्म आसे सर्वजगतो धारणमसि आहुतिपरि-
णामद्वारेण सर्वं धर्मात्यर्थः ॥ का (२६, ६, ११) अमेन्यस्मे इति खरे
करोति । महावीरं खरे आत्मादयतीत्यर्थः ॥ ऋगवृहती धर्मदेव-
त्या । हे धर्म ! अमेनि मिम्र हिंसायां मिमोति हिनस्तीति मेनिः
न मेनिरमेनि सुषां सुतुगिति (पा० ७, १, ३९) सुलोपः अमेनिः अ-
हिमन् अकुध्यन् सन् अस्म अस्मासु नृमणानि धनानि धारय स्था-
पय नृममयतीति नृमणं अकुध्यन्ना धनानि धारयेति (१४, २, २,
३०) श्रुतिः ब्रह्म क्षत्रं विशं च धारय विप्रादीनस्मद्वशान् कु-
र्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वाहा पूष्णे शरस्मे । स्वाहा ग्रावभ्यः । स्वाहा प्र-
तिरवेभ्यः । स्वाहा पितृभ्य ऊर्ध्वर्बहिभ्यो धर्मपावभ्यः ।
स्वाहा यावापृथिवीभ्याम् । स्वाहा विश्वेभ्यो दे-
वेभ्यः ॥ १५ ॥

(१) शकलैर्जुहोति । स्वाहा पूष्णे । अयं वै पूषा योऽयं

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तथा । शकलैर्जुहोति स्वाहा पूष्णे । अयं वै पूषा योऽयं
पवते वायुः । एष हीदं सर्वं पुष्यति एष उ प्राणः प्राणमेवास्मिन्
निश्धाति इत्येतदुक्तं शरसे अस्ति शरः शब्दः काण्डवचनः । अस्ति
च सान्तः । वज्र उरारि स्नेहः प्रकृतिभूतः । शर इति यजमानाः प्राहुः
तदभिप्रायेण एतदुच्यते स्वाहा ग्रावभ्यः प्राणेभ्यो विषयग्रहणशी-
लेभ्यः स्वाहा प्रति रवेभ्यः प्राणाः प्रतिरवाः तान् सर्वं जगन् रमते

पवते । इति वायुः । एष हीदं सर्वं पुष्यति । एष उ प्राणः । प्राणमेवास्मिन्निदधाति । इत्येतदुक्तम् । शरसे । अस्ति शर-
शब्दः काण्डवचनः । अस्ति च सान्तः दध्न उपरिस्नेहः शर-
इति यजमानाः प्राहुः तदभिप्रायेणैतदुच्यते । स्वाहा ग्रावभ्यः
प्राणेभ्यः विषयग्रहणशीलेभ्यः । स्वाहा प्रतिरवेभ्यः । प्राणाः
प्रतिरवाः तान्प्राप्य सर्वं जगद्रमते । स्वाहा पितृभ्यः उर्ध्व-
र्हिभ्यः । ऊर्ध्वम्प्रागग्रं बर्हिर्येषां त एवमुच्यन्ते । सोमपाप्नेत
इत्यर्थः । घर्मपावभ्यः घर्मपातृभ्यः । स्वाहा धावापृथिवीभ्या-
म् । प्राणोदानौ वै धावापृथिवी । स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः ।
प्राणो वै विश्वेदेवाः ॥ १५ ॥

का० (२६, ६, १२) विकङ्कतशकलैर्जुहोति घर्मे न्यज्य न्यज्य
स्वाहा पूष्णे शरस इति प्रतिमन्त्रम् । घर्मे नितरामक्त्वा विकङ्कत-
शकलैर्घर्माज्यं जुहोति स्वाहा पूष्ण इति प्रतिमन्त्रमित्यर्थः ॥ सप्त
लिङ्गोक्तदेवतानि यजुंषि । शरःशब्दो दध्युपरिस्थस्नेहवाचकः मन्त्र
स्नेहमात्रवाची शरसे स्नेहकर्त्रे पूष्णे वाताय प्राणरूपाय स्वाहा सु-
हुतमस्तु । अथरः स्वाहाकारं करोति परां देवतामिति (१४, २, २, ३२)
भुतेरादौ स्वाहाकारस्ततो देवतापदानि । अयं वै पूषा योऽयं प-
वत एष हीदं सर्वं पुष्यत्येष उ प्राणः प्राणमेवास्मिन्नेतदधातीति
(१४, २, २, ३२) भुतिः ॥ गृह्णन्ति ते प्राघाणः प्राणा विषयग्रहण-
शीलाः तेभ्यः स्वाहा प्राणा वै प्राघाणः प्राणानेवास्मिन्नेतदधाती-
ति (१४, २, २, ३३) भुतिः ॥ प्रतिरुषन्ति शम्भं कुर्वन्ति
प्रतिरवाः प्राणान् हीदं सर्वं प्रतिरतामिति (१४, २, २, ३४)
भुतिः ॥ का० (२६, ६, १४) चतुर्थमहुतमुदङ्गीक्षमाणो दक्षि-
णतो बर्हिष्युपगृहति । चतुर्थं शकलमहुतमेवादीर्घं पश्यन् वेदेः-
स्वाहा पितृभ्यः उर्ध्वर्बर्हिभ्यः उर्ध्वं प्रागग्रं बर्हिर्येषां ते एवमुच्यन्ते ।
सोमपाप्नेते इत्यर्थः । घर्मपावभ्यः घर्मपातृभ्यः स्वाहा धावापृ-
थिवीभ्यां प्राणोदानौ वै धावापृथिवी । स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः ।
प्राणो वै विश्वेदेवाः ॥ १५ ॥

क्षिणभागे षानिध्यावर्हिषि प्रवेशयतीत्यर्थः ॥ पितृभ्यः स्वाहा ।
कीदृशेभ्यः ? ऊर्ध्ववर्हिभ्यः ऊर्ध्वं प्रागग्रं वर्हियेषां ते ऊर्ध्ववर्हिभ्यः ते
भ्यः सोमपाभ्य इत्यर्थः तथा घर्मपावभ्यः घर्मं पिबन्ति घर्मपावा-
नः तेभ्यः स्वाहा ॥ द्यावापृथिवीशब्देन प्राणोदानाबुध्यते ताम्या-
सुहृतमस्तु प्राणोदानौ चै द्यावापृथिवी प्राणोदानाववास्मिन्नेतद्दधा-
तीति (१४, २, २, ३६) श्रुतिः ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा प्राणा
चै विश्वेदेवाः प्राणानेवास्तिन्नेतद्दधातीति (२४, २, ३७) श्रुतिः ॥ १५ ॥

स्वाहा रुद्राय रुद्रहृतये । स्वाहा संज्योतिषा
ज्योतिः । अहः केतुना जुषतां सुज्योतिज्योतिषा
स्वाहा । रात्रिः केतुना जुषतां सुज्योतिज्योतिषा
स्वाहा । मधु हुतमिन्द्रतमे अग्नाय अयाम ते देव घर्म
नमस्ते अस्तु मा मां हिंसीः ॥ १६ ॥

(१) स्वाहा रुद्राय रुद्रहृतये । रुद्र इति स्तोत्रनामसु प-
ठितम् । रुद्रैः स्तोत्रभिराहूयते स रुद्रहृतिः । महावीरादुपयमन्यां
प्रत्यानयति । स्वाहा संज्योतिषा ज्योतिः । स्वाहा सङ्गच्छतां
ज्योतिषा ज्योतिः । ज्योतिर्वा इतरस्मिन् वायौ भवति । ज्यो-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
भास्ति । तथा । स्वाहा रुद्राय रुद्रहृतये । रुद्र इति स्तोत्र
नामसु पठितम् रुद्रैः स्तोत्रभिः य आहूयते स रुद्रहृतिः महावीरादु-
पयमन्यां प्रत्यानयति स्वाहा संज्योतिषा ज्योतिः स्वाहा संगच्छतां
ज्योतिषा ज्योतिः ज्योतिर्वा इतरस्मिन् पयो भवति ज्योतिरितर-
स्यामिति श्रुतिः अहः केतुना रात्रिः केतुना व्याख्यातम् भक्षयति
मधुहुते यस्मात् उत्कटरसंहुतं मधु क इन्द्रतमे इन्द्रियवत्समे बी-
र्यवत्समे अग्नी तथास्माभिः अतोऽवाशिष्टम् अद्याम व्याप्नुयामः भ-
क्षयामः ते तव अंशं हे देव घर्म सर्वथा नमस्तेऽस्तु मा मां हिंसीरि-
त्यारम्भः परिब्राजमाह ॥ १६ ॥

तिरितरस्यामिति श्रुतिः । अहः केतुना रात्रिः केतुना इति च व्याख्यातम् । भक्षयति । मधुहुतम् यस्मान्मधु उत्कटरमम् हुतम् । क । इन्द्रतमे इन्द्रियवत्तमे वीर्यवत्तमे । अग्नौ तवा-
स्माभिः अत अवशिष्टम् अद्याम व्याप्नुयामः भक्षयामः । ते तवाशम् । हे देव धर्म सर्वथा नपस्ने अस्तु । मा मा हिंसी-
रित्यात्मनः परित्राणमाह ॥ १६ ॥

का० (२६, ६, १५) सप्तमं च सर्वलेपात् दक्षिणेष्वक्षमाणः प्रति-
प्रस्थात्रे प्रयच्छति । मूलाप्रावधि धर्मघृताभ्यक्तं सप्तमं शकलं द-
क्षिणं पश्यन् प्रतिप्रस्थात्रे ददातीत्यर्थः ॥ रुद्र इति स्तोतृनामसु
[निघ० ३, १६, १२] पठितम् । रुद्रः स्तोतृभिर्हृयते आहूयत इति
रुद्रह्वतिः तस्मै स्तोतृस्तुताय रुद्राय सुहुतमस्तु ॥ एवं समयजुषां
मध्ये चतुर्थसप्तमयोर्विनयोग उक्तः शवैः पञ्चशकलैराज्यहो-
मः ॥ का० (२६, ६, १७) स्वाहा संज्योतिषेत्युपयमन्यामासि-
ञ्चति धर्म्यम् । धर्मसम्बन्धि घृतमुपयमन्यामासिञ्चति पूर्वं स्रक्-
स्थं धर्मं नीतमधुना धर्मस्थं स्रुचि नयतीत्यर्थः ॥ पयोदेवत्यम् य-
जुगनुष्टुप् । ज्योतिः धर्मस्थं घृतं ज्योतिषोपयमनीस्थेन घृतेन स-
ङ्गच्छताम् स्वाहा सुहुतमस्तु ज्योतिर्वा इतरस्मिन् पयो भवति
ज्योतिरितरस्यां ते ह्यतदुभे ज्योतिषी सङ्गच्छन्ते इति (१४, २, २, ४०)
श्रुतेः पयो देवता ॥ का० (२६, ६, १८) मन्त्रक्रमेणोत्तरं रौहिणं जु-
होति । उत्तरं रौहिणं मन्त्रक्रमेण संज्योतिषा ज्योतिरेतन्मन्त्रक-
र्मणोऽनन्तरं जुहोतीत्यर्थः ॥ अहः केतुना । व्याख्याते यजुषा
(३७, २१) का० (२६, ६, २०) अग्निहोत्रावृता हुत्वा वाजिनवद्व-
क्षयन्ति मधु हुतमिति । उपयमन्यामानीतं धर्माज्यमग्निहोत्रहोम-
प्रकारेण समन्त्रकं हुत्वा वाजिनवदुपहवप्रार्थनपूर्वकं भक्षयन्ति हो-
त्रध्वर्युब्रह्मप्रस्तोतृप्रतिप्रस्थात्रर्षीयजमानाः ॥ धर्मदेवत्यम् ऋग्वृह-
ती । अग्नौ मधु मधुरं धर्माज्यं हुतमस्माभिः । कीदृशोऽग्नी ? इन्द्रतमे
इन्द्रं वीर्यमस्यास्ति इन्द्रवान् अत्यन्तमिन्द्रवानिन्द्रतमः घृतप्रत्यये
लोपः वीर्यवत्तमे इत्यर्थः । मधु हुतमिन्द्रियवत्तमेऽप्रावित्वेषैतदाहो-
ति (१४ २, २, ४२) श्रुतेः । हे धर्म ! हे देव । ते तव हुतशेषमंशं

धयमभ्याम अभ्याम अहनोतेर्विकरणव्यत्ययेन बहुलं छन्दसीति
(पा० २, ४, ७३) शपो लुक् लिङि उत्तमबहुवचने । ते तुभ्यं न-
मोऽस्तु मा मां हिंसीः आत्मनः परित्राणमर्थ्यते ॥ १६ ॥

अभीमं महिमा दिवं विप्रो बभूव सप्रथाः । उत
श्रवसा पृथिवीं संसीदस्व मह्यं २॥ असि रोचस्व
देवधीतमः । वि धूममग्ने अरुषं भियेध्य मृज प्रशस्त
दर्शनम् ॥ १७ ॥

(१) महावीरमासभ्यां करोति । अभीमम् गायत्रीबृह-
त्यौ । नच गायत्र्या अवसानमस्ति । अतिशक्री वा आग्नेयी
अभिवभूव अभिभवति । इमन्दिवं महिमा यस्य तव । कथम्भूतः
विप्रः मेधावी । सप्रथाः सर्वतः पृथुः महिम्नो विशेषणद्वयम् ।
तं त्वां ब्रवीमि उत श्रवसा । अपि च धनेन श्रवणीयेन वा
यशसा । पृथिवीम् अभिवभूवेत्यनुषङ्गः । संसीदस्वेति व्या-
ख्यातम् । रोचस्व दीप्यस्वेत्यनर्थान्तरम् ॥ १७ ॥

का० (२६, ६, २५) अभीममिति महावीरम् । प्रचरणीयं धर्म-
मासभ्यां कर्माणि मन्त्रेणेतराणि तूष्णीम् ततः शान्तिपाठ इत्यर्थः ॥
गायत्रीबृहत्यौ मध्येऽवसानहीने अभीम गायत्री संसीदस्व बृहती
यद्वावसानत्रयोपेतानिशकरी षष्ठ्यक्षराग्निदेवत्या एकैव ऋक् ऋ-
गुह्य वेत्यर्थः । हे अग्ने । तव महिमा इमं दिवमभिवभूव अभिभ-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमताऽय पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । महावीरमासभ्यां करोति अभीमम् गायत्रीबृहत्यौ
नच गायत्र्या अवसानमस्ति । अतिशक्री वा आग्नेयी अभिवभूव
अभिभवति इमं दिवं महिमा यस्य तव कथम्भूतः विप्रः मेधावी
सप्रथाः सर्वतः पृथुः महिम्नो विशेषणं ते त्वां ब्रवीमि उतापि च श्र-
वसा धनेन श्रवणीयेन वा यशसा पृथिवीमाभिवभूवेति अनुषङ्गः ।
संसीदस्वेति व्याख्यातम् रोचस्वेति नार्थान्तरम् ॥ १७ ॥

१७५२ मन्त्रभाष्य-वेददीपसंहिता शुक्लयजुःसंहिता ।

वति छन्दसि लुङ्लङ्लिटः (पा० ३, ४, ६) दिवशब्दः पुंलिङ्गः
अर्थर्चादित्वात् । कीदृशो महिमा ? विप्रः विशेषेण प्रीतिं पूरय-
ति सर्वमिति विप्रो मेधावी । सप्रथाः प्रथमं प्रथो विस्तारस्तेन
सहितः सप्रथाः । उतापि च श्रवसा धनेन यशसा वा पृथिवी-
मभिभवतीत्यनुषङ्गः ॥ संसोदस्वेति पाठेऽत्र रोचस्वेति अर्थ-
एक एव ॥ १७ ॥

या ते धर्मं दिव्या शुग्या गांग्र्यां हविर्धाने ।
सा त आप्यायतां निष्ठ्यायतां तस्यै ते स्वाहा ॥ या
ते धर्मान्तरिक्षे शुग्या त्रिष्टुभ्याग्नीध्रे । सा त आ-
प्यायतां निष्ठ्यायतां तस्यै ते स्वाहा ॥ या ते धर्मं पृ-
थिव्यां शुग्या जगत्यां सदस्या । सा त आप्या-
यतां निष्ठ्यायतां तस्यै ते स्वाहा ॥ १८ ॥

(१) इत उत्तरे उत्सादनमन्त्राः । शालाकेषु जुहोति ।
या ते तव हे धर्म । दिव्या दिविभवा शुलोकं प्रविष्टा । शुक्
दीप्तिः । या च गायत्र्यां प्रविष्टा । या च हविर्दाने प्रविष्टा ।
सा ते तव आप्यायतां वर्द्धताम् । निष्ठ्यायताम् तस्यै ऋ-
ग्वन्दसङ्घातनयोः । निष्ठ्यानां संहता भवतु । तस्यै शुचे
तुभ्यश्च हे धर्म स्वाहा । या ते अन्तरिक्षे त्रिष्टुभि आग्नीध्रे ।

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई० मु० पु०
नास्ति तद्यथा इत उत्तरे उत्सादनमन्त्राः या ते शालाकेषु जुहोति या त
तव हे धर्म दिव्या दिवि भवा दिव्या शूलोके प्रविष्टा शुक् दीप्तिः या
च गायत्र्यां प्रविष्टा या च हविर्दाने प्रविष्टा सा ते तव आप्यायतां
वर्द्धयतां निष्ठ्यायतां पृथै तस्यै शब्दसंघातयोः । निष्ठ्यानां संहता
भवतु तस्मै शुचे स्वाहा तस्यै शुचे ते तुभ्यं च हे धर्म स्वाहा
या ते अन्तरिक्षे त्रिष्टुभि आग्नीध्रे समानमन्यत् व्याख्यातम् । तेन
या ते पृथिव्यां जगत्यां सदस्या सदसि भवा सदसि प्रविष्टा ॥ १८ ॥

समानमन्यत् याते पृथिव्याम् जगत्याम् । सदस्या सदसि भवा
सदस्या । सदसि प्रविष्टा । समानमन्यत् ॥ १८ ॥

का० (२६, ७, ४) चतुर्गृहीतेनाभिजुहोति या ते घर्म दिव्या
शुगिति प्रतिमन्त्रम् । अध्वर्युर्गार्ज्यं संस्कृत्य चतुर्गृहीतं कृत्वा तेन
जुहोति अग्नीध्रा अग्र्यमाणेषु त्रिषु शलाकात्रिकेषु त्रिभिर्मन्त्रैस्तु-
तीयेनोपविश्यत्यर्थः ॥ त्रीणि यज्ञेषु घर्मदेवत्यानि ऋक्पङ्क्तयः हे-
घर्म ! या ते तव दिव्या दिवि भवा शुक् दीप्तिः या गायत्र्यां छन्द-
सि प्रविष्टा या हविर्धाने यज्ञगृहे प्रविष्टा सा ते तव शुक् आप्या-
यतां वर्धताम् निष्टायतां संहिता दृढा भवतु ष्ट्यै स्त्यै शब्दसं-
घानयोः लोट् तस्यै शुचं ते तुभ्यं च स्वाहा ॥ हे घर्म ! या ते त-
वान्तरिक्षे शुक् त्रिष्टुभि छन्दसि अग्नीध्रे सदने च प्रविष्टा सा त इति
पूर्ववत् ॥ या ते हे घर्म ! पृथिव्यां शुक् जगत्यां छन्दसि प्रविष्टा ।
कीदृशी ? सदस्या सदसि प्रविष्टा यज्ञगृहे स्थिता सा त इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

क्षत्रस्य त्वा परस्पाय ब्रह्मणस्तन्वं पाहि । विश-
स्त्वा धर्मणा वयमनुक्रामाम सुविताय नव्यसे ॥ १९ ॥

(१) निष्क्रामति । क्षत्रस्य त्वा महावीरोऽभिधीयते
बृहत्या । क्षत्रस्य सम्बन्धिनः परस्पाय परस्य पालनाय । हे
महावीर अनुक्रामामेति चतुर्थपादे भविष्यति तस्येह सम्बन्धः ।
अनुक्रामाम । किञ्च ब्रह्मणः तन्वं शरीरं पाहि गोपाय ।
किञ्च विशः । यज्ञो वै विशः यज्ञस्य धर्मणा धारणेन निमित्त-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । निष्क्रामति क्षत्रस्य त्वा महावीरोऽभिधीयते बृहत्या
क्षत्रस्य सम्बन्धिनः परस्पाय परस्य पालनाय अर्थे त्वां हे महावीर
अनुक्रामामेति चतुर्थपादे भविष्यति तस्येह सम्बन्धः किञ्च ब्रह्मणः
तन्वं शरीरं पाहि गोपाय । किञ्च विशः यज्ञो वै विशः । यज्ञस्य
धर्मणा धारणेन निमित्तभूतेन त्वा त्वां महावीरं वयम् अनु-
क्रामाम ॥ १९ ॥

भूतेन त्वा त्वाम् हे महावीर वयम् अनुक्रामाम अनुगच्छेम ।
सुविताय सुगताय सुसूताय वा । नव्यसे नवतराय च कर्मणे
अनुक्रामाम ॥ १९ ॥

का० (२६, ७, ६) क्षत्राय त्वेति निष्क्रमणं पुरस्तात् पत्नीम-
न्तर्धीय । होमानन्तरमध्वर्युः पत्नीमग्रे कृत्वा शालायाः निष्क्रामती-
त्यर्थः ॥ उपरिष्टाद् बृहती घर्मदेवत्या । हे घर्म ! वयं त्वा त्वाम-
नुक्रामाम अनुगच्छाम त्वं ब्रह्मणः तत्त्वं शरीरं पाहि पालय । कि-
मर्थमनुगमनम् ? क्षत्रस्य क्षत्रियस्य देवस्य सूर्यस्य परस्पाय प-
रः शब्दोऽव्ययम् पर उत् कृष्टं पायते रक्षते इति परस्वम् त-
स्मै एतद् वै दैवं क्षत्रं य एष तपतीति (१४, ३, १, ९) श्रुतेः ।
किञ्च विशः यज्ञस्य धर्मेणा धारणेन निमित्तेन वयं त्वामनुक्रामाम
यज्ञा वै विष्णुस्य त्वारिण्यै इति । (१४, ३, १, ९) श्रुतेः । किमर्थम् ?
नव्यसे सुविताय नवीयसे नतनाय सुगताय सुप्रसूताय कर्मणे क-
र्मसिद्ध्यर्थं त्वामनुगच्छामेत्यर्थः सुष्ठु इतं सुवितम् इण् गतौ कः
उपसर्गस्योवङ्ङादेशः यज्ञा वू प्रेरणे सूयते प्रेर्यते सुवितम् इडा-
गमे धातोर्वङ् ॥ १९ ॥

चतुःस्रक्तिर्नाभिर्ऋतस्य सप्रथाः स नो विश्वायुः
सप्रथाः । स नः सर्वायुः सप्रथाः अपद्वेषो अप हरो-
न्यव्रतस्य सश्विम ॥ २० ॥

(१) महावीरं निदधाति । चतुःस्रक्तिः । दिशो महावीः

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्बर्हमु० पु०
मास्ति । तद्यथा । महावीरं निदधाति । चतुःस्रक्तिः महाबृहती
चतुःस्रक्तिः दिशो महावीरस्य स्रक्तयः कोणा यश्चतुःस्रक्तिः यश्च
नाभिर्नहनम् ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा एवं सप्रथाः अभ्या-
से भूयांसमर्थं मन्यन्ते इति त्वत्प्रसादाच्च अपद्वेषः अपगच्छतु
द्वेषोऽस्मत्तः वीतरागाः स्यामेति अभिप्रायः । अपह्वरः ह्वर ह्वल च-
लने अपगच्छतु चलनम् अस्मत्तः जानित्वा झियते मृत्वा जायते
इत्येतच्चलनमभिप्रेतम् । अन्यव्रतस्य सश्विम अन्यद् व्रतं कर्म यस्य

रस्य सक्तयः कोणाः । यः चतुःसक्तिः । यश्च नाभिः नहन्म्
 ऋतस्य सत्यस्य वा यज्ञस्य वा । एवं सप्रथाः सर्वतः प्रभुः ।
 सः नः अस्माकम् विश्वायुः सर्वस्यायुषः दाता । सप्रथाः
 सर्वतश्च प्रथयिता अस्तु । स नः सर्वायुः सप्रथाः । अभ्यासे
 भूयांसमर्थं मन्यन्ते । तत्प्रसादाच्च । अपद्वेषः । अपगच्छतु द्वेषः
 अस्मत्तः । वीतरागाः स्यामेत्यभिप्रायः । अपहरः । हर हल
 चलने । अपगच्छतु हरः चलनम् अस्मत्तः । जनित्वा प्रियते
 मृत्वा जायते इत्येतच्चलनमभिप्रेतम् । अन्यव्रतस्य सश्रिम ।
 अन्यत् व्रतं कर्म यस्य मनुष्यकर्मणः सकाशात् जगदनुग्रहात्मकं
 यस्य स तथोक्तः । तस्य कर्म वयं सेवामहे सायुज्यं प्राप्ताः
 सन्तः ॥ २० ॥

का० (२६, ७, १४) नाभिस्पृशं प्रवृज्जनीयं निश्धाति चतुःस-
 क्तिरिति । प्रवृज्जनीयं महावीरमुत्तरवेदौ नाभिलग्नं स्थापयतीत्य-
 र्थः ॥ महावृहती घर्मदेवत्या । स घर्मो नोऽस्माकं सर्वायुरस्तु सर्व
 पूर्णमायुर्यस्मात् स सर्वायुः पूर्णायुः प्रदोऽस्त्वित्यर्थः पुनरुक्तिराक्-
 रार्था । कीदृशः सः ? चतुःसक्तिः चतस्रः सक्तयः कोणा दिगूपा
 यस्य सः एष वै चतुःसक्तिर्य एष तपति दिशो ह्येतस्य सक्तय इति
 (१४, ३, १, १७) श्रुतेः । तथा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा नाभिः
 नहन् धन्धनस्थानम् । सप्रथाः सविस्तारः । विश्वायुः विश्वस्य
 जगतः आयुर्थस्मात् जगत आयुर्दाता सप्रथाः सर्वतः प्रथयिता च ।
 हे । घर्म ! त्वत्प्रसादात् द्वेषः अपगच्छत्विति शेषः अस्मत्तो द्वेषः
 गच्छतु वीतरागाः स्यामेति भावः । हर चलने हरः चलनं अन्म-
 मरणलक्षणं चास्मत्तोऽपगच्छतु । वयमन्यव्रतस्य सश्रिम अन्यत्
 मनुष्यकर्मणः सकाशाद्भिन्नं व्रतं कर्म जगदनुग्रहरूपं यस्य सोऽन्य-
 व्रतः परमात्मा तस्य कर्मणि पृष्टी सञ्च सेवने धातुः अन्यव्रतं पर-

मनुष्यकर्मणः सकाशात् जगदनुग्रहात्मकं स तथोक्तः । तस्य कर्म
 वयं सेवामहे सायुज्यं प्राप्ताः सन्तः ॥ २० ॥

मात्मानं सेवामहे सायुज्यं प्राप्नुम इति भावः अन्यथा एतस्य
प्रतमन्यन्मनुष्याणामिति (१४, ३, १, २) श्रुतेः ॥ २० ॥

घर्मैतत्ते पुरीषं तेन वर्धस्व चा चं व्यास्रस्व । व-
र्धिषीमहि च वयमा चं व्यासिषीमहि ॥ २१ ॥

(१) पयसा पूरयति । घर्मैतत् । अनुष्टुप् । घर्म उच्यते ।
हे घर्म एतत् पयः ते तव पुरीषम् पूरयितृ । तेन वर्द्धस्वेत्यादि
व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

का० (२६, ७, ३२) आसेचनघन्ति पयसः पूरयति घर्मैतत्त
इति । आसेचनं गतः तद्युतानि पात्राणि दुग्धेन पूरयति तानि-
सप्त महावीरत्रयं द्वे पिन्वेन उपयमनी स्रुवश्चेत्यर्थः ॥ अनुष्टुप् घ-
र्मदेवत्या । हे घर्म ! एतत्पयः ते तव पुरीषम् पूरयति पूरयति
पुरीषं पूरयितृ अन्नम् अन्नं वै पुरीषमन्नमवास्मिन्नेतद्दधातीति
(१४, ३, १, २३) श्रुतेः । तेन पयसा वर्धस्व आप्यायस्व च भ-
वन्प्रसादाद् वयं वर्धिषीमहि आप्यासिषीमहि चेति व्याख्या-
तम् (२, १४) ॥ २१ ॥

अचिक्रदद् वृषा हरिर्महान्मित्रो न दर्शनः । सूर्येण
दिशुतदुदाधिर्निधिः ॥ २२ ॥

(२) परिषिञ्चति । अचिक्रदत् परोष्णिक् । घर्मात्मना-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । पयसा पूरयति । घर्मैतत् । अनुष्टुप् घर्म उच्यते हे घर्म
एतत्पयः । तेन च पुरीषं पूरयितृ तेन च वर्द्धस्वेत्यादि व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । परिषिञ्चति । अचिक्रदत् परोष्णिक् । घर्मात्मना-
दित्यः स्तूयते योऽयं महावीरः प्रमृज्यमानः अचिक्रदत् क्रन्दति ।
शब्दार्थः पुनः पुनः शब्दमकरोत् वृषा वर्धिता अद्भुतपरिणामद्वारा-
देव हरिः हस्तिवर्णः हर्ता वा रसानां महान् प्रभावतः मित्रो न

दित्यः स्तूयते । योऽयं महावीरः प्रवृज्यमानः अचिक्रदत् क्र-
न्दतिः शब्दार्थः । पुनः पुनः शब्दमकरोत् । वृषा वर्षिता आ-
हुतिपरिणामद्वारेण । हरिः हरितवर्णः हर्त्ता वा रसानाम्
महान् प्रभावतः । मित्रो न दर्शतः मित्र इव दर्शनीयः । मित्रो
हि सर्वस्यैव मित्रम् । संसूर्येण दिद्युतत् । सङ्गत्य सूर्येण सह
द्योतते समान इव । उदधिः उदकधारणः । निधिश्च सुखा-
नाम् ॥ २२ ॥

को० (२६, ७, १२) त्रिः परिषिच्यचिक्रदिति । सामाना-
नन्तरमुत्सादनदेशे परिषिच्य वक्ष्यमाणं करोतीत्यर्थः ॥ परोष्णिक्
धर्मदेवत्या । धर्मः सूर्यान्मना स्तूयते । वृषा आहुतिद्वारेण वृष्टिक-
र्त्ता धर्मः प्रवृज्यमानः सन् अचिक्रदत् क्रदि शब्दे पुनः पुनः शब्दम-
करोत् । कीदृशः ? हरिः हरितवर्णः रसानां हर्त्ता वा एष वै वृषा
हरिर्य एष तपन्येष उ प्रवर्ग्य इति (१४, ३, १, २६) श्रुतः । महा-
न् प्रभावान् । मित्रो न दर्शतः न उपमार्थः मित्र इव दर्शनीयः अ-
त एव सूर्येण सह सदिद्युतत् सूर्यतुल्यो द्योतते द्युतेर्लुङि णिजन्त-
स्य रूपमडभावः सूर्यवन् सर्वं द्योतयतीत्यर्थः उदकं धीयते यस्मिन्
जलस्य धर्त्ता निधिः सुखानामिति शेषः सुखनिधिः ॥ २२ ॥

सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्भित्रि यस्त-
स्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ २३ ॥
उद्वयं तमसस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरम् । देवं देवत्रा
सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ २४ ॥

दर्शतः । मित्र इव दर्शनीयः मित्रो हि सर्वस्यैव सन्मित्रं संसूर्येण
दिद्युतत् सङ्गत्य सर्वतः पृथुः स नोऽस्माकं विश्वायुः विश्वस्या-
युषो दाता सर्वायुः सर्वस्यायुषो दाता सर्वतश्च प्रथयितास्तु ।
सूर्येण सह द्योतते समान इव उदधिः उदकधारणः निधिश्च सु-
खानाम् ॥ २२ ॥

एधोऽस्येधिधीमहि । समिदसि तेजोऽसि तेजो
मयि धेहि ॥ २५ ॥

(१) सुमित्रिया न उद्वयमेधोऽसीति व्याख्यातास्त्रयो
मन्त्राः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

का० (२६, ७, ३७) चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीकाः सुमित्रि-
या न इति । सपत्नीकाः ऋत्विग्यजमानाः चात्वाले मार्जनं कुर्वते ।
पत्न्या अपि मन्त्रपाठः ॥ व्याख्याता (६, २२ । २०, १९ । ३५, १२ ।
३६, २३) ॥ २३ ॥

का० (२६, ७, ३८) उद्वयमित्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वाधर्म । ऐशा-
नी दिशं प्रति यजमानो गच्छतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता (२०, २१ ।
२७, १० । ३५, १४) ॥ २४ ॥

का० (२६, ७, ३५) अनपेक्षमेतैधोऽसीति समिधमादायाहव-
नीयेऽभ्यादधाति समिदसीति । यजमानः पश्चादनवलोकयन्नी-
शानदेशादेतैधोऽसीति मन्त्रेणैकां समिधं गृहीत्वा समिदसीति
मन्त्रेणाहवनीये दधातीत्यर्थः ॥ मन्त्रद्वयं व्याख्यातम् (२०, २३) ॥ २५ ॥

यावती द्यावापृथिवी यावच्च सप्त सिन्धवो वित-
स्थिरे । तावन्तमिन्द्र ते ग्रहमूर्जा गृहाम्यक्षितं मयि
गृहाम्यक्षितम् ॥ २६ ॥

(२) दधिघर्मग्रहणम् । यावती द्यावापृथिवी । महाबृहती

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । सुमित्रिया न उद्वयम् एधोऽसीति व्याख्याता-
स्त्रयो मन्त्राः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । दधिघर्मग्रहणम् । यावती द्यावापृथिवी बृहती
एन्द्री यावती यावत्परिमाणे द्यावापृथिव्यौ यावच्च क्षेत्रं सप्त सिन्ध-
वः सप्त समुद्राः वितस्थिरे आप्नुवन्ति तावन्तं द्वे इन्द्र ते तव ग्रहम्

ऐन्द्री यावती यावत्परिमाणे द्यावापृथिवी । यावत्क्षेत्रम्
सप्त सिन्धवः सप्त समुद्राः वितस्थिरे आप्नुवन्ति । तावन्तम् हे
इन्द्र ते तव ग्रहम् उज्ज्वा अग्नेन सह गृह्णामि । अक्षितमनुपक्षी-
णम् । गृह्णामि । मर्यादित्यधिकरणनिर्देशः । विज्ञानायेति शेषः ।
गृह्णामीत्यादि व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

का० (२६, ७, ५४) यावती द्यावापृथिवी इति दधिघर्मग्रहण-
म् । सप्तवित्रायामग्निहोत्रहवण्यां दधिघर्मं गृह्णामीत्यर्थः ब्राह्मी उ-
ष्णिक् दधिघर्मदेवत्या इन्द्रदेवत्या च । हे इन्द्र ! ऊर्जा अग्नेन स-
ह अक्षितमनुपक्षीणं ते तव ग्रहं तावन्तं तत्परिमाणमहं गृह्णामि
मयि च अक्षितं यथा स्यात्तथा गृह्णामि तव ग्रहग्रहणेन मयि य-
ज्ञश्च यो मास्त्वित्यर्थः । तावन्तं कियन्तम् द्यावापृथिवी यावती द्या-
वाभूमी यत्परिमाणे च पुनः सप्त सिन्धवः सप्त समुद्राः क्षीरं क्ष-
यं यत्परिमाणे देशे वितस्थिरे विशेषेण स्थिताः तावन्तम-
तिमहत्तरं दधिघर्मं गृह्णामीत्यर्थः ॥ २६ ॥

मयि त्पदिन्द्रियं बृहन्मयि दक्षो मयि क्रतुः । य-
मेन्निशुग्विराजति विराजा ज्योतिषा सह ब्रह्मणा
तेजसा सह ॥ २७ ॥

(१) भक्षयति । मयि त्यत् । पङ्क्तिः । यजमानाशीः ।

ऊर्जा अग्नेन सह गृह्णामि अक्षितम् अनुपक्षीणं मयि गृह्णाति मर्या-
दित्यधिकरणनिर्देशो विज्ञानाय विशेषः गृह्णामीति व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमताऽयं पाठक्रमः मुष्मर्षमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । भक्षयति मयि त्यत् । पङ्क्तिः यजमानाशीः मयि
त्यत् तत् इन्द्रियं वीर्यं बृहत् अस्तु मयि च दत्तः सङ्कल्पः सम्पत्तिः
अस्तु मयि च क्रतुः सङ्कल्पः विशिष्टोऽस्तु मयि च घर्मस्त्रिशुक्
तिष्ठः शुचोऽस्येति त्रिशुक् ताश्च व्याख्याताः शालाकमन्त्रेषु वि-
राजति विराजत्विति लकारव्यत्ययः विराजा आदित्याख्येन ज्यो-
तिषा सह ब्रह्मणा प्रग्याख्येन तेजसा सह ॥ २७ ॥

१७६० मन्त्रभाष्य-वेददीपसहिता शुक्लयजुःसंहिता ।

मयि त्यत् तत् इन्द्रियं । वीर्यम् । बृहत् । अस्तु । मयि च दक्षः
सङ्कल्पसम्पत्तिः अस्तु । मयि च क्रतुः सङ्कल्पः विशिष्टोऽस्तुः ॥
मयि च घर्मः त्रिशुक् । तिस्रः शुचोऽस्येति त्रिशुक् । ताश्च
व्याख्याताः शाकलमन्त्रेषु । विराजति विराजत्विति लकार-
व्यत्ययः । विराजा आदित्याख्येन ज्योतिषा सह । ब्रह्मणा
त्रय्याख्येन तेजसा सह ॥ २७ ॥

का० (२६, ७, ५९) मयि त्यदिति भक्षणम् । हुतशेषं दधिघर्मं
यजमानत्विजः सोपहवं भक्षयन्तीत्यर्थः ॥ पाङ्क्तिः अष्टाक्षरपञ्चपादा
दधिघर्मदेवत्या यजमानादीर्देवतेति केचित् । बृहत् महत् त्यत् त-
त् इन्द्रियं प्रसिद्धं वीर्यं मयि विराजति विराजतु लकारव्यत्य-
यः । दक्षः संकल्पसिद्धिः मयि विराजतु । क्रतुः सत्संकल्पो मयि
विराजतु । विशेषेण राजते विराट् तेन जगत्प्रसिद्धेन ज्योतिषा
तेजसा आदित्याख्येन सह ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन ज्योतिषा च सह
घर्मो मयि विराजतु । कीदृशो घर्मः ? त्रिशुक् तिस्रः शुचः दीप्तयो
यस्य सः तास्तिस्त्रः शुचो या ते घर्मं दिव्या शुगित्यष्टादश्यां कण्डि-
कायां शालाकमन्त्रे व्याख्याताः ॥ २७ ॥

पयसो रेत आभृतं तस्य दाहं मशीमहयुत्तरामु-
त्तरां समाम् । त्विषः संवृक् क्रत्वे दक्षस्य ते सुषुम्
णस्य ते सुषुम्णाग्निहुतः । इन्द्रपीतस्य प्रजापतिभ-
क्षितस्य मधुमत उपहृत उपहृतस्य भक्षयामि ॥ २८ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायाम्
अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

(१) किञ्च । पयसो रेतः । पयसः यत् रेतः जगदुत्पत्तिवी-

(१) अत्र घाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०

जम् । आभृतमाहृतम् । यस्य दोहं प्रपूरणम् । अशीमहि व्या-
प्नुयाम । उत्तरामुत्तरां समाम् । उत्तरामुत्तरामिति वीप्साव-
'चनम् । समाशब्दः संवत्सरवचनः । प्रतिसंवत्सरं च अशी-
महि । सदाकालं यायजूकाः स्यामेत्यर्थः । त्विषः संवृक् ।
महाव्रतीये भक्षणं दधिघर्मस्य । यस्त्वम् । त्विषः । दीप्तेः सं-
वृक् । संपूर्वो वृजिः स्वीकरणे वर्त्तते । दीप्तेः स्वीकरणः ।
तस्य तव । क्रत्वे क्रत्वोरिति विभक्तिव्यत्ययः । साधुक्रतुभूत-
स्य । दक्षस्य । सङ्कल्पसिद्धिभूतस्य च । सुषुम्णस्य साधुसु-
खभूतस्य । हे सुषुम्ण । सुमुखस्वभाव । ते सुषुम्णामिहुतः ।
पृथयन्तमेतत् । अग्नौ ह्यत इत्यग्निहुत् तस्याग्निहुतः । अपि
च इन्द्रपीतस्य प्रजापतिभक्षितस्य । मधुमतः रसवतः उपहृतः
उपहृतस्य ग्रहस्य भक्षयामि ॥ २८ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्येऽष्टात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

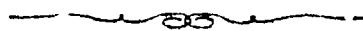
नास्ति । तद्यथा । किञ्च पयसः यत् रेतः अगदुत्पत्तिबीजम् आभू-
तम् आहृतं तस्य दोहं प्रपूरणम् अशीमहि व्याप्नुयाम उत्तरामु-
त्तरामिति वीप्सावचने समाशब्दः संवत्सरवचनः प्रतिसंवत्सरं
आशीमहि सदाकालं यायजूकाः स्यामेत्यर्थः त्विषः संवृक् महाव्र-
तीये भक्षणं दधिघर्मस्य यस्त्वं त्विषा दीप्तेः संवृक् सम्पूर्वो वृजिः
स्वीकरणे वर्त्तते । दीप्तेः स्वीकरणः तस्य तव क्रत्वे क्रत्वोरिति साधु
क्रतुभक्तस्य दक्षस्य सङ्कल्पसिद्धिभूतस्य सुषुम्णस्य सुखभूतस्य हे
सुषुम्णा हे सुखस्वभाव अग्निहुतः पृथयन्तमेतत् अग्नौ ह्यते इत्य-
ग्निहुत् तस्याग्निहुतः अपि च इन्द्रपीतस्य प्रजापतिभक्षितस्य मधु-
मतो रसवतः उपहृतः उपहृतस्य ग्रहस्य भक्षयामि ॥ २८ ॥

इत्युव्वटकृतौ मन्त्रभाष्येऽष्टात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

गायत्र्यध्वसानहीना । दधिघर्मभक्षणे एवं विनियुक्ता । पयसो रे-
तो वीर्यं सारं जगदुत्पत्तिबीजं यत् आभूतमाहृतम् दधिघर्मरूपं
यत् तस्य दोहं प्रपूरणं वयमुत्तरामुत्तरां समामुत्तरोत्तरमस्मिन् व-
र्षे अशीमहि ध्याप्नुयाम कालाध्वनोरिति (पा० २, ३, ५) द्विती-
या वयं सर्वदा यायजूकाः स्यामेत्यर्थः ॥ का० (२६, ७, ५६) त्वि-
षः संवृणक्ति महाघ्नतीये । महाघ्नतीयेऽहनि त्विष इति मन्त्रेण हुन-
शेषदधिघर्मभक्षणं कार्यमित्यर्थः । अतिजगती दधिघर्मदेवत्वा ।
संवृणक्ति स्वीकरोतीति संवृक् स्वीकर्त्ता सम्पूर्वा वृजिः स्वीकर-
णार्थः हे त्विषः संवृक् कान्तेः स्वीकर्तः । हे सुषुम्ण ! शोभनं सु-
म्नं सुखं यस्मात् सुषुम्णः तत्सम्बोधनम् हे सुखदातः । हे दधिघ-
र्म । अहमुपहृतः कृतोपहवः सन् ते तवांशं भक्षयामि कर्मणि षष्ठी
या त्वां भक्षयामि एकस्तेशब्दः पादपूरणः । कीदृशस्य ते ? क्रत्वे
वक्षस्य चतुर्थी षष्ठ्यर्थे क्रतोः संकल्पस्य वक्षः सिद्धिदाता तस्य
संकल्पसिद्धिदातुः क्रतुशब्दस्य चतुर्थ्येकवचने गुणाभाव आर्षः ।
तथा सुषुम्णस्य शोभनसुखभूतस्य । अग्निहुतः अग्नौ हूयत इत्य-
ग्निहुत् तस्य अग्नौ हुतस्य । इन्द्रपीतस्य इन्द्रेण पीतो भक्षितस्त-
स्य । प्रजापतिभक्षितस्य प्रजापतिना भक्षितस्य । मधुमतः मधु-
रस्वादोपेतस्य । उपहृतस्य कृतोपहवस्य । पर्वविधस्य तवांशं हे
दधिघर्माहं भक्षयामीत्यर्थः ॥ समाप्ता घर्मेतिकर्त्तव्यता ॥ २८ ॥

अमन्महीधरकृते वेददीपे निरूपितः ।

अष्टाविंशोऽयमध्यायो महावीरनिरूपणः ॥ ३८ ॥

ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्यः । पृथिव्यै स्वा-
हा । अग्नये स्वाहा । अन्तरिक्षाय स्वाहा । वायवे
स्वाहा । दिवे स्वाहा । सूर्याय स्वाहा ॥ १ ॥

दिग्भ्यः स्वाहा । चन्द्राय स्वाहा । नक्षत्रेभ्यः
स्वाहा । अद्भ्यः स्वाहा । वरुणाय स्वाहा । नाभ्यै
स्वाहा । पूताय स्वाहा ॥ २ ॥

वाचे स्वाहा । प्राणाय स्वाहा । प्राणाय स्वाहा ।
अश्रुषे स्वाहा । अश्रुषे स्वाहा । ओम्राय स्वाहा ।
ओम्राय स्वाहा ॥ ३ ॥

(१) इत उत्तरं प्रवर्ग्यभेदं प्रायश्चित्तम् स्वाहा प्राणेभ्यः सा-
धिपतिकेभ्य इति पूर्णाहुतिं यावत् । जुहोति । स्वाहा प्राणेभ्यः ।
मनो वै प्राणानामधिपतिः । सुहुतमस्तु । प्राणेभ्यः मनसा
सहितेभ्यः । पृथिव्यै स्वाहेत्यादि स्पष्टम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रवर्ग्ये घर्मभेदे प्रायश्चित्तम् । तत्र का० (२६, ७, ४९) स्वाहा
प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्यः इति पूर्णाहुतिमाद्यामुत्तमाञ्च मनसः का-
ममाकृतिमिति । तदर्थोऽयम् अध्वर्युः भूमिर्भूमिम् य ऋतेचिदिति

(१) अत्र धाराणसो० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः सुम्बई मु० पु०
मास्ति । तद्यथा । इत उत्तरं प्रवर्ग्यभेदं प्रायश्चित्तम् स्वाहा प्राणेभ्यः
साधिपतिकेभ्यः इति पूर्णाहुतिं यावत् मनो वै प्राणानामधिपतिः
स्वाहा सुहुतमस्तु प्राणेभ्यो मनसा सहितेभ्यः । पृथिव्यै स्वाहेत्यादि
स्पष्टम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

मन्त्राभ्यां भस्मं धर्ममभिमृश्य परमेष्ठमादिचतुर्भिश्चदाहुतीहुत्वा-
स्वाहा प्राणेभ्य इत्याद्यां पूर्णाहुतिं । हुत्वा पृथिव्यै स्वाहेत्याहुतिर्वि-
शतिं सकृद्वृद्धितेन हुत्वा मनस इत्यन्याः पूर्णाहुतिं कर्षतीति ॥
मन्त्रार्थो यथा । साधिपतिकेभ्यः अधिपतिना हिरण्यगर्भेण सह वर्त-
मानेभ्यः प्राणेभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु इति पूर्णाहुतिमन्त्रः । ततो वि-
शतिः स्पष्टा मन्त्राः पृथिव्यै सुहुतमस्तु । एवमग्रेऽपि अग्नये
अन्तरिक्षाय वायवे दिवे सूर्याय ॥ १ ॥

दिग्भ्यः चन्द्राय नक्षत्रेभ्यः अक्षय्यः वरुणाय नाभ्यै वेवतायै
पूताय शोधकाय पुनाति पूतः देवस्तस्मै ॥ २ ॥

वाचे वागधिष्ठात्रे एवमग्रेऽपि । प्राणाय प्राणेन्द्रियाधिष्ठात्रे प्रा-
णादीनां द्वित्वान्मन्त्रावृत्तिः । चक्षुषे तदधिष्ठात्रे । ध्रोत्राय ॥ ३ ॥

मनसः काममाकूतिं वाचः सत्यमंशयि । पशू-
नां रूपमर्भस्य रसो यशः श्रीः श्रयतां मयि
स्वाहा ॥ ४ ॥

(१) मनसः कामम् । पूर्णाहुतिर्होमः । अनुष्टुप् श्रीदेवत्या
यजमानाशीः । मनसः कामं कामप्राप्तिः । आकूतिम् आकवनम् ।
आत्मनो धर्मो मनसः संयोगे सति जायते । वाचः सत्यम् ।
यष्टव्यं मयेत्यादि । अशीय । प्राप्नुयाम् । अनया पूर्णाहु-
त्या । किं च । पशूनां रूपं पशूपकारः । अग्नस्य रसः । यज्ञ-
श्च । श्रयताम् आश्रयन्तु । मयि । मामिति विभक्तिव्यत्ययो

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । मनसः कामम् । अनुष्टुप् पूर्णाहुतिर्होमः । यजमा-
नाशीः श्रीदेवता मनसः कामं कामप्राप्तिम् आकूतिम् आकृतम् आत्म-
नो धर्मो मनःसंयोगे सति जायते वाचः सत्यं यष्टव्यं मयेत्यादि-
अशीय व्याप्नुयाम् अग्नया पूर्णाहुत्या किञ्च पशूनां रूपं पशूपकारः
अग्नस्य रसः यज्ञश्च श्रीः श्रयताम् आश्रयन्तु मयि मामिति विभ-
क्तिव्यत्ययः । यन्महावीरमेवेनापचितं तत्सर्वमुपजीयतामित्यर्थः ॥४॥

वा । यन्महावीरभेदेनेनापचितं तत्सर्वमुपवीयतामित्यर्थः ॥ ४ ॥

द्वितीयः कूर्वाङ्गुलिमन्त्रः । अहं मनसः कामममिलाषम् आकु-
ञ्चनमाकृतिः प्रयत्नस्तं चाशीय प्राप्नुयाम् वाचः सत्यं चाशीय य-
द्वाक् सत्यं वदतु । मयि पतत्सर्वं भयतां तिष्ठतु पशूनां रूपं पशु-
सम्बन्धिनी शोभा अन्नस्य रसः स्वादुत्वम् यशः कीर्तिः श्री-
लक्ष्मीश्च ॥ ४ ॥

प्रजापतिः सम्भ्रियमाणः सम्राट् सम्भृतो वैश्व-
देवः संपन्नो धर्मः प्रवृत्तस्तेज उद्यन्त आश्विनः पर्य-
स्यानीयमाने पौष्णो विंध्यन्दमाने मारुतः क्लृपन् ।
मैत्रः शरसि सन्ताप्यमाने वायव्यो ह्रियमाण आग्ने-
यो हूयमानो वायुघृतः ॥ ५ ॥

(१) प्रजापतिः संभ्रियमाण इति महावीरावस्थानप्रतिपा-
दिका श्रुतिः ॥ ५ ॥

का० (२६, ७, ५०) प्रजापतिः सम्भ्रियमाण इति यथाका-
लमिति । सम्भ्रियमाणाद्यवस्थायां महावीरभेदे प्रजापतये स्वाहे-
त्याद्या यथाकालमाहुतयो होतव्या इति सूत्रार्थः ॥ तद्यथा मन्त्रो
दर्शयति सम्भ्रियमाणो महावीरो यदि भिद्यते तदा प्रायश्चित्तहोमे
प्रजापतिर्देवता प्रजापतये स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतिर्होतव्येत्यर्थः प्र-
जापतिः सम्भ्रियमाणो यथाकालं प्रायश्चित्तदेवतेत्युक्तत्वात् (अनु-
क्रम० ४, ८) ॥ निष्ठिताभिमर्शनादारभ्याजापयोऽवसेचनान्तं स-
म्भ्रियमाणः ॥ सम्राट्-सम्भृतः । पयोऽवसेकानन्तरं कुशासादनात्
प्राक् सम्भृत इत्युच्यते तत्र भेदे सम्राट् प्रायश्चित्तदेवता सम्राजे
स्वाहेति ॥ वैश्वदेवः संसन्नः । आसादनादारभ्य मुञ्जप्रलवेष्वधि-

(१) अत्र धाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । प्रजापतिः । सम्भ्रियमाणः इति महावीरावस्थान-
प्रतिपादिका श्रुतिः ॥ ५ ॥

अथणात् प्राक् संसन्नः तत्र भेदे विश्वदेवदेवतः विश्वेभ्यो देवेभ्यः
 स्वाहेति ॥ घर्मः प्रवृक्तः । अधिअथणादारभ्य परिशासाभ्यां प्रह-
 णात् प्राक् प्रवृक्तः प्रवृज्यत इति तत्र भेदे घर्माय स्वाहेति ॥ तेज
 उद्यतः । उद्यम्यत इत्युद्यतः उद्यमनादारभ्य प्रागजापयोऽवसेका-
 दुद्यतः तत्र भेदे तेजसे स्वाहेति ॥ आश्विनः पयस्यानीयमाने । अ-
 जापयस्यासिच्यमाने घर्मभेदे आश्विनः अश्विदेवत्यो घर्मः अश्वि-
 भ्यां स्वाहेति जुहोति ॥ पौष्णा विष्यन्दमाने स्यन्दु स्त्राणे विशेषेण
 स्यन्दमाने घृते बहिर्निःसरति सति भेदे घर्मः पौष्णः पूषदेवत्यः
 पूष्णे स्वाहेति जुहोति ॥ मारुतः क्लृथन् । क्लृथनं मध्ये घृतस्याव-
 र्त्तनम् तदा मरुदेवत्यः तत्र भेदे मरुद्भ्यः स्वाहेति जुहोति ॥ मैत्रः
 शरसि सन्ताप्यमाने । पयोऽवसेके योपरि तरिका जायते सा शरः
 शब्देनोच्यते तस्मिन् सन्ताप्यमाने पध्यमाने मैत्रो मित्रदेवत्यः
 तायु पालनसन्तत्योः कर्मणि यकि शानचि रूपम् तत्र शरआदि-
 हरणात् प्राक् भेदे मित्राय स्वाहेति जुहोति ॥ वायव्यो ह्रियमाणः ।
 आहवनीयं ह्रियमाणो होमात् प्राक् वायुदेवतः तत्र भेदे वायवे स्वा-
 हेति जुहोति ॥ आग्नेयो ह्रियमाणः । ह्रियमानो घर्मोऽग्निदेवतः तत्र त-
 ऋदे अग्नये स्वाहेति जुहोति ॥ वाग्घृतः । हुतो हुतहोमादूर्ध्व प्रा-
 गुत्तरघर्मारम्भात् वाक् वाग्देवतः तत्र भेदे वाचे स्वाहेति जुहोति ॥
 पता आहुतयः सकृद्गृहीताज्यैः ॥ ५ ॥

सविता प्रथमेऽह्नन्निर्दितीये वायुस्तृतीय आदि-
 त्यश्चतुर्थे चन्द्रमाः पञ्चमं ऋतुः षष्ठे मरुतः सप्तमे बृह-
 स्पतिरष्टमे । मित्रो नवमे वरुणो दशम इन्द्र एकादशे
 विश्वे देवा द्वादशे ॥ ६ ॥

(१) सविता प्रथमेऽह्नन्नित्याह । देवतासम्बन्धविधाना श्रु-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
 नास्ति । तद्यथा । सविता प्रथमेऽह्नन्नित्यहर्देवतासंबन्धविधानात्
 श्रुतिः । मन्वावीरप्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥ ६ ॥

तिः । महावीरभाववित्तानि समाप्तानि ॥ ६ ॥

का० (२६, ७, ५१) सविता प्रथमेऽह्निति च प्रत्यहमिति । प्रथमे अहन् दिने घर्मभेदे सविता देवता सवित्रे स्वाहेति जुहोति ॥ एवमग्रेऽपि । अग्निर्द्वितीये द्वितीयेऽहनि घर्मभेदेऽग्निर्देवता । वायु-स्त्वृतीये तृतीयेऽहनि वायुर्देवता । चतुर्थे आदित्यो देवता । चन्द्रमाः पञ्चमेऽह्नि । ऋतुः षष्ठेऽह्नि । मरुतः सप्तमेऽह्नि । बृहस्पतिरष्टमेऽह्नि । मित्रो नवमेऽह्नि । वरुणो दशमेऽह्नि । इन्द्र एकादशेऽह्नि । विश्वे देवाः द्वादशेऽह्नि देवता तत्र भेदे विश्वेभ्यो देवभ्यः स्वाहेति जुहोति । उपसत्प्रवृद्धौ एता एवाहुतयः पुनरादित आरभ्यावर्त्यन्ते ॥ ६ ॥

उग्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च । सासह्यांश्चाभियुग्वा च विक्षिपः स्वाहा ॥ ७ ॥

(१) उग्रश्च । अग्निकण्डिका । अरण्यध्ययनसामान्यादिह पाठः । मारुती गायत्री विमुखाख्या । भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च । सासह्यांश्च । अभियुग्वा च । विक्षिपश्च । अत्रापि चकारः समुच्चयार्थीयः । एवं सप्त मरुतः ॥ ७ ॥

का० (१८, ४, २४) विमुखेतारण्येऽनूच्यमिति । चयने मारुतान् षट् पुरोडाशान् शुकज्यानिश्चेत्यादिषण्मारुतमन्त्रैः (१७, ८०—८५) हुत्वारण्येऽनूच्यसंज्ञं सप्तमं पुरोडाशं विमुखसंज्ञेनोप्राप्नोति मन्त्रेण जुहुयात् तथाचानुकमणी (४, ८) उग्रश्च मारुती गायत्री विमुखाख्या मन्त्रोऽग्नौ विनियुक्तस्तस्मादाक्षिक एवास्यर्षिः परमेष्ठी प्राजापत्यो वेति । अग्निकः प्रजापतिर्ऋषिः । अस्य मन्त्रस्यात्र

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु० नास्ति । तथापि । उग्रश्च अग्निकण्डिका आरण्यध्ययनत्वसामान्यादिह पाठः । मारुती गायत्री विमुखाख्याः उग्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च सासह्यांश्चाभियुग्वा च विक्षिपः अत्रापि चकारः समुच्चयार्थीयः । एवं सप्त मरुतः ॥ ७ ॥

१७६८ मन्त्रभाष्य-वेददीपसहिता शुक्लयजुःसंहिता ।

पाठोऽरण्ये पाठयोग्यत्वात् ॥ अथ मन्त्रार्थः य एते उग्रादिनामकाः सप्त मरुतः तेभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु । उग्रः उत्कृष्टः । विभ्रुत्यस्मादसौ भीमः । ध्वनति शब्दं करातीति ध्वान्तः । धूनयति कम्पयति शन्नूति धुनिः । सहते शन्नूनभिभवति सास-
ह्यात् सहतेः कसुञ्चेति (पा० ३, २, १०७) कसुप्रत्ययः संहि-
तायामभ्यासदीर्घश्छान्दसः । अभियुनक्ति अस्मत्सम्मुखं योगं प्रा-
प्नोतीत्यभियुक्त्वा अन्येऽभ्योपि दृश्यन्ते इति (पा० ३, २, ७५) युजेः
कनिष्प्रत्ययः विक्षिपः विविधं क्षिपति रिपूनि विक्षिपः इगुपञ्चेति
(पा० ३, १, १३५) कप्रत्ययः ॥ ७ ॥

अग्निं हृदयेनाग्निं हृदयाग्नेण पशुपतिं कृत्
स्लहृदयेन मवं यक्ता । शर्वं मतस्लाभ्यामग्निं मन्यु-
ना महादेवमन्तःपर्शव्येनोग्रं देवं वनिष्ठुना वसिष्ठह-
नुः शिङ्गीनि कोशपाभ्याम् ॥ ८ ॥

(१) अग्निं हृदयेन । आश्वमेधिकम् आ अध्यायसमाप्तेः ।
अरण्ये ऽध्येयत्वादिह पाठः । द्वे कण्डिके श्रुतिर्देवताश्वावयव-
संबन्धविधानात् ॥ ८ ॥

का० (२०, ८, ६—८) विमुखाश्च परेभ्यो मा नो मित्र इति
प्रत्युच्चमनुवाकाभ्यामन्त्यां घावापृथिव्यामिति । अस्यार्थः उग्र-
श्चेति मन्त्रो विमुखः ततः परेभ्यो देवताश्वाङ्गेभ्योऽग्निं हृदयेन-
त्यादिभ्यश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति । तत्रापि पञ्चद-
शम् । अग्नये स्वाहा हृदयाय स्वाहा अशनये स्वाहा हृदयाग्राय स्वा-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्भर्मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । अग्निं हृदयेन आश्वमेधिकम् आ अध्यायपरि-
समाप्तेः । अरण्ये ऽध्येयत्वादिह पाठः । द्वे कण्डिके श्रुतिः । देवता-
श्वावयवसंबन्धविधानात् लोमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्वि-
ष्वत्वारिंशत् ॥ ८-१३ ॥

इत्युध्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये एकमश्वत्वारिशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

हा इत्यादि कृत्यान्मादीनामभिप्रायः अग्निं हृदयेन प्रीणामि स्वा-
हेत्यादि हरिस्वामिप्रते प्रयोगः ॥ ततश्चाग्निं हृदयेनेत्यादीन् विश्वे-
भ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यन्तान् होमान् कृत्वा मा न इत्यनुवाकाभ्यां
(२५, २४--३९) षोडशाहुतीहुत्वा घावापृथिवीभ्यां स्वाहेति च-
रमामाहुतिं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ अरण्येऽनूच्यान् हुत्वा घावापृ-
थिव्यामुत्तमामाहुतिं जुहोतीति श्रुतेः अरण्येऽनूच्यानरण्ये पठिता-
नग्निं हृदयेनेत्यादीन् विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्येवमन्तान् होमान्
कृत्वा घावापृथिवीयामुत्तमामाहुतिं जुहोतीति श्रुतेरर्थः । तथा चा-
नुक्रमणो (४, ८) अग्निं हृदयेनाश्वमेधिकानि तत्रत्य एवर्विलो-
मभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्तभुक्तये द्विचत्वारिंशत् । तत्राग्निं हृद-
येन उग्रं लोहितेन ह्ये कण्डिके अक्षय्यरूपे देवताश्रावयवसम्बन्ध-
विधानात् अरण्येऽध्येयत्वादिह पाठः । लोमादीन्यङ्गान्येव पठि-
तानि आयासादयो देवता एव ॥ अथ मन्त्रार्थः हृदयेनाङ्गेनाग्निं देवं
प्रीणामि । हृदयस्याग्रभागेनाग्निं देवं प्रीणामि । समग्रहृदयेन पशु-
पतिं देवं प्रीणामि । यक्ता यकृता कालखण्डेन भवं देवं प्रीणामि प-
द्म इत्यादिना (पा० ६, १, ६३) यकृच्छब्दस्य यकत्रादेशः । म-
तस्ते हृदयास्थविशेषौ ताभ्यां शर्वं देवं प्रीणामि । मन्युना अश्व-
सम्बन्धिऋक्षेण ईशानं देवं प्रीणामि । अन्नवर्त्तमानेन पर्शव्येन
पार्श्वस्थिसम्बन्धिना मांसेन महादेवं देवं प्रीणामि पर्शवः पार्श्व-
स्थीनि । वनिष्ठः स्यूलान्त्रं तेनोग्रं देवं प्रीणामि । वसिष्ठहनुः व-
सिष्ठस्य देवस्य हनुः कपोलैकदेशो ज्ञातव्यः यद्वा वसिष्ठा या हनुः
कपोलाधोदेशः तत्परा हनुरित्यमरः (२, ६, ९०) तत्परा कपो-
लाधोभागस्था हन्त्याहारमिति हनुः लिङ्गव्यत्ययः वसिष्ठहन्वा को-
द्याभ्यां कोशो हृदयकोशः तत्स्थाभ्यां मांसपिण्डाभ्यां च शिक्नीनि
शिक्निसंज्ञानि दैवतानि प्रीणामि ॥ ८ ॥

उग्रं लोहितेन मित्रं सौव्रत्येन रुद्रं दौर्व्रत्येनेन्द्रं
प्रकीडेन मरुतो बलेन साध्यान् प्रमुदा । अवस्य क-
ण्ड्यं रुद्रस्यान्तःपार्श्व्यं महादेवस्य यकृच्छर्वस्य व-
निष्ठः पशुपतेः पुरीतत् ॥ ९ ॥

स्पष्टार्थः ॥ ९ ॥

लोहितेनासृजा उग्रं देवं प्रीणामि । शोभनं व्रतं कर्तुं यस्य स सुव्रतस्तस्य भावः सौव्रत्यं शोभनगत्यादिकर्मकर्तृत्वम् तेन मित्रं देवं प्रीणामि । दुष्टं स्खलनोच्छलनादि व्रतं यस्य स दुर्व्रतः तस्य भावो वीर्यत्यम् तेन रुद्रं देवं प्रीणामि । प्रकृष्टं क्रीडनं प्रक्रीडः तेनेन्द्रं देवं प्रीणामि । बलेन सामर्थ्येन मरुतो देवान् प्रीणामि । प्रमुदा प्रकृष्टा मुत् हर्षः प्रमुत् तथा साध्यान् देवान् प्रीणामि ॥ भवस्य कण्ठ्यम् अत्र पठ्यन्तो देवः अङ्गं प्रथमान्तम् कण्ठ्य कण्ठे भवं मांसं भवस्यास्तु विभक्तिव्यत्ययो वा कण्ठ्येन भवं देवं प्रीणामि । एषमग्नेऽपि । पार्श्वस्यान्तर्मध्ये भवं मांसमन्तः पार्श्वं तद्गुद्रस्यास्तु । यकृत् कालखण्डं महादेवस्यास्तु घनिष्ठुः स्थूलान्त्रं शर्वस्यास्तु । पुरीतत् हृदयाच्छादकमन्त्रं पशुपतेर्देवस्यास्तु ॥ ९ ॥

लोमभ्यः स्वाहा लोमभ्यः स्वाहा त्वचे स्वाहा त्वचे स्वाहा लोहिताय स्वाहा लोहिताय स्वाहा मेदोभ्यः स्वाहा मेदोभ्यः स्वाहा । मांसेभ्यः स्वाहा मांसेभ्यः स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहास्थभ्यः स्वाहास्थभ्यः स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा रेतसे स्वाहा पायवे स्वाहा ॥ १० ॥

(१) तथा चानुक्रमणी अग्निं हृदयेनाश्वमेधिका तत्रत्य एवर्षिलोमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिंशत् ॥ १० ॥

लोमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिंशत् । लोमादीभ्यङ्गानि । लोमभ्यः स्वाहा लोमानि जुहोमीत्यर्थः २, त्वचे ४, लोहिताय ६, मेदोभ्यः मेदो धातुविशेषः ८, मांसेभ्यः १०, स्नावभ्यः स्नावानः स्नायवो नसाः १२, अस्थभ्यः छन्दस्यपि दृश्यते (पा० ७, १, ७६) इत्यस्थिशब्दस्य हलादिविभक्तावप्यनङ्ङादेशः १४, मज्जभ्यः मज्जा पक्षे धातुः १६, रेतसे रेतो वीर्यम् १७, पायवे पायुर्गुदम् ॥ १८ ॥ १० ॥

आयासाय स्वाहा प्रायासाय स्वाहा संयासाय
स्वाहा वियासाय स्वाहायासाय स्वाहा । शुचे स्वा-
हा शोचते स्वाहा शोचमानाय स्वाहा शोकाय
स्वाहा ॥ ११ ॥

तपसे स्वाहा तप्यते स्वाहा तप्यमानाय स्वाहा
तप्ताय स्वाहा घर्माय स्वाहा । निष्कृत्यै स्वाहा प्राय-
श्चित्यै स्वाहा भेषजाय स्वाहा ॥ १२ ॥

यमाय स्वाहान्तकाय स्वाहा मृत्यवे स्वाहा ब्र-
ह्मणे स्वाहा ब्रह्महत्यायै स्वाहा विद्वेभ्यो देवेभ्यः
स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा ॥ १३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायाम्
ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

(१) स्पष्टार्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

इति उर्वरकृतौ मन्त्रभाष्ये एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

आयासाय आयासादयो देवविशेषाः १९ प्रायासाय २०, सं-
यासाय, २१, वियासाय २२, उद्यासाय २३, शुचे २४, शोचते २५,
शोचमानाय २६, शोकाय २७. तपसे २८, तप्यते २९, तप्यमानाय
३०, तप्ताय ३१, घर्माय ३२, निष्कृत्यै ३३, प्रायश्चित्यै ३४, भेषजा-
य ३५, यमाय ३६, अन्तकाय ३७, मृत्यवे ३८, ब्रह्मणे ३९, ब्रह्मह-
त्यायै ४०, विद्वेभ्यो देवेभ्यः ४१, एतेभ्यो देवेभ्यः सुदुतमस्तु । एता
आहुतीर्भुत्वा द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्यन्यामाहुतिं जुहुयात् ॥ ४२ ॥
एतावता कर्मकाण्डं समाप्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

गतोऽध्याय उपान्त्योऽयं प्रोक्तघर्मादिनिष्कृतिः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्या जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ॥ १ ॥

(१) समस्तं कर्मकाण्डमिदानीं ज्ञानकाण्डं प्रस्तूयते । ईशा.
वास्यम् । तिस्रोऽनुष्टुभः । दध्यङ्कार्यवर्ण ऋषिः स्वशिष्यं पुत्रं
वा गर्भाधानादिभिः संस्कारैः संस्कृतशरीरमधीतवेदमुत्पादि-
तपुत्रं यथाशक्ति अनुष्ठितयज्ञमपापं निस्पृहं यमनियमवन्तमति-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुख्यैर्मु०पु०
मास्ति । तद्यथा । समस्तं कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डमिदानीं प्रस्तूयते
ईशावास्यम् तिस्रोऽनुष्टुभः । दध्यङ्कार्यवर्ण ऋषिः । स्वशिष्यं
पुत्रं वा गर्भाधानादिभिः संस्कारैः संस्कृतशरीरम् अधीतवेदमुत्पा-
दितपुत्रं यथाशक्त्यनुष्ठितयज्ञमपापं निस्पृहं यमनियमवन्तम् अति-
थिपूजापनीतकलिवप मुमुक्षुमुपसन्नं शिक्षयन्नाह ईशावास्यमिदं
सर्वमिति ईश ऐश्वर्ये किपि तृतीयान्तस्यैतदप्यं यत् ईशानेन वास्यं
वासनीयं ममेदमित्यनया भावनया आच्छादनीयमिदं सर्वमिति
प्रत्यक्षतो निर्दिशति यत्किञ्च यत्किञ्चशब्दो मिश्रक्रमः । किञ्च य-
त्किञ्च जगत्या पृथिव्यां जगत् जङ्गमादि स्वस्वामिसंबन्धालिङ्गितं
स्यात् तत्तेनानेन सर्वेण त्यक्तेन त्यक्तस्वस्वामिसंबन्धेन भोगान् भु-
ञ्जीथाः । अनुभवेः मा गृधः गृधु अभिकाङ्क्षायाम् इति आकाङ्क्षा
मा कृथाः ममेदमिति किं कारणं कस्यस्विद्धनं स्विदिति निपातो
वितर्कवचनः । कस्य पुनरेतद्धनं न कस्यचिदपत्यभिप्रायः । सर्वाण्य
ययार्थानि हि द्रव्याण्युत्पद्यन्ते तद्यथा स्त्रियं पतिः अन्यथा भुङ्क्ते अ-
न्यथा पुत्रः अन्यथा प्राघूर्णकाः तथा कटककुण्डलादन्यलङ्कर-
णानि अन्यं चान्यं च पुरुषमुपतिष्ठमानानि दृश्यन्ते अतः सर्वार्थस्य
स्वास्वामिसंबन्धः ममेदमिति बुद्धिः स्या त्वविद्या निस्पृहस्य योगेऽ-
धिकार इति वाक्यार्थः ॥ १ ॥

यिपूजापनीतकित्विषं मुमुक्षुमुपसर्गं शिक्षयन्नाह । ईशावाक्यम् ।
 इदं सर्वम् ईशा । ईश ऐश्वर्ये तृतीयान्तस्यैतद्रूपम् । यदीशनेन ।
 वास्यं वसनीयम् ममेदमित्यनया भावनया आच्छादनीयम् ।
 इदं सर्वमिति प्रत्यक्षतो निर्दिश्यत इति यत्किञ्चशब्दो
 भिन्नक्रमः । किञ्च । यत् जगत्यां पृथिव्यां जगत् जङ्गमादि-
 स्वस्वामिसंबन्धाभिलक्षितं स्यात् । तेनानेन सर्वेण । त्यक्तेन
 त्यक्तस्वस्वामिसंबन्धेन । भोगान् भुञ्जीथाः अनुभावयस्व ।
 मा गृधः । गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । माभिकाङ्क्षीः ममेदमिति
 धियन्त्यज । कस्यस्विद्धनम् । स्विन्निपातो वितर्कवचनः । क-
 स्य पुनरेतद्धनम् न कस्यचिदपीत्यभिप्रायः । सर्वाण्ययथार्था-
 नि हि द्रव्याण्युत्पद्यन्ते । तद्यथा । स्त्रियमिति अन्यथा भुङ्गे
 अन्यथा पुत्रः अन्यथा प्राघूर्णकः । तथा कटककेयूरादीन्यल-
 ङ्करणानि अन्यं चान्यञ्च पुरुषमुपतिष्ठमानानि दृश्यन्ते ।
 अतः सर्वाथस्य यस्य स्वस्वामिसंबन्धः सा त्वविद्या । नि स्पृ-
 हस्य योगेऽधिकार इति वाक्यार्थः ॥ १ ॥

गणेशनरहरिं लक्ष्मीभत्वा तत्कृपया मया ।
 संहिताचरप्राध्याये वेददीपो वितन्यते ॥
 एकोनचत्वारिंशताध्यायैः कर्मकाण्डं निरूपितम् ।
 इदानीं कर्माचरणशुद्धान्तःकरणं प्रति ।
 ज्ञानकाण्डमेकेनाध्यायेन निरूप्यते ॥

ईशा वाक्यमित्यादिमन्त्राणां कर्मसु विनियोगो नास्ति तेषां
 शुद्धत्वैकत्वापापविद्धत्वाशरीरत्वसर्वगतत्वाद्यात्मयाथात्म्यप्रतिपाद-
 नात् तच्च कर्मणा विरुध्यते न हीदृगात्मात्पाद्यो विकार्य आ-
 प्यः संस्कार्यः कर्त्ता भोक्ता वा भवेद्येन कर्मशेषता स्यात् तस्माद्-
 विद्याकृतमात्मनोऽनेकत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाशुद्धत्वपापविद्धत्वाद्यङ्गि-
 त्व लोकावुल्लिखितानि कर्माणि विहितानि यो हि दृष्टेन ब्रह्मवर्च-
 सादिनादृष्टेन स्वर्गादिना कर्मफलानार्थं सन्नद्धं विजातिः कर्माधि-

कारवानित्यात्मानं मन्यते तस्य कर्माधिकारः तस्मादेते मन्त्रा
आत्मयाथात्म्यप्रकाशनेन शोकमोहादिसाधनमहानं विनिवर्त्या-
त्मज्ञानं जनयन्तीत्यभिधेयसम्बन्धप्रयोजनानि । इदानीं ते मन्त्रा
व्याख्यायन्ते । ईशा वास्यम् । आत्मवेद्यस्य अनुष्टुप्छन्दस्कोऽध्यायो
दधीचाथर्वणेन दृष्टः । गर्भाधानादिसंस्कारसंस्कृतमधीतवेदं जनि-
तसुतं यथाशक्तिकृतयज्ञं निष्पापं निःस्पृहं यमनियमोपेतं मुमुक्षुसु-
पसन्नं शिष्यं पुत्रं वा ऋषिरुपदिशन्नाह । ईशा ऐश्वर्यं किप् इष्ट
इतीद् ईशिता परमेदवरः स हि सर्वजन्तूनामात्मा सन् सर्वमीष्टे
तेन स्वेनात्मनेशा इदं प्रत्यक्षतो दृश्यमानं सर्वं वास्यम् वस आ-
च्छादने ऋहलोर्ण्यदिति (पा० ३, १, १२४) ण्यसुप्रत्ययः आच्छा-
दनीयम् परमात्माहमेवेदं सर्वमिति परमार्थसत्त्वरूपेणात्मना सर्व-
मिदमनृतमाच्छादनीयम् परमात्माहमेवास्मि नान्यदस्तीति चिन्त-
येदित्यर्थः । यत् किम् चेत् भिन्नक्रमः किञ्च यत् जगत्यां लोकत्रये
जगत् जङ्गमादिकं स्वामिसम्बन्धालिङ्गितं भवेत् तेन सर्वेण त्यक्तेन
त्यक्तस्वस्वामिसम्बन्धेन भुञ्जीथाः भोगमनुभवः मा गृधः गृधु अ-
भिकाङ्क्षायाम् आकाङ्क्षां मा कृथाः ममेदमिति धियं त्यजेत्यर्थः ।
किमिति स्विदिति निपातो वितर्कं धनं कस्य स्वित् न कस्यापी-
त्यर्थः सर्वाणि द्रव्याण्यन्योऽन्यमुपगच्छन्ति दृश्यन्ते अतो ममेद-
मिति बुद्धिरविद्या तां त्यजतो योगेऽधिकार इत्यर्थः ॥ १ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः । एवं
त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

(१) निःस्पृहस्यापि योगिनो ज्ञाननिमित्ते कर्मण्यधिकार

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । निःस्पृहस्य योगिनो ज्ञानकर्मण्यधिकार इत्येतदर्थं
माह कुर्वन्नेव । कुर्वन्नेव कर्माणि मुक्तिहेतुकानि इह लोके जिजीविषेत्
जिजीविषेरिति पुरुषव्यत्ययः । प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य जीवितुमि-
च्छेः । पथ्यहितमितभक्षणेन शतं समा इत्युपलक्षणार्थम् एवं त्व-
यि तवेति विभक्तिव्यत्ययः । मुक्तिरस्तीति शेषः । नान्यथेतोऽस्ति
इतः प्रकारात् अन्यथा मुक्तिर्नास्ति एतदुक्तं भवति यथा स्वर्गप्राप्तौ

इत्येतमर्थमाह । कुर्वन्नेव । कुर्वन्नेव कर्माणि मुक्तिहेतुकानि । इह लोके । जिजीविषेत् जिजीविषेरिति पुरुषव्यत्ययः । प्रत्यक्षकृतत्वा-
न्मन्त्रस्य जीवितुमिच्छेः पथ्याहितमितभक्षणेन । शतं समाः इत्युप-
लक्षणार्थम् । यावदायुः पर्यवसानमित्यर्थः । एवम् । त्वयि तवेति
विभक्तिव्यत्ययः । मुक्तिरस्तीति शेषः नान्यथेतोऽस्ति । इतः प्र-
कारात् अन्यथा मुक्तिर्नास्ति । एतदुक्तं भवति । यथा स्वर्गप्राप्तौ
नानाभूताः प्रकाराः सन्ति न तथा मुक्तावित्यर्थः । ननु कर्मणः
फलेन भवितव्यमथ कथं मुक्तिप्राप्तिरित्येतदाशङ्क्याह न कर्म
लिप्यते नरे । नहि मुक्त्यर्थं क्रियमाणां कर्म नरे मनुष्ये संबध्यते
मुक्तिप्रदानेनोपक्षीणशक्तित्वात् । तथा च बृहदारण्यकम् । त-
मेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति । ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया
यज्ञेनानाशकेन चेति । विविदिषन्ति वेदितुमिच्छन्ति । अ-
नेनैतददर्शयति । यावदिच्छा प्रवृत्तिः तावत्कर्मस्वधिकार इति॥२॥

आत्मज्ञानाशक्तस्य कर्मोपदेशमाह । कर्माणि अग्निहोत्रादीनि
निष्कामानि मुक्तिहेतुकानि कुर्वन्नेवेह लोके शतं समाः सतवर्षपर्य-
न्तं जिजीविषेत् पुरुषव्यत्ययः त्वं जिजीविषेः जीवितुमिच्छेः पुरु-
षायुषः शतवर्षत्वाच्छतग्रहणम् । त्वयीति विभक्तिव्यत्ययः तवैवं
कर्म कुर्वतो जिजीविषतो मुक्तिरस्तीति शेषः इतः प्रकारादन्यथा
प्रकारान्तरेण मुक्तिर्नास्ति अयमर्थः स्वर्गादिप्राप्तौ यथा नानाप्रकारा
न तथा मुक्तावित्यर्थः निष्कामकर्मानुष्ठानेन शुद्धान्तःकरणस्यैव

नानाभूताः प्रकाराः सन्ति न तथा मुक्तावित्यर्थः । ननु कर्मणः फले-
न भवितव्यम् अथ कथं मुक्तिप्राप्तिरित्याशङ्क्याह न कर्म लिप्यते
नरे नहि मुक्त्यर्थं कर्म क्रियमाणं नरे मनुष्ये संबध्यते मुक्तिप्रदानेनो
पक्षीणशक्तित्वात् तथा बृहदारण्यकम् तमेतं वेदानुवचनेन विविदि-
षन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चेति विविदिषन्ति
वेदितुमिच्छन्ति अनेनैवं दर्शयति यावदिच्छाप्रवृत्तिस्तावत्कर्मस्व-
धिकार इति ॥ २ ॥

मुक्तिरित्यर्थः न नु कर्मणः फलेन भाव्यम् कथं मुक्तिरित्यत आह
न कर्मेति मुक्त्यर्थं क्रियमाणं कर्म नरे मनुष्ये न लिप्यते न सम्ब-
ध्यते मुक्तिकारणान्तःकरणशुद्ध्यापादकत्वेनोपक्षीणशक्तिवात् या-
वदिच्छा तावत् कर्मस्वधिकार इति दर्शितम् । उत्तरार्धस्यार्थान्तरं
वा एवं प्रकारे त्वयि जिजीविषति नरे नरमात्राभिमानिनि इतः ए-
तस्मात् कर्मकरणादन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति येन प्रकारेणाशुभं
कर्म न लिप्येत अतः शास्त्रविहितं कर्म कुर्वन्नेव जीवितुमिच्छेत् प्र-
त्यवायपरिहारायेत्यर्थः । तदुक्तम् द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः
प्रतिष्ठिताः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तौ च विभाषित इति ॥ २ ॥

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः ।
ताँस्ते प्रेत्यापि गच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ ३ ॥

(१) इदानीं स्वर्गादिप्राप्तिहेतुभूतानि कर्माणि ये कुर्वन्ति
ते निन्द्यते । असुर्या नामेति । असुर्याः परमात्मभावमद्वयमपे-
क्ष्य देवा अप्यसुराः । असुराणां स्वभूता असुर्याः एवंसंज्ञका-
स्ते लोकाः अन्धेन तमसा अज्ञानलक्षणेन तमसा आवृताः सर्व-
तो वृताः । तान् लोकान् ते जनाः प्रेत्य मृत्वा अपिगच्छन्ति ।
ये के चात्महनो जनाः । आत्मानं घ्नन्ति ये जनाः ते
आत्महनः आत्मानञ्च ते घ्नन्ति ये स्वर्गप्राप्तिहेतुनि कर्माणि कु-

(१) अत्र चाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । इदानीं स्वर्गादिप्राप्तिहेतुभूतानि कर्माणि ये कुर्व-
न्ति ते निन्द्यन्ते असुर्या नामेति असुर्याः । परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य
देवा अप्यसुरा असुराणां स्वभूताः असुर्याः । एवंसंज्ञकाः ते लोका-
अन्धेन तमसा अज्ञानलक्षणेन तमसा वृताः सर्वतः तान् लोकान् ते
जनाः प्रेत्यापि मृत्वा अपि गच्छन्ति ये चात्महनो जना ये स्वर्गप्रा-
प्तिहेतुभूतानि कर्माणि कुर्वन्ति ते हि जनित्वा म्रियन्ते एवमहर्षिर्ज्ञा-
नाशं प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

र्बन्ति । ते हि जनित्वा म्रियन्ते मृत्वा च जायन्ते । एवमहर्निशं
नाशं प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

अथ काम्यकर्मपराभिन्दति । ये के च ये केचित् (जनाः) नराः
आत्महनः आत्मानं घ्नन्तीत्यात्महनः अविद्धांसः काम्यकर्मपराः वि-
द्यमानस्याजरामरस्यात्मनोऽविद्यादोषेण तिरस्करणादात्महन्तारः
तै प्रेत्य मृत्वा देहं त्यक्त्वा तान् लोकान् जन्मानि स्थावरास्तानि अ-
पिगच्छन्तं प्राप्नुवन्ति । तान् कान् नाम प्रसिद्धं ते ये यस्तदोर्व-
त्ययः ये लोकाः लोकयन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्ते कर्मफलानि यत्रेति लो-
का जन्मानि असुर्याः असुराणामिमे असुर्याः असुषु प्राणेषु रम-
न्तेऽसुराः प्राणवोषणपराः अद्वैतमपेक्ष्य देवा अपि असुराः । की-
दृशाः लोकाः ? अन्धेन तमसा अदर्शनात्मकेनाज्ञानेन आवृताः आ-
च्छादिताः । अनात्मज्ञाः पुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद् देवा आप्नुवन्
पूर्वमर्शत् । तद्वाचतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मा-
तरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥

(१) इदानीमधस्तनयमनियमवतां मुमुक्षुणां यथाभूतं परं-

(१) अत्र चाराणसी० लि० पु० संमतोऽय पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । इदानीं यमनियमवतां मुमुक्षुणां यथाभूतं परं ब्रह्म
तत्त्वेनोपास्यं तदाह उक्तं च अहं ब्रह्मास्मि संबुध्य इदं सर्वं च
मन्मथम् मयि विद्या समादृष्टा विमुक्तिर्यन्निबन्धिनीति । अनेजदेकम्
त्रिष्टुप् यत् अनेजत् अचलत् तत्त्वमास्ते एवमद्वितीयं विज्ञानघनरू-
पेण मनसो जवीयः मनस्तावत् शीघ्रमज्जति ततोऽपि शीघ्रतरं प्रसव-
धानेन कारणभूतत्वात् नैतद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्शत् नचैतत्त्व देवा
अपि आप्तुं शक्ताः सूक्ष्मत्वात् । पूर्वमर्शत् रिशतिर्हिसाकर्मा पूर्वं
मयि विद्यमानं सत् अर्शत् रिशतीति रिशत् न रिशत् अर्शत् धातो-
रिकारलोपः छान्दसः । अविनश्यदास्ते अनादिनिघनमित्यर्थः । त-
द्वाचतः तदः स्थाने यद्वा वृत्तिः उद्देश्यत्वात् यच्च धावतोऽन्यान् पु-
रुषादीन् अत्येति अतिक्रम्य गच्छति तथापि तिष्ठन् सर्वं स्थितं

ब्रह्म आत्मत्वेनोपास्यन्तदाह ।

उक्तञ्च ।

अहं ब्रह्मास्मि संरुध्य इदं सर्वं च मनमयम् ।

इयं विद्या समुद्दिष्टा विमुक्तिर्यन्निबन्धिनीति ॥ •

अनेजदेकम् । त्रिष्टुप् यत् अनेजत् अचलत् तत्त्वमस्ति एकमद्वितीयम् विज्ञानघनरूपेण । मनसो जवीयः । मनस्ताव-
र्द्धीग्रम्भवति ततोऽपि शीघ्रतरं प्रसवदानेन कारणभूतत्वात्
नैनद्देवा आप्नुवन् । नचैतत्तत्त्वं देवा अपि प्राप्तुं शक्ताः सूक्ष्म-
त्वान् । पूर्वम् अर्शत् । रिशतिर्हि साकर्मा । अविनश्यदास्ते ।
अनादिनिधनमित्यर्थः । तद्धावतः तदः स्थाने यदो वृत्तिरुद्दे-
श्यत्वात् । यच्च धावतः अन्यान् पुरुषादीन् अत्येति अतिक्रम्य
गच्छति । तथा च तिष्ठन् सर्वत्र स्थितम् । सर्वशक्तित्वं सर्वगत-
त्वं चानेन व्याख्यायते । तस्मिन्नपः । अत्रापि यदो वृत्तिम-
स्मिंश्चापः कर्माणि मातरिश्वा वायुः दधाति स्थापयति । सर्वा-
णि कर्माणि यज्ञदानहोमादीनि समिष्टयजुषि वायौ स्थाप्यन्ते
स्वाहा वातेधा इति वायोः प्रतिष्ठत्वाभिधानात् । समष्टिव्यष्टि-
रूपो ह्यसाविति वायुरपि यस्मिन्कर्माणि स्थापयति । यागहो-
मादीनां परमभिधानमित्यर्थः ॥ ४ ॥

मुमुक्षुभिर्योदृशं ब्रह्मात्मत्वेनोपास्यम् यस्याह्वानात् संसारस्त-
दात्मस्वरूपमाह । त्रिष्टुप्छन्दस्केयमृक् । यत् ब्रह्म अनेजत् एजु
कम्पने न एजतीत्यनेजत् अचलत् स्वावस्थाप्रच्युतिः कम्पनम् त-
सर्वगतत्व सर्वशक्तिवमनेन व्याख्यायते तास्मिन्नपः यस्मिंश्च आपः
कर्मणि मातरिश्वा वायुर्दधाति स्थापयति सर्वाणि कर्माणि यज्ञदान-
होमादीनि समिष्टयजुषि वायौ स्थाप्यन्ते स्वाहा धाते धा इति
धातुप्रतिष्ठत्वाभिधानात् समष्टिव्यष्टिरूपो ह्यसौ इति वायुरपि य-
स्मिन् कर्मणि स्थापयति यागहोमदानानां परमभिधानमित्यर्थः ॥४॥

द्रवितम् सदैकरूपमित्यर्थः एकमद्वितीयं सर्वभूतेषु विशालघनक्ष-
पेण । मनसः सङ्कल्पादिलक्षणाञ्जवीयः वेगवत्तरम् ज्वरीऽस्वास्त्येति
जववत् अत्यन्तं जववत् जवीयः ईषसुनि कृते विस्मृतोलुंगिति
(पा० ५, ३, ६५) मनुषो लुक् । नन्वेनेजङ्गेवतोर्विरोधः शैवम्
निरुपाधित्वेनानेजत् सङ्कल्पविकल्परूपान्तःकरणस्योपाधेरनुवर्त्त-
नाञ्जविष्टम् देहस्थस्य मनसो दूरस्थब्रह्मलोकाविसङ्कल्पनं क्षणमा-
श्राज्जवतीति मनो वेगवत्तरं लोके प्रसिद्धम् मनसि कुरं गच्छत्या-
त्मवैतन्यावभासः प्रथमप्राप्त इव गृह्यतेऽतो मनसो जवीय इत्यु-
क्तम् । देवा द्योतनात्मकाश्चक्षुरादीन्द्रियाणि एनत् प्रकृतमात्मतत्त्वं
नाप्नुवन् न प्राप्तवन्तः चक्षुरादिभ्यो मनो जवीयोऽतो मनोव्या-
पारे व्यवहितत्वादात्मन आभासमात्रमपि देवानां गोचरो न भव-
तीत्यर्थः यतः पूर्वमर्शत् वेगवन्मनसोऽपि प्रथममेव गच्छत् क्रश
गतौ व्योमवद्व्यापित्वात्सर्वसंसारधर्मवर्जितं तदात्मतत्त्वं निरुपाधि-
केन स्वरूपेणाविक्रियमेव सदुपाधिकृताः सर्वाः संसारविक्रिया अ-
नुभवतीत्येवमधिकानां प्रतिदेहमनेकमिव प्रतिभासत इति भाषः
यद्वा पूर्वम् पूर्वमपि विद्यमानम् अर्शत् रिश हिंसायां रिशति न-
श्यति रिशत् न रिशदरिशत् अर्शत् धातोरिकारलोपश्छान्दसः ।
किञ्च तत् तदः स्थाने यद्वा वृत्तिः यदात्मतत्त्वं भावतो द्रुतं गच्छ-
तोऽन्यान् मनोवागिन्द्रियादीनात्मबिलक्षणां अत्येति अतीत्य ग-
च्छतीव कीदृशम् तिष्ठत् स्वयमविक्रियमेव सद्रच्छतीव । मातरि
अन्तरिक्षे इवसिति गच्छतीति मातरिइवा वायुः तस्मिन्मित्येवैत-
म्यस्वभावे आत्मतत्त्वे सति अपः कर्माणि दधाति धारयति
कार्यकारणजातानि यस्मिन्प्रोतानि प्रोतानि यः सूत्रसंज्ञः सर्वस्व
जगतो विधारयिता सर्वप्राणभृत्क्रियात्मकः सोऽपि वायुः प्राणिनां
वेष्टालक्षणाणि अग्निरधिमेघादीन् ज्वलनदहनप्रकाशाभिर्बर्षणादी-
नि च कर्माणि यस्मिन् ब्रह्मणि सत्येषद् दधाति विभजति धार-
यति वा भीषास्माद्धातः पवते भीषोदेति सूर्य इत्यादि भ्रुतेः (तै-
त्तिरी० अरण्य० ८, ८) सर्वा हि कार्यकारणादिक्रियाः सर्वास्वपे-
मित्येवैतन्मरूपे ब्रह्मणि सत्येष भवन्तीत्यर्थः । यद्वा मातरिइवा वा-
युपरः कर्माणि आप्यन्ते प्राप्यन्ते सुखदुःखानि याभिस्ता आप्न क-
र्माणि आप्रोर्तैर्ह्वयेति (उणा० २, ५९) किप् धातोर्ह्वयेति तस्य

कर्माणि यज्जहोमादीनि यस्मिन् दधाति स्थापयति स्वाहा वाते धा
इति (८, २१) समिष्टयजुषि वायुस्थत्वोक्तेः कर्माणि तावज्ज्यौ स्था-
प्यन्ते समष्टिरूपोऽसौ वायुरपि यस्मिन् कर्माणि स्थापयति याम-
होमदानादिकर्मणां परमं निधानमित्यर्थः ॥ ४ ॥

तदेजति तन्नैजति तद् दूरं तदन्तिके । तदन्तर-
स्य सर्वं स्य तद् सर्वं स्यास्य बाह्यं तः ॥ ५ ॥

(१) एवं कारणरूपमात्मानमुद्दिश्य । अथेदानीं कार्यरूपे-
णोद्दिशति ॥ तदेजति । अनुष्टुभस्तिस्त्रः । तदेव सर्वप्राणिरूपे-
णावस्थितं सत् एजति कम्पवद्भवति । क्रियावद्भवति तन्नैज-
ति । तदेव च न चलति स्थावररूपावस्थितं सत् तद् दूरे तदेव
च दूरे आदित्यनक्षत्रादिरूपेणावस्थितम् । तत् उ अन्तिके ।
पृथिव्यादिरूपेणावस्थितम् । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्येतद्दर्शनार्थो
ग्रन्थः । तदन्तरस्य सर्वस्य । तदेव च अस्य सर्वस्य प्राणिजा-
तस्य । विज्ञानघनरूपेणावस्थितं सत् अन्तर्मध्यत आस्ते । तद्
सर्वस्यास्य बाह्यतः । तदेव सर्वस्यास्य प्राणिजातस्य बाह्यतः

(१)अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई०मु०पु०
नास्ति तद्यथा । एवं कारणरूपमात्मानमुद्दिश्य अथेदानीं कार्यरूपेणो-
द्दिशति तदेजति अनुष्टुभस्तिस्त्रः । तदेव सर्वप्राणिरूपेणावस्थितं सत्
एजति कम्पवद्भवति क्रियावद्भवति । तन्नैजति । तदेव च नैजति
न चलति स्थावररूपावस्थं तद् दूरे तदेव दूरे आदित्यनक्षत्रादिरू-
पेण (अवस्थितम्) तदन्तिके । तदेवान्तिके पृथिव्यादिरूपेण
(अवस्थितम्) सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्येतद्दर्शनार्थं तदन्तरस्य सर्व-
स्य प्राणिजातस्य विज्ञानघनरूपेणान्तर्मध्यतः आस्ते । तदेव स-
र्वस्य प्राणिजातस्य बाह्यतः जडरूपेण व्यवस्थितमस्ति चेतनाचे-
तनरूपं सर्वव्यमममृतं ब्रह्मेत्यर्थः । अस्या उपासनाया अर्विरादि-
चिन्तनं नास्ति एवं केचिदाहुः इहैव ब्रह्मप्राप्तेः ॥ ५ ॥

जनरूपेणावस्थितमास्ते । (चेतनाचेतनरूपमनन्तं सर्वमं ब्रह्मेत्यर्थः) । अस्या उपासनाया अर्चिरायनुचिन्तनं नास्तीत्येवञ्चेचिदाहुः इहैव ब्रह्मप्राप्तेः ॥ ५ ॥

रहस्यं सकृदुक्तं चित्ते नायानीति पूर्वमन्त्रोक्तमप्यर्थं पुनर्वदति । तत् प्रकृतमात्मतत्त्वमेजति चलति तदेव च न एजति स्वतो नैव चलति अचलमेव सत् मूढदृष्ट्या चलतीवेत्यर्थः । किञ्च तत् दूरे आविदुषामभ्दकोट्याप्यप्राप्यत्वाद् दूरे इवेत्यर्थः । तत् उ तदेव अन्तिके समीपे विदुषामात्मत्वेन भासमानत्वाच्च केवलं दूरेऽन्तिके च । अस्य सर्वस्य नामरूपक्रियात्मकजगतोऽन्तरभ्यन्तरे तदेव । अस्य सर्वस्य बाह्यतः बहिरपि तदु तदेव ब्रह्म नभोवद्व्यापकत्वात् ॥ अस्य मन्त्रस्यार्थान्तरम् यथा पूर्वमन्त्रेण कारणरूपमात्मानमुद्दिश्य कार्यरूपमुद्दिशति । तदेजति । तिस्रोऽनुष्टुभः । तत् आत्मतत्त्वमेजति संघजन्तुरूपेण स्थितं सत् कम्पते क्रियावद्भवति तदेव च न एजति स्थावररूपावस्थं न चलति । तदेव दूरे आदित्यनक्षत्रादिरूपेण स्थितत्वात् तदु अन्तिके समीपे धरादिरूपत्वात् सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेः । अस्य सर्वस्य प्राणिजातस्यास्तर्मध्ये तदेवास्ते विज्ञानरूपेण अस्य सर्वस्य बहिः तदु तदेव जडरूपत्वात् चेतनाचेतनरूपमनन्तं ब्रह्मेत्यर्थः एतदुपासितुरर्चिरादिमार्गेण गमनं नास्ति इहैव ब्रह्मप्राप्तेः न तस्य प्राणा उत् क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः ॥ ५ ॥

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मज्ञेवानुपश्यति । सर्वं भूतेषु चात्मानं ततो न विचिं कित्सति ॥ ६ ॥

(१) यस्तु । तु शब्दो विशेषणार्थः यः पुनः सर्वाणि भू

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु० नास्ति तद्यथा । यस्तु तुशब्दो विशेषणार्थः । यः पुनः सर्वाणि भूतानि चेतनाचेतनानि आत्मन् आत्मनि आत्मन्येवानुपश्यति । मध्येव सर्वाणि भूतानि अवस्थितानि न मद्ब्यतिरिक्तानि ब्रह्मेव परं ब्रह्म सर्वभूतेषु चात्मानमवस्थितम् अब्यतिरिक्तं पश्यति त-

तानि चेतनाचेतनानि आत्मन्नेव अनुपश्यति । मध्येष्व सर्वाणि भूतान्यवस्थितानि न मद्ब्यतिरिक्तानि । अहमेव परं ब्रह्म । सर्वभूतेषु चात्मानम् अवस्थितम् अव्यतिरिक्तं पश्यति । ततो न विचिकित्सति । न संशेते । एवं पश्यतो योगिनः परब्रह्मरूपाण्यात्मसंस्थानि भवन्ति विज्ञानघनानन्दैकत्वादिति । अतो विचाराच्च विनिवर्तते ॥ ६ ॥

अथोपासनप्रकारमाह । यस्तु यः पुनः मुमुक्षुः सर्वाणि भूतानि अव्यक्तादीनि स्थावरान्तानि चेतनानि आत्मन् सप्तम्या लुक् आत्मनि एवानुपश्यति मध्येष्व सर्वभूतानि स्थितानि न मद्ब्यतिरिक्ता नीति पश्यति आत्मव्यतिरिक्तानि न पश्यतीत्यर्थः । सर्वभूतेषु चात्मानमवस्थितमव्यतिरिक्तं पश्यति तेषां भूतानां स्वमात्मानमात्मत्वेन पश्यतीत्यर्थः । अयमर्थः । अस्य कार्यकारणसङ्घातस्यात्माहं सर्वप्रत्ययसाक्षीभूतश्चेतयिता निर्गुणश्च तथा तेनैव स्वरूपेणाव्यक्तादीनां स्थावरान्तानामहमेवात्मेति सर्वेषु चात्मानं निर्विशेषं पश्यति । ततस्तस्माद्दर्शनात् न विचिकित्सति न संशेते कित् रोगापनयने संशये चेति धातोः गुप्तिज्किङ्क्षः सञ्ज्ञिति (पा० ३, १, ५) स्वार्थे सन् प्रत्ययः आत्मनोऽन्यत्पश्यतः सर्वः सन्देहो भवत्यात्मानमेवात्यन्तं शुद्धं निरन्तरं पश्यतो न सन्देहावकाश इति भावः अत आत्मज्ञस्य विचारनिवृत्तिः ॥ ६ ॥

यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभू द्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

(१) किञ्च । यस्मिन् अवस्थाविशेषे । सर्वाणि भूतानि

तो न विचिकित्सति न संशेते एवं पश्यतो योगिनः सर्वाणि भूतानि ब्रह्मरूपाण्यात्मसंस्थितानि भवन्ति विज्ञानघनानन्दैकत्वादिति । अतो विचारो निवर्तते ॥ ६ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुम्बईमु० पु० नास्ति तद्यथा । किञ्च यस्मिन् सर्वाणि । यस्मिन् सर्वाणि अवस्था-

चेतनाचेतनानि । आत्मैव अभूत् संभवन्ति । विजानतः आ-
त्मैवेदम् सर्वं । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्येवमादिवाक्यविचारेण वि-
धृतविज्ञानस्य । तत्र अवस्थाविशेषे कृतचेतसो योगिनः कः
मोहः कः शोकः न कश्चिदपीत्यभिप्रायः । शोकमोहौ अपरिज्ञा-
ततत्त्वस्य भवतः । हेतुगर्मे विशेषणमाह । एकत्वमनुपश्यतः
सर्वाणि भूतानि ध्यायतः ॥ ७ ॥

इममेवार्थमन्यो मन्त्रो वदति । यस्मिन्नवस्थाविशेषे विजानतः
आत्मैवेदम् सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिवाक्यविचारेणावधृतपरमार्थस्य
सतः सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूत् परमार्थदर्शनादात्मैव संवृत्तः तत्र
तस्यामवस्थायामेकत्वं विशुद्धं गगनोपममार्त्मैकत्वं पश्यतः जानतः
को मोहः कः शोकश्च अविद्याकार्ययोः शोकमोहयोरसम्भवात् स-
कारणस्य संसारस्यात्यन्तमुच्छेद इति भावः ॥ ७ ॥

स पर्यगाच्छुक्रमकायमंत्रणमंस्नाविरं शुद्ध-
मपापविद्धम् । कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्याथातथ्य-
तोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥

(१) स पर्यगात् । जगती । य एवमात्मानमुपास्ते स

विशेषे सर्वाणि भूतानि चेतनाचेतनानि आत्मैवाभूत् सम्भवन्ति
विजानतः आत्मैवेदं सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्येवमादिवाक्यविचारणावधू-
तविज्ञानस्य तत्रैतस्यामवस्थायां योगिनः को मोहः कश्च शोकः न
कश्चिदपीत्यभिप्रायः शोकमोहावपरिज्ञाततत्त्वस्य भवतः न एकत्व
मनुपश्यतः ध्यायतः ॥ ७ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः सुम्भरमु० पु०
मास्ति तद्यथा । स पर्यगात् । जगती । य एवमात्मानमुपास्ते स प-
र्यगात् परिगच्छति । शुक्रं शुक्रं विज्ञानानन्दस्वभाषमचिन्त्यशक्ति
म् अकायं न विद्यते कायः शरीरं यस्य स तथोक्तः भवणं कायर-

१७८४ मन्त्रभाष्य-वेददीपसंहिता शुक्रयजुःसंहिता ।

पर्यगात्परिगच्छति शुक्रं शुक्रं विज्ञानानन्दस्वभावमचिन्तव्यकृतिम् ।
अकायं न विद्यते कायः शरीरं यस्य स तथोक्तः अव्रणं का-
यरहितत्वादेवास्नाविरं स्नायुरहितमकायत्वादेव शुद्धमनुपहतं
सत्त्वरजस्तमोभिरपापविद्धं क्लेशकर्मविपाकाशयैरसंस्पृष्टमकाय-
मव्रणमस्नाविरमिति पुनरुक्तान्यभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त
इत्यदोषः इत्थम्भूतं ब्रह्म प्रतिपद्यते । अथात्मोपासनायुक्तस्य
फलमाह । यश्च कविः क्रान्तदर्शनः मनीषी मेधावी परिभूः
सर्वतो भविता विज्ञानबलात्स्वयम्भूः स्वयं ज्ञानबलाद्ब्रह्मरूपेण
भविता सः याथातथ्यतोऽर्थान्वयदधाद्यथास्वरूपमर्थान्विहित-
वान् । त्यक्तस्वस्वामिसम्बन्धैरर्थैश्चेतनाचेतनैरुपभोगं कृतवान् ।
शास्वतीभ्योऽनन्ताभ्यः समाभ्योऽर्थाय अनन्तवर्षप्राप्तये च क-
र्म कृतवान् । ननु कर्मजाड्यालोकः कर्मवान् भवति । मयम् ।
आत्मसंस्कारकन्तुकर्म ब्रह्मभावजनकं स्यात् । तस्मात् सोऽपि
गच्छति शुक्रमकायं ब्रह्म इति ॥ ८ ॥

एवंभूतात्मज्ञस्य फलमाह । य एवमात्मानं पश्यति स ईदृशं

हितत्वादेव अस्नाविरं स्नायुरहितम् अकायत्वादेव शुद्धम् अनुप-
हतं सत्त्वरजस्तमोभिः अपापविद्धं क्लेशकर्मविपाकाशयैरसंस्पृष्टम् ।
अकायमव्रणमस्नाविरमिति पुनरुक्तानि अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्य-
न्त इत्यदोषः इत्थम्भूतं ब्रह्म प्रतिपद्यते । अथात्मोपासनायुक्तस्य
फलमाह यश्च कविः क्रान्तदर्शनः मनीषी मेधावी परिभूः सर्वतो
भविता विज्ञानबलात् स्वयम्भूः ब्रह्मरूपेण भविता स्वयं ज्ञानब-
लात् याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधात् यथास्वरूपमर्थान् विहितवा-
न् त्यक्तस्वस्वामिसम्बन्धैरर्थैः चेतनाचेतनैः उपभोगं कृतवान्
शास्वतीभ्योऽनन्ताभ्यः समाभ्योऽर्थाय अनन्तवर्षप्राप्तये च कर्म
कृतवान् ननु कर्मजाड्यालोकः कर्मवानेव भवति सत्यम् आत्मसं-
स्कारकं तु कर्म ब्रह्मभावजनकं स्यात् तस्मात्सोऽपि गच्छति शुक्र-
मकायं ब्रह्म ॥ ८ ॥

ब्रह्म पर्यगात् परिगच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । कीदृशम् ? शुक्रं शुद्धं
 शुद्धं विज्ञानानन्दस्वभावमचिन्त्यशक्ति । अकायम् न कायः शरीरं
 यस्य तत् । अकायत्वादेवाव्रणमक्षतम् । अस्नाविरं न विद्यन्ते स्ना-
 वाः शिरा यत्र तदस्नाविरं स्नायुरहितम् अकायत्वादेव । शुद्धमनु-
 पहतं सत्त्वरजस्तमोभिः । अपापविद्धं न पापैर्विद्धं क्लेशकर्मविपा-
 काशयैरस्पृष्टम् । अकायमव्रणमस्नाविरमिति पुनरुक्तमर्थवतिशय-
 द्योतनाय अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति यास्कोक्तेः (निरु० १०,
 ४२) । ईदृशं ब्रह्मात्मज्ञः प्रतिपद्यत इत्यर्थः । पुनस्तस्यैव फलान्त
 रमाह य ईदृश उपासकः स शाश्वतीभ्यः समाभ्यः निरन्तरमनन्त-
 र्वर्षेभ्योऽर्थाय अनन्तवर्षप्राप्तये यथातथ्यतः यथातथामावो यथा-
 तथ्यं तेन यथास्वरूपमर्थान् व्यवधात् विहितवान् त्यक्तस्वस्वामि-
 सम्बन्धैश्चेतनाचेतनैरर्थैरुपमोगं कृतवानित्यर्थः । कीदृशः ? कविः
 क्रान्तदर्शी । मनीषी मेधावी । परि सर्वतो भवतीति परिभूः ज्ञानव-
 लात् सर्वरूपः । (स्वयं भवतीति स्वयम्भूः ब्रह्मरूपेण भविता) ईदृ-
 शोऽपि पूर्वोक्तं शुक्रमकायमित्यादिविशेषणविशिष्टं ब्रह्म प्राप्नोती-
 त्यर्थः ॥ एतस्या ऋचोऽर्थान्तरम् । यथा । योऽयमतीतमन्त्रोक्त आ-
 त्मा स पर्यगात् परितः सर्वत्र गच्छति नभोवत् सर्वं व्याप्नोति
 व्याप्य च शाश्वतीभ्यो नित्याभ्यः समाभ्यः संवत्सराख्येभ्यः प्रजा-
 पतिभ्यो यथातथ्यतः यथाभूतकर्मफलसाधनतः अर्थान् कर्त्तव्यपदा-
 र्थान् व्यवधात् यथानुरूपं व्यभजदित्यर्थः । स कीदृशः ? शुक्रमि-
 त्यादिविशेषणानि लिङ्गव्यत्ययेन पुंलिङ्गे नेतव्यानि शुक्रः शुद्धो वी-
 सिमान् अकायोऽशरीरः लिङ्गशरीरवर्जित इत्यर्थः अव्रणोऽक्षतः
 अस्नाविरः शिरारहितः अव्रणोऽस्नाविर इति विशेषणद्वयेन स्थूल-
 शरीरप्रतिषेधः शुद्धो निर्मलः अपापविद्धोऽधर्मादिवर्जितः कविः
 सर्वदृक् नान्यद्वतोऽस्ति द्रष्टृति श्रुतेः मनीषी मनस ईषिता सर्वज्ञः
 परिभूः परि सर्वेषामुपरि भवतीति परिभूः स्वयम्भूः स्वयमेव
 भवतीति येषामुपरि भवति यद्भ्योपरि भवति स स्वयमेव भवतीति
 स्वयम्भूः । स नित्य ईश्वरः सर्वं कृतवानित्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्धतमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासन्ते । त-
 तो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्यां रताः ॥ ९ ॥

(१) इत उत्तरम् उपासनामन्त्राः प्रोच्यन्ते । अन्धन्तामः । षडनुष्टुभः । लोकायतिकाः प्रस्तूय निन्द्यन्ते । येषामेतद्दर्शनम् । जलबुद्बुदवज्जीवाः मदशक्तिवद्विज्ञानमिति । अन्धन्तमः प्रविशन्ति येमं भूतिमुपासते । मृतस्य सतः पुनः संभवो नास्ति अतः शरीरग्रहणादस्माकं मुक्तिरेव । नहि विज्ञानात्मा कश्चिदनुच्छित्तिधर्मास्ति यो यमनियमैः सम्बध्यते । एवं ये उपासते ते अन्धम् अज्ञानलक्षणं तमः प्रविशन्ति । ततो भूय इव ते तमः । ततोऽपि बहुतरम् । इवोऽनर्थकः । ते तमः प्रविशन्ति । ये उ उकारः कर्मोपसङ्ग्रहार्थीयः । ये सम्भूत्यामेव रताः आत्मैवास्मि नान्यात्किञ्चिदस्तीत्ययमाभिप्रायः । कर्मपराङ्मुखा ये तत्कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोरसम्भव इत्ययमाभिप्रेत्य स्वबुद्धिमद्बुतां विभावयन्तः आत्मज्ञान एव रताः ॥ ९ ॥

अतः परमुपासनामन्त्रा उच्यन्ते । षडनुष्टुभः । यमनियमसम्बन्धवान् विज्ञानात्मा कश्चिन्नास्ति जलबुद्बुदवज्जीवाः मदशक्तिवद्विज्ञानमित्यादिनो बौद्धाः प्रस्तूय निन्द्यन्ते । ये नराः असम्भू

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० समंतोऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु० नास्ति तद्यथा । इत उत्तरमुपासनामन्त्राः प्रोच्यन्ते अन्धन्तमः । षडनुष्टुभः लोकायतिकाः प्रस्तूय निन्द्यन्ते । येषामेतद्दर्शनं जलबुद्बुदवज्जीवाः मदशक्तिवद्विज्ञानमिति अन्धं तमः प्रविशन्ति ये च असम्भूतिमुपासते मृतस्य सतः पुनः सम्भवो नास्ति अतः शरीरग्रहणात् अस्माकं मुक्तिरेव नहि विज्ञानात्मा कश्चिदस्ति यो यमनियमैः सम्बध्यते । एवं ये उपासते ते अज्ञानलक्षणं तमः प्रविशन्ति ततोऽपि बहुतरम् इव अनर्थकः तं प्रति विशन्ति ये उकारः कर्मोपसङ्ग्रहार्थीयः । ये सम्भूत्यामेव रताः आत्मैवास्ति नान्यात्किञ्चिदस्तीत्ययमाभिप्रायः कर्मपराङ्मुखा यत्कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोरसंबन्ध इत्येवमाभिप्रायः स्वबुद्धिफल्गुतामविभावयन्तः । आत्मज्ञानमाश्रिताः ॥ ९ ॥

तिमसम्भवमुपासते मृतस्य पुन' सम्भवो नास्ति अतः शरीरा-
न्तेऽस्माकं मुक्तिरेवेति वदन्ति ते अन्धं तमोऽज्ञानलक्षणं प्रविश-
न्ति । ये उ ये च सम्भूत्यामेव रताः सम्भवत्यस्या इति सम्भूति-
रात्मा तत्रैवासक्ताः कर्मपराङ्मुखाः स्वबुद्धिस्थाध्वमजानाना आ-
त्मज्ञानमात्ररताः आत्मैवास्ति नान्यत् कर्मादीनि कर्मकाण्ड-
ज्ञानकाण्डयोः सम्बन्धो नास्तीत्यभिप्रायवन्त इत्यर्थः ते
नराः ततोऽन्धात्तमसो भूय इव इवशब्दोऽनर्थकः बहुत-
रं तमोऽज्ञानं विशन्ति ॥ अस्या ऋचोऽर्थान्तरमुच्यते अधुना
व्याकृताव्याकृतोपासनयोः समुच्चिर्वाषया प्रत्येकं निन्दोच्यते ।
सम्भवनं सम्भूतिः कार्यस्योत्पत्तिः तस्या अन्या असम्भूतिः
प्रकृतिः कारणमव्याकृताख्यम् तामसम्भूतिमव्याकृताख्यां प्रकृतिं
कारणमविद्याकामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मिकां ये उपासते ते तद-
नुरूपमेवान्धं तमोऽदर्शनात्मकं संसारं प्रविशन्ति । ये सम्भूत्यां
कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये रताः ते ततस्तस्मादपि भूयो बहुतर-
मिव तमः प्रविशन्ति ॥ ९ ॥

अन्यदेवाहुः संभवादन्यदाहुरसंभवात् । इति
शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥ १० ॥

(१) अन्यदेव । अन्यदेव फलम् आहुः सम्भवात् सम्भवप-
रिज्ञानात् अन्यच्च आहुः फलम् असम्भवपरिज्ञानात् । इति एवं
शुश्रुमः श्रुतवन्तो वयम् । धीराणां वचांसि । ये धीराः नः
अस्माकम् तत् ब्रह्म विचक्षिरे आख्यातवन्तः ॥ १० ॥

अथोभयोरुपासनयोः समुच्चयकारणमवयवफलभेदमाह । सम्भ-

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति । तद्यथा । अन्यदेव अन्यदेव फलमाहुः संभवात् संभवप-
रिज्ञानात् अन्यच्चाहुः फलम् असंभवात् असंभवपरिज्ञानात् इत्येवं
शुश्रुमः श्रुतवन्तो धीराणां वचांसि ये धीराः नः अस्माकं तत् ब्रह्म
विचक्षिरे आख्यातवन्तः ॥ १० ॥

पात सम्भूतेः कार्य्यब्रह्मोपासनात् अन्यदेव पृथगेवाविमाद्यैववर्ध-
लक्षणं फलमाहुः कथयाम्ति धीराः । तथा असम्भवात् असम्भूतेर-
व्याकृतावव्याकृतोपासनावम्यदेव फलमुक्तम् अन्धं तमः प्रविशन्ती-
त्युक्तं प्रकृतिलय इति प्रौराणिकोक्तं फलमाहुः । इत्येवंविधं धीरा-
णां विदुषां वचः शुभ्रुम वयं श्रुतवन्तः ये धीराः नोऽस्माकं तत् पू-
र्वोक्तं सम्भूत्यसम्भूत्युपासनाफलं विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तः ॥१०॥

सम्भूतिश्च विनाशश्च यस्तद्वेदोभयं सह । वि-
नाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्यामृतमश्नुते ॥ ११ ॥

(१)सम्भूतिं च । समस्तस्य जगतः संभवैकहेतुं च परं ब्रह्म ।
विनाशं च विनाशि शरीरं च । यः योगी । तदुभयं वेद जा-
नाति । स ह एकीभूतम् । शरीरग्रहणेन ज्ञानोत्पत्तिहेतूनि क-
र्माणि करोति । सः विनाशेन । विनाशिना शरीरेण । मृत्युं
तीर्त्वा उत्तीर्य । संभूत्या आत्मविज्ञानेन । अमृतमश्नुते । अमृ-
तत्त्वमश्नातीत्यर्थः ॥ ११ ॥

सम्भूतिं सर्वजगत्सम्भवैकहेतुं परं ब्रह्म । विनाशं विनाशोऽस्या-
स्तीति विनाशः अर्श आदित्वादश्चप्रत्ययः विनाशधर्मकं शरीरम् ।
तदुभयं शरीरिशरीररूपं द्वयं यो योगी सह एकीभूतं वेद जानाति वे-
दभिन्नोऽहं देही वासे कर्मवशाविति ज्ञात्वा शरीरेण ज्ञानोत्पत्तिकरा-
णि निष्कामकर्माणि करोतीत्यर्थः । स विनाशेन विनाशिना शरी-
रेण मृत्युं तीर्त्वान्तःकरणशुद्धिं सम्पाद्य सम्भूत्यात्मज्ञानेनामृतम-

(१)अथ वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुम्बईमु०पु०
नस्ति । तद्यथा । संभूतिं च समस्तस्य जगतः संभवैकहेतुं च परं
ब्रह्म विनाशं च विनाशि च वपुः शरीरं यो योगी तदुभयं वेद जा-
नाति सह एकीभूतं शरीरग्रहणेन ज्ञानोत्पत्तिहेतूनि कर्माणि करोति
सविनाशेन विनाशिना शरीरेण मृत्युं तीर्त्वा उत्तीर्य संभूत्या आत्म-
परिज्ञानेन अमृतत्वं प्राप्नोति ॥ ११ ॥

इनुते मुक्तिं प्राप्नोति ॥ अस्या ऋचोऽर्थान्तरम् । यथा । सम्भूतुपा-
सनयोरेकपुरुषार्थत्वात्समुच्चय एव युक्त इत्याह । अत्र विनाशशब्द-
द्वये अवर्णलोपो द्रष्टव्यः पृषोदरादित्वात् अन्यदाहुरसम्भवादित्यु-
क्तेः । सम्भूतिमविनाशं च व्याकृताव्याकृतोपासनद्वयं यः सह वेद
उभयमुपास्त इत्यर्थः स योगी अविनाशेनाव्याकृतोपासनेन मृत्युम-
नैद्वय्यमधर्मकामादिदोषजातं च तीर्त्वालिक्रम्य सम्भूत्या हिरण्यग-
र्भोपासनेनामृतं प्रकृतिलयलक्षणमश्नुते ॥ ११ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासन्ते । ततो
भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥ १२ ॥

(१) अन्धन्तमः । अज्ञानलक्षणं तमः प्रविशन्ति । ये अ-
विद्याम् स्वर्गार्थानि कर्माणि उपासते अनुतिष्ठन्ति । ततोऽपि
बहुतरम् इवोऽनर्थकः । ते तमः प्रविशन्ति । ये उ ये पुनः । वि-
द्यायामेव रताः । आत्मज्ञान एवाकृतकर्माणो रता नराः ॥ १२ ॥

ये तु कर्मनिष्ठाः कर्म कुर्वन्त एव जिजीविषन्ते तान् प्रत्युच्यते ।
विद्याविद्ययोः समुच्चिन्नीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते । विद्याया अन्या
अविद्या कर्म । ये जना अविद्यामग्निहोत्रादिलक्षणां केवलमुपासते
स्वर्गार्थानि कर्माणि केवलमनुतिष्ठन्ति ते अन्धमदर्शनात्मकं तमो-
ऽज्ञानं प्रविशन्ति संसारपरम्परामनुभवन्तीत्यर्थः । ततस्तस्माद-
न्धात्मकास्तमसो भूय इव बहुतरमेव तमः ते प्रविशन्ति ये उ ये
पुनर्विद्यायामात्मज्ञाने देवताज्ञाने एव रताः कर्माणि हित्वा कर्माक-
रणे प्रत्यबाधोत्पत्यान्तःकरणशुद्धभावेन ज्ञानानुदयादिति भावः ॥ १२ ॥

(१) अत्र चारानसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
मास्ति । तद्यथा । अन्धं तमः । अज्ञानलक्षणं तमः प्रविशन्ति ते
तद्विशन्ति ये अविद्यां स्वर्गार्थानि कर्माणि उपासते अनुतिष्ठन्ति त-
तोऽपि ते बहुतरं तमः प्रविशन्ति ये विद्यायामेव रताः आत्मज्ञान
एव त्यक्तकर्माणो रताः ॥ १२ ॥

अन्यदेवाहुर्विद्याया अन्यादहुरविद्यायाः । इति
शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥ १३ ॥

(१) अन्यदेव । अन्यदेव फलमाहुः विद्यायाः आत्मज्ञा-
नादन्यच्च आहुः अविद्यायाः कर्मण इति शुश्रुमेत्यादि व्या-
ख्यातम् ॥ १३ ॥

तयोः फलभेदमाह । विद्याया आत्मज्ञानस्य फलमन्यदेवाहुर-
मृतरूपम् अविद्यायाः कर्मणश्च फलं पितृलोकरूपमन्यदेवाहुः धीराः
कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक इति श्रुतेः । ये धीराः धीमन्तः
आचार्य्योः नोऽस्मभ्यं ज्ञानं कर्म च विचक्षिरे व्याचक्ष्युः । तदुक्तम्
इत्येवं धारणां वचः शुश्रुम श्रुतवन्तः ॥ १३ ॥

विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्य-
या मृत्युं तीर्त्वा विद्यामृतमश्नुते ॥ १४ ॥

(२) विद्यां च । आत्मज्ञानं च अविद्यां कर्म च यस्तदुभयं
वेद जानाति सह एकीभूतं कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डस्य गुणभूतमथ
कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डं च एकीकृत्य अविद्यया कर्मकाण्डेन मृत्युं
तीर्त्वाँत्तीर्य कृतकृत्यो भूत्वा विद्यया ब्रह्मपरिज्ञानेनामृतत्वं मो-
क्षमश्नुते प्राप्नोति ॥ १४ ॥

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । अन्यदेव फलमाहुः । विद्याया आत्मज्ञानात् अन्य-
आहुः । अविद्यायाः कर्मणः इति शुश्रुमेत्यादि व्याख्यातम् ॥ १३ ॥

(२) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठकमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । विद्यां च आत्मज्ञानं च कर्म च यस्तदुभयं वेद
जानाति सह एकीभूतं कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डस्य गुणभूतम् । अथ
कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डम् एकीकृत्य अविद्यया कर्मकाण्डेन मृत्यु
मुत्तीर्य कृतकृत्यो भूत्वा विद्यया ब्रह्मपरिज्ञानेन अमृतत्वं प्राप्नोति ॥ १४ ॥

समुच्चयमाह । विद्यां देवताज्ञानमविद्यां कर्म च तदुभयं विद्या-
विद्यारूपं द्वयं यः सह वेद एकीकृत्य वेद एकेन पुरुषेणानुष्ठेयं जा-
नाति कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डस्य गुणभूतमिदं । सोऽविद्ययाग्नि-
होत्रादिकर्मणा मृत्युं स्वाभाविककर्मज्ञानं मृत्युशब्दवाच्यं तीर्त्वा
कीर्यान्तःशुद्ध्या कृतकृत्यो भूत्वा विद्यया देवताज्ञानेनामृतं देव-
तात्मभावमश्नुते प्राप्नोति तद्धि अमृतमुच्यते यद्देवतात्मगमन-
मिति श्रुतेः ॥ १४ ॥

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरम् । ओ३-
म् क्रतो स्मर क्लिबे स्मर कृतं स्मर ॥ १५ ॥

(१) इदानीमित्यंकृतब्रह्मोपासनस्य योगिनः शरीरपा-
तोत्तरकाले यद् भवति तदाह । वायुरनिलम् । वायुग्रहणमि-
न्द्रियाण्येकादश महाभूतानि पञ्च जीवात्मकः एवं सप्तदशक-
लिक्लोपलक्षणार्थं वायुः प्राणोऽनिलं स्वकीयां प्रकृतिमापद्यते
अमृतं परं ब्रह्म तद्धि तद्विज्ञाय सम्पद्यते । अथेदं स्थूलशरीरं

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईमु० पु०
नास्ति तद्यथा । इदानीम् इत्थं कृतब्रह्मोपासनस्य योगेनः शरी-
रपातोत्तरकालं यद्भवति तदाह वायुग्रहणं सप्तदशकलिक्लोपलक्ष-
णार्थं वायुः प्राणाः अनिलं स्वकीयां प्रकृतिमापद्यते अमृ-
तं परं ब्रह्म तद्धि तत् ज्ञानाय सम्पद्यते अथ इदं स्थूलशरीरं कीदृ-
शं तदा भवति भस्मैव भवति कृतप्रयोजनत्वात् इदानीं योगिनो
ऽवलम्बनभूतम् अक्षरं कथ्यते ओम् नाम वा प्रतिमा वा ब्रह्मणः ।
इदानीम् अन्तकाले योगी स्मरणं करोति क्रतो स्मर योऽग्निर्ब्रह्मचर्ये
गार्हस्थ्ये च परिचरितः स मनःश्वासरूपेणावस्थितः संबोध्यते हे
क्रतो मां स्मर इदानीमुपस्थितः प्रत्युपकारस्य काल इत्यभिप्रायः ।
क्रतुर्वा यज्ञः संबोध्यते क्रतो स्मर क्लिबे क्लृप्ताय लोकाय स्मर कृतं
स्मर मया यत्कृतं तत्स्मर ॥ १५ ॥

कीदृशं तदा भवति भस्मान्तम् भस्मैव भवति कृतप्रयोजनक-
त्वात् । इदानीं योगिनः आलम्बनभूतमक्षरं कथ्यते ॐ इति
नाम वा प्रतिमा वा ब्रह्मणः । इदानीपन्तकाले योगी स्मरणं
करोति । क्रतो स्मर । योऽग्निर्ब्रह्मचर्यादारभ्य परिचरितः सः
मनःश्वासरूपेणावस्थितः सम्बोध्यते । हे क्रतो मां स्मरेदानी-
मुपस्थितः प्रत्युपकारस्य काल इत्यभिप्रायः । क्रतुर्वा यज्ञः
सम्बोध्यते । क्रतो स्मर ऋबे स्मर कलृप्ताय लोकाय स्मर कृतं
स्मर मया यत्कृतं तत्स्मर ॥ १५ ॥

अथ क्रतोपासनो योगी अन्तकाले प्रार्थयते । द्वे यजुर्ग्री । अथे-
दानीं परीक्ष्यतो मम वायुः प्राणः वायुग्रहणं सप्तदशकलिक्रोपल-
क्षणार्थम् सप्तदशकलिकलिरूपः प्राणोऽध्यात्मपरिच्छेदं हित्वा-
धिदैवतरूपं सर्वात्मकममृतं सूत्रात्मानमनिलं वायुं प्रतिपाद्यतामि-
ति वाक्यशेषः वायुर्वाव गौतमसूत्रं वायुना गौतम सूत्रेणैव सर्वं सं-
वृध्यमिति श्रुतेः (बृहदारण्यक माध्य० ३, ५, ६,) ज्ञानकर्मसंस्कृतं
लिङ्गमुत्क्रामतिवत्यर्थः । अथ इदं स्थूलं शरीरमग्नौ हुतं सत् भ-
स्मान्तं मस्मरूपं भूयात् भस्मान्तः स्वरूपं यस्य तत् कृतप्रयोज-
नत्वात् ॥ अथ योगिनो ऽलम्बनभूतमक्षरमुच्यते ओमिति ब्रह्मणः
प्रतिमा नाम वा । अस्य ब्रह्म ऋषिः गायत्री छन्दः परमात्मा देव-
ता वेदारम्भे होमे शान्तिपुष्टिकर्मसु काम्येसु नैमित्तिकेष्वपि क-
र्मसु विनियोगः । ओंप्रतीकात्मकत्वात्सत्यात्मकमन्याख्यं ब्रह्मा-
भेदेनोच्यते हे ओम् ! हे क्रतो सङ्कल्पात्मक ! स्मर यन्मम स्मर्त्तव्यं
तस्यायं कालः प्रत्युपस्थितोऽतः स्मर यस्त्वं ब्रह्मचर्यं गार्हपत्ये च
मया परिचरितस्तत् स्मर । ऋबे स्मर कल्प्यते भोगायेति लक्ष्णं
लोकः तस्मै स्मर जशादेश आर्षः छन्दस्युभयथेति पदान्तत्वात्
मयास्मै अयं लोको दातव्यस्तस्मै कलृप्ताय लोकाय स्मर । कृतं स्मर
यन्मया बाल्यप्रभृत्यनुष्ठितं कर्म तच्च स्मर । स्मरेत्यस्यावृत्तिराव-
रार्थः । क्रतो विभिर्यजुर्भिरन्ते यज्ञान् योगी स्मारयतीति कात्या-
यनः (अनुक्रम० ४, ९) ॥ १५ ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव
व्युनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां
त नमउक्तिं विधेम ॥ १६ ॥

(१) अग्ने नय । हे अग्ने नय सुपथा देवयानेन मार्गेण
राये मुक्तिलक्षणाय धनायास्मान्विश्वानि सर्वाणि देव दानादि-
गुणयुक्त व्युनानि प्रज्ञानानि विद्वान्ज्ञानानः युजोधि पृथक्कुरु
च अस्मत् अस्मत्तः जुहुराणम् प्रतिबन्धकमेनः पापम् । यतो
भूयिष्ठान्ते नमउक्तिं विधेम बहुतरां तव नमस्कारोक्तिं कुर्मः
व्याख्यातायाः पुनर्वचनं विशेषार्थम् ॥ १६ ॥

पुनरग्नयेन मन्त्रेणान्याख्यं ब्रह्म प्रति योसी मार्गे याचते । अग-
स्त्यदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् व्याख्यातापि (५. ३६) विशेषाय पुनर्व्या-
ख्यायते । हे देव दानादिगुणयुक्त ! हे अग्ने ! अस्मान् सुपथा शो-
भनेन मार्गेण देवयानेन नय सुपथेति विशेषणं दक्षिणमार्गेनिवृत्त्य-
र्थम् गतागतलक्षणेन दक्षिणमार्गेण निर्विष्टोऽहम् अतोऽग्ने ! त्वां
याचे पुनर्गमनागमनवर्जितेन शोभनेन पथास्मान् कर्मफलविशि-
ष्टाण्य । किमर्थम् ? राये धनाय मुक्तिलक्षणाय कर्मफलभो-
गायेत्यर्थः । किञ्चिदस्त्वम् ? विश्वानि सर्वाणि व्युनानि कर्माणि
प्रज्ञानानि वा विद्वान् ज्ञानम् । किञ्च जुहुराणं हुच्छां कौटिल्ये शा-
मसि जुहोत्यादित्वेन रूपम् कुटिलं प्रतिबन्धकं वञ्चनात्मकमेनः पा-
पमस्मत् अस्मत्तः सकाशात् युयोधि पृथक्कुरु वियोजय नाशये-
त्यर्थः यु मिध्मणमिश्रणयोः ह्वाति, त्वाच्छब्दलोपाद्वत्त्वे छान्दसं हेधि-

(१) अत्र चाराणसी ० लि० पु० संमतोऽयं पाठक्रमः मुम्बईसु० पु०
नास्ति । तद्यथा । अग्ने नय हे अग्ने नय सुपथा देवयानेन मार्गेण
राये मुक्तिलक्षणाय धनाय अस्मान् विश्वानि सर्वाणि देव हे दाना-
दिगुणयुक्त व्युनानि प्रज्ञानानि विद्वान् ज्ञानानः पृथक् कुरु च
प्रतिबन्धकमेनः यतः बहुतरां तव नमस्कारोक्तिं कुर्मः व्याख्याता-
याः पुनर्वचनं विशेषार्थम् ॥ १६ ॥

१७५४ मन्त्रभाष्य-वेददीपसहिता शुक्लयजुःसंहिता ।

त्वम् ततो विमुक्ता वयं ते तुभ्यं भूयिष्ठं ब्रह्मतरां नमउक्तिं नमस्का-
रवचनं विधेम कुर्याम इदानीं स्तुतयत्वास्तव परिचर्यां कर्तुं न
शक्नुमस्तवस्त्वया पापनाशे कृते शुद्धा वयं नमस्कारेण त्वां परि-
चरेमेत्यर्थः ॥ १६ ॥

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् । यो-
ऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम् ॥ ॐ खं ब्रह्म ॥ १७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४०

(१) हिरण्मयेन । इदानीमादित्योपासनमाह । यद्यपि

(१) अत्र वाराणसी० लि० पु० संमताऽयं पाठक्रमः मुम्बई मु० पु०
नास्ति । तद्यथा । हिरण्मयेन पात्रेण । इदानीमादित्योपासनमाह यद्यपि
हिरण्यरूपेण पात्रेण पिबन्त्यस्मिन् अवस्थितान् रसान् रदमय इति
पात्रं मण्डलं मण्डलेन सत्यस्याविनाशिनः पुरुषस्य अपिहितम् अन्त-
र्हितं मुखं शरीरं तथापि योऽसावादित्ये पुरुषो योगिभिरुपलक्ष्यते
सोऽसौ अहम् अस्मै एतां चोपासनां कुर्यात् ॥ ओम् खं ब्रह्म । ओमिति
नामनिर्देशः आकाशरूपं ब्रह्मभ्यायेत् आत्मत्वेन मयोभूः अचेतन आ-
काशः चेतनस्त्वात्मा तद्यथा । विज्ञानघनानन्दं ब्रह्म तत्रानन्दप्रति-
पादकवाक्यं स यो मनुष्याणां राक्षसमुज्जो भवति इत्युपक्रम्य
अथ ये एवं प्रजापतिलोकं आनन्दाः स एको ब्रह्मलोके आनन्द इति
तथा सर्वान्यन्तृत्वं दर्शयति । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी
त्युपक्रम्य द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत इति तथा सर्वज्ञत्वं दर्शयति
तथा । एतदक्षरं गार्गी अदृष्टं दृष्टेति तथा सत्यसङ्कल्पादयोऽस्य गुणाः
भूयन्ते सत्यसङ्कल्पः सत्यधृतिरित्यादयः । एवं तर्हि एतद्वै तद-
क्षरं गार्गी यस्मिन्नाकाशः ओतश्च प्रोतश्चेति सामान्यात् । आका-
शेनैवैतद्रूपं ब्रह्माभिहितं स्यादिति अयमेव ब्रह्मवित्सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

इति श्रीमदुपश्रुतौ मन्त्रभाष्ये चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

समाप्तं वेदं मन्त्रभाष्यम् ।

हिरण्यरूपेण पात्रेण येन रौप्यमयेन पात्रेण । पिबन्त्यस्मिन्न-
वस्थितान् रसान् रश्मय इति पात्रं मण्डलम् । तेन पात्रेण मण्ड-
लेन सत्यस्याविनाशिनः पुरुषस्य आपिहितमन्तर्हितम् । मुखं
शरीरम् । तथापि यः असौ आदित्यः पुरुषः योगिभिरुपल-
क्ष्यते । सः अस्मै अहम् अस्मि । एतां चोपासनां कुर्यात्
ओं स्वं ब्रह्म । ओमिति नाम निर्देशः । आकाशस्व-
रूपं ब्रह्म ध्यायेत् आत्मत्वेन । नन्वचेतन आकाशः चेतन
आत्मा । तद्यथा (विज्ञानमानन्दं ब्रह्म इति) तत्रानन्दप्रतिपा-
दकवाक्यम् । स यो मनुष्याणां राक्षः समृद्धो भवतीत्युप-
क्रम्य अथ । शतं ये प्रजापतिर्लोक आनन्दाः स एको ब्रह्म-
लोक आनन्द इति तथा सर्वनियन्तृत्वं दर्शयति । एतस्य
वा अक्षरस्य प्रज्ञासेन गार्गीत्युपक्रम्य । द्यावापृथिवी वि-
धृते तिष्ठत इत्यादि । तथा सर्वज्ञत्वं दर्शयति । यद्वा एत-
मक्षरं गार्गी अष्टं दृष्ट इत्यादि । तथा सत्यसङ्कल्पादयोऽस्य
गुणाः श्रूयन्ते । सत्यसङ्कल्पः सत्यधृतिरित्यादि । यद्येवं तर्हि
एतद्वै तदक्षरं गार्गी अस्मिन्वा ओतश्च प्रोतश्चेति ओतप्रोतसामा-
न्यात् आकाशेनैवैतद्रूपं ब्रह्माभिहितं स्यादिति । अयमेव च
ब्रह्माभिहितं स्यादिति । अयमेव च ब्रह्माविस्तिद्धान्तः ॥ १७ ॥
इति उव्वटकुतौ मन्त्रभाष्ये चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४० ॥

आनन्दपुरवास्तव्यवज्रटाख्यस्य सूनुना ।

उव्वटेन कृतं भाष्यं पदवाक्यैः सुनिश्चितैः ॥ १ ॥

ऋष्यादींश्च नमस्कृत्य अवन्त्यामुव्वटो वसन् ।

मन्त्राणां कृतवान् भाष्यं मही भोजे प्रज्ञासति ॥ २ ॥

शिवः शिवङ्करोतु नः ॥ विश्वेश्वरो विजयतेतराम् ॥

पुनराविद्योपासनमाह । उष्णिक् यजुर्विषयता उष्णिक् त्रिषदा-
न्यो द्वादशक इति वचनात् । हिरण्यमिव हिरण्यं ज्योतिर्मयं
यत् पात्रम् पिबन्ति यत्र स्थिता रश्मयो रसानिति पात्रं मण्डलम् ।
तेन तेजोरूपेण मण्डलेन सत्यस्यादित्यमण्डलस्थस्याविनाशिनः
पुरुषस्य मुखं शरीरमपिहितमाच्छादितं वर्तते । तथापि यः असौ
प्रत्यक्षः आदित्ये रधिपण्डले पुरुषः पुरुषाकारवत् पूर्णमनेन प्रा-
णबुद्ध्यात्मना जगत्समस्तमिति वा पुरुषः पुरि शयनाद्वा स मण्ड-
लस्थः पुरुषः असौ प्रत्यक्षः कार्यकारणसङ्घातप्रविष्टोऽहमस्मि ।
एतां चोपसनां कुर्यादित्यर्थः ॥ ओम् स्वं ब्रह्मेति यजुषी । ओ३मिति
नामनिर्देशो ब्रह्मणः स्वं ब्रह्मेत्याकाशरूपमस्ते ब्रह्म ध्यायेत् (अनु-
क्रम० ४, ९) यद्यपि ब्रह्म वेतनमाकाशस्त्वचेतनस्तथाप्येकदेशे
सादृश्यम् नभोवद् व्यापकं ब्रह्म ओमिति जपन् ध्यायेदित्यर्थः । सु-
र्यमण्डलस्थः पुरुषोऽहमेवेत्यभेदेन चिन्तयत् ॥ १७ ॥

अथ विचारः । विद्यां चाविद्यां चेत्तत्र (क० १४) विद्याशब्देन
किं मुख्यो परमात्मविद्योच्यते उतोपासना वा अमृतमश्नुत इत्यत्र
(क० १४) अमृतशब्देन साक्षान्मुक्तिरुत्तरमार्गेण परम्परया वा ।
नाद्यः । विद्याकर्मणोर्यस्तद्वेदोभयं सहेति (क० १४) समुच्च-
यानुपपत्तेः तयोर्विरोधात् विद्योत्पत्तौ तदाश्रयेऽविद्यानुत्पत्तेः बहि-
रुष्णः प्रकाशश्चेति ज्ञानोत्पत्तौ शीतोऽग्निरप्रकाशश्चेति अविद्यो-
त्पत्तिर्न सम्भवति नापि संशयोऽज्ञानं वा यस्मिन् सर्वाणि भूता-
न्यात्मैवाभूद्विज्ञानतः तत्र को मोहः कः शोक इत्युक्तत्वात् । किञ्च वि-
द्याशब्देन परमात्मविद्याग्रहणे श्रमे नयेति सुपथयाचनमनुपपन्नम् ।
तस्माद्विद्योपासना अमृतं चापेक्षिकमिति दिक् ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।

व्यरमन्महोऽध्यायः परमात्मनिरूपकः ॥ ४० ॥

शुक्लयजुर्वेदस्य मन्त्रभागः समाप्तः ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

सभाष्यशुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टानि ।

वेदपारायणविधिः ।

धीवेदपुरुषाय नमः ॥ स्थण्डिलं कल्पयित्वाग्निमुपसमाधाय
सम्परिस्तीर्षाज्यैनेताभ्यो देवताभ्यो जुहोति अग्नये सोमायेन्द्राय
विश्वेभ्यो देवेभ्यः ऋषिभ्य ऋग्भ्यो यजुर्भ्यः सामभ्यः श्रद्धायै प्रज्ञायै
मेधायै धारणायै श्रियै ह्रियै सावित्र्यै सवित्रे प्रजापतये काण्डऋषये
सोमाय काण्डऋषये अग्नये काण्डऋषये विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्ड-
ऋषिभ्यः संहिताभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो याज्ञिकीभ्यो देवताभ्य
उपनिषद्भ्यो वारुणीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो हव्यवाहाय वि-
श्वेभ्य ऋग्गणेभ्योऽनुमत्यै स्विष्टकृते च पृथक्स्वाहाकारेण हुत्वा
व्याहृतिभिश्च पुनः परिषिञ्चति । समाप्ते चैता यजुषा तर्पयति ।
एवमृग्वेदस्य काण्डर्ष्यादिवर्ज्यमास्विष्टकृतस्तेषां स्थाने शतर्चिभ्यो
माध्यमंभ्यो गृत्समदाव विश्वामित्राय धामदेवायाऽत्रये भरद्वाजाय
जामदग्न्याय गौतमाय वसिष्ठाय प्रगाथेभ्यः पावमानीभ्यो देवता-
भ्यः क्षुद्रसूक्तेभ्यो महासूक्तेभ्यो महानाम्नीभ्य इति । ततो वेदादि-
मारभ्य सन्ततमधीयीतेत्याह भगवान्बौधायनः । इति वेदपाराय-
णोपक्रमविधिः ॥ ॥ अथ वेदपारायणे कलशप्रतिष्ठापनादिप्रकारः ॥
तीर्थे देवालये गेहे प्रशस्ते सुपरिष्कृते । कलशं सुदृढं तत्र सुनि(१)
र्णितं विभूषितम् । पुष्पपल्लवमालाभिश्चन्दनैः कुङ्कुमादिभिः । मृ-
त्तिकाभिश्च संमिश्रवेदिमध्ये न्यसेत्ततः । पञ्चाशद्भिः कुशैः कार्यो
ब्रह्मा पञ्चान्मुखस्थितः । स्नापितः स्थापितः कुम्भे चतुर्बाहुश्चतुर्मु-
खः । वनसजान्वाकृतिं दण्डमुत्तराग्रैः कुशैः कृतम् । ब्रह्मोपधाने
दत्त्वा तं ततः स्वस्त्ययनं पठेत् । प्रतिष्ठां कारयेत्पश्चात्पूजाद्रव्यम-
थाच्यते । यज्ञपिपीतनैवेद्यवस्त्रचन्दनकुङ्कुमैः । स्रग्धूपदीपताम्बूलै-
रक्षतैश्च पितामहम् । ब्रह्मजज्ञानमिति वा गायत्र्या वा प्रपूजयेत् ।
उपाध्यायश्च सम्पूज्यो यथापाठं पठेत्ततः । इति वेदपारायणे कलश-
प्रतिष्ठापनादिप्रकारः ॥

(१) निर्णिक्तं प्रक्षालितम् ।

अनश्नत्पारायणविधिः ।

भीः ॥ अथातोऽनश्नत्पारायणविधिं व्याख्यास्याम आसमाप्तेर्ना-
 इनीयात् यथाशक्ति वापः पयः फलान्योदनं वा हविष्वमल्पं भुक्त्वा
 तदा शेषमधीयीत । प्रामात्प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपगम्याग्निमुप-
 समाधाय परिस्तीर्येध्मं प्रदायाज्येनैताभ्यो देवताभ्यो जुहोति
 अग्नये सोमायेन्द्राय प्रजापतये बृहस्पतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे
 ऋषिभ्य ऋग्भ्यो यजुर्भ्यः भद्रायै मेधायै प्रज्ञायै धारणायै सप्त-
 स्पतये अनुमतये अग्नये द्विष्यै सावित्र्यै सवित्रे प्रजापतये काण्डक्रषवे
 सोमाय काण्डक्रषवे विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डक्रषिभ्यः संहिताभ्यो
 देवताभ्य उपनिषद्भ्यो याज्ञिकीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो वा-
 रुणीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो हव्यवाहाय विश्वेभ्य ऋगणेभ्य
 अनुमत्यै स्विष्टकृते च पृथक् स्वाहाकारेण हुत्वा व्याहृतिभिश्च पुनः
 परिषिञ्चति । समाप्ते चैता यजुषा तर्पयति । पथमृग्वेदिनां काण्ड-
 ष्यादिवर्जमास्विष्टकृतस्तेषां स्थाने शतर्चिभ्यो माध्यमेभ्यो गृत्स-
 मदाय विश्वामित्राय वामदेवायात्रये भरद्वाजाय जामदग्न्याय गौत-
 माय वसिष्ठाय प्रगाथेभ्यः पावमानिभ्यः क्षुद्रसूक्तेभ्यो महानाम्नीभ्य
 इति । ततो वेदादिमारभ्य सन्ततमधीयीत नास्यान्तरानध्यायो
 नास्यान्तरा जननमरणे अशुची नान्तरा व्याहरेन्नान्तरा विरमेद्या-
 वन्तमधीयीत । यद्यन्तरा विरमेत् त्रीन्प्राणायामानायम्य प्रणवं वा
 प्राणिधाय यावत्कालमधीयीत । ततः सर्वं निशो निशान्तरं सङ्का-
 मारण्यसलिलं प्रलोप्य परिदध्यात् । आदावन्ते च ब्राह्मणभोजनं
 दाक्षिणादानं च दद्यात् । परातेन विधिना वेदमधीयीत सततः पूतो
 वेदो भवति मनःशुद्धश्च भवति द्वाभ्यां परायणाभ्यां ऋग्भिश्च भोजन
 इहाधीते अनृतेभ्यः प्रमुच्यते त्रिभिर्बहुभ्यः पातकोपपातकेभ्यः शू-
 द्रायां रेतःसिक्त्वा गङ्गासु निमज्जंश्च भवति । चतुर्भ्यः शूद्राश्चभोज-
 नात्तत्सेवनात्तत्स्त्रीसेवनाच्च पञ्चभिरयाज्ययाजनात्पूतो भवति ।
 अप्राह्णप्रहणाद्वाह्याप्रहणादभ्यासोपासनाच्च षड्भिर्ब्राह्मणस्य लो-
 हितकरणात्स्त्रीलोहितकरणात्पशुहननात्सुवर्णस्तेयात्पतिसम्प्रयोगा-
 ष्व सप्तभिः प्राजापत्यानां हीनाचरणात् । यज्ञोपवेधनाच्च अष्ट-
 भिश्चान्द्रायणस्यान्तरानाचरणाद्गुरुतल्पगमनाद्भजस्वलागमनाच्च
 नवभिः सुरापाबाच्च दशभिरश्रोत्रिययाजनात् असोमपानात् अ-

भ्यायतश्च एकादशभिर्ब्राह्मणहननाद्गर्महननाद्वाद्दशभिः पूर्वज-
म्बेहजन्मकृतैः सर्वैः पापैः प्रमुच्यते स्वर्गलोकं गच्छति पितृस्वर्ग-
लोकं गमयति अग्निष्टोमादीन्कतूभ्यजति तैः क्रतुभिरिष्टं भवति ।
वेदाध्यायी सदैव स्याद्यथा हि सत्यवाक्शुचिः । यं यं कामयते
कामं तं तं वेदेन साधयेत् । असाध्यं नास्ति यत्किञ्चिद्ब्रह्मणो हि
फलं महत् ब्रह्मणो हि फलं महदिति । समाप्तौ यजुषा तर्पयतीति ।
वेदपारायणे समाप्ते एता वेवताः पूर्वोक्ता अग्निसोमाद्यजुषा तर्पयति
यजुर्वेदपारायणे तस्य वेदस्य प्राधान्यमुच्यते । अथवा भूरादिब्रह्म-
हृतिचतुष्टयात्मकं यजुःशब्देन गृह्यते तेनैतदुक्तं भवति । भूर्देवांस्त-
र्पयामीत्यनेन प्रकारेण तर्पयित्वा अग्निसोमार्दींस्तर्पयेदिति । नास्या-
न्तरा जननमरणं अशुची इति । नाशुचिहेतुभूते इत्यर्थः । नान्तरा
व्याहरोदिति । उपक्रान्तवेदपारायणमध्ये न व्याहरेष्टाध्यापयेत् तथा
लौकिकवचनमपि न ब्रूयात् । विहितं नित्यनैमित्तिकं कर्मानुपयुक्त्वा
वर्त्ति न कुर्यादित्यर्थः । निशानिशान्तरं संप्रामारण्यसलिलं लो-
प्य परिदध्यादिति लोप्य छित्त्वा परिहार्यं वर्जयित्वेत्यर्थ इति यावत् ।
परिदध्यात् समापयेत् । निशान्तरं निशीथः संध्या वा । सलिलं
बुष्टिस्वदकसमीपभूमिका वा । निशादिकालान्देशांश्च वर्जयित्वा
समापयेदित्यर्थः । अततः पूतो वेदो भवतीति । वेदो भवति वेदा-
त्मको भवति उत्कृष्टज्ञानवान्भवेदित्यर्थः । द्वाभ्यां पारायणाभ्यां
ऋग्भिः पावमानीभिः पारायणद्वयं पावमान्यश्च मि-
लित्वोक्तफलाय कल्प्येते इत्यर्थः । एवमुत्तरत्र पारायणत्रयं ग-
ङ्गास्नानं च मिलित्वा साधनम् । निमज्जंश्च भवति पूतो भवतीत्य-
र्थः । प्राजापत्यानाचरणं प्रक्रान्तप्राजापत्यानामनुष्ठानम् एवं चा-
न्प्रायणस्यानाचरणम् । यज्ञोपवेधनं यज्ञविनाशः । इत्वनश्नत्प्र-
रायणविधिः ॥

याज्ञवल्क्यशिक्षा ।

श्रीः ॥ अथातस्त्रैस्वर्यलक्षणं व्याख्यास्यामः । उदात्तश्चानुदा-
त्तश्च स्वरितश्च तथैव च । लक्षणं वर्णयिष्यामि दैवतं स्थानमेव
च ॥ १ ॥ शुक्लमुच्यं विजानीयाभीचं लोहितमुच्यते । इयाम् तु
स्वरितं विन्धादग्निमुच्यस्य दैवतम् ॥ २ ॥ नीचे सोमं विजानी-
यात्स्वरिते साविता भवेत् । उदात्तं ब्राह्मणं विन्धाभीचं क्षत्रिय-

मुच्यते ॥ ३ ॥ वैश्यं तु स्वरितं विन्धाद्भारद्वाजमुदात्तकम् । नीचं
 गौतममित्याहुर्गार्ग्यं च स्वरितं विदुः ॥ ४ ॥ विन्धादुदात्तं गायत्रं
 नीचं त्रैष्टुभमुच्यते । जागतं स्वरितं विन्धादत्तं एवं नियोगतः ॥ ५ ॥
 गान्धर्ववेदे यं प्रोक्ताः सप्त षड्जादयः स्वराः । त एव धेवे विज्ञे-
 यास्तस्य उच्चादयः स्वराः ॥ ६ ॥ उच्चौ निषादगान्धारौ नीचौ
 ऋषभधैवतो । शेषास्तु स्वरिता ज्ञेयाः षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥ ७ ॥
 षड्जो वेदे शिखण्डिः स्यादृषभः स्यादजामुखे । गवा रम्भन्ति गा-
 न्धारं क्रौञ्चाश्चैव तु मध्यमम् ॥ ८ ॥ कौकिलः पञ्चमो ज्ञेयो नि-
 षादं तु वदेद्भजः । आश्वश्च धैवतो ज्ञेयः स्वराः सम विधीयते ॥ ९ ॥
 निमेषमात्रः कालः स्याद्विद्युत्कालस्तथापरे । अपरास्तुल्ययोगाच्च
 मतिः स्यात्सोमशर्मणः ॥ १० ॥ सूर्यरश्मिप्रतीकाशात्कणिका यत्र
 दृश्यते । अणवस्य तु सा मात्रा मात्रा च चतुराणवा ॥ ११ ॥ मान-
 से चाणवं विन्धात्कण्ठे विन्धाद् द्विराणवम् । त्रिराणवं तु जिह्वा-
 प्रे निःसृतं मात्रिकं विदुः ॥ १२ ॥ अचग्रहे तु कालः स्यादर्धमा-
 त्रा विधीयते । पदयोरन्तरे काल एकमात्रा विधीयते ॥ १३ ॥ ऋ-
 षोऽर्धे तु द्विमात्रः स्यात्त्रिमात्रः स्यादृगन्तके । रिक्तं तु पाणिमु-
 त्क्षिप्य द्वे मात्रे धारयेद्वबुधः ॥ १४ ॥ एकमात्रो भवेद्भ्रस्वो द्वि-
 मात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रक-
 म् ॥ १५ ॥ विवृतौ चावसाने च ऋचोऽर्धे च तथापरे । पदे च पा-
 दसंस्थाने शून्यहस्तं विधीयते । प्रणवं तु प्लुतं कुर्याद्वाहतीर्मातृ-
 का विदुः ॥ १६ ॥ चाषस्तु वदने मात्रां द्विमात्रां वायसोऽब्रवीत् ।
 शिखो वदति त्रिमात्रां मात्राणामिति संस्थितिः ॥ १७ ॥ वर्णो जा-
 तिश्च मात्रा च गोत्रं छन्दश्च दैवतम् । एतत्सर्वं समाख्यातं याज्ञ-
 षल्क्येन धीमता ॥ १८ ॥ हस्तौ तु संयतौ धार्यौ जानुभ्यामुपरि
 स्थितौ । गुरोरनुमतं कुर्यात्पठन्नान्यमतिर्भवेत् ॥ १९ ॥ ऊरुभागे
 तृतीये तु करे विन्यस्य इक्षिणम् । प्रसन्नमानसो भूत्वा किञ्चि-
 न्निम्नमधोमुखम् ॥ २० ॥ प्रणवं प्राक् प्रयुञ्जीत व्याहृतीस्तदनन्तर-
 म् । सावित्रीं चानुपूर्व्येण ततो वेदान्समारभेत् ॥ २१ ॥ कूर्मोऽङ्गा-
 नीष संहृत्य चेष्टां दृढि दृढं मनः । स्वस्थः प्रशान्तो निर्मातो वर्णा-
 नुच्चारयेद्वबुधः ॥ २२ ॥ नाभ्याहन्यान्न निह्न्यान्न गायेन्नैव कम्प-
 येत् । यथैवोच्चारयेद्वर्णांस्तथैवान्समापयेत् ॥ २३ ॥ निवेद्य दृढि

हस्ताग्रे शास्त्रार्थमनुचिन्तयेत् । सममुच्चारयेद्वर्णान्हस्तेन च मुखे-
न च ॥ २४ ॥ स्वरश्चैव तु हस्तश्च द्वावेतौ युगपद्भवेत् । हस्तप्रष्टः
स्वरप्रष्टो न वेदफलमश्नुते ॥ २५ ॥ न करालो न लम्बोष्ठो नाव्यक्तो
नानुनासिकः । गद्गदो बद्धजिह्वश्च न वर्णान्वक्तुमर्हति ॥ २६ ॥ प्रकृ-
तिर्यस्य कल्याणी दन्तोष्ठौ यस्य शोभनौ । प्रगल्भश्च विनीतश्च स
वर्णान्वक्तुमर्हति ॥ २७ ॥ शङ्कितं भीतमुद्गृष्टमव्यक्तमनुनासिक-
म् । काकस्वरं मूर्ध्निगतं तथा स्थानविवर्जितम् ॥ २८ ॥ विस्वरं वि-
रसं चैव विदिलष्टं विषमाहतम् । व्वाकुलं तालुहीनं च पाठदो-
षाश्चतुर्दश ॥ २९ ॥ संहितासारबहुलः पदसंज्ञासमाकुलः । क्रम-
संधिसमकिर्णो दुस्तरो मन्त्रसागरः ॥ ३० ॥ ऋक्संहितां त्रिर-
भ्यस्य यजुषां वा समाहितः । साम्नां वा सरहस्यां च सर्वपापैः
प्रमुच्यते ॥ ३१ ॥ संहिता नयते सौर्यं पदं च शशिनः पदम् । क्र-
मश्च नयते सूक्ष्मं यत्तत्पदमनामयम् ॥ ३२ ॥ कालिन्दी संहिता
ज्ञेया पदयुक्ता सरस्वती । क्रमेणावर्तयेद्गङ्गा शंभोर्वाणी तु नान्य-
था ॥ ३३ ॥ यथा महाह्रदं प्राप्य क्षिप्तो लोष्टो विनश्याति । एवं
दुश्चरितं सर्वं वेदे त्रिवृति मज्जाति ॥ ३४ ॥ आप्रपालाशबिल्वाना-
मपामार्गशिरीषयोः । वाग्यतः प्रातरुत्थाय भक्षयेदन्तत्रावनम् ॥ ३५ ॥
खदिरश्च कदम्बश्च करवीरकरञ्जकौ । एते कण्टकिनः पुण्याः क्षी-
रिणस्तु यशस्विनः ॥ ३६ ॥ तेनास्य करणे सूक्ष्मं माधुर्यं चैव जा-
यते । त्रिफला लवणाक्तेन भक्षयेच्छिष्यकः सदा । क्षीणमेधाजन-
न्येषा स्वरवर्णकरी तथा ॥ ३७ ॥ हस्तहीनं तु योऽधीते मन्त्रं वेद-
विदो विदुः । न साधयति यजूंषि भुक्तमव्यञ्जनं यथा ॥ ३८ ॥
हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् । ऋग्यजुःसामभिर्द-
ग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥ ३९ ॥ ऋचो यजूंषि स्ममानि ह-
स्तहीनानि यः पठेत् । अनुचो ब्राह्मणस्तावद्यावत्स्वारं न विन्दति
॥ ४० ॥ ज्ञातव्यश्च तथैवार्थो वेदानां कर्मसिद्धये । पठन्मात्रापपा-
ठात्तु पङ्के गौरिव सीदति ॥ ४१ ॥ स्वरवर्णप्रयुञ्जानो हस्तेना-
धीतमाचरन् । ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ ४२ ॥
न कुर्वीत पदं दीर्घं न कुर्वीत विलम्बितम् । पदस्य ग्रहमो-
क्षी च यथा शीघ्रगतिर्ह्यः ॥ ४३ ॥ आगमं कुरु यत्नेन कारणं
हि तदात्मकम् । आस्येन च शयं कुर्यात्पठन्नान्यमतिर्भवेत् ॥ ४४ ॥

न चास्य मुष्टिबन्धी स्यान्न चात्युत्तममाचरेत् । कुलुर्नौका स्फु-
टो दण्डी स्वस्तिको मुष्टिराकृतिः । एते वै हस्तदोषाः स्युः
परशुश्चैव सप्तमः ॥ ४५ ॥ यथा घाणी तथा पाणी रिक्तं तु परिवर्ज-
येत् । यत्र यत्र स्थिता घाणी पाणिस्तत्रैव तिष्ठति ॥ ४६ ॥
यथा धनुष्यावितते शरे क्षिते पुनर्गुणः । स्वस्थानं प्रतिपद्ये-
त तद्वद्वस्तगतः स्वरः ॥ ४७ ॥ उत्तानं सोमनं किञ्चित्सुव्य-
काङ्गुलिरञ्जितम् । स्वरविद्धं करं कुर्यात्प्रादेशोद्देशगामिनम् ॥ ४८ ॥
अङ्गुष्ठस्योत्तरे पर्वे तर्जन्योपरि यद्भवेत् । प्रादेशस्य तु सोद्दे-
शस्तन्मात्रं चालयेत्करम् ॥ ४९ ॥ मनुष्यतीर्थोच्चं कृत्वा पितृ-
भार्योदकं धजेत् । नामितं करपृष्ठे तु सुव्यक्ताङ्गुलिमोक्षणम्
॥ ५० ॥ स्वरिते ज्यङ्गुलं विन्ध्यान्नपाते तु षडङ्गुलम् । उत्थाने
तु नवाङ्गुल्यमेतत्स्वरस्य लक्षणम् ॥ ५१ ॥ अभ्यासार्थं व्रुतां
वृत्तिं प्रयोगार्थं तु मध्यमाम् ॥ ५२ ॥ ऐन्द्री तु मध्यमा वृ-
त्तिः प्राज्ञापत्या विलम्बिता । अग्निमारुतयोर्वृत्तिः सर्वशास्त्रेषु
निवृत्ता ॥ ५३ ॥ मुष्ट्याकृतिर्मकारे तु नकारे तु नञ्मात्रतः ।
अनुस्वारेऽङ्गुष्ठक्षेप ऊष्मान्तेऽङ्गुलिमोक्षणम् ॥ ५४ ॥ उदात्तं भु-
वि पातेन प्रचयं नोन्न एव च । शेषं षडङ्गुलं विन्ध्यान्निचितं
तु विधीयते ॥ ५५ ॥ षडङ्गुलं तु जात्यस्य हस्तस्यानुपथस्य
च । तच्चतुर्भागमात्रं तु हस्तस्तेनैव वर्तयेत् ॥ ५६ ॥ कका-
रान्ते टकारान्ते ऊणे चाङ्गुलि नामयेत् । पञ्चाङ्गुल्यमकारे च तकारे
कुण्डलाकृतिः ॥ ५७ ॥ ऊर्ध्वक्षेपाच्च योष्मा च अधःक्षेपाच्च यो
भवेत् । एकैकमुत्सृजेद्धीरः स्वरिते तूभयं क्षिपेत् ॥ ५८ ॥ अङ्गुष्ठा-
कुञ्चनं लब्धौ अनुस्वारे त्वपाधरसम् । दीर्घे रक्ते च तर्जन्याः प्र-
सारः परिकीर्तितः ॥ ५९ ॥ तर्जन्यङ्गुष्ठयोः स्पर्शोऽप्युदात्तं प्रतिवि-
द्यते । नीचं तु मध्यमं कुर्याच्छेषं नीचतरं क्रमात् ॥ ६० ॥ स्वरितं
यद्भवेत्किञ्चिद्व्यक्तसहसंयुतम् । ऊष्माणं तद्विजानीयात्प्रिक्षिपेदु-
भयोरपि ॥ ६१ ॥ स्वरिते च विनिक्षिप्ते संयोगो यत्र दृश्यते । द्वि-
मात्रिके भवेदेकमात्रिके तूभयं क्षिपेत् ॥ ६२ ॥ जात्ये च स्वरिते
चैव षकारो यत्र दृश्यते । कर्तव्यस्तूभयोः क्षेपो वायव्य इति द-
र्शनम् ॥ ६३ ॥ शृङ्गवद्वाथ वत्सस्य कुमारीकुचयुग्मवत् । उमक्षे-
पस्वरो यत्र स विसर्ग उदाहृतः ॥ ६४ ॥ विसर्गान्तस्वर्यो यत्र

स्वरितो यत्र दृश्यते । दीर्घश्चैव तुकारश्च तत्रोभक्षेप उच्यते ॥ ६५ ॥
 त्रिविधस्तु मवेदूष्मा प्रचिता बलकान्तरा । स्वरिते प्रचिता
 विद्याभिपाते बलकां विदुः ॥ ६६ ॥ उत्थाने तु तथा तारा
 एताभिस्त्रिभिरूष्माभिः । मात्रामात्रां विदित्वा तु ततः क्षेपं प्रयो-
 जयेत् ॥ ६७ ॥ अक्षरं भजते काचित्काचिद्विष्टे प्रतिष्ठिता । समाने
 आतिका काचित्काचिदूष्माप्रदायिका ॥ ६८ ॥ यथा बालस्य सर्पस्य
 उच्छ्वासो लघुचेतसः । एवमूष्मा प्रयोक्तव्यो हकारः परिवर्जितः
 ॥ ६९ ॥ विवृतिं प्रत्यया ऊष्मां प्रवदन्ति मनीषिणः । तामेव प्र-
 तिषेधन्ति आर्द्ररूप इति निदर्शनम् ॥ ७० ॥ अष्टौ स्वरान्प्रवक्ष्यामि
 तेषामेव तु लक्षणम् । जात्योऽभिनिहितः क्षेपः प्रदिलष्टश्च तथापरः
 ॥ ७१ ॥ पादवृत्तस्तथा भाव्य इतिस्वराः । एकपदे नीचपूर्वः
 सयवो जात्यः एकपद इत्याह ॥ ७२ ॥ नीचपूर्वः सयका-
 रश्चकारौ वा जात्यः स्वरितो भवति । यथाजात्यं मनुष्यानिनि
 सुद्येति चम्बीव धान्यम् कन्या इव स्वः वीर्यं एव^० ह्याह यानिचा-
 न्यानीदृग्लक्षणानि पदानि भवन्ति । एषो आभ्यामुदात्ताभ्यामकारो
 रिफितश्च यः । अकारो यत्र लुप्येत तं चाभिनिहितं विदुः ॥ ७३ ॥
 यथा कुक्कुटः—असि कुक्कुटोसि वेदः—असि वेदोसि । भागः—
 असि भागोसि । मारुतः—असि मारुतोसि । इवात्रः—असि इवा-
 त्रोसि । ते—अप्सरसाम् तेप्सरसाम् । ते—अवन्तु तेवन्तु । कः—असि
 कोसि । सः—अहं सोहं । एव^० हि यानि चान्यानीदृग्लक्षणानि
 पदानि भवन्ति । इउवर्णौ यदोदात्तावापयेते यवौ क्वचित् । अनुदात्ते
 पदे नित्यं विन्यान्क्षेपस्य लक्षणम् ॥ ७४ ॥ यथा त्रि-अम्बकम् त्र्य-
 म्बकम् । हु-अन्नः द्रुक्षः । वीहु-अङ्गः वीडुङ्गः । वाजो-अर्वन् वाज्य-
 र्वन् । एव^० ह्याह यानि^० । इकारो यत्र दृश्यते इकारेणैव संयुतः ।
 उदात्तश्चानुदात्तेन प्रदिलष्टो भवति स्वरः ॥ ७५ ॥ अमि-इन्धताम्
 अमीन्धताम् । अमि-इमम् अमोमम् । वि-इहि वीहि । क्षुचि-इव
 क्षुचीव । चम्बी-इव चम्बीवेति । एव^० ह्याह यानि चान्यानि^० ।
 उदात्तपूर्वं यत्किञ्चिच्छन्दसि स्वरितं पदम् । एष सर्वं बहुस्वार-
 स्तैरो व्यञ्जन उच्यते ॥ ७६ ॥ इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योते
 भविति सरस्वति महि विधुतीति भवन्ति । एव^० ह्याह यानि^०
 भवन्ति । भवप्रहात्परो यस्तु स्वरितः स्याद्वन्तरम् । तैरो विरामं

तं विन्धावुदात्तो यद्यवग्रहः ॥ ७७ ॥ यथा गोमेदिति गो-मत् । गो-
पताविति गो-पतौ । प्रप्रेति प्र-प्र । विततेति वि-तता । सै-
मिद्ध इति सम्-इद्धः । एवँह्याह यानि भवन्ति ।
स्वरेति स्वरिते चैव विवृतिर्यत्र दृश्यते । पादवृत्तो भवे-
त्स्वारः आदित्येति निदर्शनम् । श्वित्रः—आदित्यानाम् श्वित्र
आदित्यानां । पुत्रः—ईधे-पुत्रईधे । दात्रे—एधि दात्रएधि ।
कः—ईम् कईम् । ताः—अस्य ताअस्य । एवँह्याह यानि० ।
उदात्ताक्षरयोर्मध्ये भवेन्नाचस्ववग्रहः । तथा भाव्यं भवेत्कम्पस्त-
नूनप्रेति निदर्शनम् ॥ ७८ ॥ यथा तनूनप्त्र इति तनू-न-
प्त्रे । तनूनपादिति तनू-नपात् । तनूनपातमिति तनू-नपातम् । ए-
वँह्याह यानि पदानि लक्षणानि भवन्ति । इत्यष्टपदसमाज्ञाये-
वैशेषिके याज्ञवल्क्यवचनानां पदानां पाठः समाप्तः ॥

माध्यन्दिनविरोधि स्यात्तथा भावस्तु यः स्मृतः । स्वरो नैवा
त्र दृश्येत मिश्रोदात्तानुदात्तकौ ॥ १ ॥ स्वराः स्पर्शान्तः—स्थोष्माणः।
कण्ठ्यजिह्वामूलीयतालव्यमूर्धन्यदन्त्योष्ठयमा विसर्जनीयनिपाता-
द्याश्च किंवर्णदैवत्यलिङ्गाः स्वराः शुक्लाः नानादैवत्याः । स्पर्शाः कृ-
ष्णाः । कपिला अन्तस्थाः । ऊष्माणोऽहणाः । नीला यमाः हरिता
नासिक्याः । पीतोऽनुस्वारः । रक्तो जिह्वामूलीयः । पीत उपध्मानी-
यः । इवेतो विसर्जनीयः । शबलो रङ्गः । नीलोऽनुनासिक्यः । इत्य-
न्तर्मध्यप्रयोर्नासिक्यं विद्यात् । द्विरुदात्ताख्या इति स्मृतः । उदमनु-
दनिपाते आद्ये चोपसर्गे नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति किदैव-
त्याः । अक्षराणां च के पुरुषाः काः स्त्रियः कानि नपुंसकानीत्यत्र
ब्रूमः । कण्ठ्या आग्नेया अकारादयः । जिह्वामूलीया नैऋत्याः कका-
रादयः । तालव्याः सौम्याश्चकारादयः । वायव्या मूर्धन्याश्चकाराद-
यः । रौद्रा दन्त्यास्तकारादयः । औष्ठ्या अश्विन्याः पकारादयः ।
शेषा वैश्वदेवाः अं इत्येवमादयः । स्वरास्तु ब्राह्मणा ज्ञेया वर्गाणां
प्रथमाश्च ये । द्वितीयाश्च तृतीयाश्च चतुर्थीश्चापि भूमिपाः ॥ २ ॥
वर्गाणां पञ्चमा वैश्या अन्तस्थाश्च तर्धव च । ऊष्माणश्च हकारश्च
शूद्रा एव प्रकीर्तिताः ॥ ३ ॥ शुक्लवर्णानि नामानि आख्याता रोहिता
मताः । कपिञ्जलास्तूपसर्गाः कृष्णाश्चैव निपातकाः ॥ ४ ॥ भार्गवगो-
त्राणि नामानि भारद्वाजा आख्याताः । वासिष्ठा उपसर्गास्तु नि-

पाताः काश्यपाः स्मृताः । पीतवर्णश्चोपसर्गो निपातः कृष्णवर्णकः ।
 सर्वे तु सौम्यमाख्यातं नाम वायव्यं दृश्यते । आग्नेयस्तूपसर्गः स्वा-
 क्षिपातो वारुणः स्मृतः ॥ ५ ॥ प्रथमाश्च तथान्तस्थाः स्त्रीलिङ्गाः प-
 रिकीर्तिताः । शेषाक्षराणि षण्ढानि प्राङ्मुल्लिङ्गविवेचकाः ॥ ६ ॥ ना-
 म्नामिन्द्रो देवता वरुणः उपसर्गानामादित्यः सर्वस्याक्षरगणस्य
 स्वरा विसर्जनीयो यमाश्च पुंलिङ्गाः । ऊज्जनमा यरलवाः स्त्रीलिङ्गाः ।
 शेषाण्यक्षराणि नपुंसकलिङ्गानीति । संधिश्चतुर्विधो भवति लोपा-
 गमौ वर्णविकारः प्रकृतिभावश्चेति । तद्यथा-तत्र लोपो भवति अ-
 यश्माः-मा अयश्मामा । शततेजाः-वायुः शततेजावायुः । तिग्मते-
 जाः-द्विषतः तिग्मतेजाद्विषतः ॥ इति लोपः ॥ आगमो भवति-यथा
 प्रत्यक् सोमःप्रत्यङ् सोमःप्राक् सोमःप्राङ् सोमःअस्मान् सीते अस्मा
 न्सीते ॥ ग्रीन् समुद्रान् ग्रीन्त्समुद्रान् । इति आगमः । विकारो भवति
 आ-इवम् । एवम् । आ-इमे एमे । आ-इष्टयः । एष्टयःप्र-इषितः प्रेषितः इति
 विकारः प्रकृतिभावः यथा-आशुः शिशानः । युञ्जानः प्रथमम् । अदितिः
 शोडशाक्षरेण । देवो वः सविता । इति प्रकृतिभावः ॥ आकाशस्था
 यथा विद्युत्स्फुटितं मणिसूत्रवत् । एष च्छेदो विवृतीनां यथा बाले-
 षु कर्तरी ॥ ७ ॥ द्वयोस्तु स्वरयोर्मध्ये संधिर्यत्र न दृश्यते । वि-
 वृतिस्तत्र विज्ञेया यईशेति निदर्शनम् ॥ ८ ॥ पिपीलिका पाकवती
 तथा वत्सानुसारिणी । वत्सानुसंस्तृता चैव चतस्रस्तु विवृतयः ॥ ९ ॥
 पञ्च रङ्गाः प्रवर्तन्ते घातनिर्घातवज्रिणः । अहरप्रहरो ज्ञेय अइउ-
 ऋओइति निदर्शनम् ॥ १० ॥ पिपीलिका आद्यन्तदीर्घा नाभ्या
 आसीदिति निदर्शनम् । पाकवत्युभयोर्ह्रस्वा विन इन्द्रेति निदर्श-
 नम् ॥ ११ ॥ अन्ते च वत्सानुसृजता तानेत्यसौ आवोढमश्विनेति
 नि० । वत्सानुसारिणी चादी दीर्घा ताअस्येति नि० ॥ १२ ॥ क-
 रिणी कुर्विणी चैव हरिणी हारिणीति च । तथा हंसपदा नाम प-
 ञ्चैताः स्वरभक्तयः ॥ १३ ॥ करिणी रहयोर्योगे कुर्विणी लहकार-
 योः । हरिणी रषयोर्योगे हारितं ऋषकारयोः ॥ १४ ॥ या तु हंस-
 पदा नाम सा तु रेफषकारयोः । हरिणी हरयोर्विद्यात्कुर्विणी लह-
 कारयोः ॥ १५ ॥ देवं बर्हिरेति करिणी उपहरेति कुर्विणी । हरिणी
 अरेषस इत्याहुर्हरिणी शतबल्लहेति च ॥ १६ ॥ वर्षोवर्षीयतेसीति
 तथा हंसपदेति च । स्वरभक्तिं प्रयुज्जानस्त्रीन्द्रोषान्परिवर्जयेत् ॥ १७ ॥

इकारं आप्युकारं च प्रस्तवेषु तथैव च । एतल्लक्षणमाख्यातं या-
 ष्वल्क्येन धीमता ॥ १८ ॥ सम्यक् पाठस्य सिद्ध्यर्थं शिष्याणां
 हितकाम्यया । अर्धमात्रास्वरं किञ्चित्पृथङ्न्यूनमिषोच्चरन् । ऋ-
 कारे च हकारे च हृत्कण्ठमनसानि च ॥ १९ ॥ नैतत्स्वरितपूर्वाङ्गे
 नापराङ्गे कथंचन । न स्वरे न च मात्रायां कथं स्वरो विधीय-
 ते ॥ २० ॥ पराङ्गस्य तु यत्पूर्वं पूर्वाङ्गस्य तु यत्परम् । उभयार्धाव-
 संयोगे स्वरं कुर्याद्विचक्षणः ॥ २१ ॥ संयोगे तु परं स्वार्थं परं
 संयोगनामकम् । संयुक्तस्य तु वर्णस्य न स्वार्थं पूर्वमक्षरम् ॥ २२ ॥
 उदात्तावनुदात्ते तु धामायाभूत्वा आरभेत् । उदात्तात्स्वरितोदात्तौ
 क्रमाद्विक्षिणतो न्यसेत् ॥ २३ ॥ स्वरितावनुदात्ता ये प्रचर्यास्ता-
 न्यचक्षते । एकस्वरंरापिचाता (?) नाहुस्तत्स्वार्थं चिन्तकाः ॥ २४ ॥
 प्रचयो यत्र दृश्येत तत्र हन्यात्स्वरं बुधः । स्वरितः केवलो यत्र
 मृदुस्तत्र निपातयेत् ॥ २५ ॥ दुर्बलस्य यथा राष्ट्रं हरते बलवा-
 न्मृपः । एवं व्यञ्जनमासाद्य अकारो हरते स्वरम् ॥ २६ ॥ उच्चा-
 दुच्चतरं नास्ति नीचान्नाच्चतरं तथा । अक्षरात्तुल्ययोगाच्च नीचे
 नीचगतानि च ॥ २७ ॥ स्वर उच्चः स्वरो नीचः स्वरः स्वरित एव
 च । स्वरप्रधानैस्तैः स्वार्थं व्यञ्जनं तेन सस्वरम् ॥ २८ ॥ व्यञ्जनान्य-
 नुवर्तन्ते यत्र तिष्ठति सस्वरः । स्वरप्रधानं त्रैस्वर्यमाचार्याः प्रवदन्ति
 हि ॥ २९ ॥ मणिवज्रञ्जनं विद्यात्सूत्रवच्च स्वरं विदुः । आचार्याः सम-
 मिच्छन्ति पदच्छेदं तु पण्डिताः ॥ ३० ॥ स्त्रियो मधुरमिच्छन्ति वि-
 कृष्टमितरे जनाः । उदात्तं नानुवर्तन्ते नीचं न स्वरितं तथा ॥ ३१ ॥
 विस्वरं तं विजानीयाद्दीर्घह्रस्वविधर्जितम् । हरिवरुणवरणेयेषु धारा-
 पुरुषेषु च । स्वरिते रेफवैश्वानरो नकारः शेषाकारः स्वरिता नका-
 राः ॥ ३२ ॥ द्वौ वरुणौ च स्वरितौ । उदुत्तमं वरुणधारयंवरोरुधारा च
 होइते (?) । मात्रिकं वा द्विमात्रं वा स्वरितं यदिहाक्षरम् । तस्यादितो-
 ऽर्धमात्रा वै शेषं च परतो भवेत् ॥ ३३ ॥ नकारान्ते पदे पूर्वं स्मश्रु-
 मिः परतः स्थिते । छकारं न प्रयुज्जीत अशसन्धि समुच्चरत्
 ॥ ३४ ॥ ओकारं प्लुतविज्ञेयं प्लुतमग्ना द्वितीयकम् । लाजीं छाजीं
 तृतीयं च विवेशेति चतुर्थकम् ॥ ३५ ॥ अधःस्विदासीत्पञ्चमं चो-
 परिस्विदासीच्च षष्ठकम् । सप्तमं तु भ्रूवोः स्मार अष्टमं नैव विद्यते
 ॥ ३६ ॥ उच्चस्थानगते हस्ते स्वरितं नोपपद्यते । अधश्चा तु यदा

गच्छोऽस्वरितं न तदा भवेत् । कञ्चटतपा दृश्यन्ते सन्धिस्थानेषु
 नित्यशः । स्ववर्णैष संयुक्ता मोक्षं तत्र न कारयेत् । तकारान्ते पदे
 पूर्वे सकारे परतः स्थिते । प्रत्यारम्भं न कुर्वीत पापाविति निद-
 र्शनम् । ककारान्ते पदे पूर्वे सकारे परतः स्थिते । खसवर्णं वि-
 जानीयात् मिखक्सेति निदर्शनम् । तकारान्ते पदे पूर्वे खवर्णं
 परतः स्थिते । मोक्षं तत्र च कुर्वीत यच्च पापौ निदर्शनम् । ऊका-
 रान्ते पदे पूर्वे सकारे परतः स्थिते । कसवर्णं विजानीयात्प्राङ् सो-
 मेति निदर्शनम् । टकारान्ते पदे पूर्वे सकारे परतः स्थिते । टसवर्णं
 विजानीयात्संभ्राट् सम्भृतेति निदर्शनम् । तकारान्ते पदे पूर्वे स-
 कारे परतः स्थिते । छसवर्णं विजानीयात् तत्सवितुरिति निदर्श-
 नम् । नकारान्ते पदे पूर्वे सकारे परतः स्थिते । तसवर्णं विजानी-
 यात् त्रीन्समुद्रेति निदर्शनम् । पकारान्ते पदे पूर्वे शकारे परतः
 स्थिते । छसवर्णं विजानीयादनुष्टुप्छारदीति निदर्शनम् । मका-
 रान्ते पदे पूर्वे सवर्णं परतः स्थिते । मसवर्णं विजानीयादिममेति
 निदर्शनम् । वर्णे तु मात्रिके पूर्वे अनुस्वारो द्विमात्रकः । द्विमात्रे
 मात्रिको ज्ञेयः संयोगाद्यस्य यो भवेत् । अनुस्वारो द्विमात्रः स्या-
 दवर्णव्यञ्जनादिगः । ह्रस्वाद्वा यदि वा दीर्घाद्देवानां ह्रस्वमेव
 इति । अनुस्वारस्योपरिष्ठात्संवृतं यत्र दृश्यते । दीर्घं तं तु वि-
 जानीयाच्छ्रोताप्राधानेति निदर्शनम् । अनुस्वारस्योपरिष्ठात्संयोगो
 यत्र दृश्यते । ह्रस्वं तं तु विजानीयात्संस्थेति निदर्शनम् । अनु-
 स्वारश्च यो दीर्घादक्षराच्च भवेत्परः । स तु ह्रस्व इति ज्ञेयो म-
 न्त्रेष्वेव विभाषया । ओभावश्च विवृत्तिश्च शषसा रेफ एव च ।
 जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः । यथा भावप्रसङ्गान्मुका-
 रादिपरं पदम् । स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद्व्यङ्गमूष्मणः । उभा-
 बादुत्थितश्चोष्मा तां तु केलिं विनिर्दिशेत् । विवृतं प्रति या ऊष्मा
 विज्ञेया विकटानना । लीढातिलीढविपुञ्च शषसेषु प्रकीर्तिताः ।
 जिह्वामूले च रेफे च विज्ञेया विठकाशठा । उपध्मानीयसहिता पु-
 ष्पिणीं तां विनिर्दिशेत् । अन्यत्र यो भवेदूष्मा सुलभां तां विनि-
 र्दिशेत् । पादाद्यन्तं पदाद्यन्तं तथावग्रहकालिकम् । ईषत्स्पृष्टं
 विजानीयात्तस्मिन्काले तु कारयेत् । पादादौ च पदादौ च सं-
 योगावग्रहेषु च । यः शब्द इति विज्ञेयो योऽन्यः स य इति स्मृतः ।

उपसर्गपरो यस्तु पदादिरपि दृश्यते । ईषत्स्पृष्टं यथा विसृत्पदच्छ-
न्दात्परं भवेत् । त्वर्धवाचिनौ घोवां वावै यदि निपातजौ । आ-
देराजविकल्पार्था ईषत्स्पृष्टा इति स्मृताः । विमाषयामेकारः स्या-
त्तथा नेतैः पदात्परः । भवन्तेत्यपि पूर्वैव तथा च सपदादपि ।
यदेव लक्षणं यस्य वकारस्यापि तद्भवेत् । यत्र यत्र विशेषः स्या-
दिदानीं स स कथ्यते । वकारस्त्रिविधः प्रोक्तो गुरुलघुलघूस्तरः ।
आदौ गुरुलघुर्मध्ये पदान्ते तु लघूस्तरः । उपांशु त्वारितं चैव यो-
ऽधीते हृदि संज्ञकः । अपिरूपसहस्रेषु सदेहेषु प्रवर्तते । पञ्चविधां
न गृह्णन्ति जडाः स्तब्धाश्च ये नराः । आलस्याश्चैव रोगाश्च येषां
च विस्मृतं मनः । अहिरिव गुणाद्धीतः संमानाश्चरकादिव । राक्ष-
सीभ्य इव स्त्रीभ्यः स विद्यामधिगच्छति । न भोजनविलम्बी
स्यान्न च नारीनिबन्धनः । सुदूरमपि विद्यार्थी ब्रजेद्रुडङ्सवत् ।
यथा खनन्खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति । तथा गुरुगतां विद्यां
शुश्रूषुरधिगच्छति । सुखार्थी चेत्यजेद्विद्यां विद्यार्थी चेत्यजेत्सुख-
म् । सुखिनस्तु कुतो विद्या सुखं विद्यार्थिनः कुतः । गुणिता
शतशो विद्या सहस्रावर्तिता पुनः । आगमिष्यति जिह्वाग्रे स्थल-
निम्नमिवोदकम् । शतेन गुणिता विद्या सहस्रेण च तिष्ठति ।
शतानां च सहस्रेण प्रत्यञ्चदचतिष्ठति । जलमभ्यासयोगेन शिला-
याः कुरुते क्षयम् । कर्कार्णामृदुतस्तस्य किमभ्यासाज्ज्ञ साध्यते ।
गुरुशुभ्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा । अथवा विद्यया विद्या
चतुर्थं नोपलभ्यते । शुभ्रूपारहिता विद्या ह्यल्पमेधागुणैः सह ।
बन्ध्या च यौवनी तस्या न विद्या फलिनी भवेत् । हयानामिव
जात्यानामर्धमात्रार्धशायिनाम् । न हि विद्यार्थिनां निद्रा चिरं
नेत्रेषु तिष्ठति । यथा पिपीलिकाभिः पांसुभिर्वल्मीकं क्रियते महत् ।
न तत्र बलसामर्थ्यमुद्यमस्तत्र कारणम् । अञ्जनस्य क्षयं दृष्ट्वा
वल्मीकस्य तु सञ्चयम् । अवन्ध्यं दिवसं कुर्याद्दानाध्ययनकर्मसु ।
अन्नव्यञ्जनयोर्भागस्तृतीयमुदकस्य च । चायोः सञ्चारणार्थाय च-
तुर्थमुपकल्पयेत् । हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्यैवापि संयुतम् । औ-
रसं तं विज्ञानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् । हकारो यत्र पूर्वस्थो
ह्यन्तस्थाद्यो भवेत्परः । पदकाले विद्युज्येत संहितायां स औरसः ।
मेघदुन्दुभिनिर्घोषो ज्ञायते पयसो इवात् । एवं नादं प्रबोक्तव्यं

सिंहस्य रुदितं यथा । मासे भाद्रपदे मेघाः शम्वं कुर्वन्ति याद-
शम् । एवं गङ्गामासाद्य शुक्रं दुवुहेति दर्शनम् । शेषार्णा वानरा
पुत्रमुत्पतन्ति पतन्ति च । एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या इहेदैर्वा निद-
र्शनम् । यथा पुत्रवती स्नेहाञ्जुम्बते निजमौरसम् । एवं वर्णाः
प्रयोक्तव्या युञ्जानेति निदर्शनम् । दुर्वरो जयदेशे च प्रफलेषु-
र्नयाप्यया(?) । एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या अपां केनेति निदर्शनम् । यथा
भारभराक्रान्ता निश्वासन्ति नरा भुवि । एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या
अवभ्यः सम्भृत इत्यपि । कुक्कुटः कामल्लुब्धश्च ककारद्वयमुच्चरेत् ।
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः कुक्कुटोसीति दर्शनम् । घडवा च हयं
हृष्टा योनिं विकुरुते यथा । एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः सदुन्दुमेति द-
र्शनम् । रङ्गे वैष समुत्पन्ने नो प्रसेत्पूर्वमक्षरम् । स्वरं दीर्घं प्रयुञ्जीत-
पश्चाद्भासिक्यमाचरेत् । यथा सौराष्ट्रिका नारी अराँ इत्याभिभाष
ते । एवं रङ्गः प्रवक्तव्यो ऊकारः परिवर्जितः । द्विमात्रिको मात्रिको
वा नासामूलं समाश्रितः । अन्ते प्रयुञ्जते रङ्गः पञ्चमैः सानुनासि-
कः । यथा सौराष्ट्रिका नारी अराँ इत्याभिभाषते । एवं रङ्गं विजानी-
यात् ऊकारपरिवर्जितम् । अनन्तरं मकारस्य यो रङ्गस्तत्र रञ्ज्यते ।
सर्वाणुनासिकं विधाद्वेषा मध्योपधानिका । यरलवशषसहरज्यन्ते
चोपधानिका । गर्वान्ते रङ्गते यस्तु सर्वैः सर्वाणुनासिका । नासादु-
त्पद्यते रङ्गः कांस्येन समनिःस्वनः । मृदुश्चैव द्विमात्रः स्यादृष्टिमा-
न्स्याभिदर्शनम् । यथा ध्याघ्री हरेत्पुत्रान्द्वैर्घ्राभिर्न च पीडयेत् ।
भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् । मधुरं च न चाव्यक्तं व्य-
क्तं चापि न पीडितम् । सनाथस्यैकदेशस्य न वर्णाः शङ्करं गताः
यथा सुमत्तनागेन्द्रः पदात्पदं निधापयेत् । एवं पदं पदाद्यन्तं दर्श-
नीयं पृथक् पृथक् । गीती शीघ्री शिरःकम्पी यद्यालिखितपाठकः ।
अनर्थधोलपकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः । माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छे-
दस्तु सुस्वरः । धैर्यं लयसमत्वं च षडेते पाठका गुणाः । चतुरस्र-
रषद्वक् च निवर्तते पुनःपुनः । आवर्तते पदं यच्च द्विसिराज्जेडितं हि
तत् । यथा धाक्ते धाक्तेति यजुषे यजुषेति निदर्शनम् । हीयते वर्ध-
ते चापि पदं यत्र कृशोदरम् । उपचारः स विज्ञेय उभे सुश्रान्नेति
निदर्शनम् ॥

अथ सप्तविधाः संयोगपिण्डाः । अथःपिण्डो दारुपिण्ड ऊर्णापिण्डो

ज्वालापिण्डो मृत्पिण्डो वायुपिण्डो वज्रपिण्डश्चेति । यमाम्बिद्याद-
यः पिण्डान्सान्तस्थं दारुपिण्डवत् । अन्तस्थं यमवर्जं तु ऊर्णापि-
ण्डं विनिर्दिशेत् । अन्तस्थं यमसंयोगे विशेषो नोपलभ्यते । अशरी-
रं यमं विद्यादन्तस्थः पिण्डनायकम् । ज्वालापिण्डान्सनासिक्या-
नसानुस्वारांस्तु मृन्मयान् । सोपध्मा वायुपिण्डाश्च जिह्वामूले तु
वज्रिणः । अयः पिण्डो नाम यथा । अग्नीः पक्तीः नातनन्मि । दारु-
पिण्डो नाम यथा । अश्वः सूर्यः विश्वाजतीति भवति । तत्र ऊर्णा-
पिण्डो नाम यथा । यस्मिन् अत्यास्मिन् अमुष्मिन् इति भवति । तत्र
ज्वालापिण्डो नाम यथा । प्रज्ञा वह्निः गृहामीति भवति । तत्र मृ-
त्पिण्डो नाम यथा । सांस्था सान्स्करीरः सान्स्वर्त इति । तत्र
वायुपिण्डो नाम यथा । देव सवितः । युञ्जानः प्रथमम् । प्रादिवः क
कुत्सुप्तमिति भवति । तत्र वज्रपिण्डो नाम यथा । इष्कृति. निष्कृ-
तिः ऋक्साम इति भवति । प्रथममेव पकारेण सकारेण-
सकारेण संयुतम् । एतत्स्वरं समासाद्य अग्निष्वास्ता निदर्शनम् ।
प्रथमेन ठकारेण थकारेणैव संयुतम् एतत्स्वरं समासाद्य अधि-
ष्ठाननिदर्शनम् । प्रथममेव णकारेण नकारेणैव संयुतम् एत-
त्स्वरं समासाद्य त्रिणवत्रयस्त्रिंशाविति निदर्शनम् । प्रथ-
ममेव रङ्गेण नकारेणैव संयुतम् । एतद्रजितमासाद्य वृष्टिमानिति
निदर्शनम् । एते ककारादयो मकारपर्यवसानाः कृष्णा व्यख्याताः
शनैश्चरदैवत्याः चत्वार्यन्तस्था यरलवाः कपिलवर्णा अग्निदैवत्याः ।
चत्वार्युष्माणः शपसहा अरुणवर्णा आदित्यदैवत्याः । त्रयस्त्रिंश-
द्यज्ञानानि स्पर्शा अन्तस्था ऊष्माणश्चेति । चतुर्विधं करणं स्पृष्टम-
स्पृष्टं संवृतं विवृतं चेति । संवृतो घोषा विवृता अघोषाः । त्रिंश-
तिघोषास्ते गजडदवा घृष्टधमा ऊज्जणनमाः यरलवाश्चेति । त्र-
योदश अघोषास्ते कचटतपाः स्वच्छठथपाः शपसाश्चेति । अष्टौव-
र्णस्थानानि भवन्ति । उरःकण्ठ्यमूर्धन्यतालुदन्यजिह्वामूलयमानु-
नासिक्याश्चेति । द्वौ औरस्यौ हहा इति । अबाआ ३ त्रयः कण्ठ्याः ।
षट्मूर्धन्याः ऋटठडढणष इति । दश तालव्याः चछजझअयशईई ३
इति । अष्ट दस्याः तथदधन ललसाः । एकादश ओष्ठ्याः पफबभ-
ममाउऊऊ ३ छउपध्माचेत्यादयः । एको दन्तमूलीयो रेफः । जि-
ह्वामूलीयाः पञ्च कुंखुंगुंखुंइति । कमल्मगमभमकुंखुंगुंशुराति य-

मात्रत्वारः । ऋमेति प्रथमो ज्ञेयः सक् इत्यपरो भवेत् । तृतीयः सक् इत्याहुल्यमेति चतुर्थकः । प्रथमौ चौष्ठनासिक्याषोष्ठनासे णाभिस्तौ । द्वितीयः कण्ठ्यदन्त्यभ्य नासामूलमुपाश्रितः । तृतीयः कण्ठ्याजिह्वाभ्ये नासायामेष निर्दिशेत् । चतुर्थो हृदि नासिक्यः कण्ठे चाभिहिता यमाः । आपञ्चमैकैकपादः संयुक्तं पञ्चमाक्षरम् । यस्मात्तत्र निवर्तन्ते दमशानादिव बान्धवाः । यत्किञ्चिद्वाक्मयं लोके सर्वमत्र प्रतिष्ठितमिति । ऋवर्णे तित्परे सादावनुस्वारो द्वि-
मात्रकः । संयोगे परभूतेषु ह्रस्व एवोच्यते बुधैः ॥

इति श्रीयाज्ञवल्क्यशिक्षा समाप्ता ॥

प्रतिज्ञासूत्रम् ।

श्रीवेङ्कटपुराय नमः । अथ प्रतिज्ञा/मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयं 'त-
स्मिन्नुक्ते याजुषाह्मणे माध्यन्दिनीयके मन्त्रे स्वरप्रक्रिया इद्यनुदा-
त्ता मूर्च्युदात्तः श्रुतिमूले स्वरितः एवं जात्यादयोऽभिहिता ब्राह्मणे
तूदात्तानुदात्तौ भाषिकस्वारौ तानस्वराणि छन्दोवत्सूत्राणि ॥ १ ॥
अथान्तस्थानामाद्यस्य पदादिस्थस्यान्यहलसंयुक्तस्य संयुक्तस्या-
पि रेफोऽन्त्याभ्यामृकारेण चाविशेषेणादिमध्यावसानेषूच्चारणे
जकारोच्चारणं द्विर्भावेऽप्येवमथापरान्तस्थस्यायुक्तान्यहलान्यहलसं-
युक्तस्योष्मजकारैरेकारसहितोच्चारणमेवं तृतीयान्तस्थस्य कचिद-
कारस्य तु संयुक्तासंयुक्तस्याविशेषेण सर्वत्रैवमथान्तस्थान्तस्थानां
पदादिमध्यान्तस्थस्य त्रिविधं गुरुमध्यमलघुवृत्तिभिरुच्चारणमथो मू-
र्धन्योष्मणोऽसंयुक्तस्य दुमृते संयुक्तस्य च सकारोच्चारणमध्ययना-
विक्रमेस्वर्धेलायां प्रकृत्या ॥ २ ॥ अथानुस्वारस्य इत्यादेशः शष-
सहरेफेषु तस्य त्रैविध्यमाख्यातम् । ह्रस्वदीर्घगुरुभेदैर्दीर्घात्परो ह्रस्वो
ह्रस्वात्परो दीर्घो गुरौ परे गुरुः परसवर्णेष्टप्रकृत्या चान्यत्र विसर्गो-
ष्वीषद्विरामः पदाद्यस्य संयुक्ताकारस्येषदीर्घता च भवतीति ॥ ३ ॥

इति कात्यायनपरिशिष्टप्रतिज्ञासूत्रं समाप्तम् ॥

सर्वानुक्रमसूत्रम् ।

श्रीवेङ्कटपुराय नमः ॥ ॐ मण्डलं दक्षिणमक्षि इदं चाधिष्ठितं
येन शुक्लानि वज्रं षि भगवान्याज्ञवल्क्यो यतः प्राप तं विवस्वन्तं

अथीमयमर्चिष्मन्तमभिध्याय माध्वन्दिनीये वाजसनेयके यजुर्वेदा-
 ज्ञाये सर्वे सखिले सशुक्रियऋषिदैवतछन्दाऽस्यनुक्रमिष्यामो यजु-
 षामनियताक्षरत्वादेकेषां छन्दो न विद्यते द्रष्टारो ऋषयः स्मर्तारः
 परमेष्ठ्यादयो देवता मन्त्रान्तर्भूताध्यायिका हविर्माजः स्तुतिमाजो
 वाऽनःशास्त्रोक्ताशस्योपवेषकपालेध्मोलूखलादयश्च प्रतिमाभूताश्छ-
 न्दाऽसि गायत्र्यादीन्येतान्यविवित्वा योऽधीतेऽनूवृते जपति जुहो-
 ति यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयामं भवत्यथान्तराद्वगते
 वा पद्यते स्थाणुं घच्छेति प्रमीयते वा पापीयान्भवत्यथ विज्ञायैता-
 नि योऽधीते तस्य वीर्यवदथ योऽर्थवित्तस्य वीर्यवत्तरं भवति जपि-
 त्वा हुत्वेष्ट्वा तत्फलं युज्यते ॥ १ ॥ इषेत्वादि स्त्रं ब्रह्मान्तं विधस्वा-
 नपश्यत्ततः प्रतिकर्मविभागेन ब्राह्मणानुसारेण ऋषयो वेदितव्याः
 परमेष्ठी प्राजापत्यो दशपूर्णमासमन्त्राणामृषिर्वैवा वा प्राजापत्या
 इषेत्वा शास्त्रानुष्ठुग्विनियोगः कल्पकारोक्त'एवमूर्जेत्वा वायवे वा-
 यव्यं देवोव ऐन्द्रं यजमानस्य शास्त्रा'वसोर्वायव्यं द्यौर्मतरिह्वन उ-
 खा वसोर्वायव्यं देवस्त्वापयः कामधुक्षः प्रश्नः सा विश्वायुस्त्रीणि
 गव्यानीन्द्रस्यैन्द्रं विष्णोः पयः ॥ २ ॥ यो अग्न इदमाग्नेये कस्त्वा प्रा-
 जापत्यं कर्मणे क्षुक्शूर्पे प्रत्युष्टं द्वे राक्षसे उरुब्रह्म रक्षोभ्र'सर्वत्र
 घृरासि धूर्वेवानां विष्णुस्त्वान'उरु हविष्या अपहत'रक्षो यच्छ-
 न्ता'हविष्या देवस्य त्वा सावित्र'सर्वभ्राग्नेये लिङ्गोक्तं भूताय
 त्वा हविः स्वः सूर्यो द'हन्तां गृहाः पृथिव्यास्त्वा हव्यं पवित्रे
 लिङ्गोक्त'सवितुर्वैवीः प्रोक्षिता आपान्यग्नेये लिङ्गोक्ते दैव्याय पात्रा-
 णि ॥ ३ ॥ शर्मस्यदित्याः कृष्णाजिनमवधूत'राक्षसमद्रिप्रोवलूखले
 अग्नेर्हविर्वृहत्स इमं मौसले हविष्कृद्धिदैवतं वागाधियज्ञ पक्षी कु-
 ककुटो वाग्वर्षवृज'शूर्पे प्रतित्वाहविः परापृतमपहत'राक्षसे वा-
 युर्वो देवो वस्तण्डलाधृष्टिरुपवेषोऽपाग्न आदेवयजमाग्नेये ध्रुवम-
 सि षण्णां कपालान्यग्ने ब्रह्माग्नेयं धिषणासि दार्षदं दिवः शम्याऽधिष
 वणौपलं धान्यमसि षण्णा'हविर्महीनामाज्यम् ॥ ४ ॥ संवपामि
 हविः समाप आपं जनयस्यै त्वेद'हविरिषेत्वाज्यं घर्मोसि षण्णां
 पुरोडाशस्त्रिताय त्रयाणां त्रितो द्वितः क्रमेणाद्द इन्द्रस्य स्क्यः
 पृथिवी वेदिर्नजं पुरीषं वर्षतु वेदिर्ब्रह्मन्सावित्रमपारुपररो
 असुरे द्रप्सस्ते वेदिगायत्रेण त्रीणि वैष्णवानि सूक्ता त्रयाणां वेदिः

पुराघशः सोऽपश्यच्चान्द्रमसी त्रिष्टुभं प्रोक्षणीः प्रैषो द्विषतः आ-
भिचारिकमनिशितः क्षुब्धो निशिता क्षुगदित्यै विष्णोर्योऽक्रमूर्जे
ऽध्याणामाज्यः सवितुरापं तेजोसि धामाज्यम् ॥ ५ ॥ इति० संहि-
तायां प्रथमोऽध्यायः ।

कृष्णोऽसीध्मो वेदिर्बर्हिर्लिङ्गोके अदित्या आपं विष्णोः प्रास्तर-
मूर्णभ्रदसं वेदिर्भुवपतये त्रीण्याग्नेयानि गन्धर्वस्त्रयाणां परिधयो
वीतिहोत्रं विश्वावसुराग्नेयीं गायत्रीः समिदाग्नेयः सूर्यस्त्वाल्लिङ्गो-
कः सवितुर्विधृती ऊर्णभ्रदसमात्वाप्रास्तरे घृताज्यसि त्रयाणां जुहूप-
भृवक्षुवाः क्रमेण प्रियेण हविर्ध्रुवा असदन्पाहि मां वैष्णवे अग्नेवाजजिदा-
ग्नेयं नमोदैवः स्वधापित्र्यः सुयमे क्षुचावक्षत्रिणा वैष्णवं वसुमती-
माग्नेयमित ऐन्द्रः संज्योतिषाज्यं मयीदमाशीः प्रतिग्रहणमुपहृता
द्यावापृथिव्यम् ॥ ६ ॥ ब्रह्मत्वं प्रतिष्ठान्तं बृहस्पतिराङ्गिरसोऽपश्यद्व-
ग्नेष्वा प्राशिन्नमेतं ते वैश्वदेवमेषा तेनुष्टुबाग्नेय्यग्ने वाजजिदाग्नेयम-
ग्नीषोमयोऽस्तवारि लिङ्गाकानि वसुभ्यस्त्रयाणां परिधयः सञ्जानाथा
व्यन्तु प्रास्तरे मरुतां कपिर्बृहती प्रास्तरामन्त्यः पाद आग्नेयो यं
परिधिं देवत आग्नेयीं त्रिष्टुभं विराड्द्रुपा यजुरन्तामग्नेः प्रियं यजुः
सः स्ववभागाः सोमसूक्ष्मौ वैश्वदेवौ त्रिष्टुभं यजुरन्ताः स्वाहा
बाण्यजुर्वृताक्षी रुरुचौ यज्ञनमः शूर्पं यवमान्कपिरुद्रालवान्धाना-
न्तर्धानिति पञ्चाश्वर्षेयो यज्ञो देवताग्नेवद्वा योगार्हपत्योऽग्नेयं द-
क्षिणाग्निः सरस्वत्यै लिङ्गोके वेदोसि वेदो देवा मनसस्पतिर्वात-
देवत्या विराजः संबर्हिर्लिङ्गोके त्रिष्टुभ्विराड्द्रुपा कस्त्वा प्राजा-
पत्यः रक्षसाः राक्षसम् ॥ ७ ॥ अथ याजमानः संवर्चसा त्वाष्ट्री
त्रिष्टुब्दिविविष्णुस्त्रीणि वैष्णवान्यस्माद्वागोऽस्यै भूमिरगन्म दैवः
संज्योतिषाहवनीयः स्वयम्भूः सूर्यस्य सौरे अग्ने गृहपतेगार्हपत्यः
सूर्यस्य सौरमग्न इदमाग्नेयं ॥ ८ ॥ पितृयज्ञः प्रजापतेरार्षमग्नये
सोमाय द्वेदैवे स्वाहाकारयश्रुतेरपहता असुरं ये रूपाणि कव्यधा-
हनोऽग्निस्त्रिष्टुबन्नामीमदन्त पित्र्यै नमो वः पङ्कलिङ्गोक्तानि परे
पित्र्ये आधत्त पित्र्या गायत्र्यूर्जमापि विराद् ॥ ९ ॥ इति० संहितायां
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अग्न्याधेयं प्रजापतेरार्षं देवानामग्नेर्गन्धर्वाणां वा समिधाग्ने-
य्यस्तस्मै गायत्र्यः समिधाविरूप आङ्गिरसः सुसमिधाव वसु-

श्रुतस्तं त्वा भरद्वाजो भूर्भुवः स्वस्तिस्त्रो महाव्याहृतयोऽग्नि-
 वायुसूर्यदेवत्याः क्रमेण द्यौरिव यजमानाशीलिङ्गोक्तदेवतायं गौः
 सार्यराश्यस्तुचो गायत्रोऽग्निः परावररूपेण देवता ॥ १० ॥ अग्नि-
 होत्रं प्रजापतेरार्षमग्निज्योतिः सप्त लिङ्गोक्तदेवता गायत्र्य भाषाः
 पञ्चैकपदा अग्निर्वर्चोद्वे तक्षापश्यत्परा जीवलश्चैलकिः ॥ ११ ॥ यज-
 मानाभ्युपस्थानं बृहदेवानामार्ष उपग्रयन्त इत्यनुवाक आद्ये द्वे आ-
 ग्नेय्यौ गायत्र्याबुपथत्या गोतमो राहुगणो मूर्धन्वत्या विरूप उभा वां
 भरद्वाज पेन्द्राग्नीं त्रिष्टुभमयं ते देवभवा देववातश्च भारतावा-
 ग्नेयीमनुष्टुभमयमिह वामदेवो जगतीमस्य प्रज्ञामवत्सारो गव्या
 वाग्नेयी वा पथ्येदेवत्या वा गायत्रीं तनूपा आग्नेयानीन्धाना आ-
 ग्नेयीं महापङ्क्तिस्त्यवसाना ॥ १२ ॥ चित्रावसोराग्निदेवत्यमृषयोऽ-
 पश्यन्तस्त्वमाग्नेयमन्धस्य रेवतीः संहितेति त्रीणि गव्यान्युपत्वा-
 ग्नेयं तृचं गायत्रं मधुच्छन्दा वैश्वामित्रोऽग्ने त्वं चतस्रो द्विपदा
 आग्नेयीर्बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुरेकैकश इडे काम्या गव्ये
 सोमानं ब्राह्मणस्पत्यं तृचं गायत्रं ब्रह्मणस्पतिर्मेधातियिर्वा महि-
 त्रीणां सत्यधृतिर्वाणिरादित्यदेवतं तृचं गायत्रं पथि स्वस्त्ययनं
 कदाचनैन्द्री पथ्याबृहती मधुच्छन्दास्तत्सवितुर्विद्वामित्रः सा-
 वित्रो गायत्रो परिते वामदेव आग्नेयीमनिरुक्तां गायत्रीम् ॥ १३ ॥
 ध्रुवकोपस्थानमासुरैरार्षे भूर्भुवः स्वः प्रवत्स्यदुपस्थानमागतोप-
 स्थानं चादित्यस्यार्षे नर्यगार्हपत्यः शंस्याहवनीयोऽथर्वेदाक्षिणा-
 ग्निरागन्माहवनीयोऽनुष्टुब्यमग्निर्यङ्कुसारिणीबृहती गार्हपत्योऽ-
 यमग्निरन्वाहार्यपचनोऽनुष्टुब्यगृहामा त्रिष्टुब्धिराङ्कुरा येषामानु-
 ष्टुबुपहृता महापङ्क्तिस्त्यवसानास्तिस्रोपि वास्तवीः शंयुर्गार्हस्प-
 त्यः ॥ १४ ॥ चातुर्मास्यानि प्रजापतेरार्षे प्रधासिनो मादती गा-
 यत्री यज्ञममाकृत्यनुष्टुबानिरुक्ता मोषणोऽगस्त्य पेन्द्रामादती
 विराजमक्रं न निरुक्ताग्नेय्यनुष्टुबवभृथ यज्ञदैवतं पूर्णादर्वि द्वे
 क्षीर्णवाम पेन्द्रावनुष्टुभावक्षं द्वे गोतम पेन्द्रौ पङ्क्ति मनोनु-
 मानसं तृचं बन्धुर्गायत्रं वयं सौमी गायत्री बन्धुरेष ते द्वे
 रौद्रे अवरुद्रं रौद्रावेकापङ्क्तिरपरा ककुप् स्यम्बकं द्वे अनु-
 ष्टुमौ पूर्वस्या वसिष्ठ आस्तारपङ्क्तिस्त्यगुषं नारायण उष्णिहं
 यजमानाशीः क्षिप्रमेवाम क्षीरं विश्वेयसि क्षिङ्गोक्तदेवतमाशीः

प्राचम् ॥ १५ ॥ इति० संहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अग्निष्टोमः प्रजापतेर्यर्षमेवं द्वे अस्वष्टी ज्यवसाने आघाव-
प्रिर्वी देवयजनदेवत्याविमा आप ओषधे कुशतरुणं स्वधिते
क्षौरमापो अस्मानापं दीक्षातपसोर्वासो महीनां नवनीतं वृत्र-
स्याजनं चित्पतिर्द्वे प्राजापत्ये देवो मा सावित्रमाघोदैव्यनुष्टु-
वाशोः स्वाहायज्ञं चतुर्णां यज्ञ आकृत्यै चतुर्णामौकमणानामग्निरा-
पोदेवीलिङ्गोक्तदेवता विराट् ॥ १६ ॥ विश्वो देवस्य स्वस्त्यात्रेयः
सावित्रीमनुष्टुममृक्सामयोः कृष्णाजिने शर्मासिं कृष्णाजिनमूर्ग-
स्याङ्गिराभिर्दष्टं मेखलं सोमस्य नीविर्विष्णोर्वास इन्द्रस्य सुसत्याः
कृष्णाविषाणोऽल्लयस्व दण्डो व्रतं यज्ञो देवी धीर्येदेवा वाक्प्राणो-
दानौ अक्षुःश्रोत्रमध्यात्ममग्निर्मित्रावरुणावादित्यो विश्वेदेवा अधि-
दैवतं स्वात्रा आपो जगतायं ते लोष्टमपो मूत्रं पृथिव्या लोष्टम-
ग्ने त्वमानेध्यनुष्टुप्पुनर्मन आग्नेयं त्वमग्ने क्स आग्नेयीं गाय-
त्रां रास्वेयत्साम्यमेवा ते हिरण्याज्यदैवतं जूरसि वाग्दैवतं शु-
क्रमसि हिरण्यं चिदासं गौः सोमक्रयणी वाप्रूपाध्यारोपकल्पनया
॥ १७ ॥ वस्यस्यनुष्टुब्बृहती सोमक्रयण्याः स्तुतिरदित्या आज्यम-
स्मे षण्णां लिङ्गोक्ता देवताः समख्ये पत्न्याशीरास्तारपङ्क्तिरेव ते
लिङ्गोक्तदेवतमास्माकोऽसि सौम्यमभित्यं सावित्र्यष्टिः प्रजास्त्वा
प्रजास्त्वा शुक्रं त्वा सौम्यानिसग्मेऽस्मे लिङ्गोक्ते तपसोर्धेजार्धे सो-
मो मित्रो न इन्द्रस्य सौम्ये स्वानादीनि धिष्ण्यानामानि परिमा-
ग्नेयी पुरस्ताद्वृहती प्रतिपन्थामनुष्टुप्पथिदेवत्यादित्याः कृष्णाजि-
नमदित्यै सौम्यमस्तभ्नात्रिष्टुभं वारुण्यौ सूर्यस्यानुष्टुप् कृष्णाजि-
नमुक्तावूर्ध्ववृहत्यानवृही भद्रो मे सौम्यं नमो मित्रस्यामितपनः सूर्यः
सौरी जगती वरुणस्य पञ्च वारुणानि या ते सौमी त्रिष्टुभं गौ-
तमः ॥ १८ ॥ इति० संहितायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अग्नेस्तनूरसि पञ्च वेष्णवान्यग्नेः शकलं वृषणा दर्मतरुणैके
उर्वदयसि त्रयाणां लिङ्गोक्ता देवता गायत्रेण त्रीण्याग्नेयानि भवसं-
नः पङ्क्तिरग्नाधग्निर्विराडेतयोर्निर्मध्याह्ननीवावग्नी देवते आपतये
वाग्यमनाष्टुमाज्यमग्नेव्रतपा आग्नेयमंशूरं शुः प्रकृतिश्चतुरवसा-
मा सौम्यम्योर्ध्वी लिङ्गोक्तदैवतो याते त्रीण्याग्नेयानि तप्तायनी
अत्वारि पार्थिवानि विदेवाग्नेयमग्ने अङ्गिरोऽस्यामनुत्वा लिङ्गोक्ता-

नि सि० ह्यसि त्रयाणां वेदिरिन्द्रघोषश्चतुर्णामुत्तरवेदिरिदमहमाप०
 सि० ह्यसि पञ्चानां वाग्भूतेभ्यः क्षुधुवोऽसि परिषद्यस्त्रयस्त्रयाम-
 न्नेः सम्भारा गुलगुल्वादयः ॥ १९ ॥ युञ्जते श्यावाहवः सावित्री
 जगतीमिदं विष्णुर्मेधातिथिर्वैष्णवी गायत्रीमिरावती वसिष्ठस्त्रि-
 ष्टुभं देवश्रुतावक्षधुरौ प्राचीस्व गोष्ठमत्र हविर्धाने विष्णोर्नु ति-
 श्रो वैष्णव्यस्त्रिष्टुभ आद्ये द्वे यजुरन्ते विष्णोर्नु प्रदीर्घतमा ओ-
 तथ्यो विष्णोरराटं पञ्च वैष्णवान्याददेऽग्निरिदमहं रक्षोघ्नं बृहन्नौ
 पर्वाणीदमहं पञ्च लिङ्गोक्तानि स्वराडस्यौपर्वाणि चत्वारि रक्षोह-
 णो वः सप्त वैष्णवानि यवोऽसि यवो दिवेत्बीदुम्बरी शुन्धन्तां
 पित्र्ये उद्विं पञ्चानामौदुम्बरी घृतेन चाषापृथिव्यमिन्द्रस्यैन्द्र
 परि त्वा मधुच्छन्दा अनिरुक्तमैन्द्रीमनुष्टुभमिन्द्रस्यैन्द्राणि त्रीणि-
 षतुर्थं वैश्वदेवम् ॥ २० ॥ विभूरस्यष्टानां धिष्ण्या अग्नयः सम्राडा-
 हवनीयः परिषद्यो बहिष्पवमानदेशो नभोऽसि चान्वालो मृष्टोऽसि
 शामित्र ऋनधामौदुम्बरी समुद्रोऽसि ब्रह्मासनमजोऽसि शालाश्रयो-
 ऽहिरसि प्राजहितो वागसि सव ऋतस्य द्वार्ये अध्वना० सूर्यो मि-
 त्रस्यत्विजोऽग्नयो धिष्ण्याः ॥ २१ ॥ ज्योतिरसि वैश्वदेवं त्वं
 सोमक्रतुर्भागवः सौमी गायत्रीमनवसानां जुषाणो अप्तुदेवत्यै-
 कपदा विराट्यजुरन्ताग्नेनयाऽगस्त्य आग्नेयी त्रिष्टुभमयं-
 नस्त्रिष्टुभ्यजुरन्ताग्नेय्युरुविष्णो वैष्णव्यनुष्टुभ्यजुरन्ता देवसवितः
 सावित्रमेतस्व० सौम्य० स्वाहा निर्लिङ्गोक्तदेवतामग्ने व्रतपा आग्ने-
 यमत्यन्यान्वनस्पतिरोषधे कुशतरुण० स्वाधिते परशुर्धो मातस्त्व-
 वनस्पतिः ॥ २२ ॥ इति० संहितायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अग्नेणीः शकलं देवस्त्वा यूपः सुपिप्पलाभ्यश्च बालं घामग्नेन यूपो
 पो याते दीर्घतमा यूपदेवत्या त्रिष्टुभं ब्रह्म ष० ह यूपदेवत्ये विष्णोः
 कर्माणि द्वे मेधातिथिर्वैष्णव्यौ गायत्र्यौ परिषद्ब्रूयो दिवस्वरुषे
 ते यूप उपावीस्तृणमुपदेवा लिङ्गोक्तमृतस्य त्वा पशुरग्नीषोमाभ्यां
 लिङ्गोक्तमद्भ्योऽपां पशुरापोदेवीराप० सं ते पशुघृतेन स्वरुशासौ
 रेवती चाश्वर्षो तृण० स्वाहा दैवे ॥ २३ ॥ माहिर्भूरज्जुर्नमस्ते यज्ञो
 देवीरापोर्धमापमर्धमाशीर्वाचं ते मनस्ते पशुशं लिङ्गोक्तमोषधे तृण०
 स्वाधितेऽसी रक्षसां लिङ्गोक्तं निरस्तमिदमहं रक्षोहणी घृतेन चा-
 षापृथिव्यं चायो चायव्यमग्निराज्यस्याग्नेय० स्वाहाकृते वपाभपण्या-

विदमाप आपी महापङ्क्तिस्त्रयवसाना पावमानध्वान्त्यः पादः संते
हृदयः रेडसि वसाप्रयुतं लिङ्गोक्तं घृतं वैश्वदेवं विशः पञ्चविध्या-
न्यैन्द्रः प्राणः पद्मङ्कः प्राणदानं लिङ्गोक्तं देवत्वाष्ट्री त्रिष्टुप् ॥ २४ ॥
समुद्रं लिङ्गोक्तानि द्वादश दिवं ते स्वरुमापो हृदयशूलं धाम्नो वा-
रुणं यदाहुर्वारुणी गायत्र्यनवसाना सुमित्रिया न आपः हविष्म-
तीलिङ्गोक्तदेवतानुष्टुबग्नैर्वधत्वार्यापां न्यमूरापीं गायत्रीं मेधाति-
थिर्हृदे त्वा सौम्यनुष्टुप् सोमराजन्तसौम्ये शृणोतु लिङ्गोक्तदेवता त्रि-
ष्टुब्देवीराप आपी पङ्क्तिः कार्ष्णिराज्यमनुष्टुप्समुद्रस्य समाप आपो
यमग्रे मधुच्छन्दा आग्नेयीं गायत्रीमाददे प्रावा निग्राभ्या आपमि-
न्द्राय त्वा पञ्च सौम्यानि यत्ते सौमी विपरीता बृहती द्वात्राः
पथ्याबृहती माभेः सौम्यमर्थं द्यावापृथिव्यमथ प्रागपाकसौम्युष्णि-
क त्व मङ्ग गोतम ऐन्द्री पथ्याबृहतीम् ॥ २५ ॥ इति० संहितायां
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वाचस्पतये प्राणदेवत्या विराद् मधुमतीलिङ्गोक्तं यत्ते सौम्य
स्वाहोऽरुयजुषी लिङ्गोक्ते स्वांकृतोऽस्युपाः शुद्धेभ्यस्त्वा देवं दे-
वाः शो लिङ्गोक्तमभिचारिकं प्राणायामग्रहो व्यानाय उपाः शुसव-
न उपयामगृहीतोऽस्यन्तरैन्द्रमन्तस्ते मधवदेवत्या त्रिष्टुबुदानाय
ग्रह आवायो वसिष्ठो वायव्यां त्रिष्टुभमिन्द्रवायू मधुच्छन्दा ऐ-
न्द्रवायवीं गायत्रीमयं वा गृत्समदो मैत्रावरुणाः रायावयं वस-
दस्युस्त्रिष्टुभं यावां मेधातिथिराश्विनीं गायत्रीं तं प्रज्जयावत्सारः
काश्यपो वैश्वदेवीं जगतीमच्छिन्नस्य सौम्यः साप्रथमैन्द्री त्रि-
ष्टुप्तुपं त्वयाङ्गनी लिङ्गोक्ते ॥ २६ ॥ अयं वेनो वेनस्य त्रिष्टुप् सो-
मस्तुतिराधिदैवतमभियज्ञं च मनोन त्रिष्टुप्सोमस्तुतिराधियज्ञानु-
धादिन्यपमृष्टः शण्डोऽपमृष्टो मर्क आभिचारिके देवास्त्वा शुक्रा-
मन्थिनावनाधृष्टासि दक्षिणोत्तरवेदिश्रोण्यौ सुवीरः सुप्रजाः शु-
क्रामन्थिनौ निरस्तो द्वे आभिचारिके शुक्रस्य मन्थिनः शकलं ये-
देवासः परुच्छेपो वैश्वदेवीं त्रिष्टुभमाप्रयणोसि लिङ्गोक्तदेवत-
म् ॥ २७ ॥ सोमः पवते वैश्वदेवमिन्द्राय त्वा पञ्च लिङ्गोक्तानि मू-
र्धानं भरद्वाजो वैश्वानरीं त्रिष्टुभं ध्रुवोसि ध्रुवो ध्रुवं ध्रुवेण बृह-
ता पूर्वोऽर्धर्ध्वो ध्रौव उत्तर ऐन्द्रो यस्ते देवधवाः सौमी त्रिष्टुभं
यजुरन्ता देवानां चात्वालदैवतं प्राणाय मे लिङ्गोक्तदेवतान्येकाद-

श कोऽसि प्राजापत्योष्णिग्वर्धमाना मध्वे त्वा लिङ्गोक्तदेवतानि
त्रयोदश ॥ २८ ॥ इन्द्राग्नी विश्वामित्र ऐन्द्राग्नी गायत्रीमाघत्रिशो-
क आग्नेन्द्रामोमासा मधुच्छन्दा वैश्वदेवीं गृप्समद् इन्द्रमरु-
त्वश्चतस्रो विश्वामित्र ऐन्द्रामारुतीस्त्रिष्टुभो मरुतात्वा यजुर्मरुत्व-
तीय महाइन्द्रो भरद्वाजो माहेन्द्री त्रिष्टुभमोजसा वत्सो गायत्री-
मुपुत्यं प्रस्कष्वः सौरीं गायत्री चित्रं कुत्स आङ्गिरसस्त्रिष्टुभं
रूपेण वो दक्षिणाश्चतुर्णां ब्राह्मणमद्य लिङ्गोक्तदेवतान्यष्टौ ॥ २९ ॥
इति० संहितायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

विष्णो वैष्णवं कदाचनादित्यदेवत्ये बृहत्यौ यज्ञो देवानां कु-
त्सस्त्रिष्टुभं विवस्वन्यजुः श्रदस्मै जगत्याशीर्वाममद्य भरद्वाजो
बार्हस्पत्यः सावित्रीं त्रिष्टुभं सावित्रोऽसि सावित्रं सुशर्मासि
वैश्वदेवं बृहस्पतिसुतस्य लिङ्गोक्तमहं प्रजापतिरूपेणात्मादेवतात्रि-
ष्टुभनां ३ इ पत्नीवन्नाग्नेयं प्रजापतिः प्राजापत्यं हरिस्तृक्सामे
हर्षोर्यस्ते लिङ्गोक्ते देवकृतस्याग्नेयानि षट् ॥ ३० ॥ सामिन्द्राग्निर्वै-
श्वदेवीं त्रिष्टुभं धाता लिङ्गोक्तबहुदेवत्या सुगाधो देवीयां २ आवहो
वयमाग्नेय्यौ यज्ञायज्ञमेष ते लिङ्गोक्ते यजुषी उरुहि शुनः दोषो वा-
रुणी त्रिष्टुभं नमो वारुणमग्नेरनीकमाग्नेयी त्रिष्टुप् समुद्रे ते सौ-
मी विराड्देवीरापः पङ्क्तिर्वृहती वा पूर्वोऽध्वं आप उत्तरः सौम्यो
देवानामाग्नेयमजतु ज्यघसाना महापङ्क्तिर्यस्यै ते वशो पुरुदस्मो-
गर्भो मरुतो यस्य गोतमो मारुती गायत्रीं महीद्यौर्मधातिथिर्द्यावा-
पृथिव्यामित्यग्निष्टोमः ॥ ३१ ॥ अथ षोडश्यातिष्ठगोतम ऐन्द्रीम-
नुष्टुभं युश्वाहि मधुच्छन्दा इन्द्रमिदगोतमो यस्माभैन्द्री त्रिष्टु-
प्परब्रह्मरूपेण षोडशिनस्तुरिन्द्रावावरुणी षोडशिदेवत्या वा
यजुरन्ताग्नेपचस्व वैखानस आग्नेयी गायत्रीमुत्तिष्ठन्कुरुस्तुतिरै-
न्द्रीमद्वशं प्रस्कष्वः सौरी तिस्रोऽपि यजुरन्ता उदुत्यं देवानामा-
र्षमाजिघ्रेडे कुसुरुबिन्दुर्गन्धे महापङ्क्तिप्रस्तारपङ्क्ती विनः शासो
भारद्वाज ऐन्द्रीमनुष्टुभ वाचस्पति वैश्वकर्मणी त्रिष्टुभं विश्व-
कर्मभैन्द्री वैश्वकर्मण्यग्नये त्वा देवार्षाण्यदाभ्यदेवत्यानि मेघीनां
त्वा सौम्यानि ॥ ३२ ॥ सत्रोत्थानं देवानामार्षमिह रतिः पशुदैवत
मुपसृजन्नुष्णिगाग्नेयी सत्रस्य बृहती यजमानानामात्मस्तुतिर्युवन्तं
परुच्छेप ऐन्द्रीमत्यर्हि व्यवसानामाद्योऽध्वं ऐन्द्रापावतः परमेष्ठी

मैमिसिकान्वाध्यायादसिष्ठस्यार्थं लिङ्गोक्तदेवतानि चतुस्त्रिंशच्च-
षोर्वैष्णवचारुणी त्रिष्टुप् देवा विवमार्शीलिङ्गोक्तदेवताश्चतुस्त्रिं-
शच्चमेवत्या पङ्क्तिस्त्रिष्टुप्वा यज्ञस्य यज्ञदेवत्या त्रिष्टुबापवस्व
सौमी गायत्री नैधुविः कश्यपः ॥ ३३ ॥ इति० संहितायामष्टमो-
ऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ वाजपेयौ बृहस्पतेरार्षमिन्द्रस्य च देवसवितः सावित्री त्रि-
ष्टुप् भुवसदमैन्द्राणि प्राण्यपांरसदेवत्यानुष्टुप् प्रहा लिङ्गोक्त-
देवतानुष्टुप्संपृचौ यजुषीन्द्रस्य रथो वाजस्य पार्थिव्यतिजगत्यन्त्यः
पादः सावित्रोऽस्वन्तरश्चदेवत्यानवमाना पुरजष्णिग्वतो वा ति-
क्तोऽश्वस्तुतय उष्णिक्त्रिष्टुब्जगत्यो वाजिनोऽश्वा देवस्याहं लि-
ङ्गोक्तानि वाजिनोऽश्वा पृषस्य द्वे दधिक्रावा वामदेव्योक्तदेवत्ये
जगत्यौ शनो वसिष्ठो विराजं तेनो नाभानेविष्ठो जगतीं वाजेवाजे
वसिष्ठस्त्रिष्टुभमामा प्राजापत्यां वाजिनोक्ताः ॥ ३४ ॥ आपय आयु-
र्यज्ञेन प्राजापत्यानि प्रजापतेः स्वरमृता यजमानोस्मे दिशो नमः
पृथिवीयमासदीयं तासुन्वन्वाजस्य प्राजापत्यं तृचं त्रैष्टुभं सोमं
तृचं तापस आद्या वैश्वदेव्यनिरुक्तानुष्टुब्धितोया लिङ्गोक्तदेवता
तृतीयाग्नेयी प्रनो लिङ्गोक्ता गायत्री सरस्वत्यै सुन्वन्नग्निः सप्तदश
लिङ्गोक्तदेवतानि ॥ ३५ ॥ अथ राजसूयो वरुणस्यार्थमेष ते पार्थि-
वमग्निनेत्रेभ्यो देवार्षाण्याध्यायाद्दशाद्यानि दैवान्यग्ने सहस्व देव-
धवा देववातश्च भारतावाग्नेयमिनुष्टुभनुपांशोऽस्त्रीणि रक्षोग्रानि-
सविता द्वे यजमानः ॥ ३६ ॥ इति० संहितायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अपोदेवा आपस्त्रिष्टुप् वृष्ण ऊर्मिलिङ्गोक्तानि मधुमतीरनाष्टृष्टा
आपः सामस्य चर्माग्नये लिङ्गोक्तान्यनिभृष्टमपिसंघमादो वारुणी
त्रिष्टुप् क्षरस्य चतुर्णां तार्प्यपाण्ड्वाधीवासोष्णीषाणीन्द्रस्य धनु-
र्मित्रस्य बाहू त्वयायं धनुर्हवातिसृणामिषव आविः प्राजापत्यं प-
राणि लिङ्गोक्तानि ॥ ३७ ॥ अवेष्टा मृत्युनाशनं प्रार्चो पञ्चानां यज-
मानः प्रत्यस्तमासुरं मृत्योरोजोऽसि रुक्मो हिरण्यरूपौ मैत्रावारुणी
त्रिष्टुब्धजुन्ता सोमस्य सुन्वन्प्रपर्वतस्यापी त्रिष्टुप् विष्णोऽस्त्रीणि
लिङ्गोक्तानि सुन्वन्प्रजापतेन प्राजापत्या त्रिष्टुब्धजुर्मध्योयममुष्यञ्च
रुद्रयद्वौद्रम ॥ ३८ ॥ इन्द्रस्य लिङ्गोक्तानि मा ते संवरणः प्राजापत्य
येन्द्री त्रिष्टुर्ममग्नये लिङ्गोक्तानि पृथिवि मातर्भूमिर्हंसो वामदेवः

सौरिः सप्रपञ्चपरब्रह्माभिधायिनीमतिजगतीमियच्छतमानावूर्गसि
शाखेन्द्रस्य बाहू स्योनास्यासेदी । अत्रस्यार्धावासः स्योनो सु-
न्वभिषसाद शुनःशेषो वारुणी गायत्रीमभिभूरस्यस्ता यजमाना वा
ब्रह्मः स्वमामन्त्रणानि पञ्च लिङ्गोक्तानीन्द्रस्य स्फ्योऽग्निः पृथुरा-
नेयः स्वाहाकृता अक्षाः सवित्रा लिङ्गोक्तदैवतम् ॥ ३९ ॥ अथ च-
रकसौत्रामण्याद्विनोराधेमद्विभ्यां त्रीणि लिङ्गोक्तानि वायुः सौमी
गायत्री कुवितृचः सुकीर्तिः काशीवत । आद्या सौम्यानेरुक्ता त्रि-
ष्टुभ्युवमनुष्टुप् पुत्रमिव त्रिष्टुबाद्विसरस्वतीन्द्रदेवत्ये । अद्विसर-
स्वतीन्द्रदेवत्ये ॥ ४० ॥ इति संहितायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

इति सर्वानुक्रमणिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथाग्निं प्रजापतिरपश्यत्साध्या वापश्यन्त्सोऽग्निः पञ्चवि-
तिकः प्रथमा चितिः प्रजापतेर्द्वितीया देवानां तृतीयेन्द्राग्न्योर्विष्व-
कर्मणश्चतुर्थ्युषीणां पञ्चमी परमेष्ठिनोऽथ प्रतिकर्मदर्शिने युजा-
नोष्टौ सवित्राणि सवितापश्यदाद्या तृतीया चानुष्टुप् चतुर्थीष-
ष्ठ्यौ जगत्यौ द्वितीया गायत्री पञ्चमी त्रिष्टुभिमं नो यजुरन्ता गा-
यज्यनवसानाददेऽग्निर्हस्तेऽनुष्टुब्यजुरन्ता ॥ १ ॥ प्रतूर्तं नामाने-
दिष्ट आश्वीमास्तारपङ्क्तिर्युजायां कुश्रिर्गार्दभीं गायत्रीं योगेयोगे
शुनःशेष आर्जो प्रतूर्वस्त्रिष्टुध्विराङ्कुरा यसुर्गमोदयजुः पृथिव्या-
स्त्रीण्याग्नेयान्वन्वग्निराग्नेयीं त्रिष्टुभं पुरोधस आगत्य मयोभुव
आश्वीनमनुष्टुभमाक्रम्यानुष्टुप् द्यौस्ते बृहत्युत्काम विराडुदकमा-
त्रिष्टुबात्वा द्वे गृत्समद आग्नेय्यौ परिसोमको गायत्रीं परित्वा
पायुरानुष्टुभं त्वमग्ने गृत्समदो जगतीम् ॥ २ ॥ पृथिव्या आग्ने-
यमपां पुष्करपर्णः स्वराट्पङ्क्तिः शर्म द्वे अनुष्टुभौ कृष्णाजिनपुष्क-
रर्णे पुरीष्योऽग्निस्त्वामग्ने त्वं भारद्वाज आग्नेयं गायत्रं सी
दहोतदैवश्रवा देववातश्च त्रिष्टुभं निहोता गृत्समदः सः सीदस्व
प्रस्कण्वो बृहतीम् ॥ ३ ॥ अपोदेवीः सिन्धुद्वीप आपी न्यङ्कुसारिणी
सन्ते त्रिष्टुप्पार्थिवोऽर्धो वायव्योऽर्धः सुजातोऽनुष्टुबाग्नेय्युत्तिष्ठ
विश्वमनाः पथ्याबृहतीमूर्ध्वः कण्व उपरिष्टाबृहती सजातस्त्रित-
स्त्रिष्टुभः स्थिरो रासमेय्यनुष्टुबुष्णिग्वा शिबोभवाजी पथ्या-
बृहती प्रैतु लिङ्गोक्तमहापङ्क्तिर्यवसानाग्नेगायज्येकपदाग्नेय्यं तम-
निमाग्नेये ओषधयस्त्रिष्टुबनुष्टुभाघोषधिवेदवत्ये ध्यस्यन्माग्नेयो-

५धर्मा विपाजसोत्कीलः कात्य आग्नेयीं त्रिष्टुभम् ॥ ४ ॥ आपो
ह्यापः॑ सिन्धुद्वीपस्तृणं गायत्रं मित्र उपरिष्टादृहती मैत्री रुद्रा अ-
नुष्टुप् रौद्री सः॑ष्टुष्टं द्वे सिनीवालीदेवत्ये उक्तामादित्या मखस्य
सृष्टिण्डो वसवस्त्वा लिङ्गोक्तानि सर्वत्रादित्यै रास्नादितिरौषं कृ-
त्वायादित्योष्णगदितिरावटं देवानां पञ्चौक्ताणि मित्रस्य विश्वा-
मित्रो मैत्री देवस्त्वा सावित्रो बृहत्युत्थाय पूर्वोर्ध्वं औष उत्तरो
मैत्रः ॥ ५ ॥ आकृति लिङ्गोक्तान्यौक्तामणानि मास्वोक्त्यौ गायत्रीत्रि-
ष्टुभाषग्निश्च पाद आग्नेयो द्वेनः सोमाहुतिराग्नेयीं गायत्रीं परस्या
विरूपं आङ्गिरसः परमस्या आरुणिरनुष्टुमं यवग्ने द्वे जमदग्नि-
रहर्नाभानेदिष्टस्त्रिष्टुभौ याः सेना अनुष्टुभः आग्नेय्योऽस्त्योपरिष्टा-
दृहती ॥ इति० संहितायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

दृशानो वत्सप्री त्रिष्टुभः॑ रौक्मीं नक्तोषासा कुत्स आग्नेयीं
विश्व्वा श्यावाश्चः सावित्रीं जगतीं॑ सुपर्णः कृतिश्चतुरवसाना गा-
रुत्मती विषष्टी विष्णोर्लिङ्गोक्ता न्यक्रन्दद्वत्सप्रीराग्नेयीं त्रिष्टुभ-
मग्न ऊर्ध्वबृहती पुनर्गायत्र्यावक्त्वाध्रुवोऽनुष्टुममुदुत्तमः॑ क्षुब्धोपो
वारुणीं त्रिष्टुभमग्रे त्रित आग्नेयीं॑ हः॑स उक्ता जगतीयजु-
रन्तान्ते बृहद्यजुः सीदत्वमाग्नेयी त्रिष्टुभमन्तरग्नेऽनुष्टुभौ ॥ ७ ॥
दिवस्पर्याग्नेयं त्रैष्टुभं द्वादशर्चं वत्सप्रीर्भालन्दनः समिधाग्निं विरू-
पाक्ष आङ्गिरस आग्नेयं गायत्रमुदुत्वा तापसोऽनुष्टुभं प्रेदनुष्टुप्प्रा-
यमाग्नेयीं वसिष्ठस्य त्रिष्टुभमापोदेवीराप्यप्स्वग्रे विरूप आग्नेयीं गा-
यत्रा गर्भो असि तिस्रोऽनुष्टुभो बोधा मे दीर्घतमास्त्रिष्टुभः॑ सबा-
धि सोमाहुतिराग्नेयीं यजुरन्ता गायत्री यजुर्वैश्वकर्माणं पुनस्त्वा त्रि-
ष्टुभाग्नेयी ॥ ८ ॥ अपेत लिङ्गोक्तबहुदेवत्या संज्ञानमूपदैवत्यमग्नेः सि-
कताश्चिनः परिधितोऽयः॑सः पञ्चर्चमाग्नेयं त्रैष्टुभं विश्वामित्रश्चतु-
र्थ्यनुष्टुबयं तेऽनुष्टुप्चिदैष्टके लोकं लिङ्गोक्तानुष्टुप् ता अस्यापान्द्रि-
यमेध येन्द्र इन्द्रं जेतामाधुच्छन्दस येन्द्रीं॑ समितंचतस्रो ह्यग्निदे-
वत्या उष्णिगुपरिष्टादृहत्युष्णिक्पङ्क्तयो मातेवोक्तास्तुतिस्त्रिष्टुप् ॥ ९ ॥
अस्तुत्वस्तं मैर्कतं तृचं त्रैष्टुभं यं ते यजमानदेवत्या नमोविराड्भूति-
देवत्येकपदा निवेशन आग्नेयीं त्रिष्टुभं विश्वावसुर्देवगन्धर्वः सीरा
द्वे सीरादेवत्ये बुधः सौम्यो गायत्रीत्रिष्टुभौ शुनं चतस्रः सीतादेव-
त्याः कुमारहरितो द्वे त्रिष्टुभौ तृतीयापङ्क्तिश्चतुर्थ्यनुष्टुब्धिमुच्य-

अथमानवहो गायत्री सज्जलिङ्गोक्तदेवतम् ॥ १० ॥ या ओषधीः सप्त-
विंशतिरनुष्टुभ ओषधिस्तुतिमाथर्वणो मिषङ्मुञ्चन्तु बन्धुर्वा-
शानारभ्याधीनामामाहिरण्यगर्भः कार्यी त्रिष्टुभमभ्यावर्तस्वोष्णि-
गाग्नेय्यग्नेयव्रायत्रीयं त्रिष्टुभग्नेतव पावकोऽग्निराग्नेयः षड्वचं प्र-
थमे विष्टारपङ्क्ति तिस्रः सतोबृहत्य उपरिष्टाज्ज्योतिः षष्ठ्याप्याय-
स्वगतमः सोमो गायत्री त्रिष्टुबुष्णिह आतेऽवत्सारस्तुभ्यन्ता द्वे
विरुपस्तिष्ठो गायत्र्य आग्नेय्यः ॥ ११ ॥ इति० संहितायां द्वादशो-
ऽध्यायः ॥ १२ ॥

अधिककुषाग्नेयी ब्रह्मादित्यदेवत्या त्रिष्टुभिरण्यगर्भः कार्यी
त्रिष्टुभं द्रष्टो देवधवा आदित्यो नमोस्तु सार्धं तृचमानुष्टुभं कृणु-
ष्वपञ्चप्रतिसरा राक्षोघ्ना देवानामार्षः सर्वास्त्रिष्टुभं आग्नेयीर्वा-
देवध्वापश्यदग्नेष्ट्वा यजुराग्नेयमिन्द्रस्यैन्द्रं भुवस्त्रिशिरा आग्नेयीं
त्रिष्टुभम् ॥ १२ ॥ ध्रुवास्पृध्वबृहती प्रजापतिरनुष्टुप् भूरासि प्रस्ता-
रपङ्क्तिरसाः स्वयमातृण्णादेवता विश्वस्मा इत्येतस्य च यजुषः का-
ण्डात्काण्डादानुष्टुभं द्रव्यचमग्निना दृष्टं दूर्वेष्टुकादेवतं यास्त आ-
ग्नेयं द्रव्यचमानुष्टुभमिन्द्राग्निभ्यां दृष्टं विराडयं लोकः स्वराडसौ
लोकः प्रजापतिष्ट्वा विश्वज्योतिषं मधुश्चतुर्देवतमषाढासि सविता-
पश्यहेवावापश्यत्रिष्टुकादेवतम् ॥ १३ ॥ मधुवाता वैश्वदेवं तृचं गा-
यत्रं गीतमोषां गम्भन्पङ्क्तिस्त्रीन्त्समुद्रांस्त्रिष्टुष्कौर्म्यं द्रव्यचं ध्रुवा-
सि त्रिष्टुविषेबृहत्यौरवं द्रव्यचमग्ने युस्वाग्नेयं द्रव्यचं गायत्रमा-
द्यायां भरद्वाजोद्वितीयस्यां विरुपः सम्यक्त्रिष्टुग्लिङ्गोक्तदेवतर्च-
त्वाबृहत्यग्निज्योतिषोष्णिगादित्यं गर्भं पञ्चर्चमाग्नेयं त्रैष्टुभमिमंमा
पञ्चर्चमाग्नेयं त्रैष्टुभमेव द्वेद्वेचाते यजुषी त्वयविष्टोशनाः काव्य
आग्नेयीरुक्तां गायत्रीमपात्वा विंशतिरैष्टकान्ययं पुरः पञ्चा-
शत्प्राणभृदेवत्यानि लोकं ता इन्द्रं तिस्रः प्रतीकोका एषः सर्वत्र
॥ १४ ॥ इति० संहितायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ द्वितीयाचितिः । ध्रुवक्षितिः पञ्चाश्विन्यस्तासां प्रथमा वि-
द्वत्तन्नास्त्रिष्टुमा यजुरन्ताः शुक्रश्चतुर्व्यः सज्जः पञ्च विश्वेषां
देवानामार्षे ता एव देवताः प्राणं मे पञ्च वायव्यान्यपः पञ्चापानि
मूर्धावय एकोनविंशतिर्लिङ्गोक्तदेवतानि ॥ १५ ॥ अथ तृतीयेन्द्रा-
ग्नी अनुष्टुप् पूर्वोऽर्धेर्चं ऐन्द्राग्न उत्तरः स्वयमातृण्णादेवतो विश्व-

कर्मा वायव्यं राश्यसि पञ्च दिग्देवत्यानि विष्वकर्मा वायव्यं
नमस्तेष्वर्तव्ये आयुर्मे दश लिङ्गोक्तदेवतानि माच्छन्दश्च षट्त्रिं
शन्मूर्धानुष्टुभ्यन्त्री परोष्णिक्चतुर्दश यजूंषि प्राणदेवत्यानि ॥१६॥
अथ चतुर्थ्याशुरदृष्टादशाग्नेर्दशैकया सप्तदश सर्वाणि लिङ्गोक्तदेव-
तानि सहस्रतर्क्यम् ॥ १७ ॥ इति० संहितायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥
अथ पञ्चम्यग्नेजातानाम्नेय्यौ त्रिष्टुभौ षोडशीचतुश्चत्वारिं-

शलिङ्गोक्ते अग्नेस्त्रिष्टुप् एवश्चत्वारिंशद्रादिमनैकाक्षत्रिंशद्राश्य-
सि पञ्चायंपुरः पञ्चैतानि सर्वाणि लिङ्गोक्तदेवतानि ॥ १८ ॥ अग्नि-
र्मूर्धान्येऽनुवाकः प्रथमस्तृचो गायत्री द्वितीयस्त्रिष्टुभो भुवस्तृती-
यो जागतोऽयमिह चतुर्थ आनुष्टुभः सखायः सं पञ्चमः प्रगाथ
एनावस्तत्र पूर्वा बृहती सतोबृहत्युत्तरा ताभ्यां तिस्रो बृहत्यः ।
संपादिताः षष्ठ औष्णिहोऽग्नेवाजस्य गोतमः सप्तमः पुनः ककुभः
प्रगाथो भद्रो नस्तत्र पूर्वा ककुप्सतोबृहत्युत्तराभ्यां तिस्रः ककुभ-
संपादिता अष्टमः पाङ्क्तोऽग्निं तं पदपाङ्क्तो नवमोऽग्ने तमग्निं
होतारतिष्ठन्दास्यवसानाग्नेत्वं द्वैपदस्तृचः ॥ १९ ॥ अयमग्निर्विं-
रूपोऽबोधिबुद्धगविष्टिरो जनस्य सुतम्भरः सखायः इषः संप-
मित्संवन्नस्तत्रां प्रस्कण्व एनावो वसिष्ठोऽग्नेवाजस्य गोतमो भ-
द्रो नः सौभरिरग्निं तं कुमारवृषौ येनाष्टावाग्नेय्यः षट्त्रिष्टु-
भो द्वे अनुष्टुभौ तदध्वतव्यं परमेष्ठी सौरं द्रोथदश्वी वसिष्ठस्त्रि-
ष्टुभमाग्नेयीमायोर्द्वे स्वयमातण्णदेवत्ये सहस्रस्य पञ्चाग्नेयानि-
॥ २० ॥ इति० संहितायां पञ्चशदोऽध्यायः ॥ १५ ॥

रौद्रोऽध्यायः । परमेष्ठिन आर्षे देवानां वा प्रजापतेर्वाचोऽनु-
वाकः षोडशर्च एकरुद्रदेवत्यः प्रथमा गायत्री तिस्रोऽनुष्टुभस्त्रि-
पङ्क्तयः सप्तानुष्टुभो द्वे जगत्यौ मानो द्वे कुत्सः ॥ २१ ॥ अन्त्यानु-
वाके सतैकरुद्रस्तुतिराद्योपरिष्ठाबृहती द्वितीया जगती कुत्सस्व
तृतीयानुष्टुब्धे त्रिष्टुभौ द्वे अनुष्टुभावसंख्याता बहुरुद्रदेवत्या
दशानुष्टुभो मन्त्रा अवतानसंज्ञकास्ततोऽन्यानि त्रीणि यजूंषि
बहुरुद्रदेवत्यानि प्रत्यचरोहसंज्ञका मन्त्राः ॥ २२ ॥ मध्ये सर्वाणि य-
जूंषि हिरण्यवाहव इति तिस्रोऽशीतयो रुद्राणां तेषामुभयतो-
नमस्कारा अन्येऽन्यतरतो नमस्कारा अपरे जातानामरुद्राः सप्त-

अथ इत्याद्यो नमो वः किरिकेस्य इत्याग्निवायुसूर्यहव्यमूताः पञ्च
व्याहृतयो बहुरुद्रदेवत्याः ॥ २३ ॥ इति० संहितायां चौदशो-
ऽध्यायः ॥ १६ ॥

अहमन्माराकृतमक्ष्म^१स्तेऽहमा मय्याशीर्य द्विष्म आभिचारिक-
मिमाम आग्नेयमृतवो बृहती पङ्क्तिर्वा समुद्रस्य द्वे गायत्र्याबुपज्मं-
जगती त्रिष्टुप्वापामिव बृहत्यग्ने पावक व सूर्यवः स नोमेधाति-
थिराग्नेय्यौ गायत्र्यौ पावकया जगती भरद्वाजोनमस्ते बृहतीमा-
मग्नेय्यमृच्छित्ना स्तोत्रमुद्रा ॥ २४ ॥ नृषवे पञ्चाग्नेयानि ये देवा-
जगत्यौ प्राणदेवत्ये प्राणदा बृहती पङ्क्तिर्वाग्नेय्याऽग्निस्तिग्मेनाग्ने-
र्यौ गायत्री भरद्वाजो य इमा वैश्वकर्मणीस्त्रिष्टुभो विश्वकर्मा भौव-
नः ॥ २५ ॥ आशुरैन्द्रीर्द्वादश त्रिष्टुभोऽप्रतिरथोऽवसृष्टानुष्टुबि-
षुदेवत्या प्रेतायोबधृन्स्तौत्यनुष्टुबसौ या मारुती त्रिष्टुभ्यत्र लि-
ङ्गोक्तदेवता पङ्क्तिर्मर्माणि लिङ्गोक्तैव त्रिष्टुबुदेनं तिस्रोऽनुष्टुभ आ-
द्याग्नेर्यौ द्वितियैन्द्री तृतीया लिङ्गोक्तदेवता पञ्चविंशः पञ्चयज्ञाग्नि-
साधनवादिन्य आद्ये द्वे त्रिष्टुभौ तृतीया पङ्क्तिर्बृहती वा चतुर्थी बृ-
हत्यैवान्त्यात्रिष्टुब्विमानो द्वे आदित्यदेवत्ये आद्या विश्वावसो-
र्द्वितीयाऽप्रतिरथस्य देवद्वर्विधृतिरनुष्टुब्यज्ञदेवत्या वाजस्यैन्यनु-
ष्टुबुद्राभमैन्द्राग्न्यनुष्टुबेव ॥ २६ ॥ क्रमध्वं पञ्चाग्नेय्य आद्यानुष्टु-
प् ततस्त्रिष्टुप् ततो बृहतीपिपीलिकमध्या ततोऽनुष्टुप् त्रिष्टुबन्त्या
ग्नेसहस्राक्ष विराड्वाग्नेयी सुपर्णो द्वे पङ्क्तिर्त्रिष्टुभौ ता^२सवितुः
सावित्री त्रिष्टुभं पुरस्ताज्ज्योतिषं कण्वो ददशे विधेमाग्नेर्यौ शु-
त्समदस्त्रिष्टुभमस्यास्त्रिस्थानोऽग्निदेवता प्रेक्षो विराड्वाग्नेयीवसिष्ठ-
स्य चित्सि वैश्वकर्मण्यतिजगती सप्तत आग्नेर्यौ त्रिष्टुप् सप्तकषी-
णाम् ॥ २७ ॥ शुक्रज्योतिः षण्मास्य आद्या चतुर्थी चोष्णिग्वि-
तीया तृतीया च गायत्री पञ्चमी जगती षष्ठी गायत्र्युष्णिग्वेन्द्रं
दैवीमरुतमिमं त्रयोदशर्च आग्नेयस्त्रिष्टुभोऽनुवाको यज्ञस्तुतिर्धृत-
स्तुतिर्वा वसोर्धाराभिवादिनी वा घृतं मिमिक्षे- गृत्समदः समुद्रा-
ह्वामदेवभ्यस्त्वारिशृङ्गा वक्रपुण्ड्रदेवत्य ऋषभो मन्त्रः ॥ २८ ॥ इति०
संहितायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वाजस्यमे देवानामार्यमेतैर्यजुर्मिथ्यजमानोऽग्नेः कामाभ्याचते वा-
जप्रसवीय^३ सप्तर्चं विश्वे त्रिष्टुभं वैश्वदेवं लुशोधवाको वाजोन-

स्तिस्रोऽभदेवत्या आद्यानुष्टुप्त्रे त्रिष्टुभौ संमा विराजावाग्नेय्यो
सरस्वत्यै लिङ्गोक्तदेवतम् ॥ २९ ॥ ऋताषाक्त्वर्वाप्सरसः सनः प्रा-
जापत्या प्रस्तारपाङ्क्तिः समुद्रोऽसि वायव्यानि त्रीणि रुचमाग्नेय्य-
नुष्टुप्त्रत्वा वारुणी त्रिष्टुभः^५ शुनःशेषः स्वर्णाग्नेयानि पञ्चाग्नि यु-
नज्म्याग्नेय्यास्तिस्र आद्ये द्वे त्रिष्टुभौ पङ्क्तिस्तृतीया दिवो द्वे आग्ने-
य्यौ परोष्णिङ्महापदपङ्क्ति इष्टोयज्ञो षष्ठ्यं यजमानाग्निदेवत्यं गालव
आद्योष्णिङ्गितृतीया गायत्री ॥ ३० ॥ यदाकृतादष्टर्चमाग्नेयं विश्व
कर्मणस्तृतीया दैवी वाद्या जगती तिस्रस्त्रिष्टुभश्चतस्रोऽनुष्टुभो-
ऽग्निरस्यद्वैतवादिनी त्रिष्टुभं देवश्रवा देववातश्च भारतावृचो
यजुर्ये अग्नयोऽनुष्टुबाग्नेयी ॥ ३१ ॥ वार्त्रहत्याय सप्तर्चमिन्द्रोऽप-
श्यवाद्ये द्वे वार्त्रहत्याय गायत्रीत्रिष्टुभौ विश्वामित्रस्य च विनोऽनु-
ष्टुभमृगो न त्रिष्टुप्प्रथमा^५शासो मारद्वाजो द्वितीयां जय ऐन्द्रो
द्वे वैश्वानर्यौ गायत्रीत्रिष्टुभौ पृष्ठादिवि कुत्सस्य चाश्याम द्वे त्रि-
ष्टुभावाग्नेय्यौ कामवत्पावश्याम भरद्वाजस्य च वयं ते कात्यस्यो-
त्कीलस्य च धामच्छदनुष्टुब् वैश्वदेवी ॥ ३२ ॥

इति ० संहितायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथ सौत्रामणी प्रजापतेरार्षमश्विनोः सरस्वत्याश्च स्वाह्वी-
त्वानुष्टुप्सुरासोमदेवत्या सोमोऽसि चत्वारि सौराणि परितोमा-
रद्वाजः सौमी बृहती वायोस्तृचो गायत्रः सौम्य आभूतेर्ब्रह्म क्षत्रं त्रि-
ष्टुप्सुरासोमदेवत्या नाना हि जगती सुरासोमदेवत्या तेजोसि
पयोदेवत्याभ्योजोसि सुरादेवत्यानि याव्यात्र^५हैमवर्चैरनुष्टुब्बिष्व-
चिकास्तुतिर्यदा पिपेवाग्नेयी बृहती संपृचस्य पयोब्रह्मा विप्र-
चस्य सुराग्रहा देवा यज्ञं ब्राह्मणानुवाको वि^५शतिरनुष्टुभः^५
सोमसम्पत् ॥ ३३ ॥ सुरावन्तं चतुर्जं च त्रैष्टुभमदिवसर-
स्वतीन्द्रदेवत्यं पितृभ्यः सप्त पित्र्याणि पुनन्तुमा नवर्चं पवमा-
नमाद्ये द्वे पित्र्ये अनुष्टुभौ प्रजापतिस्तृतीया वैश्वानस आग्नेयी गा-
यत्री चतुर्थी लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप्प्रश्म्याग्नेयी गायत्री षष्ठ्याग्ने-
यी ब्राह्मी च गायत्री ब्राह्मस्तृतीयः पादः सौमी सावित्र्यष्टमी त्रि-
ष्टुब्बैश्वदेवी ये समाना अनुष्टुभौ पित्र्याद्या द्वितीया यजमानाशी-
र्बे स्तृती त्रिष्टुब्बेवयानपितृयाणौ पन्थानौ ब्रवीतीद^५हविस्त्र्यवसा-
नादिर्ब्रजमानाशीः ॥ ३४ ॥ उदीरतां त्रयोदशर्चं वैश्वं त्रैष्टुभ^५श-

॥ एकादशी तु जगत्याच्याजानुवक्ष्योऽनुष्ठाको नव विध्यो द-
शम्येन्द्री गायत्री तृतीयाचतुर्थीनवम्योऽनुष्टुभस्त्रिष्टुभ इतस्तः सो
मो राजाष्टर्चमद्विसरस्वतीन्द्रा अपश्यन्नाथास्तिस्रो महाबृहत्य
उपान्त्या च चतुर्थ्यन्ते अतिजगत्यौ शेषे अतिशक्यौ व्यवसाने
सीसेन तन्त्रमद्विसरस्वतीन्द्र देवत्याः षोडश जगत्यः ॥ ३५ ॥
इति० संहितायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथस्य योनिद्विपदा गायत्री आसन्दीदेवतका मात्वाकृष्णा-
जिनं मृत्योरुक्त्वावद्विष्मन्मैषज्येन लिङ्गोक्तदेवतानित्रीणि कोऽसि
प्राजापत्या गायत्री शिरो मे पञ्चर्चमिन्द्रशरीरावयवदेवताकं तृती-
या गायत्र्यन्त्या महापङ्क्तिर्यवसानानुष्टुभोन्त्याः प्रतिक्षत्रे वैश्वदे-
वं त्रयो देवा देवीपङ्क्तिर्यवसानाप्रथमा द्वितीयैर्वैश्वदेवमाशीर्लिङ्गं
लोमान्यनुष्टुब्जलिङ्गोक्तदेवता ॥ ३६ ॥ यद्देवास्तिस्रोऽग्निवायुसूर्यदेव-
त्या अनुष्टुभः कृष्माण्डिर्यद्भामे लिङ्गोक्तदेवतं समुद्रेते द्विपदा
विराडापी द्रुपदादिवानुष्टुबाप्युष्टयं सौर्यनुष्टुप्प्रस्कण्वस्याप आ-
द्याग्नेयी पङ्क्तिरेधोसि समिद्देवत्ये यजुषी समावधत्यनिरुक्ता गायत्री
वैश्वानरज्योतिर्यजुरभ्यादध्याग्नेयं तृचमानुष्टुभमाद्वतराश्विर-
शुना सौर्यनुष्टुप् सिञ्चन्ति परि सौर्येन्द्री चानुष्टुब्धानावन्तमेन्द्री
गायत्री विश्वामित्रस्य च बृहदिन्द्राय बृहती नृमेधपुरुमेधयोरध्व-
र्यो गायत्री ॥ ३७ ॥ यो भूतानामात्मप्रवादा पङ्क्तिर्नारायणीया कौ-
ण्डिन्यस्य प्राणपा मे द्वे अनुष्टुबुपरिष्ठाबृहत्यौ लिङ्गोक्तदेवते स-
मिद्ध इन्द्र एकादशाप्रीतिष्टुभ आङ्गिरस इध्मस्तनूनपाङ्गिराशं स
इडो बर्हिर्द्वार उषासानका दैव्या होतारा तिस्रो देवीस्त्वष्टा वनस्प-
तिः स्वहाकृतय इत्येता आप्रीदेवता आयातु सप्त त्रिष्टुभ ऐन्द्र-
भामन्द्रैर्बृहत्यायातु वामदेवस्त्रातारं गर्ग आमन्द्रैर्विश्वामित्र
पवेद्वसिष्ठः ॥ ३८ ॥ अथ होत्रं त्रिपशोः समिद्धो अग्निराप्रीर्द्वादश
विदभिर्भ्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या अनुष्टुभोऽश्विना हविस्तिस्रोऽनु-
ष्टुभ एकैकाद्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या य इन्द्र सवितृवरुणदेवत्या-
स्तिस्रोऽनुष्टुभोऽविश्वना गोमिस्तिस्रोऽनुष्टुभो युवं पुत्रमिवा-
नुष्टुप्त्रिष्टुभौ यस्मिन्नश्वास आग्नेय्यी जगतीत्रिष्टुभावद्विना-
तेजसैकादशर्चं शस्त्रं गोमद्वृत्समदस्तृचमाश्विनं गायत्रं पावका
नो मधुच्छन्दाः सारस्वतमिन्द्रायाहौन्द्रं मधुच्छन्दा एवानुक्त-

मानुष्टुभमदिवसरस्वतीन्द्रदेवत्यम् ॥ ३९ ॥ इति० संहितायां विं-
शोऽध्यायः ॥ २० ॥

इममे गायत्रीत्रिष्टुभौ वारुण्यौ शुनावोपस्त्वंनस्त्रिष्टुभावाग्नि-
वारुण्यौ वामदेवो महीमूषु त्रिष्टुबावित्या सुत्रामाणं गयः-प्लातः
सुनावत्रै स्वर्ग्या गायत्र्यानो मैत्रावरुणी गायत्री विश्वामित्रः प्रवा-
हवा वसिष्ठास्त्रिष्टुभः समिद्धो अग्निरैकादशप्रमानुष्टुभः स्व-
स्त्यात्रेयस्यार्यं वयोधा इन्द्रो देवता वसन्तेन ऋतुना षड्वचमानु-
ष्टुभं लिङ्गोक्तदेवः ~~इन्द्रो देवता वसन्तेन ऋतुना षड्वचमानु-~~
~~ष्टुभं लिङ्गोक्तदेवः~~ अदिवसरस्वतीन्द्र-
देवत्या अदिवनौ लग्नस्य सप्त लिङ्गोक्तदेवताः वनस्पतिमभि-
यूपोऽग्निः स्विष्टकृदग्निदेवं बर्हिरेकादशप्रमानुष्टुभः अदिवसरस्व-
तीन्द्रदेवत्या अग्निः सूक्तनक्षत्रैश्च लिङ्गोक्तदेवतो लिङ्गोक्तदेव-
तः ॥ ४० ॥ इति० संहितायामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ इति सर्वानु-
क्रमणिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ॐ अथाश्वमेधश्चतुरोऽध्यायान्प्रजापतिरपश्यसेजोसि सौवर्णं
निष्कमिमामगृह्णन्संवत्सरो यज्ञपुरुषस्त्रिष्टुभमभिधालिङ्गोक्तानि यो
अर्वन्तं गायत्र्यर्धेनाश्वस्तुतिः परार्धं लिङ्गोक्ताऽग्नये लिङ्गोक्तान्येव
हिकारायेत्यश्वस्यैकाग्रपञ्चाशच्छेषितानि हिरण्यपाणिं पञ्चर्चं सा-
वित्रं गायत्रमाद्या मेधातिथिरग्निः स्तोमेनाग्नेयं तृचं गायत्रं सुत-
म्भरो विश्वामित्रो विरूपो यथासंख्यमजीजनो हि पावमानी कृति
पिपीलिकमध्यामनुष्टुभं ज्यरुणत्रसदस्यू विभूरश्वदेवतं देवा दैव-
मिहरन्तिराग्नेयानि चत्वारि कार्यौदृग्रभणानि लिङ्गोक्तान्याब्रह्म लि-
ङ्गोक्तान्येवाध्यायात् ॥ १ ॥ इति० संहितायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

प्रजापतये प्राजापत्यं यस्ते देवं यः प्राणतस्त्रिष्टुप् कायी हिर-
ण्यगर्मस्य युञ्जन्ति मधुच्छन्दा आदित्यदेवत्यां गायत्री युञ्जन्त्यस्या-
श्वस्तुतिर्यद्वातो बृहतीमा वसवस्त्वा लिङ्गोक्तानि लाजी २ नश्व-
देवत्यं कः स्विष्टतस्त्रोऽनुष्टुभः प्रश्नप्रतिप्रश्नभूतब्रह्मोद्ये होतुर्ब्रह्मणश्च
वायुश्च लिङ्गोक्तानि सः शितस्तिस्रोऽश्वदेवत्या अनुष्टुप् विराट् त्रि-
ष्टुभोऽग्निः पशुराश्वानि त्रीण्यश्वनुष्टुबश्चस्तुतिर्मेघनाभः सप्त-
त्वारि लिङ्गोक्तानि ॥ ३ ॥ उत्सकथ्या गायत्र्याश्वी एकादशर्वमा-
नुष्टुभं द्वितीया तूपरिष्टाद्बृहत्याश्वी त्रीणां त्र्यम्बर्चविमिरस्तील-
ज्जन्तः सप्तश्वदेवता दधिक्वाणो दधिक्वावा वामदेवः सुरभिः-

तीमनुष्टुभमाश्वी गायत्री ऽष्टुचमाश्वमुष्णिगाद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभो-
न्त्यात्रिष्टुप् कस्त्वा षड्चमाश्वमाद्या गायत्री पञ्चानुष्टुभः कःस्वि-
दष्टादशर्चं ब्रह्मोद्य ऽ होवादीनां प्रश्नप्रतिप्रश्नभूतमाद्याश्चतस्रोऽनु-
ष्टुभः कास्विदाद्याश्चतस्रश्चान्त्या दश त्रिष्टुभः सुमूरनुष्टुभिल-
ङ्गोक्तदेवता होतायश्चप्राजापत्यः प्रैषः प्रजापतेर्हिरण्यगर्भः प्राजा-
पत्या प्रैष्टुभम् ॥ ४ ॥ इति० संहितायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अश्वस्तूपर इत्यादयः पशवोऽध्यायेनोक्ता देवता वा पर्यङ्गा-
स्तथा रोहितादयो गुणयुक्ता आरण्याश्च कपिश्रुलादय आध्याया-
च्छादं दद्मिरित्यादित्वगित्येतदन्तं द्रव्यदैवतमुक्तमश्वस्तूपरो ब्राह्म-
णोऽध्यायः ॥ ४ ॥ संहितायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

शादं दद्मिस्त्वचान्तश्च जुम्बकाय वारुणीं द्विपदां मुण्डिमं ओ-
दन्य एषा चाघनाशन्यन्तर्जले यस्येमे काव्यौ त्रिष्टुभौ हिरण्यगर्भः
प्राजापत्य आनो दशर्चं जगतं वैश्वदेवं गोतमः स्वस्मिणो विराट्-
स्थाना भद्रं कर्णेभिस्तृचं प्रैष्टुभं मानोऽश्वस्तामीयं दीर्घतमास्त्रै-
ष्टुभं द्वाविंशत्यृचमश्वस्तुतिस्तृतीयाषष्ठ्यौ जगत्वाधिमानु
द्वैपदं वैश्वदेवं तृचं भौवन आपयो वा साधनभौवनो वा ॥ ५ ॥
इति० संहितायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अग्निश्च सप्त लिङ्गाक्तानि प्रियो देवानां लौगक्षिरनुष्टुभमनव-
सानां बृहस्पते गृत्समदो ब्राह्मी त्रिष्टुभमिन्द्रगोमश्वैर्यो गायत्र्यौ
रम्याक्षिर्क्रतावानं प्रादुराक्षिर्वैश्वानरीयां वैश्वानरस्य त्रिष्टुभं कु-
त्सोऽग्निर्क्रषिराग्नेयीं गायत्रीं वसिष्ठभरद्वाजौ महर्ऽइन्द्रो माहेन्द्री-
वसिष्ठस्तं व एन्द्रीं पथ्याबृहती नोधा गोतमो यथाहिष्ठं वसूयव आ-
ग्नेयीमनुष्टुभमेहि भरद्वाजो गायत्रीमृतवस्ने बृहत्युपह्वरे वत्सो गा-
यत्रीम् ॥ ६ ॥ उच्चा ते गायत्रं तृचं ऽ सौम्यमामहीयवोऽनुर्वरैमु-
द्रलो यज्ञपुरुषस्त्रिष्टुभमग्नेपद्मार्मिधातिथिराग्नेयीं गायत्रीमभियज्ञ
द्रव्यृचमृतुदैवतं मेधातिथिस्तवायमैन्द्री त्रिष्टुभं विश्वामित्रोऽमेवनो
जगती गृत्समदः स्वादिष्ठया मधुच्छन्दाः सौम्यावनुक्तानां गायत्र-
म् ॥ ७ ॥ इति० संहितायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

समास्त्वाग्निकोऽध्यायः प्रजापतेरार्षं ऽ सामिधेन्यो नवाग्ने-
य्यस्त्रिष्टुभोऽग्निना दृष्टा अग्निर्क्रषिः कर्माङ्गभूतमग्निं ऽ स्तौत्यूर्जो
द्वादशर्चमाग्निमौष्णिहं विषमपदं प्राजापत्यमाग्नेयमग्निरपश्यद्-

भिर्हि प्रजापतित्वेन संस्तूयते तेन प्राजापत्यम् ॥ ८ ॥ पीवो अर्था
 द्वे वायव्ये त्रिष्टुभौ वसिष्ठ आपोह द्वे प्राजापत्ये हिरण्यगर्मः प्राजा-
 पत्यः प्रयाभिर्द्वे वायव्ये वसिष्ठो नियुत्वान्वायव्याः षड्वायोशुको-
 ऽनुष्टुबेकया च त्रिष्टुबन्त्या गायत्र्यो नियुत्वान्वायो गृत्समदो
 वायो शुकः पुरुमीढाजमीढौ तववायो व्यश्व आङ्गिरसोऽभित्वा व-
 सिष्ठ ऐन्द्रं प्रगाथं प्रथमो बृहती द्वितीया सतोबृहती त्वामिदेव ॐ
 शंयुर्बाह्वस्पत्यः कथान ऐन्द्रं तु च गायत्रं वामदेवोऽन्त्या तु पादनि
 चृयन्ता ऊर्जनपातं ॐ शंयुः पाहि नो गर्मः प्रागाथ एतं तु च प्रागाथ-
 मान्नेयं द्वे बृहत्यौ तृतीया सतोबृहती संवत्सरोऽस्याग्नेयम् ॥ ९ ॥
 इति० संहितायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

इन्द्रमिडः सौत्रामणिकोऽध्याय एकादश प्रयाजप्रैषा ऐन्द्रा आ-
 प्रीदेवत्या आद्येऽनुवाके देववर्हिर्नुयाजप्रैषा ऐन्द्रा एकादशैवा-
 ग्निमद्यैन्द्रः सूक्तवाकप्रैषस्त्वामद्य प्रतीक उभयत्रापि समिधानं मह-
 द्वायोधस आप्रिय एकादश प्रयाजप्रैषास्तथैव देववर्हिर्नुयाजप्रैषा
 अग्निमद्य वायोधसः सूक्तवाकमैषः ॥ १० ॥ इति० संहितायामष्टा-
 विंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

समिद्धो अज्जनाश्वमेधिकाऽध्याय आद्या आप्रीस्त्रिष्टुभ एका-
 दशाश्वस्तुतिर्बृहदुक्थो वामदेव्यो ददर्शाश्वो वा सामुद्रियं दक्रन्द-
 त्त्रयोदशाश्वस्तुतिस्त्रिष्टुभो भार्गवो जमदग्निर्ददर्श दीर्घतमाश्च स-
 मिद्धो अद्य द्वादशाप्रीस्त्रिष्टुभो जमदग्निः ॥ ११ ॥ केतुं कृष्ण-
 ग्नेयीमनिरुक्तां गायत्रीं मधुच्छन्दा जीमूतस्येव पायुर्भारद्वाजः सं-
 प्रामाङ्गान्यृक्षोत्तौपीत्सन्नाहं कार्मुकं गुणमार्जीतूणं जगत्यर्धेन सार-
 धिमर्धेन रश्मीन्हरीन् रथगोपायितृजगत्या लिङ्गेक्तदेवता द्वाभ्यां
 त्रिष्टुबनुब्ध्यामिषुमनुष्टुभा कशां ततो हस्तघ्नं ततस्तृचौ रथदुन्दु-
 भिदेवत्यावैन्द्रोऽर्धेर्चोन्त्याः सर्वास्त्रिष्टुभोऽनुक्ता आग्नेय्यः कृष्ण-
 प्रीव इत्याद्या एकादशिन्योर्द्वयोः पशुदेवता अग्नये गायत्रायेति
 दश हविषोवेष्टेर्देवता ॥ १२ ॥ इति० संहितायामेकोनविंशोऽ-
 ध्यायः ॥ २९ ॥

देवसवितर्द्वावभ्यासौ पुरुषमेधो नारायणः पुरुषो ददर्श विश्वा-
 नि देवगायत्रीं सावित्रीं इयावाश्वो विभक्तारं मेधातिथिर्ब्रह्मणे

ब्राह्मणमिति द्वे कण्डिके तपसेऽनुवाकश्च ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥ इति०
संहितायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

सहस्रशीर्षा षोडशर्चमानुष्टुभं त्रिष्टुभस्तं पुरुषो जगदीजम्
न्यवेकस्तम्भः षडृच उत्तरनारायणो मन्त्र आद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभो द्वे
अनुष्टुभावन्या त्रिष्टुप् ॥ १४ ॥ इति० संहितायामेकत्रिंशोऽ
ध्यायः ३१ ॥

तदेव सर्वमेधोऽध्याय आत्मदैवतः सप्तमेहनि सर्वहोमे विनि-
युक्तः सर्वमेधं ब्रह्म स्वयम्भ्वैक्षत तदीयं मन्त्रगणं प्रवायुमरुतेत्येत-
स्मादाद्ये द्वे अनुष्टुभौ नतस्य द्विपदागायत्री हिरण्यगर्भश्चतस्रो मा-
माहि^१सीधस्माभद्रे एताः प्रतीकचोदिता ब्रह्मयज्ञे ध्येयाः सर्वत्रैव-
मेपोह चतस्रस्त्रिष्टुभ आपोह यश्चित्प्रतीकचोदिते ॥ १५ ॥ वेनस्त-
त्पञ्च त्रिष्टुभः सदसस्पतिं तृचेन मेधाकामो मेधां याचते प्रथमा
गायत्री लिङ्गोक्तदेवता द्वितीयाग्नेय्यनुष्टुप् तृतीया लिङ्गोक्तदेवता-
नुष्टुबिदं मे मानववर्णिक्यनुष्टुबेतया देवेभ्यः श्रीकामो याचते श्रि-
भम् ॥ १६ ॥ इति० संहितायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

अस्याजरासःसप्तदशात्रिष्टुप्त्याग्निष्टौमिके प्रथमेहनि पुरोरुच आ-
ग्नेय्य आद्ये द्वे ऐन्द्रवायवस्यास्याजरासो वत्सप्रीर्हरयो धूमकेतवो वि-
रूपो यजमानो द्वे मैत्रावरुणस्य यजमानो गोतमो द्वे विरूपे शुक्रस्य कु-
त्सोऽयमिह मन्थिनो वैश्वदेवग्रहग्रहणं त्रीणि शता विदवामित्र ऐन्द्रा-
ग्रस्याग्निर्वृत्राणि भरद्वाजो वैश्वदेवस्य विद्वेभिः सोम्यं मेधातिथिरा-
यन्मरुत्वतीयवोर्द्वे आयत्पराशरः शाक्त्योऽग्नेशर्धाऽत्रिदुहिता विश्व-
धारा त्वा^२हि भरद्वाजस्त्वे अग्ने द्वे बृहत्यावादित्यस्य स्वे अग्ने ध-
सिष्ठः शुधि प्रस्कण्व आदित्यग्रहग्रहणे विश्वेणामदितिर्वाग्मदेवो गोतमो
ब्रह्मो अग्नेः सावित्रस्य लुग्नो धानाकोऽनुक्तं गायत्रं त्रैष्टुभम् ॥ १७ ॥
इन्द्रस्तुत्युक्थ्ये द्वितीयेहनि ऐन्द्रः पुरोरुचो द्वादश प्रतीकचोदिते च
द्वे तिस्रश्चापस्त्रिष्टुभो माव उप पुरुमीढाजमीढौ यदद्य धसिष्ठ
आसुते सुनीतिरातिष्ठतं विश्वामित्रः प्रबः सुचीको बृहन्नित्रिशोक
इन्द्रेहि मधुच्छन्दा इन्द्रो वृत्रविश्वामित्रः कुतस्त्वमगस्य आलद्गौ-
रिवीतिः शाक्त्य इमान्ते कुत्सो जगतीमनुक्तं गायत्रं त्रैष्टुभम् ॥ १८ ॥
सूर्यस्तुत्युक्थ्ये तृतीयेहनि सौर्यश्चतुर्दश पुरोरुचस्तिस्रश्च प्रतीको-
का विभ्राद्बृहज्जगती विभ्राट्सौर्य उदुत्यं तिस्र प्रस्कण्व आनोऽग-

स्त्यो यद्य भुतकक्षः सुतकक्षौ तरणिः प्रस्कण्वस्तस्सूर्यस्व द्वे कु-
त्सो षण्महा२ ऽध्रे जमदग्निर्बृहतीसतोबृहत्यौ आपन्त इष नृमेधो-
र्बृहती मत्याद्या (१) देवाः कुत्स आकृष्णेन हिरण्यस्तूप आङ्गिरसो-
ऽनाख्यातः सौर्य गायत्रं त्रैष्टुभम् ॥ १९ ॥ वैश्वदेवस्तुतिश्चतुर्थेहनि
वैश्वदेव्यः पुरोरुच एकादश षट् च प्रतीकोक्ताः प्रवावृजे वसिष्ठस्त्रि-
ष्टुभमिन्द्रवायूबृहस्पतिं द्वे मेधातिथिरभिनः कुसीदीकाण्वोऽन्नइ-
न्द्रप्रतिश्वन्न इन्द्राग्नी मित्रावरुणा जगतीं काश्यपोऽवत्सारोऽस्मेरुद्राः
प्रगाथोऽर्वाञ्चो अद्य कूर्मो गात्सर्मदो विश्वे अद्य तुशो धानाको वि-
श्वदेवाः सुहोत्रो देवेभ्यो हि वामदेवो जगतीमनुक्तं गायत्रं त्रैष्टुभ-
म् ॥ २० ॥ अथानारभ्याधीतं मन्त्रगणमर्वाक्पितृमेधादादित्यया
श्वक्त्व्यौ ददशतुः प्रवायुं पञ्चदशर्चः पुरोरुगणो द्वे च प्रतीकोक्ते-
प्रवायुमृजिद्वो मित्रं हुवेद्वे मधुच्छन्दा मित्रं लिङ्गोक्ता वस्रायु-
वाकव भाविनीं विदद्यैन्द्री कुशिको नहिस्पशं विश्वामित्रो
वैश्वानरीमुप्राविधनि ऐन्द्राग्नीं भरद्वाज उपास्मै सौमीं देवलोलितो
वा ये त्वा विश्वामित्रो अनिष्टा उग्रो गौरिषीतिरातु वामदेवस्त्व-
चमैन्द्रत्वमिन्द्रैन्द्यौ नृमेधः पथ्याबृहतीसतोबृहत्यौ यज्ञो देवानां
कुत्सोऽदधेभिः सावित्रो जगतीं भरद्वाजः ॥ २१ ॥ प्रवीरया पञ्चद-
शर्चः पुरोरुगणो द्वे च प्रतीकोक्ते प्रवीरया वसिष्ठो वायव्याका-
व्ययोरानजनेषु दक्षस्तिरङ्गीनः परमेष्ठीं प्रजापतिर्भाववृत्तं तृचमा-
रोदसीं जगतीं विश्वामित्र उक्थेभिर्वृत्रहन्तमा वसिष्ठ उपनः सुहोत्रो
वैश्वदेवीं ब्रह्माणि मेऽगस्त्यो द्वे इन्द्र मरुत्संवादे तदिदार्धवणो बृह-
द्विष इमाउत्वा द्वे बृहत्यौ मेधातिथिरयः सहस्रं मेधातिथिः सत्तो-
बृहतीम् ॥ २२ ॥ आनखयोदशर्चः पुरोरुगणश्चतुर्ऋचं प्रतीकोक्तोदितं
चानो वायव्यां जमदग्निरिन्द्रवायू सुसंहशैन्द्रवायव्या तापस ऋध-
गित्था मित्रावरुणीं जमदग्निरायातमाश्विनीं वसिष्ठः प्रेतु वैश्वदेवीं
कण्वश्चन्द्रमा अपस्वैन्द्रिमारुती परिणामवादिनीं त्रितआप्यो
देवदेवं धो मनुर्वैवस्वतो वैश्वदेवीं विविपृष्ठोमृध ऐन्द्र इ-
न्द्राग्नी अपात्सुहोत्रो देवासो हि मनुरपाधम द्वे नृमेधो-
ऽस्येन्मेधातिथिर्दशम्येकादशदयन्त्या च सतोबृहत्यः शेषा-
बृहत्स्वः शेषाबृहत्यः ॥ २३ ॥ इति० संहितायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः
॥ ३३ ॥ इति० सर्वानुक्रमनिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

यज्ञाग्रतः षडृचं मानसं त्रैष्टुभं^७ शिवसंकल्पः पितुं नृष्णिहमग-
स्त्योऽश्रन्तुतिमन्विञ्चतुर्ऋचमानुष्टुभं द्वयोरनुमितिर्द्वयोः सिनीवालीस-
रस्वत्यौ सिनीवालिपृथुष्टुके द्वे गृत्समदस्त्वमग्ने द्वे आग्नेय्यौ जगत्या^८
हिरण्यस्तूप आक्षिरस उत्तानायां द्वे देवश्रवा देववातश्च भारतावाद्या
त्रिष्टुभं द्वितीयानुष्टुप्प्रमन्महे नोधा ह्यचमैन्द्रं त्रैष्टुभमिच्छन्तित्वा
ह्यचमैन्द्रं त्रैष्टुभमेव देवश्रवा देववातश्च भारती ॥ १ ॥ अषाढं युत्सु
गातमश्चतुर्ऋचं त्रैष्टुभं^७ सौम्यमष्टौव्यस्यश्चतुर्ऋचं त्रैष्टुभं^७ सा-
वित्रमाक्षिरसो हिरण्यस्तूपो द्वितीया जगत्युभापिबतमाश्विनं तृच-
मुभापिबतं प्रस्कण्वो गायत्रीमप्नस्वतीमदिवनात्रिष्टुभौ कुत्स आ-
रात्रि पथ्याबृहती^९रात्रिदेवत्या कशिपा भरद्वाजदुहितोषस्तदुषस्या
परोष्णिहं गातमः प्रातरग्निं वसिष्ठः सप्तर्चमाद्या जगती बहूदेव-
त्या पञ्च भगदेवत्यास्त्रिष्टुभोऽन्त्यौषस्याः ॥ २ ॥ पूषन्तव सुहोत्रः
पथस्पथः परिपतिमृजिश्चैते पौष्ण्यौ गायत्रीत्रिष्टुभौ श्रीणिपदा
वैष्णव्यौ गायत्र्यौ मेधातिथिर्घृतवती भुवनानां भरद्वाजोद्यावापृ-
थिव्यां जगती येनो लिङ्गोक्तदेवतां त्रिष्टुभं विहव्य आना-
सत्या हिरण्यस्तूप आश्विनीमेष यो मारुतीं त्रिष्टुभमगस्त्यः
सहस्तोमा ऋषिसृष्टिप्रतिपादिका त्रिष्टुभं यज्ञः प्राजापत्य आयुष्यं
वर्चस्यं तृचं दक्ष उष्णिक्शक्करीत्रिष्टुभो हिरण्यस्तुतिरुतन ऋत्वि-
जो बहूदेवत्या त्रिष्टुभमिमागिरः कुर्मो गार्त्समद् आदित्यदेवत्यां
त्रिष्टुभं^७ सप्तऋषयोऽध्यात्मवादिनी जगत्युष्टिष्ठं तृचो ब्राह्मणस्प-
त्य आद्ये बृहत्यौ कण्वो घोरोऽन्त्यां त्रिष्टुभं गृत्समदो यश्मा चतु-
र्ऋचं प्रतीकोक्तम् ॥ ३ ॥ इति० संहितायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अपेतोऽध्यायः पित्र्य आदित्यस्य देवानां वाद्यागायत्री परं यजुः
सविताते गायत्री वायुः चत्वारि लिङ्गोक्तानि सविताते गायत्री प-
रं मृत्यो संकसुकस्त्रिष्टुभं मृत्युदेवत्या^७ शंवातोऽनुष्टुप्बृहत्यौ वैदव-
देव्यावश्मन्वती सुचीकस्त्रिष्टुभं वैदवदेवीमपाद्यं लिङ्गोक्तदेवतामनु-
ष्टुभं^७ शुनःशेपो दुःस्वप्ननाशनीमनइवाहमानइहानुष्टुबिमं जीवे-
भ्यः सङ्कसुको मृत्युदेवत्यां त्रिष्टुभमायुष्मानग्न आग्नेयीं त्रिष्टुभं
वैश्वानसः परीमेऽनुष्टुभमैन्द्री भारद्वाजः शिरिबिठः कव्यादमग्नि
त्रिष्टुभमाग्नेयीं दमनो वहवपाञ्जातवेदसी त्रिष्टुप् स्थोनापृथिवी
मेधातिथिः पार्थिवी गायत्रीमस्मात्स्वमाग्नेयी गायत्र्यनिरुक्ता ॥ ४ ॥

इति० संहितायां पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

अर्चवाचं पञ्चाध्यायीं दध्यङ्कर्तृवणो ददर्शाग्निकाश्वमेधिक-
वर्जमाद्योऽध्यायः शान्त्यर्थो वैश्वदेव आद्यानि यजूंषि यन्मे वा-
हस्पत्या पङ्क्तिः कयान्वमैन्द्रानिरुक्ता गायत्रीन्द्रोविश्वस्य विराड्
द्विपदा शनो द्वे अनुष्टुभाचहानि द्विपदागायत्री शनइन्द्राग्नी त्रि-
ष्टुभ्यायज्यावन्त्याशीर्घोः शान्तिर्यजूंषि नमस्ते अस्त्वनुष्टुभौ त-
च्छ्रुः पुरउष्णिक्सोरी ॥ ५ ॥ इति० षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

आददे नारिरस्यग्निदैवतं देवी द्यावापृथिव्यं देव्योवश्वोवल्मी-
घकपेयत्यग्नेवराहविहतमिन्द्रस्यौज आक्षराः प्रैतु मखस्याश्वस्य-
र्जवे यमाय देवस्त्वाचिरासि घर्मदेवत्यानि यो घर्मः स आदित्यो य
एष तपत्यनाष्टृषा पुरस्तात्सप्त पार्थिवानि यजमानाशीर्मधुप्राणदेव-
त्यानि गर्भो देवानामवकाशा मामाहिं संस्रित्येतदन्ता घर्मदेवत्या
धर्तादिव ऊर्ध्वबृहत्पश्यङ्गोपां त्रिष्टुभं दीर्घतमा बृदेत्वा परोष्णि-
क्त्वष्टृमन्तः पत्न्याशीरहः केतुना यजुषी घर्मदेवत्ये ॥ ६ ॥ इति०
संहितायां सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

आददेऽदित्यै रज्जुरिडपहि गौर्यस्ते त्रिष्टुभं दीर्घतमा इन्द्रा-
श्विना वैश्वदेवानि समुद्रायत्वा वातनामानि स्वाहाघर्माय घर्मदेव-
त्ये विश्वाआशा आश्विन्यनुष्टुब् दिविधा घर्मदेवत्यमश्विना घर्म-
मुष्णिगपातां ककुबमेन्यस्मे खरः स्वाहापूष्णे सप्त लिङ्गकदेवतानि
स्वाहासं पयोदेवत्यं मधुहुतं घर्मो भीमं गायत्रीबृहत्यावनवसाने
अतिशक्वरी वागनयी समस्ता ज्यघमाना या ते घर्म क्षत्रस्य बृह-
ती चतुःस्त्रक्तिर्महाबृहती घर्मैतदनुष्टुब्चिक्रदत्परोष्णिग्भावती द्या-
वापृथिवी दधिघर्मो मयित्यत्पङ्क्तिर्यजमानाशीः पयसोरेतो गाय-
त्र्यतवसाना त्विषः संष्टृग्दधिघर्मोऽनुक्तं घर्मदैवतम् ॥ ७ ॥ इति०
संहितायाम् अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

स्वाहा प्राणेभ्यो मान्त्रवर्णिक्यो देवता मनसः काममनुष्टुब्जमा-
नाशीः श्रीर्देवता प्रजापतिः संम्रियमाणो यथाकालं प्रायश्चित्तदेव-
ताः सविता प्रथमेऽहन्त्यहं क्रमेणोप्रश्च मारुतीगायत्री विमुखाख्यो
मन्त्रोऽग्नौ विनियुक्तस्तस्मादाग्निक एवास्य ऋषिः परमेष्ठी प्राजा-
पत्यो वाग्निः बृहदेनाश्वमेधिकानि त्रीणि तत्रोक्त एव ऋषिलोम-
भ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिंशत् ॥ ८ ॥ इति० द-

कोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

ईशावास्यमात्मदेवस्य आनुष्टुभोऽध्यायः अनेजदेकं त्रिष्टुप् सपरिजगती वायुरनिलं यजुषी ॐ३ मिति परमाक्षरस्य योगिनामालम्बभूतस्य पस्व्य ब्रह्मणः प्रणवाख्यस्यास्थूलादिगुणयुक्तस्य ब्रह्मक्षयिदृच्छन्दोगायत्रं परमात्मा देवता ब्रह्मारम्भे विरामे च पागहोमादिषु शान्तिपुष्टिकर्मसु चान्येष्वपि काम्यनैमित्तिकादिषु सर्वेषु विनियोगोऽस्य क्रतो त्रिभिर्यजुर्भिरन्ते यज्ञान्योगी स्मारस्यत्यग्नेनयान्तनमस्करोक्तिर्हिरेण्यमयेनादस्वेषासनमो ३ मिति नामनिर्देशो ब्रह्मणः खं ब्रह्मेत्याकाशरूपमन्ते ब्रह्म ध्यायेत् ॥९॥ इति ० चत्वारिंशोऽध्यायः ॥४०॥

अथातश्छन्दोदेवता गायत्र्या अग्निरुष्णिहः सवितानुष्टुभः सोमो बृहत्याबृहस्पतिः पङ्कतेर्वरुणस्त्रिष्टुभ इन्द्रो जगत्या विश्वेदेवा विराजा मित्रः स्वराजोऽरुणोऽतिच्छन्दसः प्रजापतिर्विच्छन्दसो वायुर्द्विपदायाः पुरुषः एकपदाया ब्रह्मा सर्वा ऋच आग्नेय्यः सर्वाणि यजूंषि वायव्यानि सर्वाणि सामानि सौराणि सर्वाणि ब्राह्मणानि च स्वाहाकारस्याग्निर्वषट्कारस्य विश्वेदेवाः कर्मारम्भे मन्त्राणां देवता वेदितव्याः संन्यस्तमनासि देवतां ततो हविर्ह्वयते देवतामविज्ञाये यो जुहोति देवास्तस्य हविर्न जुवन्ते स्वाध्यायमपि योऽधीते मन्त्रदेवतज्ञः सोमूर्ध्वमल्लोके देवैरपीक्ष्यते तस्माच्च देवतावेद्या मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नतो मन्त्राणां देवताज्ञानान्मन्त्रार्थमधिगच्छति मन्त्रार्थज्ञानात्तु विधूतपाप्मानाकमभ्येति नहि कश्चिद्विज्ञाय याथातथ्येन देवताः श्रौतानां कर्मणां विप्रः स्मार्तानां चाश्नुते फलम् ॥१०॥

अनादिष्टमध्वरादौ सर्वान्तकर्मणि परिभाषितं मन्त्रगणं वक्ष्यामः सर्वमाग्नेयं गायत्रं गौतमीयं सर्वं सावित्रमौष्णिहं भारद्वाजीयं सर्वं सौम्यमानुष्टुभमथर्वणिकं सर्वं बार्हस्पत्यं बार्हतमाङ्गिरसं सर्वं वारुणं पाङ्कमालम्बत्यनीयं सर्वमैन्द्रं त्रैष्टुभं याज्ञवल्कीयं सर्वमादित्यदेवतं जागतं कौत्सम् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रभृति वक्ष्यामो दीक्षायां भृगुरग्राविष्णू गायत्री प्रायणीय आङ्गिरसोऽदितिरुष्णिक्त्रये विश्वामित्रः सोमोऽनुष्टुबातिथ्ये वसिष्ठो विश्वदेवहृती प्रवर्ग्ये कश्यप आदित्यपङ्क्तिरुपसत्स्वावेव उपसद्देवता त्रिष्टुबग्नीषोमीयेऽगस्त्योऽग्नीषोमौ जगती प्रायणीयेऽतियत्र आग्निवेद्योऽहोरात्रे अतिजगती चतुर्विंशत्यहो सौकरा-

यणः संवत्सरः शक्यमिष्टवे षडहे सौपर्णोर्धमासा मासाध्यातिश-
करी पृष्ठये षडहे सत्यकायन ऋतवोष्टिरभिजितप्रियधृतोऽभिरत्य-
ष्टिः स्वरसामसु सरस्वत्यापोधृतिर्विषुवति रौहिणायन आदित्यो-
ऽतिधृतिर्विष्वजिति सौभर इन्द्रः कृतिर्गो आयुषो वाष्कलिर्मित्रा-
वरुणौ प्रकृतिर्दशरात्र आचार्यो विश्वेदेवा आकृतिर्द्वादशरात्रिके
पृष्ठये षडहे भालवेयो दिशो विकृतिश्छन्दोमेषु शौल्वायन इमे लो-
काः संकृतिर्दशमेऽहनि पराशरः संवत्सरोऽभिकृतिर्मेहाव्रते शैलिनः
प्रजापतिरुत्कृतिरुदयनीयेऽतिरात्रे भौवायनो वायुश्छन्दाँसि स-
र्वाणि ॥ १२ ॥ ऋषिभिरुपलक्षितं वाक्यं ऋषयश्छन्दोभिरुपलक्षिता
देवता मन्त्रवर्णाङ्गयजुषोर्विनियोमतश्च विज्ञेया सर्वमेतच्छन्दोदै-
वतमर्थं च विज्ञाय यत्किञ्चिज्जपहोमादि करोति तस्य फलमश्नुते
ब्रह्मयज्ञारम्भे यथाविधिं स्नात्वा छन्दःपुरुषमेनोनिर्णोदनं शरीरं न्य-
सत्सिर्षग्विलम्बमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्याक्षिणी गोतमभरद्वाजौ श्रोत्रे वि-
श्वामित्रजमदग्री नासिके वसिष्ठकश्यपौ वागभिर्गायत्रीं छन्दोऽग्नि-
देवताँ शिरसि विन्यसेदेवमेवोष्णिहँ सवितारं ग्रीवास्वनूके
बृहतीं बृहस्पतिं बाह्वोर्बृहद्रथन्तरे द्यावापृथिवीमध्ये त्रिष्टुभमिन्द्रँ
श्रोण्योर्जगतीमादित्यं मेदेऽतिच्छन्दसं प्रजापतिं पायौ यज्ञायज्ञियं
वैश्वानरमूर्वोरनुष्टुभं विदवान्देवानष्टीवतोः पर्ङ्क्तिं मरुतः पादयो-
र्विपदाविष्णुं प्राणेषु विच्छन्दसं वायुं न्यूनातिरिक्तेष्वङ्गेषु न्यूनाक्षरं
छन्द आपोदेवतेत्येवँ सर्वाङ्गेषु योजयित्वा वेदमयः संपद्यते शा-
पानुग्रहसमर्थो भवति ब्राह्मं तेजश्च वर्धते न कुतश्चिद्भयं विन्दते ऋ-
क्षमयो यजुर्मयः साममयस्तेजोमयो ब्रह्ममयोऽमृतमयः संभूय ब्रह्मै-
वाभ्येति तस्मादेतन्नाब्रह्मचारिणे नातपस्विने नासंवत्सरोपिताय ना-
प्रवक्त्रेऽनुकूयादनेनाधीतेन चान्द्रायणाद्फलमवाप्नोत्यनेन च सभ्य-
भ्रातेन ब्रह्मणः सायुज्यँ सलोकतामाप्नोत्याप्नोति ॥ १३ ॥ इति०
सर्वानुकमणिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ छन्दाँसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपर्ङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यति-
जगतीशक्यतिशक्यष्टपत्यष्टी धृत्यतिधृतयः कृतिप्रकृत्याकृतिवि-
कृतिसंकृत्यभिकृत्युत्कृतयश्चतुर्विँशत्यक्षरादीनि चतुरसराण्यूना-
धिकनैकेननिचृद्भुरिजौ द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ पादपूरणार्थं तु क्षै-
प्रसंयोगैकाक्षरीभावान्म्यूहवाद्ये तु सप्तवर्गे पादविशेषात्संज्ञाविशे-

भास्ताननुकामन्त एवोदाहरिष्यामो विराड् रूपा विराट्स्थानाश्च
 षट्पदमपि त्रिष्टुभ एवेत्युद्देशस्तत्र दशकादशादशाक्षराणां वैराज-
 त्रैष्टुभजागता इति संज्ञा अनादेशोऽष्टाक्षराः पादाश्चतुष्पदाश्च ॥ १ ॥
 प्रथमं छन्दस्त्रिपदागायत्री पञ्चकाश्चत्वारः षट्श्लोकश्चतुर्थश्चतुष्को
 वा पदपङ्क्तिः षट्सप्तैकादशा उष्णिगर्भास्त्रयः सप्तकाः पादनिचृन्म-
 ध्यमः षट्श्लोदतिनिचृद्दशकश्चेद्यवमध्या यस्यास्तु षट् सप्तकाष्टकाः
 सा वर्धमाना विपरीता प्रतिष्ठा द्वौषट्कौ सप्तकश्चेति हर्षावर्षा ॥ २ ॥
 द्वितीयमुष्णिक्त्रिपदान्त्यो द्वादशक आद्यश्चेत्पुरउष्णिक्मध्यमश्च-
 त्कुपत्रैष्टुभजागतचतुष्काः ककुम्भ्यङ्कुशिरैकादशिनोः परः षट्स्त-
 नुशिरा मध्ये चेत्पिपीलिकमध्याद्यः पञ्चकस्त्रयोऽष्टका अनुष्टुप्गर्भा
 चतुःसप्तकाष्णिगेव ॥ ३ ॥ तृतीयमनुष्टुप्चतुष्पदाद्यः पञ्चपञ्चकाः
 षट्श्लोको महापदपङ्क्तिर्जागताषष्टकश्च कृतिर्मध्ये चेदष्टकः पिपीलि-
 कमध्या नवकयोर्मध्ये जागतः काविराणनववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपा-
 देकास्त्रयोविराडेकादशका वा ॥ ४ ॥ चतुर्थं बृहती तृतीयो द्वाद-
 शक आद्यश्चेत्पुरस्ताद्बृहती द्वितीयश्चेन्न्यङ्कुसारिण्युराबृहती स्क-
 न्धोम्रोवी चान्त्यश्चेदुपरिष्ठाद्बृहत्याष्टिनार्मध्य दशकौ विष्टारबृहती
 त्रिजागतोर्ध्वबृहती त्रयोदशिनार्मध्याष्टकः पिपीलिकमध्या नवका-
 ष्टकैकादशाष्टिना विषमपदा चतुर्नवका बृहत्येव ॥ ५ ॥ पञ्चमं पाङ्क्तिः
 पञ्चपदार्थं चतुष्पदा विराट् दशका अयुजौ जागतौ सतांबृहती यु-
 जौ चेद्विपरीताद्यौ चेत्प्रस्तारपङ्क्तिरन्त्या चेदास्तारपङ्क्तिराद्यान्त्यौ
 चेत्संस्तारपङ्क्तिर्मध्यमौ चेद्विष्टारपङ्क्तिः ॥ ६ ॥ षष्ठं त्रिष्टुप् त्रैष्टुभपदा
 द्वौ तु जागतौ यस्याः सा जागते जगती त्रैष्टुभे त्रिष्टुप्वैराजौ जागतौ
 चाभिसारिणी नवकौ वैराजस्त्रिष्टुभश्च द्वौ वा वैराजौ नवकस्त्रैष्टु-
 भश्च विराट्स्थानैकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड् रूपा द्वादशिनस्त्रयो-
 ऽष्टकश्च ज्योतिष्मती यतोऽष्टकस्ततो ज्योतिश्चत्वारोऽष्टका जागतश्च
 महाबृहती मध्ये जागतश्चेद्यवमध्याद्यौ दशकाषष्टकास्त्रयः षड्कत्युत्तरा
 विराट् पूर्वा वा ॥ ७ ॥ सप्तमं जगती जागतपदाष्टिनस्त्रयः स्वौ च द्वौ
 महासतोर्बृहत्याष्टकौ सप्तकः षट्को दशको नवकश्च षडष्टका वा महाप-
 ङ्क्तिर्माध्यादिनीये वाजसनेयके सर्वानुक्रमणिकैषा कृतिर्भगवतः कात्या-
 यनस्यैषा कृतिर्भगवतः कात्यायनस्य ॥ ८ ॥ इति सर्वानुक्रमणिकायां
 पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ऋण्डिकासंख्या ॥ १२४ ॥ समाप्ता सर्वानुक्रमणी ॥

अथानुष्ठापनप्रमाणम् ।

श्रीविष्णुस्यै नमः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । प्रहारा निर्मिता
 म्पुरा । शिखायामुपदेशाय यक्षसंस्कार एव च । विप्राणां यक्षकां
 अपहोमार्चनादिषु ॥ १ ॥ इत्येतेषां वसोः पवित्रं तिस्रोऽग्नेस्तग-
 ते सप्त पवित्रेभ्यो द्वे शर्मोसि तिस्रो घृष्टिरसि शर्मोसि द्विकौ देव-
 स्वत्वावञ्च प्रत्युष्टिरक्षस्तिष्ठो दशैकत्रिंशत् ॥ १० ॥ १३ ॥ १ ॥
 कुण्ठोसि वडव्येवाजजितसिष्ठो मयीवमग्नीषोमयोः पञ्चकावग्ने-
 ऽदृष्यायौ चतस्रः सर्वर्षसा पञ्चाग्नये कण्यवाहनाय पदसप्ततुलि
 ंशत् ॥ ७ ॥ १४ ॥ २ ॥ समिधार्णि भूर्भुवः स्वस्वतुष्कावग्निर्ज्यौ-
 तिर्ह्ये उपप्रबन्तः कद्विंशतिर्भूर्भुवः स्वस्वतस्रो गृहामा तिस्रः प्र-
 घासिनः पञ्च पूर्णविर्वि द्वेऽक्षममीमदन्त वडेव ते सप्तदशत्रिषष्टिः
 ॥ १० ॥ १३ ॥ ३ ॥ एवं द्वे महीनां वयस्यतस्र माकृत्याक्रन्तमयो-
 र्विकौ प्रसं कुण्ठ वडेपाते चतस्रो वस्यसि तिस्र एव ते द्वे शु-
 कंत्वा चतस्रोऽदित्यस्तवगष्टौ दशसप्तत्रिंशत् ॥ १० ॥ ३७ ॥ ४ ॥
 अग्नेस्तनूरापतये चतुष्कौ तसायनी द्वे इन्द्रघोषस्तिष्ठो युजतेऽष्टौ
 देवस्यत्वा चतस्रो देवस्यत्वा पञ्च विभूरसि चतस्रो ज्योतिरसि प-
 दस्यविष्णो तिस्रो दशत्रिंशत्वारिंशत् ॥ १० ॥ ४३ ॥ ५ ॥ देवस्य-
 त्वा पशुपावीरसि पञ्च माहिः पदस्यन्ते तिस्रः समुद्रङ्गच्छ हवि-
 ष्मतीर्द्विकौ हवेत्वा पञ्च देवस्य त्वाष्टावष्टौ सप्तत्रिंशत् ॥ ८ ॥ ३७ ॥
 ॥ ६ ॥ वाक्स्वस्त्य उपयामगृहीतोसि त्रिकावावायोषं वा द्विकौ
 यात्वामेका तं प्रक्षया चतस्रोऽयं वेनो वेवेवास्तस्त्रिकाविन्द्राय मूर्धनं
 द्विकौ वस्त एका प्राणाय तिस्रो मघव इन्द्राग्नी आगतमाघौमास्-
 ऋधणीघृती विधवेवेधास्त आगतोन्मरुत्सो मरुत्वन्तं वृषमं मरुता
 त्वीजसे सजोषा इन्द्रमरुत्वां २ इन्द्रमहौं २ इन्द्रो महौं २ इन्द्रमेकै-
 कोबुत्यमष्टौ पञ्चविंशतिरष्टावत्वारिंशत् ॥ २५ ॥ ४८ ॥ ७ ॥ उ-
 पयामगृहीतोस्यमदित्येभ्यः पञ्च वाममघ द्वे सुसर्मास्वेका वृहस्य
 तिस्रुत्सव द्वे हरिरसि चतस्रः समिन्द्रज्योऽष्टौ मादिदेजतु वस्यस्यः
 पञ्चकावसिष्ठयुक्ताहीन्द्रमिधेकैका यस्माद्य द्वेऽग्नेपयस्वोसिष्ठमहज-
 मुपुत्यमेकैकात्रिंश द्वे विनइन्द्रावस्याति विधवर्मणेकैकात्रयेत्वा
 चतस्र हरारसि तिस्रः परमेष्टी वसत्रयोविंशतिस्त्रिषष्टिः ॥ २३ ॥
 ॥ ६३ ॥ ८ ॥ देवस्यविततस्र इन्द्रस्य वज्रः पञ्च देवस्यवहं कदापये
 तिस्रो वाक्स्वोममष्टव्यभिरेकास्तेपयते चतुष्कौ सविता द्वे अग्नी

चत्वारिंशत् ॥ ८ ॥ ५० ॥ ९ ॥ अयो देवाद्यतस्रः सोमस्य त्रिविः
 पञ्चावेष्टाः सप्त सोमस्य त्वा चतस्र इन्द्रस्य वज्रः पञ्च स्वर्गनासि
 चतस्रः सविमेका दिवस्य चतुस्त्रिंशत् ॥ ८ ॥ ३४ ॥ १० ॥ यु-
 ज्ञान एकादश प्रतूर्तं षोडश देवस्य त्वा दशापोदेवीर्द्वादशापोहो-
 कादशादिति द्वा पञ्चाकृतिमद्वादश सप्तद्व्यशीतिः ॥ ७ ॥ ८३ ॥ ११ ॥
 दशानः सप्तदश दिवस्पति द्वादश समिधाग्नि पञ्चदशापेत सप्तद-
 शा मुन्वन्तं त्रयोदश यः ओषधीः सप्तविंशतिर्मा मा षोडशसप्तस-
 त्दशं शतम् ॥ ७ ॥ ११७ ॥ १२ ॥ मयिगृहामिपञ्चदश दश भुवासि
 मधुवाता एकादशकौ सम्यक् सवन्ति नवेमं मा षडपात्वेकाऽयं पुरः
 पञ्च सप्ताष्टापञ्चाशत् ॥ ७ ॥ ५८ ॥ १३ ॥ भुवक्षितिः षट् सञ्जुक्ते-
 मिर्मुर्धावयो द्विकविन्द्राग्नी आयुर्मे षट्वावाशुस्त्रिद्वेकाग्नेर्मागौस्थेकया
 चतुष्कावष्टावेकत्रिंशत् ॥ ८ ॥ ३१ ॥ १४ ॥ अग्नेजातान्पञ्च रश्मि-
 नासत्याय चतस्रो राश्यस्ययं पुरः पञ्चकावग्निर्मुर्वैकोनत्रिंशद्येन-
 ऋषयोऽष्टौ तपश्च नवसप्तपञ्चषष्टिः ॥ ७ ॥ ६५ ॥ १५ ॥ नमस्ते षोडश हि-
 रण्यबाहव उष्णीषिणे तक्षभ्यो ज्येष्ठाय पञ्चकाः क्षुत्याय चतस्रः
 शंसवायैका पार्यायपञ्च द्रापे अन्धसो विंशतिर्नवषट्षष्टिः ॥ ९ ॥
 ॥ ६६ ॥ १६ ॥ अस्मन्नुर्जं दश नमस्ते पञ्चाग्निस्त्रिग्येन नव चक्षुषः
 पिताष्टावाशुः शिशानः सप्तदशोदेनं कमध्वमग्निना पञ्चदशकौ शु-
 क्रज्योतिः सप्तमं हस्तनं त्रयोदश नवैकोनशतम् ॥ ९ ॥ ९९ ॥ १७ ॥
 वाजः सप्तमूर्ध्वतुष्का अम्माग्निस्त्रिकावंशुः पञ्चैका चतस्रो वा-
 जाय द्वे वाजस्य त्वष्टावृताषाड् त्रयोदशाग्नि युनज्मि सप्त यदाकू-
 ताह्वार्जहत्याय दशकौ त्रयोदशसप्तसप्ततिः ॥ १३ ॥ ७७ ॥ १८ ॥
 स्वाह्वैत्वेकादश देवाय च विंशतिः सुरावन्तं सप्तदशोदीरतं
 त्रयोदशाच्याजानुर्दश सोमोराजाष्टौ सीसेन तन्त्रं षोडश सप्तप-
 ञ्चनवतिः ॥ ७ ॥ ९५ ॥ १९ ॥ अत्रस्य योनिस्त्रयोदश बदेवा दशा-
 भ्यादधाम्यष्टौ योसमिद्धो अग्निर्द्वादशादिवनाहविस्त्रयोदशादिवना-
 तेजसैकादश नवनवतिः ॥ ९ ॥ ९० ॥ २० ॥ इमं समिद्धो अग्नि-
 रेकादशकौ वसन्तेन ऋतुना षट्कोतायस्रसमिधाग्नि द्वादशाऽदिवनौ
 छागस्य सप्त देवं बर्हिः ऋतुर्दश षडेकाष्टिः ॥ ६ ॥ ६१ ॥ २१ ॥ तेजोसि
 पञ्चाग्रय एका द्विकाराय द्वे तत्सविर्तुर्दश विभूर्मात्रैका काय द्वे मा-
 त्रैकावयोदश शेवादेकैकावविंशतिश्चतुस्त्रिंशत् ॥ १९ ॥ ३४ ॥ २२ ॥

हिरण्यगर्भो यः प्राजतो द्विकी युजस्वष्टौ वायुष्टा पञ्च प्राणाय तिस्र
उत्सफण्या द्वादश नायत्री कस्त्वा बद्धौ कः स्विदष्टौ कास्विदश सुभूः
स्वयंभूस्तिक्ष्ण एकादशपञ्चवष्टिः ॥ ११ ॥ ६५ ॥ ५३ ॥ अश्वस्तूपरो पूजा-
न्वसन्ताय समुद्राय शिशुमारान्मयुः प्राजापत्यो दशकाश्वत्वारश्चत्वा-
रिंशत् ॥ ४ ॥ ४० ॥ २४ ॥ श्रावदग्निर्नवैकैका हिरण्यगर्भश्चतस्र मा-
नो दश मानोमिषो यदश्वस्यष्टकौ यत्ते षडिमानुकं द्वे पञ्चदश स-
प्तचत्वारिंशत् ॥ १५ ॥ ४७ ॥ २५ ॥ अग्निश्च पञ्चदशोष्वात एका-
दश द्वौ षड्विंशतिः ॥ २ ॥ २६ ॥ २६ ॥ समास्त्वा दशोर्षा अस्य
पीवोअन्ना द्वादशकावमित्वैकादश क्त्वारः पञ्चचत्वारिंशत् ॥ ४ ॥
४५ ॥ २७ ॥ होतायशवेकादश देवंबर्हिर्द्वादश पुनरप्येवं क्त्वारः ष-
ट्चत्वारिंशत् ॥ ४ ॥ ४६ ॥ २८ ॥ समिद्धोअश्वेकादश यदकन्द-
कायोदश समिद्धो अथ द्वादश केतुकुण्ड्वैश्चतुर्विंशतिश्चत्वारः ष-
ष्टिः ॥ ४ ॥ ६० ॥ २९ ॥ देवसधितः षट् तपसे कौलालं षोडश द्वौ-
द्वाविंशतिः ॥ २ ॥ २२ ॥ ३० ॥ सहस्रशीर्षा षोडशाश्वः संभृतः
षट् द्वौद्वाविंशतिः ॥ २ ॥ २२ ॥ ३१ ॥ तदेव सप्त वेनस्तज्व द्वौ
षोडश ॥ २ ॥ १६ ॥ ३२ ॥ अस्याजरासः सप्तदशापद्मिद्वादश वि-
द्वाद् चतुर्दश प्रघावृज एकादश प्रवयुप्रवीरया पञ्चदशकावानश्व-
योदश सप्तसप्तनवतिः ॥ ७ ॥ ९७ ॥ ३३ ॥ यजामतः पञ्च नद्यः को-
मोधेनुमाकृष्णेन पूषन्तश्च दशका मतदष्टौ षडष्टापञ्चाशत् ॥ ६ ॥
५८ ॥ ३४ ॥ अपेतो दशायं द्वादश द्वौद्वाविंशतिः ॥ २ ॥ २२ ॥ ३५ ॥
ऊचं वाचं षोडश द्यौः शान्तिरष्टौ द्वौचतुर्विंशतिः ॥ २ ॥ २४ ॥
३६ ॥ देवस्यत्वा दश यमायत्त्वैकादश द्वावेकविंशतिः ॥ २ ॥ २१ ॥
३७ ॥ देवस्यत्वाष्टौ यमायत्वा क्षत्रस्यत्वा दशकौ त्रयोऽष्टाविंश-
तिः ॥ ३ ॥ २८ ॥ ३८ ॥ स्वाहाप्राणेभ्यः षड्ग्रन्थ सप्त द्वौ त्रयोदश ॥ २ ॥
१३ ॥ ३९ ॥ ईशावास्यमष्टाचम्बं तमो नव द्वौ सप्तदश ॥ २ ॥ १७ ॥
४० ॥ दशाध्याये समाख्यातानुवाकाः सर्वसंख्यया । शतं दशानु-
वाकाश्च नवाम्ये च मनीषिभिः ॥ १ ॥ सप्तषष्टिभितो देया सौख्यार्हा-
विंशतिस्तथा । अथैव एकोनपञ्चाशत्पञ्चविंशतिखले स्मृताः ॥ २ ॥
शुक्रियेषु तु विद्येया एकादश मनीषिभिः । एकीकृत्य समाख्यातं त्रि-
शतं व्यधिकं मतम् ॥ ३ ॥

इत्यनुवाकसुभाषाः संपूर्णः ॥

